

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ

Алиназар ЭГАМНАЗАРОВ

СИЗ БИЛГАН ДУКЧИ ЭШОН

Хужжатли қиссалар, очерклар, мақолалар



ТОШКЕНТ
“АДАБИЙОТ”
2022

Масъул муҳаррир: **Луқмон Бўрихон**

Атоқли адиб, публицист Алиназар Эгамназаровнинг ушбу китобида XX аср бошларида мустамлака зулми остида бўлган юртимизда кечган сиёсий-ижтимоий, маърифий ҳаёт теран қаламга олинади. Улуғ аجدодларимиздан бири, озодлик, эрк йўлида фидокорона кураш олиб борган Муҳаммадали халфа Собир ўғли, яъни Дукчи Эшоннинг бадиий сиймосини ёрқин акс эттиради. Асар драматик воқеаларга, таъсирчан лавҳаларга бой. Уларнинг ҳеч бири муҳтарам, талабчан ўқувчиларни бефарқ қолдирмайди, деган умиддамиз.

Таниқли публицист Алиназар Эгамназаров “Ўзбекистон матбуоти” журналида эълон қилинган суҳбатларидан бирида ҳақиқий публицистикани айсбергга ўхшатади. Ёзиб эълон қилинган асар айсбергнинг сув юзасида кўриниб турадиган учи, дейиш мумкин, сув остида эса тоғдай меҳнат ётади, деганди.

Журнал варианти дастлаб, 1993 йилда “Шарқ юлдузи” журналида эълон қилинган. “Сиз билган Дукчи Эшон” хужжатли қиссасини олайлик. Адиб бу қиссани ёзишдан аввал Тошкент ва Москвадаги архивларда ойлаб ишлаб, тарихчи олимлар билан фикрлашиб, қўзғалон ўчоғи бўлган Марҳамат ва Асака туманларида бўлиб, ўз ўлкасининг тарихини биладиган ўнлаб кекса инсонлар билан суҳбатлашиб, фактлар тўплаганди.

Муаллиф бу ишни қисса дастлаб эълон қилинган ва алоҳида китоб ҳолида нашр этилганидан кейин ҳам тўхтатмади. Ўқувчи асарнинг мазкур китобдаги варианти билан танишганда, у дастлабки вариантдан анча фарқ қилишини, асар янги фактлар, далиллар билан бойитилганлигини билиши мумкин.

Ёзувчи китобдаги бошқа қисса ва очеркларни ёзганда ҳам ана шундай эринмай, синчковлик билан факт излашга ҳаракат қилган.

Биз муаллифга соғлиқ-саломатлик, боқий умр ва ижодий зафарлар тилаймиз.

ISBN 978-9943-6130-4-1

© А. Эгамназаров, 2022
© “ADABIYOT”, 2022

«СИЗ БИЛГАН ДУКЧИ ЭШОН» КИТОБИНИ ЎҚИБ

Ислом диёрларидаги миллий истиқлол ҳаракатлари тарихига назар солган ҳар бир киши, бу ҳаракатлар бошида диний уламолар турганини дарҳол сезади. Албатта, бу ислом дини хусусиятларидан келиб чиқувчи табиий бир ҳолатдир. Ислом ҳақиқатларини тўғри тушуниб етган фидокор уламолар доимо ўз халқи билан бирга бўлади, унинг дард-аламларини бирга тартади. Зотан, ҳақиқий уламолар фаолиятининг ўзи шуни тақозо қиладди. Ислом таълимотлари билан қуролланган уламолар ўз халқи дардига малҳам бўлишга ҳаракат қиладилар. Ўз навбатида оддий халқ ҳам бу эътиборга муҳаббати, ҳурмат ва эъзози билан жавоб беради. Уламолар нима деса, шуни қилишга тайёр туради. Воқеликка мурожаат қиладиган бўлсак, Мисрдаги миллий озодлик ҳаракатининг бошида ал-Азҳар дорулфунуни уламолари бўлганлар. Ливия халқининг итальян босқинчиларига қарши миллий озодлик кураши раҳбарлигини сунусий тариқаси шайхларидан бири, «мужоҳидлар шайхи» лақабини олган Умар Мухтор ўз зиммасига олган. «Миллион шаҳид юрти» номини олган Жазоирнинг Франция мустамлакачиларига қарши қуролли курашини Амир Абдул Қодир деган диний олим бошқарган. Бошқа юртларда ҳам шундай ҳолатни кузатиш мумкин.

Ислом оламининг ажралмас қисми бўлган Туркистонда ҳам бундан ўзгача бўлиши мумкин эмас эди. Ҳар бир халқ ўзидан ўтмаса, бошқага мустамлака бўлмайди. Ўтган асрда Туркистон ҳам турли сабабларга кўра, Русия мустамлакасига айланди. Заифлик шу даражага етган эдики, босқинчиларга тузук-қуруқ қаршилиқ ҳам кўрсатилмади. Истилонинг биринчи даврида қулликни ҳис

қилиш, унинг ҳақиқатини тушуниб етиш ҳолати деярли кузатилмади. Лекин кимдир тушуниб етиши, кимдир бошлаши зарур эди. Рус истилосининг ўттизинчи йилида худди шундай инсон Андижондан чиқди, у инсон Дукчи Эшон номи билан машҳур бўлган мингтепалик Муҳаммад Али эшон эдилар. Туркистондек ислом юрти-нинг ихтилоси мусулмон халқи ичидан рус истилосига қарши биринчи бўлиб диний олим Дукчи Эшон бошчилигида қаршилик кўрсатилиши ажабланарли ҳол эмас эди.

Афсуски, ҳозиргача Дукчи Эшон, у кишининг сафдошлари ва миллий озодлик ҳаракатлари тарихи етарли даражада ўрганилмаган эди. Фақат Мусо Туркистоний-га ўхшаган тарихчиларимиз баъзи маълумотларни қолдиргандилар. Мана бугун миллий тарихимиздаги шу катта бўшлиқ йўқ бўлди, дейиш мумкин.

Ҳурматли Алиназар Эгамназаровнинг «Сиз билган Дукчи Эшон» китобини катта қизиқиш билан ўқиб чиқдим. Ёшлигимиздан буён эшитиб юрган узук-юлуқ ҳикоялар таъсириданми, Дукчи Эшон ҳақида бирор нарса билишга кўпдан қизиқишимизга қарамай, бир илмий нарса топиб ўқишга муяссар бўлиш қийин эди. Фақат Маккаи Мукаррамада марҳум Мусо афанди Туркистонийнинг «Туркистон фожеаси» китобидан бироз маълумотлар олиш мумкин бўлди, холос.

Мана, энди биродаримиз Алиназар Эгамназаровнинг чин дилдан тер тўкиб қилган меҳнатлари самараси ўлароқ, ажойиб ҳужжатли бир асар дунёга келибди. Ҳа, «Сиз билган Дукчи Эшон» китоби аниқ далил ва ҳужжатлар асосида қўшиб-чатмай ёзилган илмий асар. Унда ҳеч қандай бадий олиб қочишлар йўқ. Ҳамма нарса соф илмий асосда, ашёвий далиллар ва архив ҳужжатлари билан исботланган. Китобда асарнинг бош қаҳрамони Дукчи Эшон – Муҳаммадали Эшон Собир ўғли раҳматуллоҳи алайҳининг таржимаи ҳоллари, ижтимоий келиб

чиқишлари, миллий озодлик йўлидаги жиҳодлари катта аниқлик билан ёритилган.

Китобда 1898 йил май ойида бўлиб ўтган Дукчи Эшон бошчиликларидаги мустамлакачиларга қарши уюштирилган жиҳод ҳаракати, унинг иштирокчилари, сотқинлари ва бостирувчилари ҳақида бор маълумотлар ўз ҳолича келтирилган.

«Сиз билган Дукчи Эшон» китобини ўқир эканмиз, мустамлакачиларга қарши куч ва имкониятлар тенг бўлмаса ҳам, жиҳодга чиқишнинг асосий омили дину диёнат, иймону ислом ҳамда миллий ғурур бўлганини англаб етамиз. Бу ҳақиқат, айниқса, Дукчи Эшон ҳазратларининг мусулмонларга қарата айтган хутбаларида аниқ кўринади.

Дукчи Эшон 17 май куни Тожик қишлоғида шом намозидан кейин мусулмонларга айтган хутбаларида жумладан: «Хулоса, (шулки), шариатимиз хор, мусулмончилик ғариб бўлди, ўзимиз ўтмас, сўзимиз кесмас бўлди», дейди.

Ушбу дину диёнат, эътиқоди шариат, халқу миллат қайғусида халқни жиҳодга чорловчи боболаримиз бўлганидан, ўша чақириққа «лаббай», деб жавоб бериб, «Аллоҳу акбар!» деб ўлимга тик боқиб борадиган аجدодларимиз бўлганидан ҳар қанча фахрлансак арзийди.

Аммо «Сиз билган Дукчи Эшон» сиз ила бизга фахр ташувчи мазкур маълумотлар билан бирга, икки дунёда ору номус бўлувчи хилқатларни ҳам келтиради. Ўз манфаатлари йўлида, мансаб, дунё илинжида дину диёнат, иймону шариат, халқу миллат бетига туфурадиган, беш кунлик дунё лаззати деб ҳар қандай сотқинликка тайёр турганлар борлигини ҳам ушбу китобда ўқиймиз.

Ҳа, бундай пасткашлар етарли. Улар, Дукчи Эшон билан ноиб Соҳиб Еникеев орасидаги илиқ муносабатлар ҳақида «думалоқхат» ёзиб, мустамлакачилар оstonасини ялаганлардан тортиб, жиҳодга тайёргарлик бораётгани

ҳақида бўзчининг мокисидек ғизиллаб хабар ташувчилару, Дукчи Эшон ва у кишининг аброр мужоҳидларини душманга тутиб беришга жон-жаҳди билан уринганлар сиймосида намоён бўлади. Китобни ўқиган ҳар бир кишида бундай нусхаларга нисбатан чексиз нафрат ҳисси уйғонишига ҳеч шубҳа йўқ, деб ўйлайман.

Зотан, бундай сотқинларга нисбатан чексиз нафрат ва ҳурматсизлик халқ қалбида доимо мавжуд. Айниқса, ислом-иймон ва шариату миллатга карши сотқинлик ва нобакорлик қилганларни халқ ҳеч қачон кечирмайди.

«Сиз билан Дукчи Эшон» муаллифи сотқинлиги учун чор ҳукуматидан мукофот олган сотқинларнинг исмларини келтириш билан бирга, халқ уларнинг хоинлигини бир дақиқа ҳам унутмаганлигини айтиб ўтади. Мисол тариқасида хоин Қорабек Ҳасановни келтиради. У Андижон жиҳодидан кўп ўтмай вафот этганини, кейинроқ унинг ўғли сайловда ўз номзодини қўйганда, бутун халқ унга қарши овоз берганини айтади. Ишончим комилки, агар ҳурматли муаллиф Алиназар Эгамназаров жаноблари ҳафсала қилиб, мазкур халқ назаридан қолган хоинларнинг ҳар бирини оқибати нима бўлганини ўрганиб чиққанида, уларнинг ҳаммаси хору зор бўлиб ўлганини, кетидан қолган зурриётлари ҳам хосиятсиз ҳолда юрганларини кўрар эдилар. Чунки кўп йиллик тажриба шуни кўрсатади.

Дукчи Эшондек олим ва тақводор, дину диёнат, элу юрт учун жиҳодга чиққан зотларга хиёнат қилганлар, уларга озор берган, қамалишига, ўлдирилишига сабаб бўлганлар доимо хору зор бўлиб келганлар ва бўлади-лар ҳам, иншааллоҳ!

Мана шу нуқтаи назардан ҳам «Сиз билган Дукчи Эшон» китоби катта аҳамият касб этади. Китоб нисбатан ҳажми кичик бўлишига қарамай, юртимиз тарихи, мустақиллик учун кураш тарихидаги катта бўшлиқни тўлдирган. Дукчи Эшон ва у кишининг аброр мужоҳидлари,

уларнинг дину диёнат, халқу миллат йўлидаги жиҳодлари ҳақидаги ҳақиқатни ҳозирги ва келажак авлодларга очиб берган. Ҳа, бу биз учун, келажак авлодлар учун қилинган иш. Зотан, шаҳиди аъло бўлиб кетган Дукчи Эшон ҳазратлари ва у кишининг сафдошларини бунга эҳтиёжлари йўқ. Улар топадиганларини топиб кетганлар.

Гап – улардан кейин қолганларнинг, ўшандай улуғ зотларга муносиб авлодлар бўла олиш ёки олмаслигида. Мана шу ерга келганда одамни қийноқ эзади. Кейинроқ Дукчи Эшон ва у кишининг сафдошлари каби Ислом учун жон фидо қилган кишилар юртида, динга, диёнатга қарши курашиб, худосизлик йўлида жон фидо қилганлар кўпайганини бир тарафга қўйиб турайлик-да, айти Дукчи Эшон ҳазратларининг жиҳодларига, бу жиҳоднинг тарихига бўлган муносабатни олайлик.

Шу вақтгача Дукчи Эшон ва у кишининг шериклари қораланиб келиндилар. Чор истилочилари ўрнига келган большевой истилочилар бошқа баъзи бир миллий озодлик ҳаракатларига нисбатан ўз фойдаларини кўзлаб биров юмшасалар ҳам, Дукчи Эшон жиҳодига нисбатан юшмадилар Майли, улар ҳам ҳаммага маълум жаллодлар. Лекин ўзимизга нима бўлган эди? Биз нима қилдик? Тарихчиларимиз, илмий изланиш бўйича мутахассисларимиз қани?

Эътибор берадиган бўлсак, «Сиз билган Дукчи Эшон» китобининг муаллифи ҳамма маълумотларни ўша мустамлакачи русларнинг ёзганларидан олган. Ўзимизники йўқ! Яхшиям, большевойлар зулмидан қочиб ҳижрат қилган раҳматли Мусо афанди Туркистоний ҳижратда юриб, одамлардан эшитганларини ёзиб қўйган эканлар, бўлмаса, нима дейишимиз мумкин!

Китобнинг «Кўк дафтардаги ёзувлар» бобини ўқиб, яна ҳам ҳайратга тушасан. Бошқа халқ вакили, армани Аркадий Григорянц Андижон вилоятининг Марҳамат туманида вақтинча ишлаб турганида, Дукчи Эшон фар-

зандларини излаб топиб, хабар олиб, эсдаликларини ёздириб олибди. Ўзимизникилар қани? Уларга нима бўлган? Дукчи Эшон давридаги ўзимизникилар ёзиш-ни билмаган, шунинг учун ёзишмаган десак, китобнинг ўзида Дукчи Эшон устидан «думалоқ хат» ёзганлари очиқ-ойдин айтилиб турибди. Ҳа, улар ёзишни билганлар, аммо «думалоқ хат» ёзишни билганлар. Григорянц Дукчи Эшон ҳақидаги хотираларини ёздириб олганда ҳам, бизникилар «думалоқ хат» ёзиш билан овора эдилар. Бундай «думалоқ хат» ёзувчилар халқнинг бошига шунчалар кулфатлар келтирдиларки, оддий халқ «ёзиш», «ёзувчи» деганда, «думалоқ хат»ни тушундиган бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам китоб муаллифи Алиназар Эгамназаров жаноблари маълумот тўплаш учун борганда, ўғли «Дукчи Эшон оқланибди», дейишига қарамай, бобохуросонлик оқсоқол саволларига жавоб беришдан ўзини олиб қочди. «Сиз билган Дукчи Эшон» китобини синчиклаб ўқилса, бунга ўхшаш қусурларимиз анчагина намоён бўлади.

Китоб бу жиҳатидан ҳам аҳамиятлидир.

Биз, китоб муаллифига ўз ташаккурларимизни айт-миз ва у кишига келажакдаги ижодий ишларида Аллоҳ таолонинг ўзи муваффақият берсин, деб дуо қилиб қо-ламиз.

Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф

МУАЛЛИФДАН

Биз ҳар йили сентябрь ойи бошида Мустақиллик кунини зўр тантана билан нишонламоқдамиз. Ҳеч шубҳа йўқки, бу байрам Ўзбекистонда қардошлик оиласида яшаётган барча халқларнинг энг улуғ, энг мўътабар, энг қувончли байрами саналади ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади.

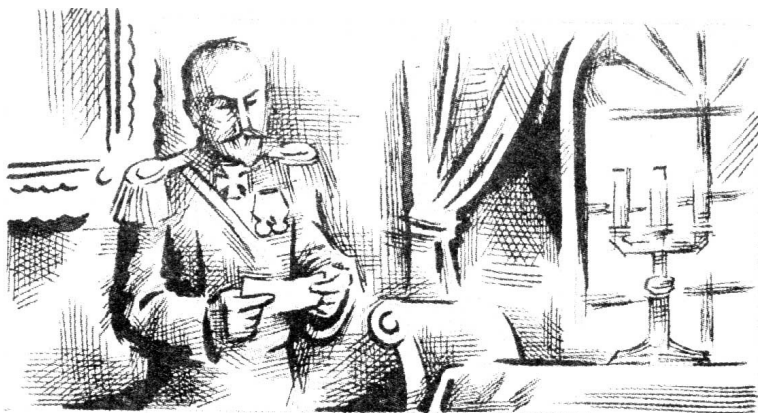
Мустамлака зулмини кўрган барча халқлар сингари Туркистон халқларининг ҳам ўз озодлиги ва мустақиллиги учун кураш тарихи, бу йўлда жонини фидо қилган унутилмас қаҳрамонлари бор. Ўтган аср охирида бўлган Андижон қўзғолонининг раҳбари Муҳаммадали халфа Собир ўғли – Дукчи Эшон ана шундай қаҳрамонлардан биридир.

Муҳаммадали халфа Собир ўғли мустамлакачилар зулми остида эзилган, қашшоқ, ҳақ-ҳуқуқсиз халқини истиқлол учун курашга кўтарган, ўз юртини озод ва мустақил кўришни орзу қилган буюк инсон эди. Лекин унга ўз орзулари ушалган кунларни кўриш насиб этмади. Андижон қўзғолони муваффақиятсиз тугаб, унинг ташкилотчилари қатл этилди.

Шундан бери ўтган бир асрга яқин вақт мобайнида Андижон қўзғолони ва унинг раҳбари Муҳаммадали халфа Собир ўғли ҳақида кўп гаплар айтилди. Лекин ҳамиша бўхтон гаплар ёки чала ҳақиқат айтилди

Миллий истиқлол туфайли тубдан ўзгараётган ҳаётимизда эркинлик эпкинидан илҳомланиб, Андижон қўзғолони ва унинг раҳбари ҳақида камина ҳам ўз сўзимни айтишга ҳаракат қилдим, Бунга қай даражада муваффақ бўлганимни баҳолаш эса, ҳурматли ўқувчи, Сизга ҳавола.

Бу ишнинг ташкилий томонларига Андижон вилояти Марҳамат тумани ҳокимлиги ва республика Марказий Давлат архиви ходимлари яқиндан ёрдам кўрсатганликларини миннатдорлик ила қайд этаман.



САМАРҚАНДДАН КЕЛГАН ТЕЛЕГРАММА

1898 йилнинг март ойида Туркистон ўлкасининг Бош ҳарбий губернатори барон Вревский ўлкани идора қилиш билан боғлиқ бир қатор масалаларни ҳал этиш ниятида Санкт-Петербургга кетди. Худди шу пайтда ўлкада турган ҳарбий қисмлардаги бир нечта батальон командирлари Россиядаги полкларга командир этиб тайинланганликлари тўғрисида Россия ҳарбий вазирининг буйруғи олинди. Шу муносабат билан Тошкентда Россияга жўнаб кетадиган офицерлар шарафига зиёфат ташкил этилди. Ўша зиёфатда қадаҳ кўтарган Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори, генерал-лейтенант Корольков ўз сўзида барон Вревский юмуш билан Санкт-Петербургга кетаётганлигини маълум қилди, унга ҳам бу хизмат сафари муваффақиятли ўтишини тиларкан, Туркистон эндиликда Россиянинг ажралмас қисмига айланганлигини, ҳозирги кунда рус кишиси бу ўлканинг исталган жойида қурол-яроғсиз бемалол юриши мумкин бўлиб қолганлигини мамнуният билан таъкидлади.

Ўшанда, ўлка Бош ҳарбий губернаторини кузатганлар у Туркистонга қайтиб келмайдиган бўлиб кетаётганлигини билишмасди. Орадан кўп ўтмай барон Вревский янги вазифага кўтарилганлиги – Ҳарбий Кенгаш

аъзоси этиб тайинланганлиги ҳақида Санкт-Петербургдан хабар келди. Унинг ўрнига Приморье ўлкасида Бош ҳарбий губернатор бўлиб ишлаган Духовский тайинланди.

Мана шундай тинчлик ва осойишталик вазиятида Самарқандда яшайдиган темир йўл муҳандиси Урсати Тошкентга юборган телеграмма қуёш чарақлаб турганда гулдираган момақалдиروقдай бўлиб туюлди. Бу телеграммада мингтепалик Муҳаммадали халфа бошлиқ исёнчилар 18 майга ўтар кечаси Андижон гарнизони лагерига ҳужум уюштирганликлари, қурбонлар борлиги хабар қилинган эди.

Телеграммани Фарғона ҳарбий губернатори эмас, оддий темирийўл муҳандиси юборганлиги, у айлана йўл билан келганлиги Тошкентдаги ҳарбийларда шубҳа уйғотди. Аммо бунинг сабаби кейинроқ аниқланди. Исончилар ҳукумат телеграфи симларини узиб ташлашган, фақат темирийўл телеграфи ишлаётган экан. Тошкентга эса бу пайтда ҳали темир йўл етиб келмаганди. Шу босисдан Фарғонадан Самарқандга, Самарқанддан ҳукумат телеграфи орқали Тошкентга хабар қилинди.

Кўп ўтмай Тошкентда Фарғона вилояти ҳарбий губернатори Повало Швийковский юборган телеграммани ҳам олишди.

Барон Вревский Санкт-Петербургга жўнаб кетганлиги муносабати билан ўлка Бош ҳарбий губернатори вазифасини вақтинча бажариб туриш Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори генерал-лейтенант Корольков зиммасига юклатилган эди. У Фарғона ҳарбий губернатори юборган хабарни олгач, Санкт-Петербургга, ҳарбий вазирлик Бош штабига телеграмма юборди. Унда шундай дейилган эди:¹

«Фарғона ҳарбий губернатори шуни маълум қиладики, кеча кечқурун Марғилон уездида эшон Муҳаммад-

¹ Москва. Марказий Давлат ҳарбий-тарихий архиви (МДХТА), 400-фонд, 1-рўйхат, 217-иш, 105-бет.

али халфа ғазовот эълон қилди ва минг кишидан иборат шериклари билан Андижонга йўл олди. Қўзғолончилар телеграф симини узиб, бугун саҳарда 20-батальон лагерига хужум қилишди. Бу хужум чоғида оддий аскарлардан 21 нафари ўлдирилди ва 10 нафари ярадор қилинди. Қўзғолончилар гуруҳи тўқнашув жойида ўлган 11 нафар ва ярадор бўлган 8 нафар одамини қолдириб, чекинишди. Фарғона ҳарбий губернатори Марғилондан Андижонга темирйўл орқали 20-батальон ротасини ва мерганлар командасини юборди, ўзи эса 13 казак билан тупроқ йўлдан жўнаб кетди. Айрим хабарларга қараганда, биз томонимиздан қурбонлар янада кўпроқ ва Андижондаги рус аҳолиси бу ерда илгари ҳеч бўлмаган ҳодиса сабабли, саросимага тушиб қолган. Мен қўшинларда, шаҳарларда эҳтиёт чоралари кўриш ва тартибсизликлар пайтида Фарғона вилоятининг барча қўшинларини ҳарбий губернаторга бўйсундириш, шунингдек, Оренбург полкини ўтлоқдан қайтариш ҳақида кўрсатма бердим.

Генерал-лейтенант Корольков».

Ҳарбий вазир, генерал-лейтенант Куропаткин бу телеграммани дарҳол подшо ҳазратлари ҳузурига олиб кирди. У Корольков белгилаган чораларни маъқуллаган ҳолда, ҳарбий вазир билан қўшимча қандай тадбирлар белгилаш хусусида маслаҳатлашди. Ҳарбий вазир ўз таклифлари билан кирганди. Подшо унинг бу таклифларини маъқуллади ва шу асосда Корольковга дарҳол кўрсатма беришни буюрди. Бу буйруқ ўз вақтида бажарилди.

Кейин Корольковга берилган кўрсатмалар асосида Туркистоннинг янги тайинланган, ҳали иш жойига жўнаб кетишга улгурмаган Бош губернатори ва Туркистон ҳарбий округи қўшинлари қўмондони Духовскийга ҳам телеграмма юборилди. Унда шундай дейилган эди¹:

¹ Москва. МДХТА. 400-фонд, 1- рўйхат, 2177-иш, 30-бет.

**«Ҳарбий вазирлик Бош штаби Осиё қисми
21 май 1898 йил, 25724-сон**

Туркистон Бош губернатори ва Туркистон ҳарбий округи қўшинлари қўмондонига.

Генерал-лейтенант Корольков 18 майда юборган, Сиз жаноб олийларига маълум бўлган ошиғич телеграмма асосида подшо ҳазратларига берилган ахборотдан сўнг, олий ҳазратлари 21 майда генерал-лейтенант Корольков кўрсатмаларини маъқуллаб, Сиз жаноби олийларига қуйидагиларни буюришни амр қилдилар.

1) Сиз жаноби олийлари ҳозироқ хизмат жойига жўнаб кетинг.

2) Генерал-лейтенант Корольков Фарғонага жўнаб кетсин ва рус қўшинларига ҳужум қилишга йўл қўйган шахсларни тергов қилсин, маҳаллий аҳоли ва амалдорлар қай даражада айбдорлигини, қўшинлар ўзларини қандай тутганликларини аниқласин.

3) Фарғона ҳарбий губернатори генерал-лейтенант Повало Швийковский ва Андижон уезди бошлиғи эгаллаб турган вазифаларидан четлатилсинлар.

4) 1-Туркистон мунтазам бригадаси бошлиғи, генерал-майор Ионов Фарғонага юборилсин ва унинг зиммасига вилоятда жойлашган қўшинларга вақтинчалик қўмондонлик қилиш вазифаси юклатилсин; шунингдек, бизнинг лагеримизга ҳужум қилишда айбдор бўлганларни ушлашга ва мабодо янги гуруҳлар пайдо бўлгудек бўлса, уларга қарши курашга жалб этиладиган ҳарбий қисмларни ҳам бошқарсин.

5) Генерал Ионов ихтиёрига Самарқанддан Фарғонага 2-Урал казак полкининг икки сотняси шу полк командири, полковник Жигалин раҳбарлигида жўнатилсин.

6) Помир пости таркиби мустаҳкамлансин.

7) Тоғларда ва вилоятларда ғалаёнлар бўлгудек бўлса, тадбирлар белгилансин.

8) Тегишли раҳбар шахсларга кўрсатиб ўтилсинки, қўшинларимизга ҳужум қилишда айбдор бўлганлар намунали тарзда шафқатсизлик билан жазолансинлар, бунда Туркистон округи қўшинларининг вақтинчалик қўмондонлигига дала суди ҳукмларини тасдиқлаш ҳуқуқи берилсин.

9) Фарғона ҳарбий губернатори лавозимини вақтинчалик бажариш учун 2-Каспийорти ўқчи бригадаси бошлиғи генерал-майор Чайковский Марғилонга юборилсин. Самарқанд шахри уезд бошлиғи полковник Чернявский ва Тошкент шаҳар уезд бошлиғи подполковник Крилов унга ёрдамчи этиб тайинлансинлар.

10) Генераллар Ионов ва Чайковскийга 600 сўмдан, полковник Чернявский ва подполковник Криловга 300 сўмдан, Фарғонага жўнатилаётган икки сотня офицерлар ва полк командирига ярим йиллик маоши ҳажмида йўл пули берилсин.

Олий ҳазратларининг юқорида баён қилинган амрларини Сиз жаноб олийларига ижро учун маълум қиларканман, Сизга яна шунини етказиш шарафига мурассарманки, юқорида тайинланган шахсларга ва Урал полкининг икки сотнясига дарҳол жўнаб кетиш ҳақида кўрсатма берилди.

Ҳарбий вазирлик бошқарувчиси генерал-лейтенант Куропаткин».

19 май куни ҳарбий вазирлик Бош штабига Тошкентдан, генерал Корольков номидан яна бир телеграмма келди. Унда шундай дейилган эди¹:

«Андижондаги 20-батальон икки ротаси командиридан ахборот олдим, оддий аскарлардан 22 нафари ўлдирилган, 16 нафари ярадор бўлган. Кеча Андижонга Ўш ва Марғилондан икки рота келди, шаҳар тинч. Эшон шериклари билан Ҳакимобод яқинида Қорадарёдан ўт-

¹ Москва. МДХТА. 400-фонд, 1-рўйхат, 2177-иш, 30-бет.

ган, уни таъқиб қилиш учун Намангандан бир рота ва 50 мерган йўлга чиқди. Мавжуд маълумотлар асосида шуни айтиш мумкинки, қўзғолон бир эшон ва унинг муридлари иши, қолган аҳоли тинч.

Бошқа маълумотларни кутаяпман.

Корольков».

Генерал Корольков Санкт-Петербургда берилган кўрсатмага биноан ўзига керакли кишиларни – ўлка Бош ҳарбий губернатори ихтиёридаги штаб офицери, полковник Девини, «Туркестанские ведомости» рўзномасининг муҳаррири, подполковник Романовични, таржимон Диваевни, Туркистон ҳарбий округи суди ҳарбий прокурори Долинский ва алоҳида муҳим ишлар бўйича терговчи, полковник Некрасовни ва бошқаларни олиб, Фарғонага жўнаб кетди. Улар Тошкентдан ўн икки чақирим олисдаги Ниёзбош қишлоғида махсус тайёрланган поездга ўтиришди.

21 майда Ховосда бу поездга Самарқанддан келаётган ҳарбий поезд қўшилди. Унда Урал казак қўшинлари 2-полкининг аскарлари бор эди.

Поезд Хўжандга етиб келгач, генерал-лейтенант Корольков махсус буйруқ чиқариб, Фарғона водийси шаҳарларига темир йўл телеграфи орқали жўнатди.

Унда исёнчилар темирйўлни бузишлари мумкинлиги ва темирйўл хизматчилари орасида саросима бошланганлиги назарда тутилиб, темирйўл учун масъулият унга туташ бўлган жойларда яшовчи аҳоли зиммасига юкланганди.

Генерал Корольков Андижонга келаётиб темирйўл бекатларидан бирида Фарғона вилояти ҳарбий губернатори Повало Швийковский билан учрашди. Бу учрашув чоғида у Асака ноиби капитан Еникеевни дарҳол ишдан четлатишни таклиф қилди. Бу буйруқ бажарилди.

Корольков Повало Швийковскийни ишдан олишга шошилмади. Сабаби, унинг ўрнига тайинланиши лозим

бўлган генерал-майор Чайковский Чоржўйдан Фарғонага икки кундан кейин етиб келиши кутилаётган эди.

Корольков янги одам келгунича Повало Швийковскийнинг вазифасида ишлаб туриши мақсадга мувофиқ, деб ўйлади.

Корольков Андижонга 23 май соат 1 да етиб келди.

Бу пайтда Муҳаммадали халфа ва исён қатнашчиларидан 80 га яқинини ушлаб келиб, Андижон қалъасига қамашган эди. Корольков ҳарбий прокурор ва терговчинини Муҳаммадали халфа ва унинг шерикларини кўриш учун юборди. Ўзи эса ҳарбийлар ва уезд бошлиқларининг ахборотини тинглади.

Кўп ўтмай ҳарбий прокурор ва терговчи қайтиб келиб, ахборот беришди.

Бу пайтда Андижонга Фарғона ва Ўшдан ҳам янги ҳарбий кучлар келганига қарамасдан, шаҳарнинг оврўпаликлар яшайдиган қисмида аҳоли саросимаси ҳали босилмаган эди. Исёнчилар яна ҳужум қилиб қолиши эҳтимоли ҳам йўқ эмасди. Шунинг учун генерал шаҳарни ва унинг атрофини кўриқлаш учун қўшимча соқчи нарядлари ажратди. Саросимага тушган аҳолини тинчлантириш учун шаҳар боғида ҳарбий оркестр тинмай қувноқ куйларни чалиб турсин, деб буюрди. Йўлда кетаётиб, Хўжандда берган буйруғига қўшимча яна бир буйруқ чиқарди. Унда шундай дейилган эди:

«Туркистон ўлкаси бўйича

Буйруқ

**30 май 1898 йил, 89-сон
Андижон шаҳри**

87-буйруққа қўшимча эълон қиламанки, кучли муҳофаза қилинаётган Фарғона ва Самарқанд вилоятлари ҳамда Сирдарё вилоятининг Тошкент, Чимкент ва Авлиёота уездлари аҳолиси учун менинг ушбу қарорларим мажбурийдир:

1) Куйидаги ишларда айбдор бўлган шахслар:

а) олий ҳукуматга қарши исён кўтарган ва фитна уюштирган ҳамда давлатга хиёнат қилган;

б) ҳукуматга қуролли қаршилиқ кўрсатган;

в) қўшинларга, соқчиларга ва қоровулларга, миршабхона амалдорларига ва барча мансабдор шахсларга улар хизмат бурчларини ёки вазифаларини бажараётганларида ҳужум қилган; г) қотиллик қилган; д) талончилик қилган; е) ўғирлик қилган; ж) темир йўлга ва ҳаракатдаги составга атайлаб зарар етказган шахсларни ҳарбий судга бериш ва ҳарбий вақт қонунлари бўйича жазолаш учун менга маълум қилинмоғлари керак.

2) Темирйўл ва телеграф симларининг шахарлардан ташқаридаги жойларда ёмон ниятли кишилар томонидан бузилмаслиги учун жавобгарлик шу йўллар ва телеграф симлари ўтган бўлисларнинг бошлиқлари зиммасига юклатилсин.

3) Фитна ҳақидаги ҳар қандай миш-мишларни, маҳаллий халқнинг ҳужумларини, ёмон ниятда темир йўлларни бузиш ҳоллари ва жиноятчи гуруҳлар пайдо бўлганлиги ҳақидаги хабарларни овоза қилмасдан, маҳаллий полиция маҳкамасига етказилсин.

4) Меҳмонхоналар, уйлар ва квартираларнинг эгалари меҳмонхоналарга, уйларга, квартираларга келган бегона кишилар ҳақида дастлабки куниеқ маҳаллий миршабхонага хабар қилсинлар.

5) Маҳаллий аҳолининг маҳаллий миршабхона рухсатсиз (белгиланган масжидлар бундан истисно) нафақат жамоат жойларида, балки хусусий уйларда ҳам тўпланиши тақиқлансин. Бу буйруқни бажариш шаҳар ва қишлоқ миршабларининг алоҳида бурчи ҳисоблансин.

6) Маҳаллий кишилар ўз бўлисларидан ташқарига чиқаётганида, шаҳар ёки қишлоқ миршабхона бошлиғи томонидан берилган махсус гувоҳномага эга бўлишлари керак.

Ушбу буйруқнинг 2–6-бандларида белгиланган тартибни бузганликда айбланганлар давлат тартиби ва жа-

моат тинчлигини сақлаш бўйича тадбирлар тўғрисидаги Низомнинг 15-моддасига биноан, уч ойга қамаладилар ёки беш юз сўмгача пул жаримаси тўлайдилар. Белги-ланган муддатдаги қамоқ ва жарима жазоси ҳарбий гу-бернатор томонидан берилиб, бу ҳақда ўлка бошлиғи хабардор қилинади.

Ушбу буйруқ қаттиқ муҳофаза ҳолатида бўлган барча аҳоли яшаш жойларида эълон қилинсин.

Бош губернатор вазифасини бажарувчи, генерал-лейтенант Корольков».

Андижон қўзғолони қатнашчиларини ушлаб, қа-моққа олиш кечаю кундуз давом эттирилди. Улар эса кўп эди. Фарғона, Ўш, Қўқон шаҳарларида ҳам исёнчилар қа-моққа олинганлиги ҳақида хабарлар кела бошлади.

Қўзғолон қатнашчиларини тергов қилиш ҳам бош-лаб юборилди. Бу ишни тез ва соз амалга ошириш, халқ-ни қўрқитиб, тинчлантириш учун асосий айбдорларнинг айбларини аниқлаб, дарҳол қатл этиш мўлжалланди. Ле-кин сўроқ қилинадиган кишилар кўплиги боис, бу ишни Тошкентдан келган терговчилар кучи билан қисқа муд-датда амалга ошириш қийин эди. Шунинг учун Король-ков Тошкентдан қўшимча ҳарбий терговчилар чақир-тирди. Фарғона вилояти суди терговчиларини ҳам шу ишга ёллади. Тергов ишлари Андижон, Янги Марғилон, Асака ва Ўш шаҳарларида олиб борилди.

Қўзғолончиларни ушлаш учун ажратилган ҳарбий отрядлар Андижон билан Мингтепа орасидаги қиш-лоқларда бир-бир бўлиб, айбдорларни ушлаш баҳонаси-да халқни жазолай бошладилар.

Ҳозир Марҳаматда яшаётган кексаларнинг ҳикоя қи-лишларича, чор аскарлари саросимага тушиб қолганлик-лари ва кучлари етарли бўлмаганлиги сабабли, тунда қўзғолончиларни таъқиб қилишга журъат этишмаган. Эртасига Андижонга қўшимча ҳарбий кучлар келгач,

ишга киришиб, Ўқчи қишлоғигача бориб, йўлда учраган эркакни отишган. Ўқчида бир аёлнинг вояга етган тўрт ўғли бўларкан. Чор аскарлари шу тўрт ака-уканинг ҳаммасини отиб ташлашган. Она шўрлик бу фожиани кўтаролмай жинни бўлиб қолган. Айтишларича, бу аёл шу аҳволда 30-йилларгача яшаб, вафот этган.

Мингтепа, Тожик, Қашғар қишлоқлари эса уч кун тўпга тутилган.

Кексаларнинг айтишларича, кейинроқ оқ подшодан одамлар қонунсиз ўлдирилмасин, деган мазмунда буйруқ келган. Шундан кейингина одамларни суриштирмай отиш тўхтатилган.

Дарҳақиқат, ўша кунларда дарҳол янги хизмат жойига жўнаб кетиб, Ростов-Донга етиб борган генерал Духовский номига қуйидаги телеграмма юборилган эди.

**«Ростов-Дон темирйўл бекати.
Туркистон Бош губернатори генерал-
лейтенант Духовскийга¹**

Ҳарбий вазирлик бошқарувчиси генерал Белявский хатида баён қилинган Фарғонадаги тартибсизликларнинг айбдорларини ушлаш бўйича тадбирларни маъқуллайди. Лекин кишиларнинг воқеага қай даражада дахли борлигига жойларнинг ўзида ишонч ҳосил қилиш керак, деган фикрдадир ва ўлкага етиб борганингиздан кейин бу ҳақда маълумотнома тайёрлаб юборишингизни сўраймиз.

Шу билан бирга, генерал-лейтенант Куропаткин 1511-хатда эслаб ўтилган Фарғонадаги ўтган йилги тартибсизликлар ҳақида батафсил изоҳ беришингизни сўрайди.

1898 йил, май».

Духовский Тошкентга етиб келганидан кейин у билан ҳарбий вазир ўртасида қуйидаги ёзишма ҳам бўлган.

¹ Москва. МДХТА, 400-фонд, 1- рўйхат, 277-иш, 111-бет.

«Махфий

Ҳарбий вазирлик Бош ҳарбий-суд бошқармасига Духовскийдан телеграмма¹.

8 июнь 1898 йил

Фарғона тинчланяпти, лекин шошилиш ҳарбий-маъмурий тадбирларни давом эттиришда шу нарса мутлақо зарурки, пайдо бўлган ҳарбий суд ишини иложи борица тез тугаллаш керак. Иш чўзилишига йўл қўймаслик учун суд қилинаётганларнинг ҳар қандай шикояти ва норозилик хатини, мабодо шундайлар пайдо бўлиб қолса, бекор қиламан.

Мабодо мендан бошқаларга ҳам авф этишни сўраб арзнамалар юборилса, бундай хатларга эътибор бермасликни илтимос қиламан. Жавобингизни кутаман, маъқуллайсизми?»

Бу телеграмма ҳарбий вазир Куропаткинга кўрсатилган. У қуйидаги жавоб телеграммасини юборган.

«Тошкент шаҳри. Бош ҳарбий губернатор Духовскийга²

Суд ҳукмини қайта кўриш ёки бекор қилиш ҳуқуқи ҳарбий-суд Уставининг 1421-моддасига биноан Сизга берилган. Подшо ҳазратлари номига юборилиши мумкин бўлган авф этиш тўғрисидаги оғизона арзнамаларни ҳал этиш олий ҳазратларининг ўз ихтиёридадир ва мен уларни оқибатсиз қолдириш учун олдиндан изн сўрашни ўзим учун ноқулай бир иш, деб биламан. Шу билан бирга, Сизнинг ахборотингиз учун шуни маълум қиламанки, менинг фикримча, ушбу ишда, Фарғонада кескин

¹ Москва. МДХТА, 801-фонд, 54-рўйхат, 23-иш, 32-бет.

² Москва. МДХТА, 801-фонд, 54-рўйхат, 23-иш, 37-бет.

палла ортда қолганлиги боис ва подшо ҳазратлари дала суди шафқатсизлик қилаётганлигини маъқулламаслигини бир неча марта изҳор этганликлари муносабати билан, борди-ю бу кўрсатмани жиноятдан сўнг дарҳол бажаришнинг иложи бўлмаган тақдирда ҳам, отиб ўлдириш каби энг олий жазони жуда эҳтиёт бўлиб, фақат энг асосий айбдорларга нисбатан белгилаш керак. Одамларни кўплаб ўлдириш, аҳолининг бундан кейин тинчишига дуруст бир фойда бермаслигидан ташқари, бизнинг Осиёдаги нуфузимизга путур етказиши мумкин.

Генерал-лейтенант Куропаткин».

Маҳаллий аҳолининг таъзирини бериб қўйишга энг шимариб киришган генерал Духовский шу телеграммадан кейин бироз ўзгарди. Бу, айниқса, унинг ҳарбий-дала суди ҳукмларига бўлган муносабатида билинди. Ўша пайтдаги Россия қонунчилиги бўйича Олий ҳокимиятни ағдариб ташлаш мақсадида, жиддий жиноят қилганлар энг олий жазо – ўлим жазосига ҳукм қилинишлари керак эди. Ҳарбий судьялар Фарғонадаги фаолиятларида қонунлар мажмуасидаги мана шу моддани қўллаб, Андижон қўзғолонида қатнашган кишиларнинг кўпчилигини ўлим жазосига ҳукм қилдилар. Духовский эса подшолик хоҳишидан келиб чиқиб, ўлим жазосига ҳукм қилинганларни кўпчилигининг жазосини авф этиб, узоқ муддатли каторга билан алмаштириш тўғрисида подшо номига кетма-кет илтимосномалар юборди. Марказда бу илтимосномаларга ижобий муносабатда бўлдилар. Масалан, Андижон шаҳрида VII ва VIII гуруҳда судланган 85 қўзғолончидан 73 нафарини суд ўлим жазосига ҳукм қилган. Духовский подшога илтимоснома ёзганидан кейин бу кишилардан 59 нафарининг жазоси турли муддатдаги каторга иши билан алмаштирилган.

Айни пайтда жазоланганларнинг ўзлари ёзган арзномалар эса аксарият ҳолларда оқибатсиз қолдирилди.

ИСЁНКОР ЭШОН ИЗИДАН

18 май эрталабдан Андижон уезди бошлиғи Коишевский Муҳаммадали халфани ушлаш ҳаракатига тушди. Лекин, дастлаб эшоннинг қай томонга қочганлигини билолмади. Кўп ўтмай унинг ҳузурига Хаканд бўлиси бошлиғи юборган одам келиб, Муҳаммадали халфа шу ерлик эшонникида тўхтаганлигини айтди. Уезд бошлиғи штабс-капитан Бжезицкийни тўрт йигит билан Хакандга юборди. Унга, агар эшон у ердан жўнаб кетган бўлса, қаёққа йўл олганлигини аниқланг, деб тайинлади.

Бжезицкий Хакандда Муҳаммадали халфани тополмади. Аммо аҳолидан сўраб-суриштириб, унинг Қорадарёдан ўтиш учун Куйганёрга кетганлигини, ёнида ўттизтача одам борлигини аниқлади.

Бжезицкий йигитлари билан дарҳол Куйганёрга борди. Бу ерда одамлардан сўраб-суриштириб, эшон ёнидаги шериклари билан дарёдан ўтиб кетганлигини билди. Шундан кейин Бжезицкий икки йигитини Олтинкўл ва Мойтерак бўлислари бошлиқлари ҳузурига юбориб, исёнчиларни ушлашни буюрди, ўзи эса Андижонга қайтиб, аниқлаган маълумотларини уезд бошлиғига етказди.

Коишевский Бжезицкийнинг рапортини тинглагач, Наманган уезди бошлиғи билан телеграф орқали боғланиб, ундан Муҳаммадали халфани ушлашда ёрдам беришни илтимос қилди. У илтимосни бажариб, эшон кетган тарафга бир рота қуроли аскар ва 50 мерганни юборди.

Андижонга қўзғолончилар яна ҳужум қилиб қолиши эҳтимоли бор эди. Шунинг учун Коишевский шаҳардаги мавжуд ҳарбий кучларнинг катта қисмини шаҳардан ташқарига чиқаришга журъат этмади. Андижондан эшонни ушлаш учун Избоскан ноиби Оғабеков ўн аскар ва бир неча йигит билан жўнаб кетди, холос. Уларга би-

ротар милтиғи бўлган икки мешчан қўшилди. Коишевский Оғабековга, Намангандан йўлга чиққан ҳарбий кучлар билан бирлашинглар, Андижонга мадад кучлари келгач, ортингиздан яна қўшимча аскарлар юборамиз, деб буюрди. Оғабеков бир йигитни барвақтроқ кечувга жўнатди, у қайиқ, нариги қирғоқда бутун команда алмаштириши учун янги отлар тайёрлаб туриши керак эди.

Ҳарбий тарихчи М.А.Терентьевнинг кейинчалик ёзишича¹, Оғабеков кечувга келганда эшонни Мойгир ва Ёрбоши бўлислари бошлиқлари ҳам қувиб кетаётганлигини билди. Оғабеков йигитлари билан дарёдан ўтиб, отларни алмаштиргач, аҳоли кўрсатган томонга қараб кетди. Йўлда яна сўраб-суриштириб, Мойгир бўлиси бошлиғи Дармонқул йўналишини кескин ўзгатирилганини билди; равшан бўлдики, эшон Наманганга бориш қароридан воз кечган. Оғабеков Дармонқул изидан кетди. Кўп ўтмай эшон шимолга, тоққа бурилганлиги маълум бўлди, Дармонқул ҳам тоққа бурилибди. Оғабеков йигитлари билан яна унинг ортидан кетди. Аммо отлари шу қадар чарчагандики, оёқларини зўр-базўр кўтариб боса бошлашди, отда юришга ўрганмаган пиёда аскарларнинг тинкаси қуриди. Шу ерда Намангандан йўлга чиққан ҳарбийлар ҳам етиб келишди. Хилга – сердарахт ва серўт жойга боргач, отларга ва одамларга дам беришга қарор қилишди. Бу ер овлоқ жой бўлиб, қишлоқ олисда, янги отлар топишнинг иложи йўқ эди.

19 май эрталаб икки бўлис бошлиғи эшон Қозонли Мозорда тоққа чиқиб кетганлигини маълум қилишди. Бу ерда йўл учга айриларди: биринчи йўл – доvon орқали ҳали қор билан қопланиб ётган шимолга, иккинчи йўл – жанубга, учинчи йўл – Чорвоқ қишлоғига борарди. Оғабеков, билдики, эшон ҳали очилмаган шимолий йўл-

¹ М.А.Терентьев. История завоевания Средней Азии. 1906 йил. Санкт-Петербург. III том. 460-461-бетлар.

га ҳам, халқдан изини яшириш қийин бўлган жанубий йўлга ҳам юрмайди. Фақат бир йўлга – Чорвоқ томонга юриб, Еттисув вилоятига ўтиб кетишга ҳаракат қилиши мумкин.

Наукат ва Бозорқўрғон бўлислари бошлиқлари ҳам эшоннинг тоққа борадиган йўлини тўсиш учун йигитлар юборишди, Қўқон қишлоқдан келган йигитлар ҳарбийлар сафига қўшилишди.

Эрталаб соат 6 да ҳарбийлар Мосса қишлоғига кириб боришди. Бу қишлоқ оқсоқоли ҳам ишончли йигитлардан 15 нафарини тўплаб, Қозонли Мозор томонга бориб, эшоннинг йўлини кесишни буюрган эди.

Оғабекков йигитлари олға бориб, кундуз соат бирга яқин, собиқ бўлис бошлиғининг отаси Қодирқулни учратишди. У ўғли ўрнига ўн уч йигит билан келган, бу йигитлар битта биротар милтиқ, 3 та тўппонча, 2 қилич билан қуролланган эдилар.

Соат иккида ҳарбийлар Бозорқўрғонда дам олиш учун тўхташди, сўнг Чорвоққа қараб юришди. Йўлда отларини тушовлаб боқаётган жойидан Андижонга чақирилган казаклар ва тўпчилар командасини учратишди. Оғабекков уларнинг бошлиғи Красноярцевдан ёрдам сўради, у эса тўхтамасдан Андижонга бориш ҳақида буйруқ олганлигини айтиб, илтимосни рад этди. Фақат тунаш учун Бозорқўрғонда тўхташини, мабодо жуда зарур бўлса, мадад куч сифатида хизмат қилишга тайёр эканлигини айтди, Оғабекков командасидаги қийналган 10 аскарни ва 2 кўнгиллини сафига олди.

Оғабекков аскарлардаги икки кути ўқни, мешчанлардаги 2 милтиқни олиб, Қодирқулнинг йигитлари билан Чорвоққа жўнаб кетди. Шу қишлоққа кираверишдаги тошкўприк ёнида тўрт йигитни қолдириб, уларга кўприкдан ўтадиган руслардан бўлак ҳар бир одамни ушлашни ва бу ҳақда доволон ортидаги қишлоққа хабар юборишни буюрди.

Оғабекков қишлоққа кечқурун соат тўққиз яримда келди, бу пайтда ҳали эшондан дарак йўқ эди.

Қодирқул қишлоқда бир нечта ишончли кишиларни тўплаб, уларни тўрт гуруҳга бўлди. Уларда ўқ отиш қуроли бўлиши учун ҳар бир гуруҳга битта-иккита йигитидан қўшди.

Бу гуруҳлар йўлларга қўйилаётганда, қишлоқдан чиқаётганларнинг ҳаммасини ушланглар, қишлоққа келаётганларни ўтказинглар-ку, лекин улар кимлар эканлиги ҳақида бизларга хабар беринглар, деб буюрилди.

Кечқурун соат 11 да кўприк ёнидан отлиқ йигит келиб, икки шубҳали киши ушланганлигини маълум қилди. Оғабеков у ерга беш йигитни икки милтиқ билан юборди. Сал вақтдан кейин ушланганларнинг қўл-оёғини боғлаб олиб келишди. Бу Муҳаммадали халфа билан унинг сўфиси Ҳожимат эди. Эшон саволларга жавоб беришни истамас, кўзини ерга қадаганча лом-мим демай турар эди.

Оғабеков эшон қўлга тушганлигини Красноярцевга хабар қилиш, ундан ёрдам сўраш учун бир казакни юборди. Красноярцев илтимосни бажариб, командаси билан Оғабековга пешвоз чиқди.

20 майда Бозорқўрғонда дам олишди. Ундан у ёғига асирларни кичик ясаул Качуриннинг 66 кишилик сотняси қўриқлаб борди.

Қўл-оёғи боғланган эшон аравада индамай келарди. Фақат Дудурга етиб келишганда томошага чиққан халойиққа «сув, сув, сув», деди. Одамлардан бири кўзада сув узатди, аскарбоши қаршилиқ қилмади. Эшон чанқоғини қондиргунча аравалар тўхтаб турди, сўнгра яна йўлида давом этди.

Эшонни олиб келаётган ҳарбий карвон 20 май кечқурун Қорадарёнинг ўнг соҳилига етиб келиб, шу ерда дам олди. Эртаси эрталаб Андижондан бир рота аскар ёрдамга етиб келди. Дарёдан эсон-омон ўтишгач, Андижонга йўл олишди.

Дукчи Эшон ушланганлиги ҳақидаги хабар халқ орасида тарқаб кетмаслиги ва уни қутқаришга уриниш бўл-

маслиги учун ҳарбий карвон асосан тунда ҳаракат қилди. 21 май куни соат бирга яқин Андижон шаҳридаги ҳарбий постларнинг биридан лагерга соқчи югуриб келиб, эшонни олиб келишяпти, деди. Гарнизон бошлиғи шаҳарда тўполон бўлиб кетмаслиги учун эшон ўтадиган йўлларда ҳарбий соқчиларни кўпайтирди.

Эшонни қалъага келтиришгач, оёқ-қўлини кишанлаб, Оренбург казаклари ва пиёдалар соқчилигида алоҳида бинога қамашди. У ўзбек тилида берилган ҳеч бир саволга жавоб қайтармади.

Қалъадаги ҳарбийлар орасида эшонни кўришга орзумандлар кўп эди. Улар дам-бадам эшон қамалган хона дарчаси ёнига бориб, ичкарига мўралашарди. Кишанланган эшон эса худди намоз ўқиётгандай чўккалаб ўтирар, ора-сира бошини пастга эгиб қўярди. У соқол қўйган, қо-рамағиз, ўрта бўй, қирқ ёшлардаги бақувват одам эди.

* * *

Эшонни ушлаш шундай бўлганди: Чорвоқдаги тошкўприкда Қодиркул қолдирган тўрт йигит, аниқ қилиб айтганда, Зокирбой, Муллақурбон, Болта ва Абдуқодир кечкурун соат ўн яримда сой бўйлаб кўприк томон келаётган уч отлиқни кўришади. Шу пайт йигитлар уларга: «Тўхтанглар!» деб бақиришади. Лекин йўловчилардан бири отнинг жиловидан тутган соқчини қилич билан уриб, орқага қочади, унинг ортидан бошқалари эргашади...

Кўп ўтмай соқчилар уларни қувиб етишди. Шунда қочқинлар отларини тоққа буришди ва қоронғиликда адашиб, жарлик ёнига бориб қолишди. Сўнг ноилоҳ ўзларини таъқиб қилаётганлар томон юришга мажбур бўлишди.

Зокирбой қочоқлардан бирининг қўлида тўппонча кўриб:

– Ҳой биродар, сен кимсан?! – деб сўради.

– Наманганлик эшонман.

– Айланиб кетай эшонимдан! – деди Зокирбой ялтоқланиб. – Шуни бояроқ айтмайсизми. Биз сизларни от ўғриларимисизлар, деб ўйлабмиз. Қишлоғимизга ўғри айланишиб қолди... Йўл бўлсин, бемаҳалда тоғда нима қилиб юрибсизлар?

– Еттисувдаги муридларимнинг олдига кетаётгандик, йўлдан адашиб қолдик чоғи.

– Қўлингиздаги куролингиз нимаси?

– Ҳа энди, юрт нотинч бўлиб қолди, бемаҳалда яроқсиз йўлга чиқмайлик, дедик.

– Шундай денг. Сизларни Еттисувга олиб борадиган йўлга чиқариб қўямиз. Бизлар ҳам бировга ёмонлигимиз йўқ мўмин-мусулмонлармиз, айниқса, сиздай табаррук инсонлардан қўмагимизни аямаймиз.

Эшон йигитларнинг илиқ муомаласига ишониб, олдинда отини чоптириб қочиб кетган шеригини қайтариб келишни сўради. Ўзи эса қўприк олдида кутиб турди.

Зокирбой ҳақиқатда бир йигитни доволон ортига юборди, лекин қочган кишини қайтариб келиш учун эмас, икки шубҳали одам ушланганлиги ҳақида Оғабековга хабар етказиш учун юборди.

Тез вақт ичида Чорвоқдан беш йигит етиб келди. Улардан олдинда келаётган иккиси – Ёқуб Мадрахим (асли Мадёқуб – А.Э.) ўғли билан Мадмуса Масодиқ ўғли эшон ёнига келиб, отдан тушишди ва унга икки тарафдан яқинлашишди.

– Ассалому алайкум!

– Ваалайкум ассалом!

Эшон йигитларнинг саломи самимий эканлигига ишониб, ўнг қўлидаги тўппончани чап қўлтиғига қистириб, Ёқубга қўл чўзди... Ёқуб эса эшоннинг қўлини маҳкам ушлаб, эгардан тортди, иккинчи қўли билан соқолидан тутди. У отдан ағдарилди, Мадмуса қўлтиғидаги тўппончасини олди.

Соқчилар эшоннинг шеригини ҳам отдан ағдаришди. Уларнинг қўлларини боғлашаётганда эшоннинг шериги

типирлаб, ёрдам сўраб қаттиқ бақирди. Соқчилар уни икки-уч урганларидан кейин, индамай қолди.

Мадмуса ҳар эҳтимолга қарши тўппончадан осмонга ўқ узиб, эшоннинг шериклари бўлса қўрқитиб қўйиш, ёрдам беришга ошиқмаслик тўғрисида огоҳлантирди...

— Қўли боғланган асирларни отга миндириб, йўлга тушишди. Довондан ошиб ўтиб, Чорвоққа олиб келишди. Йўлда эшон йигитларга: «Мен наманганлик эшон эмасман, мингтепалик эшон Муҳаммадали халфаман», деди.

Эшоннинг учинчи шериги ортидан Қодирқул юборган йигит уч кундан кейин, яъни 23 майда, уни икки ўртоғи билан Кугарт бўлисидан тутиб келди. Бу эшоннинг яқин муридларидан Қорақўрғон қишлоғилик Субҳонқул Араббой ўғли эди. Учовининг ҳам тўни қон эди. Субҳонқулдан Қуръон, унинг ичидан эса Муҳаммадали халфа Турк султони амри билан халифа этиб кўтарилганлиги тўғрисидаги гувоҳнома чиқди.

СУЛТОНХОН ТЎРАНИНГ СУЮКЛИ МУРИДИ

Андижон кўзғолонига оид тергов ва суд ҳужжатларида, ҳарбийларнинг ҳисоботларида Дукчи Эшон 1856 йилда туғилганлиги, яъни 42 ёшдалиги кўрсатилган, Андижон қалъасида бўлган биринчи сўроқда эса эшон 45 ёшдаман, авлод-аждодларим қашғарлик бўлишган, деган. Фозилбек Отабек ўғлининг «Дукчи Эшон воқеаси» ҳужжатли қиссасида эса уйига келган рус амалдори билан савол-жавобда кўзғолончилар бошлиғи 51 ёшдаман, дейди.

Мен бу ҳар хилликни кўриб, дастлаб ҳайрон бўлдим. Кейин билсам, эшон Андижон қалъасидаги сўроқда ёшини нотўғри айтмаган, унинг 1856 йилда туғилганлиги рост экан. Аксинча, Фозилбек Отабек ўғлининг ҳужжатли қиссасидаги рақам нотўғри келтирилган. Эшон қирқ беш ёшга кирганман, деганида ёшини мусулмон одати

бўйича айтган: мусулмончиликда гўдакнинг она қорнида ўтган тўққиз ойи бир ёшга ҳисобланади, ҳар ўттиз йилда киши умрига бир ёш қўшилади, пайғамбар ёшига етмаганлар ёшларини бир ёш катта, пайғамбар ёшидан ўтганлар эса бир ёш камайтириб айтадилар ёки умуман айтмайдилар. Шулар ҳисобга олинса, эшон «ёшим қирқ бешда», деб тўғри жавоб берганлиги маълум бўлади.

Шу ўринда Фозилбек Отабек ўғлининг Файзулла Хўжаевнинг таклифи билан ёзилган ҳужжатли қиссаси Дукчи Эшон воқеасини ўрганишда муҳим манбаа эканлигини таъкидлаганимиз ҳолда, унда бир қатор ноаниқликларга йўл қўйилганлигини ҳам айтиб ўтиш лозим. Жумладан, қиссадаги Дукчи Эшоннинг уйида чор амалдори билан савол-жавобни Фозилбек эшоннинг хазиначиси Мулла Салоҳиддиннинг оғзидан ёзиб олганман, бу одам 1921 йилгача ҳаёт эди, дейди. Эҳтимол, шундай одам бўлгандир, лекин у эшоннинг хазиначиси эмас. Бу ўринда, назаримизда, «Дукчи Эшоннинг иш юритувчиси», дейилса тўғрироқ бўладики, унинг хонадонида бундай вазифани саксон ёшли қирғиз Мулла Зиёвуддин Махсум бажарган, у Андижон лагерига ҳужум пайтида ҳалок бўлган.

Фозилбек Кугарт бўлиси бошлиғи Чибилни Андижонда осиб ўлдирилганлар қаторида тилга олади. Чибил Абдуллабиев осиб ўлдирилмаган, бир умрлик каторгага ҳукм қилинган.

Яна муаллиф лагерь ёнидаги баққоллик дўконининг эгаси, Андижонда осиб ўлдирилган Рустамбек Сотиболдибек ўғлини қўзғолонда иштирок этмаган эди, демоқчи бўлади. Аслида, Рустамбек Сотиболдибек ўғли қўзғолоннинг фаол иштирокчиларидан эди.

Фозилбек Отабек ўғли ўз қиссасида қатор ноаниқликларга йўл қўйганлигига сабаб, у асарини илмий манбалар, суд, тергов материаллари асосида эмас, балки, ўз болалигида кўрганлари асосида ва воқеаларнинг шоҳи-

ди бўлган кишиларнинг хотираларидан фойдаланиб, бунинг устига орадан 27 йил ўтганидан кейин ёзган. Бундай вазиятда баъзи бир ноаниқликларга йўл қўйилиши табиийдир.

Муҳаммадали халфа Собир ўғли – Дукчи Эшон юқорида таъкидлаганимиздек, 1856 йилда Фарғона шаҳридан 25 чақирим жанубий-ғарбдаги Чимён қишлоғида туғилган. Унинг авлодлари асли қашғарлик бўлишган. Отасини Уста Собир дейишарди. Унинг кўкнори ейдиган одати бўлган, шунинг учун Собир кўкнори ҳам дейишган.

Уста Собир бешик, беланчак, пахтани чигитидан ажратадиган чиғириқ ҳамда йик (ёки дук) тайёрлайдиган уста эди. Уч ўғли, бир қизи бўлиб, устачилик орқасидан топган даромади қўл учида кун кўришига аранг етарди.

Муҳаммадали Уста Собирнинг иккинчи ўғли эди. Уни болалигидан билган кишиларнинг ҳикоя қилишларича, Муҳаммадали жуда ақлли, одобли бола бўлган. Ота-онанинг қўли калталиги оқибатида мактабда ўқимаган, лекин кейинроқ мустақил ўқиб, саводхон бўлган. Эсини таний бошлаганидан отаси ёнида меҳнат қилиб, бешик, йик тайёрлаш касбини ўрганган. Вояга етгач эса, пахсачилик касбини эгаллаган. Айнан пахсачи бўлиб танилганидан кейин, халқ унинг исми ёнига «уста» сўзини қўшиб айта бошлаган.

Муҳаммадали ўн ёшга тўлганида, оиласи Мингтепадаги Тожик қишлоғидан кичик уй сотиб олиб, кўчиб келади. Бу қишлоқ аҳолиси буткул тожиклардан иборат эди. Шу боисдан, Уста Собир оиласи бу ерда анча вақтгача мусофирдай ҳаёт кечиради.

Орадан ўн-ўн икки йил ўтгач, Уста Собир вафот этади. Шундан кейин оиллага тўнғич фарзанд Муҳаммадсоқи бошлиқ бўлиб қолади.

Оиланинг уч танобгина ери бўлар, лекин бу ер рўзғор тебратиш учун камлик қиларди. Ака-укалар тирикчилик ўтказишнинг бошқа йўллари излай бошлашади.

Кейинги йилларда Ўзбекистон Фанлар академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг асосий фондида (№1724) сўфизм бўйича VIII–XIX асрларга оид қўлёзмаларни каталоглаштириш пайтида номаълум муаллиф томонидан ёзилган, 164-бетида узилиб қолган Дукчи Эшон ҳаётига оид, аниқроғи, унинг кароматлари баён қилинган қўлёзма топилди. Шарқшунослар шартли равишда “Маноқиб Дукчи Эшон” (“Дукчи Эшон ҳаёти”) деб номлаган ушбу қўлёзмада Дукчи Эшоннинг таржимаи ҳолига равшанлик киритувчи анчагина ҳикоялар бор. Булар, жумладан, Дукчи Эшоннинг онаси Асалбиби Ортиқбой қизи ҳикояси ва Дукчи Эшоннинг ўз ҳикоясидир.

Асалбиби Ортиқбой қизининг ҳикояси¹:

– Ул зоти шариф фарзандим нишона бўлгондин кейин асални яхши кўриб, ани тофдуруб, истеъмол қилар эрдим. Бир кун туш кўрдим, бир нуроний одам келиб айтурларки, «Эй заифа, бепарво бўлма, ўзингга эҳтиёт бўлгин, беёд ҳақ бўлиб, луқмангни ҳалолдан егин. Сендан бир фарзанд вужудга келур, халқни амри маъруф қилиб, ўзига ҳаммани мусаххар қилур, деб ғойиб бўлдилар.

Нечанд фурсат ўтди, бу зоти шариф фарзанд вужудга келдилар. Бу зоти шариф вужудга келгандан сўнг бизга кўп фараҳлик, хурсандлик рўй берди. Аммо йиғилари ҳам бу болалардек эмас эрдилар. Бул ғоятлари (нажаслари) бўйи йўқ, бебўй эди. Тоҳорат қилмагунча эмизар бўлсам, эммас эдилар. Нечанд фурсат ўтди, ёшлари 7 ёшга етди.

Кечаси ётган жойларидан ғойиб бўлиб кетиб, яна ҳозир бўлур эдилар. Нима воқеа эканига фаҳмим етмай ҳайрон қолур эрдим.

Қазаро бир кун ўн тўққиз ёшга кирган фарзандим ҳукми илоҳий билан вафот қилди. Шунинг фироқига йиғлаб туриб эрдим, эшикдан кириб келдилар. Қаҳрлари билан менга қараб айтдиларки:

¹ “Маноқиб Дукчи Эшон”, 24-25-бетлар.

– Эй она, жоҳил экансиз, ҳукми илоҳийга ризо бўлмай-дурсиз. Агар жоҳил бўлмасангиз эрди, қазосига рози бўлур эрдингиз. Тавба қилингки, йиғлаган билан тирилмайдур, дедилар.

Дарҳол, тавба қилдим. Шу илтифот насиҳатлари билан у фарзандимнинг фироқ ўти ўчиб, асло ёдимга келмай қолди.

Ўн бир ёшларида намоз ўқиб, оталарининг ёнларида дук қилиб, нафақа ғазоларига касбдин ер эдилар. Тўй-томошага ҳам бормас эрдилар. Касб қилиб олған сийиримиз (сигиримиз) бор эрди. Шунини ўз мулкимизга олиб бориб ўтлатиб келар эрдилар. Мундан бошқа сийирнинг сутига таом қилсам, ичмас эрдилар. Қазор бир кун сўрадимки, «Эй бўтам, ўроқни олиб бориб, нечук ўт олиб келмайсиз молингизга?», дедим. Айтдиларки, «Ҳамма гиёҳлар худога сано айтур экан. Қайси гиёҳни ушлаб, ўроқ солай десам, «Ваҳдаҳу ла шарика лаҳу» дейдур», дедилар. Аммо бу кишининг бундан бошқа ҳам аломатлари кўп, айтган билан тугамайдур. Ўн етти ёшларида эшон Султонхон тўрамнинг хизматларига бориб, даст байъат қилдилар.

Ўша пайтда Тожик қишлоғига туташ ерлар Султонхон тўра эшонга қарашли эди. Султонхон тўра эшон ўз даврининг атоқли кишиларидан саналиб, кўплаб муридлари бўлган. Уни Қўқон хони ҳам яхши билар ва ҳурмат қиларди. Шу ҳурмати туфайли хон унинг ерларидан солиқ олмаган.

Муҳаммадсоқи укаси Муҳаммадали билан Султонхон тўрага хизматкор бўлиб ёлланишади. Худди шу даврда Муҳаммадали яхши пахсачи сифатида танилади. Эшон қурган қўрғонларнинг пахсасини уради. Султонхон тўранинг ақлли, меҳнаткаш, одобли, бунинг устига тақводор йигитга меҳри тушади. Муҳаммадали қисқа вақтда эшоннинг энг яқин муридига, айтиш мумкинки, фарзандидай бир одамга айланади.

Султонхон тўранинг Қорадарёнинг ўнг соҳилида – Пойтухда ҳам ерлари бўларди. Умрининг сўнгги даврида

эшон Пойтухга кўчиб боради. Муҳаммадали ҳам пири ортидан кетиб, Пойтухда 3-4 йил яшайди. Лекин ора-сира Тожик қишлоғига онаси ва ака-укаларини кўргани келиб туради. Шунда кишилар Муҳаммадалида катта ўзгариш юз берганлигини сезишади: у илгаригидан ҳам вазмин ва жиддий бўлиб қолган, одамлар билан кам гаплашар эди. Ҳар куни масжидда беш вақт намозни канда қилмай ўқирди-да, ҳеч ерга алаҳсимаи уйига равона бўларди. У бутун хатти-ҳаракати билан эшонликка тайёргарлик кўраётганлиги шундоққина сезилиб турарди.

Султонхон тўра 1882 йилда бетоб бўлиб ётиб, вафот этади. Муҳаммадали пири бетоблигида бир дақиқа ҳам унинг олдидан жилмай, жони узилар чоғида ҳам ёнида бўлиб, калимаи шаҳодатни ўқиб ўтиради. Бу ҳақда унинг ўзи шундай ҳикоя қилган.

Муҳаммадали халфа ҳикояси¹:

– Бир кун пиримиз мани чақириб айтдиларки, эй дева-на болам, мани уч кунлик умрим қолди, ҳимматни балан қил. Ман ўлсам ўзинг ювиб, қабрга ҳам ўзинг қўй, – дедилар. Ўшал гапда ўзлари сиҳат эрдилар. У куни ўтди, эртаси ҳам ўтди. Мусахон тўра деган ўғилларини, ман фақирни, яна бир саркорни чақирдилар. Кириб зиёрат қилдик. Ҳаёти пиримиз илтифот қилиб айттиларки, “Мани замбирга (замбилга) солиб ташқиға (ташқари ҳовлига) олиб чиқинглар. Бир шамоллаб келай”, дедилар. «Хўп бўлғай», деб замбирга солиб кўтариб олиб чиқдик. Мусахон тўранинг ташқи меҳмонхонасининг саҳнига кўтариб олиб бордик. Шунда Мусахон тўрага: “Шул ҳовлингни менга берасанму?” – дедилар. “Хўп бўлғай, бажонидил бердим”, дедилар Мусахон тўра. Шунда ҳаёти пиримиз муборак ҳассалари билан чизиб кўрсатиб, “Ман вафот қилсам, шу ерга қўйингизлар”, – деб илтифот қилдилар. Яна илтифот қилиб, “Кўтаринглар мани”, – дедилар. Кўтариб

¹ “Маноқиб Дукчи Эшон”, 27-28 бетлар.

ўзларининг ташқи иморатларига олиб келдик. Шу ерда бир пас таваққуф қилиб туриб, “Шу ер кўп пок жой экан. Намоз жанозамни шу ерда ўқинглар”, – деб илтифот қилдилар.

Ул зоти шарифни беш-ўнта яхши отлари ҳам бор эди. Боз мирохурларни чақириб, айтдиларки, “Эй мирохурлар, отларниям ўт бермай, қантариб қўйинглар. Сўфилар таъзияга хабар бергани минурлар”, деб ичкарига кириб кетдилар.

Манга айтган ваъдалари бўлди. Нима воқеа бўлур экан, деб дарвозанинг тагида ухламай туриб эрдим. Ярим кечада оқсоч хизматкор кўза олиб чиқди. У “Алҳамдулиллоҳи намоз таҳажжуд ўқиб турубдурлар”, деди-да, кириб кетди. Яна бир соатдан кейин оқсоч югуриб чиқиб айтдики, “Пирим лоҳасроқ бўлдилар. Сизни йўқлаяптилар, тез кириңг”. Дарҳол кирдим, салом бердим. Алик олдилар. Муборак қўлларини ушлаб зиёрат қилиб, кўзимга суртдим. Манга қараб айтдиларки, “Баракаллоҳ бўтам, камол топ, деб санга ҳассам ва дасторимни бердим. Бошимни ушлаб тургин”, – дедилар. Хўп бўлғай, деб муборак бошларини ушлаб, талқин айтиб турдим. У зоти шариф ҳам калимаи шаҳодатни айтиб туриб, жон таслим қилдилар. ...Яна амрларини тутиб, ўзим ювиб, ўз қўлим билан қўйдим. Ўн етти кун қабрларида посбонлиқ қилиб ётдим. Бир кун башорат бердиларки: “Бўтам, боринг жойингизга, сўфийларни таълим таважжух қилиңг”.

Жойимизга келиб, ҳеч қаёққа бормай, одамларга қўшилмай ётиб олдим. Одамлар кўп келаверди. Фикр қилиб ўзимга айтдимки, “Мен ўзи расво эрдим, бу одамларни ҳам расво қилмай”, деб.

Пиридан айрилгач, Муҳаммадали Тожик қишлоғига қайтади. Лекин ёлғиз қайтмай, ҳамфикр муридлар билан тил бириктириб, пирининг қабрини кўчириб келади, қабри устига мақбара қурдиради. Унинг бу иши Султонхон тўранинг Мингтепадаги муридлари билан Пойтухдаги муридлари ўртасида жанжал чиқишига са-

бабчи бўлади. Пойтухликлар (улар сафида эшоннинг фарзандлари ҳам бор эди) пайт пойлаб, эшоннинг жасадини яна кўчириб кетишади.

Султонхон тўра қабри устида Тожик қишлоғида қурилган мақбара Андижон кўзғолонигача бор эди. Кўзғолондан кейин чор маъмурлари уни буздириб ташлашган.

Дукчи Эшоннинг халқ орасида дастлаб обрў топишига хизмат қилган, Мингтепадан Ўшга борадиган йўлда тепаликка қурилган, ёзда йўловчилар сув ичиб, дам оладиган шийпонни ҳам Султонхон тўра қурдирган, уни ўздан кейин сақлаш учун ҳам маблағ қолдирган дейишади.

Дарвоқе, Султонхон тўра суюкли муриди Муҳаммадали халфага эшонлик қилишни васият қилганди. Лекин Муҳаммадали халфа бу ишнинг катта “юки” – масъулияти борлигини яхши ҳис этиб, бунга журъат этмайдди.

Сўзни яна Муҳаммадали халфанинг ўзига берамиз¹.

– Бухоро шарифга ҳаёти Баҳоуддин пиримизнинг зиёратларига кетдим. Бориб у зоти шарифнинг қабрларида нечанд кун турдим. Фақирга кўп илтифотлар қилдилар. Яна илтифот қилиб айтдиларки, “Лодонлар сулукни вайрон қилди. Сиз бўтам, сулук хуфияга ривож беринг”, – деб дуо бердилар.

У зотнинг хизматидан жўнаб, Даҳбедга, Маҳмуд Азамнинг қабрларига келдим. Қирқ кун чилла ўлтурдим, у зоти шарифдан нечанд илтифотлар бўлди. Яна қайтиб Мингтепа жойимизга келдим. Боз одамлар келаверди. “Менда ҳеч нарса бўлмаса, бу одамлар келишига бех бор маъзур бўлиб, шармандаи дунё ва охират бўлмайин”, – деб қасд зиёрат он ҳазрат Соллаллоҳу алайҳи васалламга қилдим. Ҳазо тўғрисида касб қилиб, уч жагса (тоғора) толқон қилиб, хуржунга солдим. Азбарои хулуқ истибро бир кўзага кесак ҳам олдим. Бир кечада йўлга равона бўлдим. Нечанд фурсат йўл юриб, дарёнинг бўйи Манбайга (Бомбейга) бордим. Ўшал ерга борганда кесагим адо бўлди. Энди кесакнинг иложини нима қилурман, деб андиша

¹ “Маноқиб Дукчи Эшон”, 32 бет.

билан баён этдим. Бир одам айтадурларки: “Эй бўтам, хўп одоб билан юргин, одобнинг жойига энди келдинг”. Уй-ғонсам, тушим экан. Ўзимга насиҳат қилиб айтдимки, эй девона, насиб бўлса дарёдан ўтарсан. Он ҳазрат Соллаллоҳу алайҳи васалламнинг муборак қадамлари теккан ва кўзлари тушган ерга борурсан. Беодоблик эмасмуки, ўшандай пок жойдан кесак олиб, ўзингга тутсанг, деб икки тангага турфоқ олиб, кесак қилиб, хуржунга солиб, кемага тушиб, дарёдан ўтдим. Жидда муборакка бордим. Андан жўнаб, Маккаи муаззамага кирдим. Маккани тавоф этиб, бир ой истиқомат қилиб турдим. Андин Мадинаи мунавварага бордим. Равзаи муборакда уч ой истиқомат қилдим. Он ҳазрат Саллаллоҳу алайҳи васаламдин башорат бўлдики, “Эй бўтам, сизга ижозат бердик, бориб халқга амру маъруф қилиб, даъват қилинг”, дедилар. “Хўп бўлғай”, деб жўнаб Маккаи муаззамага кирдим. Арофат қилиб, фарзни бажо келтурдим. “Алҳамду лиллаҳ”, Худо насиб этди, боз Мингтепа жойимга келдим. Пиримнинг илтифотларини қабул қилмай, ҳиссат Баҳоуддин пиримизнинг илтифотларига ҳам унамай, он ҳазрат Соллаллоҳу алайҳи васалламнинг илтифотлари билан халқга амру маъруф қилиб, қўл олиб тавба бердим.

Муҳаммадали 30 ёшида, 1886 йилнинг кузида ҳаж сафарига борган. Ҳаждан қайтиб келгач эса халқ орасида Муҳаммадали эшон бўлибди, деган овоза тарқалади. Бу хабарни Султонхон тўранинг фарзандлари ҳам эшитишади. Улар Муҳаммадалининг олдига келиб: «Нимага асосан ўзингизни эшон деб эълон қилдингиз?» деган саволни кўндаланг қўйишади. Муҳаммадали Султонхон тўрадан қолган, имзо қўйилиб, муҳр босилган хати-иршодни (йўлланма хатни) кўрсатади. Султонхон тўранинг фарзандлари шундан сўнг эътирозга ўрин йўқлигини англаб, орқаларига қайтишади.

Ўша пайтда Мингтепада Қўйчи исмли анча кексайиб қолган эшон бўларди. Унинг муридлари ҳам дастлаб Муҳаммадалининг эшонлигини тан олишмаган. Лекин

Муҳаммадали эшоннинг шон-шухрати жуда тез ортиб бораётганлигини кўришгач, фикрларидан қайтиб, унга қўл бергани келишган.

Андижон қўзғолонидан кейин мустамлакачилар матбуотида Муҳаммадали эшон Султонхон тўранинг фарзандларига кўрсатган хати-иршод қалбаки эди, бу хужжатни аввал Султонхон тўрага мурид бўлган, сўнг Дукчи Эшоннинг энг яқин кишиларидан бирига айланган мулла Зиёвуддин Махсум тайёрлаган, деган фикр билдирилган. Лекин бу Андижон қўзғолонидан кейин Дукчи Эшонни ёмон кўрган кишилар томонидан айтилган тахминий гап бўлиб, эшон ҳақида айтилган бошқа кўпгина салбий фикрлар сингари ўз исботини топмаган.

Муҳаммадали Султонхон тўранинг энг суюкли муридларидан эди. Бундан ташқари бу йигит эшон одамга хос сифатларга, жумладан, каромат қилиш қобилиятига ҳам эга бўлган. Шундай вазиятда Султонхон тўра муридига эшонликни ёзма тарзда васият қилиб қолдирган бўлиши мумкин ва бунинг эшонлик анъанасига ҳеч бир хилоф жойи йўқ.

Муҳаммадали халфа ўзини эшон деб эълон қилгач, ҳар кuni катта қозонда овқат пишириб, ўша пайтда водийда кўп бўлган оч-яланғоч кишиларни боқа бошлайди. Айтишларича, бу ишни дастлаб қарз олиб қилган. Кейинчалик эшон сифатида обрў-эътибори ўсгач, унга назр-ниёз келтирадиганлар кўпаяди. Шундан сўнг қарзидан қутулиб, уйидаги дош- қозонни ўз маблағи билан қайнатиш имконига эга бўлади. Унинг уйида ҳар кuni 150–200 нафар, баъзида 700–800 нафар одам овқатланарди.

Муҳаммадали халфа эшон бўлиши билан бирга, табибликдан ҳам хабардор эди. Шунинг учун унинг ҳузурига дардига даво истаб келувчилар ҳам кўп бўларди. Қўзғолоннинг эртаси кuni миршаблар эшоннинг уйини босишганда ҳар хил дардларга чалинган йигирмага яқин беморни топишган.

Эшоннинг уйида икки йил афғонистонлик бир табиб яшаган дейишади. Эҳтимолки, бу хунарни у ўша одамдан ўрганган бўлиши мумкин.

Эшоннинг халқ орасидаги обрўйи жуда тез ўсиб, муридлари кўпая бошлайди. Уни ўзига пир деб билувчилар фақат Фарғона водийсида, Тошкент, Самарқанд ёки Бухорода эмас, ҳатто ундан олисроқ жойларда ҳам пайдо бўлади. Эшон қатл этилгач, унинг халфаси Иноятхон тўранинг уйидан бир мактуб топилган. Бу Муҳаммад Раҳим сўфи деган одам эшонга ёзган мактуб бўлиб, унда Бишкек уездининг олис Тўқмоқ бўлисида бутун аҳоли Муҳаммадали халфанинг ғойибона муриди эканлиги айtilган.

Иноятхон тўра терговда берган кўрсатмасида Муҳаммадали халфанинг Бухорода муридлари кўплигини, Бухоро уламолари уйига меҳмон бўлиб келганликларини таъкидлаган.

Эшоннинг обрў-эътибори, даромади орта боргач, ҳовлисига туташ ерларни сотиб олиб, кўрғонини кенгайтиради. Ичкари, ташқарили ҳовли, катта отхона ва молхона, омборхонадан ташқари, Мингтепада масжид, мадраса, сув тегирмони ва хумдон қурдиради. Ўш уездининг Оқтерак қишлоғида ҳам масжид бунёд этади. Марғилон, Андижон, Ўш уездларида ер-сувларга эга бўлади.

ДУКЧИ ЭШОН ҚАРОРГОҲИ

«Ҳозирги вақтда бутун Европанинг нигоҳи яна Ўрта Осиёга қаратилган ва Фарғона вилоятига диққат билан разм солинмоқда. Ўз вақтида шов-шувга сабаб бўлган Помир масаласи тинчиб улгурмай, Фарғона яна ўлкада ҳали юз бермаган ҳодиса – Туркистон ўлкасининг маҳаллий аҳолиси «ғазовот» (муқаддас уруш) эълон қилиш билан бутун Европани ҳаяжонга солди», – деб ёзди Санкт-Петербургда чиқадиган нуфузли «Нива» журнали (1998 й. №26, 514-бет).

Дарҳақиқат, Андижон қўзғолони фақат Россия империяси ҳудудида эмас, балки бутун Европада шов-шувга сабаб бўлди. Одамлар қўзғолоннинг бошланиши сабаблари, қўзғолон раҳбари Муҳаммадали халфанинг шахсияти, халқни қандай исёнга кўтарганлиги, унинг турмуш тарзи билан қизиқа бошладилар.

Ўша пайтда Андижон қўзғолони Россия империяси ҳудудида чиқадиган оммавий ахборот воситаларининг ҳам асосий мавзуга айланганди. Жумладан, «Нива» журнали махсус мухбирлари М.Я.Герцулин ва Б.Тагеевни Туркистонга юбориб, Дукчи Эшон воқеасининг «иссиқ изи»дан «Фарғона вилояти» ва «Фарғона вилоятининг Тожик қишлоғи» очерklarини эълон қилдирди. Муаллиф М.Я.Герцулин исёнкор эшон яшаган Тожик қишлоғи ҳақидаги очеркида («Нива» 1898 йил № 50, 991–995-бетлар) Муҳаммадали халфанинг инсоний фазилатлари ҳақида ёзар экан, нисбатан холисона, ҳаққоний фикр юритади, эшоннинг халқ ўртасида қандай обрў-эътибор топганини «бичиб-тўқимай» кўрсатади. Қуйида шу очеркни айрим қисқартиришлар билан эътиборингизга ҳавола этамиз.

«Фарғона вилоятининг бош маъмурий маркази бўлган Марғилондан 45 чақирим масофада, гуллаган водийнинг қарийб марказида Тожик қишлоғи жойлашган. Бу қишлоқ Фарғонадаги тартибсизликларнинг бош айбдори бўлган мингтепалик эшон Муҳаммадали халфанинг яшаш жойи бўлган. «Нива» ўқувчиларига Фарғонада рус ҳукмронлигини ағдаришдек ҳаракат режаси туғилмаган тақдирда ҳам, ҳар ҳолда етилиб, ривожланиб, узил-кесил шаклга эга бўлган жой билан танишиш қизиқарли бўлса керак, деб ўйлаймиз.

Фарғона вилоятида 17 майдан 18 майга ўтар кечаси юз берган воқеанинг шоҳиди бўлган кишининг ёндафтиридаги битикдан парча келтирамыз.

... Агар почта йўлини ортда қолдириб, Қува бекатидан (Марғилондан 26 чақирим масофада) тўғри шарққа юрилса, Толмозор қишлоғидан сўнг жанубий-шарққа

томон сезилар-сезилмас кўтарилиб борган текис чўлга назарингиз тушади. Олислаб борганингиз сари Куванинг кўриниши уфққа туташиб кетиб, ундаги анвойи ўсимликлар ўрнини июль қуёшининг жазирамасида қуриб, қовжираган сийрак ўсимликлар эгаллайди.

Кувадан етти чақирим ўтгандан кейин йўл бироз кўтарилгач, сийрак лалми буғдойзорлар оралаб кетади. Унча баланд бўлмаган бу тепаликлар Фарғона водийсини жанубий-ғарбдан шимолий шарққа томон тасмадай кесиб ўтган. Ярим соат юрилгач, икки чўққи оралиғидан дарага тушилади. Бу дара этагида Полвонтош қишлоғи бор.

Шу дарадан яшнаб турган шолизорлар, пахтазорлар, жўхоризорлар, бедазорлар билан қопланган, чор тарафи ям-яшил бўлган гўзал водий бошланади. Бу водийнинг энг узун жойи 27 чақиримдан, эни 12 чақиримдан ортмайди. У Полвонтош қишлоғидаги дарадан бошланиб, ўлкада Аравон дараси деб ном олган жой билан туташади.. Бу ердаги гранит деворлардан бирида от расми бўлиб, у халқ орасида машхур. Мусулмонлар ривоят қилишча, бу Ҳазраталининг оти сояси эмиш.

Чап томондан водий юқорида айтиб ўтилган ясси тепаликлар тизмаси билан туташади: ўнг томондан ҳам қарийб шундай баландликдаги тепаликлар келади, ундан кейин эса, афтидан жуда яқин жойдан Олойнинг мовий рангдаги ажойиб тоғолди манзаралари намоён бўлади. Унинг ортида усти мангу оппоқ қор билан қопланган баланд-паст тоғ қоялари қад кўтарган.

Водийни ўраган тепаликлар денгиз сатҳидан анча баландда жойлашгани туфайли табиий (ёмғир билан) суғоришдан маҳрум эмас, шу боис, бу тепаликлар лалми буғдойзорлар билан қопланган, пастдаги текисликларда эса суғорма деҳқончилик ривожланганлиги боис, водий ажойиб, баҳаво иқлими ва анвойи ўсимликлари бўлган гуллаган воҳани эслатади.

Шу водийнинг қарийб ўртасида, Марғилон ва Ўш

шаҳарлари оралиғидаги ям-яшил боғлар ва узумзорлар орасида Мингтепа қишлоғи жойлашган. Бу жойда сув оқими бўйлаб кетма-кет қад кўтарган бир неча қишлоқни кўрасиз. Расмий аҳоли рўйхатида номлар қуйидагича берилган: Тожик, Қашқар, аслида Мингтепа ва бошқалар.

Шулардан биринчиси, Тожик қишлоғи 18 майдаги нохуш воқеа сабабли барчага танилган, маҳаллий халқ орасида машҳур бўлган, ўлканинг мусулмон аҳолиси тириклигидаёқ муқаддас инсон ҳисоблаган фарғоналик эшон Муҳаммадали халфа кейинги ўн йилда муқим яшаган жой бўлган.

Мингтепалик эшон 42 ёшда эди. Миллати ўзбек, ўрта бўйли, энг оддий ташқи қиёфага эга. Бироқ шундай таҳмин қилишимизга асос борки, у катта кучли иродага эгалиги билан ажралиб турган ва шу нарса аниқландики, унинг ўлкадаги мусулмон аҳолисига улкан таъсири бўлган. Эшоннинг дастлабки ҳаёти ҳақидаги ҳикоялар чалкаш ва хилма-хил. Қуйидагиларга ишонса бўлади:

Марғилон уездининг Мингтепа волостида, Мингтепадан Асакага бораверишда 4–6 чақиримчадан кейин учта ёлғиз сершоҳ ва серсоя қайрағоч бўй чўзиб туради: улар шундоққина йўл бўйида, бир-биридан анчагина олисда ўсган. Тоғли жойдаги бу текисликда бошқа бир қаққайган дарахт бўлмагани учун бу дарахтлар кишида ғалати таассурот қолдиради.

Учта қайрағочдан шимолда, йўлдан бир неча қадам нарида Шаҳрихонсой водийси томон ярим тик кесилган жарлик бошланади. Асакадан энг олисда жойлашган, пастроқ тепаликнинг тош-тупроқли жаридан катта бўлмаган, қозонсимон ғор кўринади. 15–20 йил муқаддам бу ерда бир дарвеш паноҳ топди: қайрағочларни шу одам эккан ва олисдан сув ташиб келтириб, суғориб ўстирган.

Фарғона ёзининг булутсиз, иссиқ кунларида, йўл юриб толиққан ва сувсаган йўловчи ярим тропик қуёш нурларидан қочиб, қайрағочларнинг бирини сояси остида бир неча дақиқага тўхтаганда, унинг олдида дарвеш

келарди. Кейинроқ кўпчилик бу одам Муҳаммадали халфа эканлигини билди. У толиққан йўловчига шарқона лутф билан салом берарди, сўнг дам олишни таклиф қиларди, сув берарди, кейин хушмуомалалик билан йўловчини гапга солиб, ким эканлигини, қаёққа ва нима мақсадда бораётганини сўрарди ва шундай қилиб, суҳбат бошланиб кетарди. Бу одамнинг фавқулодда ўткир мулоҳазалари, Қуръонни ва шариат қонун-қоидаларини яхши билиши дарвешларнинг аксарияти одатда ақлдан озган, тўртёғи қибла кишилар бўлишини кўриб ўрганган художўй йўловчида кучли таассурот қолдирарди.

Қиш шароитида эса калтабин ёки беғам йўловчи юпун кийиниб йўлга чиққанида, бирдан забтига олган қор бўронида ўзини Аллоҳ ихтиёрига топшириб, устини оппоқ қор қоплаган қайрағоч шохлари остидан паноҳ излаганда, яна уни ўша дарвешнинг товуши кўнглини кўтарарди; дарвеш совуқдан қалтираган йўловчига иссиқ чой берарди ва баъзида ўзининг ғарибгина уст-бошлари орасидан иссиқроғини топиб, йўловчига кийдирарди.

Бир сўз билан айтганда, Муҳаммадали Фарғонанинг кўп жойларида учрайдиган, муқаддас инсон ёки девондан кўра аҳмоққа ўхшайдиган жулдурвоқи дарвешларга ҳеч ўхшамасди. Муқаддас китобларни яхши билиши, гапдонлиги ва ҳаракатчан ҳаёт тарзи билан бу ажойиб саҳройи одамнинг шуҳрати атрофга ёйила бошлади.

Муҳаммадали халфа ўн йил бурун Маккада ҳаж қилиб қайтгандан сўнг, Тожик қишлоғида яшай бошлади ва кўп вақт ўтмай ўзини у ерда маълум-машҳур бўлган Султонхон тўра эшоннинг вориси деб эълон қилди. Шундан сўнг мингтепалик эшоннинг шуҳрати кун сайин эмас, соат сайин ўса бошлади. Атроф қишлоқлардаги аҳоли фақат муҳтожликдан эмас, аксинча, кўпчилик ўзига таскин берувчи сўзларни эшитиш, бошқалари маслаҳатлашиш учун унинг олдига келишарди, учинчилари жиддий баҳсли масалалар билан мурожаат қилардилар, тўртинчилари эшонга юрак сирларини айтардилар.

Ҳаётдаги барча шубҳали ҳолатларда мусулмон амал қиладиган шариат қонун-қоидаларини яхши билиши, халқнинг одатлари, табиати, жамият ҳаёти, шахсий, уй ва оила ҳаётининг барча томонларидан яхши хабардорлиги, топқир ва уддабуронлиги, фавқулодда ўткир ақл эгасилиги янги эшонга барчани қаноатлантириш имконини берарди.

Хайр-садақа берувчилар топилганда, уларни қойиллатиб дуо қиларди ва имкониятдан фойдаланиб, ўз обрў-эътиборини ҳам оширарди.

Оддий халқ орасидаги оми одамларни гапирмаганда ҳам, эшоннинг ҳатто зиёли табақага мансуб бўлган диндошлари орасидаги нуфузи сабаблари мана шу фазилатлари билан изоҳланади.

Маҳаллий халққа мансуб бўлган кўпчилик кишилар эшонлари девона бўлмаганлигини, касби дукчилик эканлигини таъкидлашди ва бир шахснинг номини айтиб, кўп йиллар муқаддам ўша одамнинг уйида хизматкорлик қилганлигини айтишди.

Муҳаммадали халфанинг ихлосмандлари ихтиёрий тарзда олиб келадиган хайр-садақалари шу қадар кўп ва мўл эдики, эшон Макка сафаридан бор-будини сарфлаб, қашшоқлашиб қайтганига қарамай, бир неча йил мобайнида тез бойиб кетди. У қурган «уй-мадраса-масжид» ва хўжалик иншоотлари 14,5 таноб ёки уч гектарга яқин майдонни эгалларди; фақат Марғилон уездининг ўзида 447 таноб (90 гектарга яқин) ҳайдаладиган ери бор эди. Бундан ташқари шу ернинг ўзида 8 таноб майдонда боғи бор эди, иккита тегирмон, тўртта обжувоз, хумдон ва бошқаларга эга эди. У 25 та хонадондан иборат Эшончек қишлоғига асос солган бўлиб, унда Фарғонанинг турли жойларидан кўчириб келтирилган усталар – дурадгорлар, ғиштчилар, сувоқчилар, темирчилар яшарди.

Тожиқ қишлоғида истиқомат қиладиган кишиларнинг фикрича, эшоннинг қароргоҳидаги кўплаб уй-жойларда камида 400 киши муқим яшаган, вақти-вақти билан бу ерда истиқомат қилувчилар сони икки бараварга

ошиб кетарди. Бу фикрнинг ҳаққонийлигидан эшон уйидаги мусодара қилинган буюмлар рўйхати гувоҳлик беради. Унда мунтазам яшайдиганларга зарур бўладиганидан ташқари, маҳаллий аҳолидан яна камида 800 нафар одамга етадиган уй-рўзғор буюмлари бор эди.

Эшонникига келадиган хайр-садақаларни қабул қилиш учун муридлардан алоҳида қабул қилувчилар белгиланиб, уларнинг ҳар бири маълум бир нарсани қабул қиларди. Жумладан, бири отларни қабул қилишса, бошқалари қўйларни, учинчилари гуручни ва ҳоказо қабул қилишарди. Шундан кейин белгиланган вақтда ҳар бир хайр-садақа берувчи махсус қабул қилувчи ҳамроҳлигида эшоннинг дуосини олиш учун ҳузурига борардилар. Эшон эса ўз ихлосмандларини алоҳида-алоҳида дуо қилиб, олиб келган нарсаларининг номини айтарди. Бу мўъжиза ўзича қай даражада содда бўлмасин – Муҳаммадалининг бидъатга берилган, оми ихлосмандларини таърифлаб бўлмайдиган даражада ҳайрон қилиб қўярди.

Эшоннинг қароргоҳи Тожиқ қишлоғининг қарийб бошида жойлашган. Маҳаллий аҳолининг Ўш йўли бўйлаб чўзилиб кетган пастқам уйлари олдида узун, икки қаватли бўлган қароргоҳнинг орқа томони бораверишда беихтиёр кўзга ташланади. Кенг, ҳеч қачон беркилмайдиган дарвозадан қараб, икки қатор улкан устунлари бўлган катта масжиднинг олд томонини кўриш мумкин.

Мингтепадаги (аниқроғи, Тожиқ қишлоғидаги) масжид биносининг, тўғриси айтганда, меъморий жиҳатдан ҳеч бир ҳайрон қоладиган томони йўқ: бу Ўрта Осиёнинг энг оддий масжиди бўлиб, бошқаларидан катта ҳажми билан фарқ қилиши мумкин.

Масжид икки қисмдан иборат: олди берк, шифтини 35 та ёғоч устун кўтариб турадиган, ёзда намоз ўқишга мўлжалланган ва қишда намоз ўқиладиган ички қисмдан иборат.

Ички қисмнинг иккита эшиги бор: унга ёруғлик ўз ҳажми ва катталиги жиҳатидан улкан бўлган ёғоч пан-

жара орқали киради, оқ қоғоз ёпиштирилган бу панжара биздаги ойнали дераза ўрнини босади.

Панжараларнинг ички томондан оғир дарча эшиклари бор. Эшиклар беркилиб, панжаралар дарча эшиклари билан тўсилганда, ичкарига ёруғлик эшик ва панжаралар устидаги тўрт бурчакли туйнуклар орқали киради.

Масжиднинг ички қисмини тасвирлаш шарт эмас, унда ҳеч бир безак йўқлиги кишини ҳайрон қолдиради, деворлари ҳам оқланмаган бўлиб, жуда кўримсиз. Умуман, фақат масжидгина эмас, бош ҳовлидаги уй-жой бинолари ҳам кишида шоша-пиша, чала қурилган, мустаҳкам бўлмаган қурилишдай таассурот қолдиради.

Масжиднинг биринчи бўлимидаги кичик эшик ошхонага олиб боради; ундан сал каттароқ эшик ошхонани масжиднинг асосий бўлими билан бирлаштиради. Ошхона туташган ўша асосий бўлимнинг деворида ердан тўрт газ баландликда, ёғоч панжара билан ишланган, масжид ичига қараган кичкина дарчаси бўлган тахмон қурилган: Муҳаммадали халфа шу ерда ўтириб имомлик қилган. Бу тахмондан ошхона томонга очилган, оддий кўзга кўринмайдиган дарча бор. Ошхона ва масжиддаги тоат-ибодат қилинадиган жой билан алоқани таъминлайдиган бу дарчанинг асл вазифаси нима эканлигини ҳозирча айтиш қийин.

Жанубий томондан масжидга ҳажми бўйича анчагина катта бўлган, ёнма-ён жойлашган иккита ҳовли туташади. Улар иккиси талабалар учун ҳужралари бўлган бир қаватли бинолар билан қуршалган. Маҳаллий кишиларнинг айтишича, талабалар 70 ёки 100 нафар бўлишган. Ҳовлиларнинг биринчисида алоҳида бинода мадраса бўлган, иккинчисида эса қандайдир бир муқаддас шахснинг қабр-даҳмаси бор. (Бу Муҳаммадали халфанинг пири Султонхонтўра эшон учун қурилган қабр-даҳма бўлса керак. Муаллиф – А.Э.)

Иккинчи ҳовли ёнида катта ҳовуз бор. Ҳар томони берк бош ҳовли тўртбурчакни эслатади, унинг уч томо-

ни икки қаватли бинолардан иборат, бу биноларнинг ҳаммасини қуриб битирилган деб бўлмайди, тўртинчи томондаги биноларнинг ярми ошхона, нонвойхона ва омборхоналардан иборат.

Бу ҳовлини масжид ҳовлиси билан энсиз, усти берк йўлак боғлаб, у бош ҳовлига қаратиб солинган айвонга туташади. Айвон тепаси уй бўлиб, унда мингтепалик эшон Муҳаммадали халфа истиқомат қилади. Олд томони ҳовлидаги барча бинолар сингари ичкарига қараган бу уй торгина хонадан иборат бўлиб, тупроқ полли, шифти бўялган. Бинонинг қуйи қисмига обой ёпиштирилган. Девор бўйлаб, уларнинг ўрта баландлигидан юқориси тўртбурчакли токчалардан иборат. Уйнинг битта эшиги ва иккита деразаси бўлиб, бу деразаларнинг ичкарига очиладиган дарча эшиклари бор. Уйнинг деразаларига, бош ҳовлидаги бошқа бинолардан фарқли равишда, панжара қилинмаган. Деворлари алебастр билан сувалган, токчалар оралиғи эса яшил бўёққа бўялган.

Бу ҳовлининг қолган барча уй-жой бинолари мутлақо бир хил ва ҳар жиҳатдан бир-бирига ўхшайдиган, эшиги ва қоғоз елимланган панжарали, иккита деразаси, ўчоғи бўлган, киравериши айвонли узун бинолардан иборат.

Айниқса, қароргоҳдаги ошхона тузилиши эътиборни тортади. Унинг олд қисмида пишган ғиштдан қурилиб, алебастр билан сувалган, идиш-товоқ ювишга мўлжалланган ҳовуз бор. Иккинчи бўлим қудуқ ва ошхонадан иборат. Ўчоққа олов бошқа бўлимдан ёқилади. Овқат 14 та қозонда пиширилади, шулардан 12 тасининг диаметри икки газга (1,5 метрга) яқин.

Омборхона орқали «Пушти ҳовли» деб ном олган, масжиднинг орқа деворига туташ бўлган аёллар бўлимига ўтилади. «Пушти ҳовли» деган ном кейинроқ руслар томонидан берилган, сабаби унда чуқур тўртбурчак бўлиб, атрофи пишган ғишт билан пастроқ ғов шаклида ўралган, ғов ёнига айланасига ёввойи пушти атиргул

экилган. Бу жой афтидан бўлажак гулзор учун мўлжалланган. Ҳовлида эшоннинг тўрт нафар хотини яшарди.

Аёллар бўлимида алоҳида хона бўлиб, у аёллар чўмиладиган жой ҳисобланарди. Бу ерда думалоқ тахта ванна бўлиб, унга сув ошхонадан келган тарнов орқали узатиладди. Юқорида айтганимиздек, ошхонада қудуқ бор эди.

Бош ҳовлидан усти берк йўлак орқали катта қора ҳовлига ўтилади, у ерда устахоналар: дурадгорлик, чилангарлик, темирчилик устахоналари жойлашган.

Шу ҳовлида отхона ҳам бўлиб, ундаги оғилларга 400га яқин от жойлашиши мумкин.

Олий ҳазратларининг амри билан лавозимидан четлатилган Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори, генерал-лейтенант Повало Швийковскийнинг буйруғи билан 2-Туркистон катта батальони ротаси Тожиқ қишлоғини эгаллаганда эшоннинг хонадонига маҳаллий кишилар, шунингдек, Эшончек аҳолиси афтидан бу ерга рус аскарлари келишидан олдиндан хабардор бўлиб, аскарлар қишлоқни эгаллашларидан бир неча соат аввал қочиб кетишади (маҳаллий кишиларнинг бир қисмини маъмурият қамашга улгурган эди.): ошхонада янги ювилган крупа ва палов учун тўғралган сабзи ётарди: кўпгина хоналардаги ўчоқларда ўт ўчмаганди, қумғонлардаги чой совиб улгурмаганди. Омборхоналарда ва турар жой хоналарида кўплаб ҳар хил рўзғор анжомлари: палов дамладиган қозонлар, 50 челақ сув кетадиган мис самовар, бир нечта мис куб бўлиб, улардан ҳар бирига 200 челақ сув кетиб, унда иситилган сувдан таҳорат учун фойдаланиларди; кўплаб мис ва чинни идишлар: самоварлар, қумғонлар, ювиниш учун тослар, патнислар, рус фабрикаларида ишлаб чиқарилган чинни чойнақлар ва бошқа буюмлар бор эди; юмшоқ буюмлардан гиламлар, наматлар, шолчалар, одеяллар, рўзғорда ишлатиладиган кўрпа-ёстиклар бор эди. Бир сўз билан айтганда, бу ерда кўплаб одамларнинг яшаши учун зарур бўлган барча нарсалар муҳайё эди.

Мингтепалик эшоннинг ўз усталари ва устахоналари бор эди, шу боис, усталар яшайдиган хоналардан сотишга мўлжалланган кўплаб ёғоч буюмлар: болалар учун бешик ва беланчакларни, пахтадан йигирилган дукларни ва бошқа нарсаларни топишди.

Эшоннинг пул бойликлари қанча бўлган, бу пулларни қандай топган ва бу бойликлар ҳозир қаерда? Бу ҳақда гапиришга ҳали эрта. Лекин шубҳа йўқки, у йиққан пул маблағлари анча катта бўлган. Шунини ишонч билан айтиш мумкинки, Фарғонадаги барча ўзига тўқ кишилар кўнгилли равишда ёки мажбур бўлиб, бемаъни ғазовотга ўз ҳиссаларини қўшишган ва улар орасида миллион сўмлаб пул маблағларига эга бўлган бойлар оз бўлмаса керак.

«МЎЙИ МУБОРАК»

Эшонни Чорвоқда ушлаб, Андижон қалъасига келтиришганидан кейин дастлаб овқат ҳам емади, терговчиларнинг саволларига жавоб ҳам бермади. Фақат орадан бир неча кун ўтгач, овқат еб, гапира бошлади.

Лекин шунда ҳам унинг ташқи кўриниши ҳолдан тойган одамнинг қиёфасини эслатмасди. Сўроқ пайтида саволларга вазминлик билан жавоб қайтарди. Ҳарбий терговчининг:

– Халқни қўзғолонга кўтаришга сизни нима мажбур қилди? – деб берган саволига олти банддан иборат айбонмани баён қилди. Булар қуйидагилар эди:

– Руслар ўлкани босиб олганларидан кейин халқ ахлоқи қаттиқ бузила бошлади;

– шарият қоидаларидан чекиниш рўй берди;

– рус ҳукумати, гарчи халққа анча шафқат билан муносабатда бўлса ҳам, ҳажга боришни тақиқлади;

– камбағаллар учун йиғиладиган закотни бекор қилди;

– вақф¹ қонунларини йўқ қилдию, янгиларини чиқармади;

– халқ ахлоқини яхшилаш ва оилани мустаҳкамлаш ҳақида қайғурмади.

Терговчи:

– Ғазовот эълон қилганлигингизни тан оласизми?

Муҳаммадали халфа:

– Андижонга халқни бошлаб келиб, подшо аскарларига ҳужум қилганлигимиз рост. Лекин мен ғазовот эълон қилмаганман, бу ҳақдаги бирон-бир ҳужжатга муҳримни ҳам босмаганман.

Терговчи: – Қўлимизда ғазовот ҳақидаги шартнома бор, унга ўн икки киши муҳрини босган.

Муҳаммадали халфа: – Мен бундай ҳужжатни кўрган эмасман.

Терговчи: – Нечта муридингиз бор?

Муҳаммадали халфа: – Мен ҳозир бу ҳақда гапириб, бегуноҳ кишиларнинг ҳаётини хавф остида қолдиришни истамайман.

Терговчи: – Нега ўз яқинларингиз яшайдиган жойларга эмас, кимсасиз тоққа қочдингиз?

Муҳаммадали халфа: – Мен қаерга бориб, кимнинг хонадонида тўхтасам, ўша хонадон эгаларини ҳибсга олишларингизни билардим, шунинг учун одамсиз тоққа қочишни маъқул топдим.

Андижон қўзғолони қатнашчиларини шафқатсиз калтаклаб, халойиқ кўриб, ваҳимага тушиши учун қалъа олдидаги ялангликда саратон жазирамасида соатлаб тиз чўктириб қўйишган. Қўл-оёқлари кишанланган, ортиқча ҳаракат қилолмайдиган маҳбуслар қуёшнинг ўткир тиғида ёғдай эриб, таппа-таппа қулаб, жон берган пайтлари бўлган. Бундай азоб-уқубатларга дучор қи-

¹ Вақф – мадраса, мактаб, масжид ва хонақоҳлар учун айрим шахслар томонидан васият қилиб қолдирилган ёки давлат томонидан бериб қўйиладиган даромад келтирувчи ер-сув, тегирмон, савдо расталари ва бошқалар.

линганлар қаторида Муҳаммадали халфанинг ўзи ҳам бўлган. Терговчилар иложи борица кўпроқ маълумотга эга бўлиш учун уни жуда қаттиқ уришган. У эса тергов бошида асосий даъволарини қисқа баён қилгач, ортиқча ҳеч бир гап айтмади, шерикларини сотмади ҳам, аксари-ят ҳолларда айбни ўз бўйнига олиб, бошқаларни ғимоя қилди. Калтаклаган пайтларида бирон марта ҳам оҳ-воҳ чекмай, калимаи шаҳодатни («Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадан расулуллоҳ...») такрорлайверади. Метин иродали инсоннинг бу мардона хатти-ҳаракатлари тергов протоколларида ўз аксини топган.

Эшон чор маъмурларига қўйган айбномалардан фақат ҳаж сафарига бориш тақиқланганлиги ҳақидаги даъвоси ўринсиз, дейиш мумкин. Сабаби, ўша пайтдаги матбуот хабарларига ишониш мумкин бўлса, чор ҳукумати Шарқ мамлакатларида вабо тарқалганида, унинг империя ҳудудига ҳам ёйилишининг олдини олиб, ҳажга боришни вақтинчалик тақиқлаган. Эшоннинг қолган даъволари батамом ўринлидир.

Муҳаммадали халфа қўзғолон бошланишидан бир йил аввал Турк султониға мактуб ёзади. Бу мактубни у айтиб турган, 1898 йилнинг баҳорида вафот этган қашғарлик – Худойберди деган одам ёзган. Эшон Турк султониға руслар Қўқон хонлигини босиб олганларидан кейин мусулмонлар ўртасида ахлоқан бузилиш кучайганлигини, шариат қоидаларидан чекиниш рўй бериб, бузуқлик, ичкиликбозлик, нашахўрлик авжига чиқа бошлаганлигини ёзган. Бундан ташқари эшон руслар камбағаллар учун закот йиғишни, ҳажга боришни тақиқлаганликларини, эски вақфларни ман қилиб, янгиларини жорий этмаётганликларини таъкидлар экан, Турк султонидан халқнинг шариат қонун-қоидалари бўйича турмуш кечириши учун шароит яратишни оқ подшодан талаб қилишни сўрайди. «Рус ҳукуматининг шариатни назар-писанд қилмаётганлиги Аллоҳнинг қаҳрини келтирмасмикан, деб қўрқаман», дейди эшон ушбу мактуби сўнгида.

Бу мактубни Турк султониға ҳажга бораётган бир қашғарлик олиб кетган. Терговчи: «У одамнинг исм-шарифи нима эди?», деб сўраган. Эшон: «Ёдимда йўқ», деб жавоб берган.

1898 йилнинг апрелида эса Муҳаммадали халфа ҳажга борган Абдужалил Мирсодиқ Қори ўғли орқали Турк султонидан фармон олади.

Форс тилида битилган ушбу фармон – ёрлиқда Турк султонининг вензели (исм-шарифи бош ҳарфлари) туширилган эди. Аллоҳ ва унинг расули Муҳаммад алайҳиссалом шаънига ҳамду санолар айтилганидан кейин, «Эшонлик Муҳаммад пайғамбардан бошланиб, ундан Абу Бакр Сиддиққа, ундан Муҳаммад пайғамбарнинг ўғли ҳазрат Қосимга, ундан Султон Боязид Бистомийга, ундан ҳазрат Шайх Абулҳасан Ҳарақонийга, ундан ҳазрат хўжа Али Фармодийга, ундан Саййид Али Ҳамадонийга, ундан Хўжа Абдулҳолиқ Ғиждувонийга, ундан ҳазрат Хўжа Орифга, ундан ҳазрат Хўжа Маҳмуд Фағнавийга, ундан ҳазрат Хўжа Али Ромитанийга, ундан ҳазрат Бобойи Саммосийга, ундан ҳазрат Амир Кулолга, ундан ҳазрат Баҳоуддин Нақшбандга, ундан Мавлоно Ёқуб Чархийга, ундан Хўжа Аҳрор Валига, ундан ҳазрат Мавлоно Зоҳидга, ундан ҳазрат Хўжа Дарвешга, ундан ҳазрат Хўжа Исфарийга, ундан ҳазрат Хўжа Амлокийга, ундан ҳазрат имом Боқи Биомга, ундан ҳазрат имом Раббонийга; иккинчи минг йиллик бошланишида ҳазрат Хўжа Муҳаммад Саидга, ундан ҳазрат Маҳзум Эшон Хўжа Миён Обидга, ундан ҳазрат Саид Мусахон Доғбидийга, ундан ҳазрат халфа Муҳаммад Содиққа, ундан ҳазрат Шайх Муҳаммад Зиёвуддин Ёркентийга, ундан ҳазрат Муҳиббул Фухаро Ваиъма Сокинга, ундан султон Абдулҳамидхонга, ундан мингтепалик халфа Муҳаммадалига мерос бўлиб қолган», деб ёзилган эди.

Шундан кейин султон «тариқатнинг амалга ошиши вожиблигини» қайд этиб, фармонни олиб борган элчининг айтганлари ижро этилишини сўрайди.

Абдужалил эшонга фармон – ёрлиқ билан бирга Турк султони совға қилиб юборган тўн ва «мўйи муборак»ни – Муҳаммад пайғамбар соқолидан олинган тукни топширади. Кейин Турк султони Муҳаммадали халфадан халқни кофирларга қарши ғазовотга қўтаришни сўраганлигини айтади. Учрашувда иштирок этганларнинг гувоҳлик беришича, Абдужалил ёрлиқ чор маъмурлари қўлига тушиб қолиши мумкин, деган хавотир билан бу гапларни оғзаки етказишга вакил қилинганлигини айтади. Абдужалилнинг таъкидлашича, ёрлиқ фақат унинг ваколатига гувоҳнома сифатида хизмат қилиши керак эди.

Муҳаммадали эшон Турк султони юборган совғаларни зўр ҳаяжон билан қабул қилади, лекин султон илтимосининг чинлигига бироз шубҳаланади. Бу шубҳани унинг энг яқин кишиси мулла Зиёвуддин Махсум тарқатади. «Агар Муҳаммад пайғамбар мўйининг чинлигига ишонадиган бўлсак, бу мўйни олиб келган Абдужалилга ҳам ишонишимиз керак», дейди у.

Кўп ўтмай водийдаги бадавлат кишиларга махфий хат тарқатилади. Бу хатда «15 йиллик закот тайёрлаб қўйилсин, токи ғазовот чоғида «соҳиби хуруж» кишилари бу пулларни олишлари мумкин бўлсин. Ғазовот «соҳиби хуруж» кишиларининг миқдори минг нафарга етганда бошланади», дейилган. Лекин бу хатни кимлар ёзганини терговчилар аниқлай олишмайди.

Абдужалил Муҳаммадали халфа уйида 1898 йил апрель ойида бўлган эди. Қўзғолондан беш кун аввал эса эшонга, гўёки султоннинг яна бир тухфаси бўлган олтин узук ва яшил байроқни бериб юборади. Эшон мана шу байроқ остида ғазовот эълон қилиши керак эди.



ҒАЗОВОТ

Мусулмонлар одати бўйича муридлар Рамазон ойида пирлари ёнида бўлишни афзал билишган. Шу боисдан ҳар йилги Рамазон ойида Муҳаммадали халфанинг хонадони ҳам одатдагидан гавжум бўларди. 1898 йилнинг апрелидаги рўзада ҳам шундай бўлди. Муридлар пирлари билан бирга рўза тутишиб, беш вақт намозни масжидда бирга ўқишди. Хуфтон намозидан сўнг атрофдаги уйларга тарқалишиб, кечаларини таровеҳ намозларида, Қуръон тиловати билан ёритдилар. Лайлатул-қадрни бедор ўтказиб, Тангрига илтижо қилдилар.

Бундай кечаларда дунёнинг паст-баланд воқеалари ҳақида ҳам гурунглар бўларди. Бу гурунгларда эшон қатнашмас, лекин унинг яқин одамлари, жумладан, мулла Зиёвуддин Махсум иштирок этарди. Одамлар кофирлар ҳаддиларидан ошаётганликлари, турмуш кечириш тобора қийинлашиб бораётганлиги, шарм-ҳаё орадан кўтарилаётганлиги ҳақида бирлари қўйиб, бирлари олиб гапиришиб, ғазовот эълон қилиш пайти келди, дейишди. Баъзилар бу фикрга эътироз билдиришиб, бунга ҳали вақт бор, отлар пишган ўт еб, озгина қувватга кириши керак, ҳозир салгина югуртирсангиз, кўпиги чиқиб кетади, дедилар.

Апрель ойида бўлган Ййди Рамазон ҳайитида Тожик қишлоғидаги икки масжидга бениҳоя кўп одам тўпланганидан, улар икки масжид ва унинг ҳовлисига сиғмай, бир қисми кўчада намоз ўқиди.

Апрель ойи охирида эшон қирғиз Қурбонбой Умарбоевни ўзининг халфаси этиб тайинлади ва у билан бир бўлислик Қурбонкул Сатторовга муҳр босилган 190 та чақирув хат бериб, одамларга тарқатишни буюради. Умарбоев ва Сатторов Норин ва Қорадарё оралиғидаги қирғизлар кўп яшайдиган бўлисларда юздан ортиқ кишига тарқатган бу хатда барчага Мингтепа яқинида тўпланиш ҳақида кўрсатма берилган эди.

Қўзғолон бошланишидан бир неча кун аввал эшон ҳузурига баъзи бир маҳаллий мансабдор шахслар келиб, эшон тайёрлаган мурожаатнома ёки қасамёдга ўз муҳрларини босишди. Андижон лагерида ҳужум пайтида ҳалок бўлган мулла Зиёвуддин Махсумдаги Қуръон ичидан чиққан бу мурожаатномада шундай дейилган эди:

«Аллоҳ йўқ жойдан ўн саккиз минг оламни яратиб, инсонга мукаммал бир қиёфа бахш этиб, уни барча жонзотларнинг соҳиби, Одаматони эса халиф қилиб кўтарди. Бутун оламни Аллоҳ Пайғамбаримиз учун яратиб, уни энг яқин кишисига айлантирди ва ул ҳазратни тахтга ўтказди-да, шундай деб мурожаат қилди: «Эй, Пайғамбар! Ғайридинлар ва имон-эътиқодидан қайтганлар билан жанг бўлғусидир». Бунда ўзига содиқ қолган ва энг яқин бўлганларга жаннат ваъда қилди. Чорёрлар халққа панду насиҳат қилиб дедиларки, «Кимки ғазовот йўлида ўз мулки ва ҳаётини Аллоҳ ва Пайғамбар учун қурбон қилса, бундайлар биз сингари бўлғусидир». Улар номуносиб бандаларни тийиш учун китоб битдилар ва бизга эсдалик сифатида қолдирдилар. Шундай экан, ўзимизни Аллоҳнинг қуллари ва Пайғамбарнинг умматлари ҳисоблайдиган бизлар, албатта, ғазовот эълон қилишимиз жоиздир. Биринчидан, Аллоҳ ва Пайғамбар йўлидаги бу

муқаддас урушда биз ғолиб чиқишимиз, иккинчидан, ҳаётимизни қурбон қилишимиз лозим.

Биз, қуйида ўз муҳримизни босганлар, олдимизга Каломуллони қўйиб, Аллоҳ ва Пайғамбарга қасамёд қилиб, халифамиз билан шартнома туздик. Шундан кейин, агар ўзимизга бино қўйганимиздан шайтоннинг васвасасига учиб ёки ширин жонимизни сақлашни ўйлаб, қўрқиб, ваъдамиздан қайтиб, уни бажармасак, дўзахга тушайлик, икки дунёда юзимиз қора бўлсин, қиёмат куни шармандаю шармисор бўлайлик.

Бу сўзларнинг тасдиғи учун муҳримизни қўйдик».

Мазкур қасамёдга маҳаллий амалдорлар ва обрў-эътиборли кишилардан ўн икки киши муҳрини босган.

Қўзғолон мағлубиятга учраб, бу кишилар ушланганда бирорталаридан ҳам муҳр топилмади. Ҳаммаси муҳрини йўқотганлигини айтди. Қизиғи шундаки, барча муҳрлар май ойида йўқолган эди.

14 май кечқурун Муҳаммадали халфа уйида кенгаш бўлиб, унда Фарғона вилоятининг турли бўлисларидан келган кишилар қатнашди. Шунда эшон ғайридинларни юртдан ҳайдаш ҳақида унга Аллоҳдан илҳом келганлигини, шу боис, ғазовот эълон қилаёганини айтди.

Кенгашда эшон маълум қилган режага биноан, водийдаги уч шаҳар – Андижон, Марғилон ва Ўшдаги ҳарбий лагерларга бир кунда ҳужум қилиниши керак эди. Бу ҳужум муваффақиятли тугаса, Қўқонни ҳам олиб, водийда хонлик тузуми тикланарди. Сўнгра мустамлакачиларни Самарқанд, Тошкент ва Чимкентдан ҳам ҳайдаб чиқариларди.

Марғилондаги лагерга ҳужумга Иноятхон тўра, Ўшдаги лагерга ҳужумга Умарбек додхоҳ, Андижондаги лагерга ҳужумга эса Муҳаммадали эшоннинг ўзи бошчилик қиладиган бўлди. Тоғлардаги ўрмончиларни ва яйловларда отларини тушовлаб ўтлатаётган казакларни Кугарт бўлиси бошлиғи Чибил Абдуллабиев раҳбарлигидаги қирғизлар қириб тугатишиб, сўнгра улар Андижондаги қўзғолончиларга ёрдамга келишлари керак эди.

Кенгаш ниҳоясида эшон ҳаммага тўн кийдириб, раис Маҳмуд Девона Тўқай ўғлига: «Наукатдаги муридларимга етказинг, улар ҳаммаси Умарбек додхоҳга қулоқ солишсин», деди.

Шундан кейин эшон масжидда ўқиладиган намоз пайтида халққа мурожаат этиб, вилоятнинг кўзга кўринган кишилари ғазовот ҳақида қасамёд қилганликларини, уларнинг буйруқларини бажариш лозимлигини айтди. Халқ Андижон яқинидаги Замбилбел тепалиги ёнида тўпланажagini маълум қилди.

16 май кечқурун яна эшон хонадонида кенгаш бўлиб, унда мингга яқин одам қатнашди. Шу кенгашда эшоннинг ўн тўрт ёшли жияни Абдулазиз (Мусулмонқул) хон қилиб кўтарилажagini, қўзғолон қачон бошланиши айтилди.

Халқ орасида эшонга Турк султони, Афғонистон шоҳи, ҳатто Англия қироли ҳам ёрдам берармиш, улар қуролларини тоққа олиб келиб яшириб қўйишганмиш, осмондан эшонга оқ от, олтин қилич тушармиш, деган миш-мишлар пайдо бўлди. Баъзи кишилар ваҳимага тушиб, қимматбаҳо буюмларини ерга кўмишди.

17 май куни шом намозида Тожиқ қишлоғидаги масжидга кўп одам тўпланди. Намоз пайтида эшон халққа мурожаат қилди.

«Эй, муҳтарам мусулмонлар!¹ Эй, биродарлар! Ҳамангизга маълумки, юртимиз мусулмон юрти, эл мусулмон, халқ мусулмон, хон мусулмон, шариатнинг ҳукми жорий, амри нофиз эди. Ҳукуматни Аллоҳ таоло ўзи биладур, кофирларни мусаллат қилди, юртимизга ўрус келди. Худоёрхон ўрнига Кауфман, Умархон тахтига Чернайуф ўлтирди. Фарғона хонлиги ерида Москов хонлиги – оқ подшо ҳукмрон бўлди.

Ўрус Ватанимизга истило этди. Сўнгра тилимизга истило қилди. Секин-аста динимизга истило қилмоққа бошлади, биласизларки, мусулмонларнинг ахлоқи бу-

¹ Муса Туркистоний. «Улуғ Туркистон фожиаси». 207-бет. Мадина шаҳри. 1979 йил.

зилди. Ўриснинг келғониға ўттиз йил тўлмай мусулмонлар рибога одатланди, ҳалол-ҳаромни фарқ қилмас бўлди. Қозиларимиз бўйнига бут тақадиғон бўлди. Хулоса (шулки), шариатимиз хор, мусулмончилик ғариб бўлди. Хурриятимиз ғойиб бўлди, истиқлолимиз маҳв бўлди, ўзимиз ўтмас, сўзимиз кесмас бўлдик.

Эй воҳ..

Оқ подшонинг номидан янги фармон келди, Николайни, яъни бир ўруснинг номини жума намозининг хутбасида хутбага қўшиб ўқулсин деб, ва яна кўчирма сиёсати ила ватанимизга мужикларни ерлаштирди, ҳар тарафни тўнғиззор қилди.

Қубони – Федченко, Марғилонни – Гўрчакоф, Симни – Искобилиф, Бағдодни – Серово, Конибодомни – Милникуф деб ҳамма шаҳарларимизга бирор ўрус генералларининг исмини тақди. Ҳар шаҳарда, ҳар қишлоқда бутхоналарнинг қўнғироғини жаранг-журун овози кўпайди.

Банка деган бир рибохона қурилди, динимизда йўқ судхўрлик, ҳаромлик ривож топди. Ҳамманинг ҳалқуми булғанди, ҳар шаҳарда янги шаҳар деган бир фисқхона қилди, фисқнинг ҳамма нави ҳозирланди. Мусулмонларни йўлдан оздирди. Аксар мусулмонлар янги шаҳардаги ичкилик дўконларига, ошхоналарига, қиморхоналарига муштарий бўлди, фоҳишахоналарига ўрганди, (Шундай фоҳишахоналардан бири Тошкентда ҳам очилиб, машҳур бўлиб кетганди. Бу фоҳишахонага «Иванушка» деб ном берилганди. – Муаллиф А.Э.) мусулмонларнинг ахлоқи бузилди.

Эй мусулмонлар, бунга сабаб ўзимиз бўлдик. Бу ҳолимизга Аллоҳ ҳам рози эмас, Расул ҳам рози эмас. Бу асорат ва маҳкумиятга ҳеч ким рози эмас, инс ҳам, жинс ҳам рози эмас. Эй биродарлар, тек тураверсак бу кофир яна баттар қиладур! Вой бизнинг ҳолимизга! Тарихда жаҳонгир ўтган, муаззам бир салтанат қурғон қаҳрамон-пахлавонлар авлодимиз – бу заллатга (хорликка) ҳеч қандай руҳ чидамас. Қани биздаги шижоат, қани аждодлари-

миздаги басолат, сизларга нима бўлди? ...Муҳаммадин-да мадфун 400 олимимиз бордир, ҳаммаси мусулмон, ҳаммаси турк, ҳаммасининг исми Муҳаммад. Ҳаммаси ҳанафий мазҳабдур. Бу исмда, бир мазҳабда, бир қабрис-тонда бу қадар олимлари тўпланган Туркистонни дини тақдимда, дин одамларини етиштиришда на даражада хизматлари сабақат этганлиги ўқувчилар диққатига арз ўлинду. Жаҳон тарихида, ер юзида, кўк юзида бу мисли кўрилмағондир. Туркистонликлар ҳар қанча ифтихор этса арзийдур, бажодур, эй биродарлар, бизлар шундоқ аждоднинг набираларимиз. Ўлук уйқусида ухлайсизми?! – деб ҳазрат эшоннинг сўзи бу жойга келганда зори бошланди. Ҳозир турғонлар ҳўнг-ҳўнг йиғлаш билан эшоннинг амрига ошода эканликларини билдирдилар, аларнинг ҳаяжонларини босиш учун ҳазрат эшон сўзида давом этди:

– Эй мусулмонлар, эй худонинг бандалари, эй пайғамбар уммати! Чин мўмин бўлсангизлар сизларга жиҳод лозимдур, жиҳод, эътиқод, Аллоҳ йўлида жиҳод қиламиз, ўлсак – шаҳид, ўлдирсак – ғозий бўламиз. Жиҳод қилмагунча елкамизга минган бу рўдапо ўрусдан қутулиш йўқ.

– Эй мўминлар, кўзингизни очинг! Ғафлатдан бедор бўлинг! Кофирлардан ҳуқуқимизни олайлик.

– Эй биродарлар, ҳурриятимизни олайлик, ўз Ватанимиз, ўз юртимизда ўзимиз ҳукумат қурайлик. Бунинг учун биздан ғайрат истайдур, ҳиммат истайдур, жиҳод истайдур, фисабилиллоҳ жиҳод вақти келди.

Ҳаййу алал жиҳод, Ҳаййу алал фалоқ.

Шу ҳолда хонақоҳни тўлдирган мусулмонлар «Жиҳод! Жиҳод!.. Жиҳодга ҳозирмиз, молимиз, жонимиз жиҳодга фидо бўлсин. Ҳазрат эшон, амрингизга ҳозирмиз!» деб бир овоздан бақирдилар. Ҳазрат эшон яна сўзга оғиз очди:

– Боракаллоҳ, боракаллоҳ, шундоқ, ҳиммат лозим Аллоҳ йўлида.

Сўнг эшон шаҳид бўлганлар ўлук эмасдур, алар тирик-дур, деган (мазмунни ифодаловчи) ушбу оятни ўқиди:

«Валотакулу лимон юқталу висабил лиллоҳу амвотун бал ахисун ва локин ло ташуруно».

Эй биродарлар, ажал бордур, қирқ йил қиронгарчилик бўлса ажали етган ўладур, худо ризоси учун жиҳодга ҳозир бўлинглар. Ҳаййу алал ғазот, хаййу алал фалох, ҳаййу алал жиҳод. Аллоҳу акбар! Аллоҳу акбар! Аллоҳу акбар!

Бу калимани ҳамма баробар такрорлади. Ҳазрат эшон нутқи охирида:

– Ҳаммангиз ҳозирланинг, бу кеча хуфтондан кейин ҳужум! – деди.

Кейин яқин қишлоқларга чопар йўллади, ҳазрат эшон амрлари билан жиҳод фисабиллиллоҳ эълон қилинди. Чопарлар кимки мусулмон бўлса, бу оқшомдан қолмай жиҳодга ҳозир бўлсин, деб нидо қилишди».

Хуфтон намозига одамлар қуролланиб келишди. Аммо уларнинг камдан-ками қилич ва милтиқ билан қуроланган, асосий қисми сўйил, чўқмор, кетмонсоп, паншаха кўтариб олишганди. Намоз пайтида улар қуроллари масжид деворига суяб қўйишди.

Намоз ўқиб бўлингач, ҳамма баравар «Жиҳод! Жиҳод! Жиҳод!» дея бақира бошлади. Қисқа вақтда бу овоз бутун қишлоқни тутиб кетди.

Бир маҳал эшон ҳовлисининг дарвозаси очилиб, ундан оқ отни етаклаб чиқишди. Муҳаммадали халфа: «Бисмиллоҳи раҳмонир роҳим, банияти жиҳод!» деб отга минди. Шундан кейин қўзғолончилар йўлга тушдилар.

Тўпланган одам олти юз нафарча эди. Лекин уларнинг ҳаммаси ҳам отлиқ эмасди. Шу боисдан отлиқлар пиёдаларни мингаштириб олишди. Қолганлар пиёда ёки аравада йўлга тушишди. Йўлма-йўл қўзғолончилар сафи ортиб борди.

Оломон икки байроқ остига уюшганди, биринчи байроққа мулла Зиёвуддин Махсум бошчилик қилаётган эди. Кўк тўн кийиб, оқ салла ўраган отлиқ эшон энг олдинда девона болалар даврасида борарди.

АСАКА НОИБИ СОҲИБ ЕНИКЕЕВ

Мархум профессор, тиббиёт фанлари доктори Зулфия Умидовани Ўзбекистонда кўпчилик яхши билади. Бу аёлнинг бобосини Мирза Ҳаким Парвоначи дейишган, у Қўқон хонлигининг Санкт-Петербургдаги элчиси бўлган. Туркистонни чор Россияси истило қилгач эса, Туркистон Бош ҳарбий губернатори девонида статс-маслаҳатчи бўлиб ишлаган. Ўлкада яшаган оврўпаликлар орасида Карл Карлович Умидов деган ном билан машҳур бўлган.

Мирза Ҳаким Парвоначи Санкт-Петербургда элчи бўлиб ишлаган йилларда татар қизга уйланиб, ундан икки фарзанд – ўғил ва қиз кўрган. Катта фарзанди – Зулфия Умидованинг отасини Мирза Иброҳим дейишарди. У аввал гимназияда, кейин ҳарбий билим юртида ўқиб офицер бўлган. Чор армиясида хизмат қилиб, подполковник даражасига етган. 1917 йилдаги октябрь тўнтаришидан кейин Мирза Иброҳим большевиклар сафига ўтиб, Қизил Армия командири бўлади. У 1924 йилда Кременчук шаҳрида безгак касали билан оғриб вафот этган.

Мирза Ҳаким Парвоначининг иккинчи фарзанди – Саодат ҳам оврупача тарбия кўриб, Тошкентдаги гимназияни битиради, роял чалиш санъатини эгаллайди.

Саодат Ҳакимовна йигирманчи йилларда жумҳурият хотин-қизлар ишчи факультети (инпрос)нинг, Зебунисо номидаги қизлар интернатининг директори бўлган ва ўзбек санъаткор аёлларининг биринчи авлоди тарбиясига ҳисса қўшган. Бу аёлни Йўлдош Охунбобоев, Файзулла Хўжаев яхши билишар ва ҳурмат қилишарди.

Саодат опанинг турмуш ўртоғи ҳарбий эди, уни

Соҳиб Еникеев дейишарди. Соҳиб Гиреевич Еникеев татар бўлиб, Бошқирдистоннинг Қарғали овулида дворян оиласида туғилган. Оренбург юнкерлик билим юртини битаириб, офицер бўлган. Россиянинг турли шаҳарларидаги ҳарбий қисмларда бир неча йил хизмат қилгач, Туркистонга юборилган. Мусулмон бўлганлиги, ерли халқ тили, урф-одатини билганлиги учун Наманган уездига қарашли Арванитаки деган жойга ноиб этиб тайинланади, кейин Асака шаҳрининг ноиби бўлади.

Бу воқеа 1897 йилнинг май ойида бўлган. Марғилон уезди бошлиғи полковник Бряннов капитан Еникеевни янги вазифага йўллаётиб, мингтепалик эшон Муҳаммадали халфанинг халқ ўртасидаги обрўи катталигини, шу боисдан у билан яқин бўлиши зарурлигини алоҳида уқтиради. (Андижон қўзғолонидан кейин эшон масаласи жанжалга айланиб кетгач, Бряннов бу гапидан тонди. «Мен Еникеевга эшон билан яқин бўлгин деган эмасман, унинг хатти-ҳаракатларини сергаклик билан кузатиб тургин деганман», деди).

Еникеев янги лавозимда дастлаб қилган иши Муҳаммадали халфанинг уйига бориши бўлди. Эшон уни яхши кутиб олиб, меҳмон қилди. Мезбон ноибда яхши таассурот қолдирди. У қайтишга чоғланиб, ташқарига чиққанида кўпчилик кўз ўнгида эшоннинг қўлидан ўпди. Ноибнинг бу иши Муҳаммадали халфанинг халқ ўртасидаги обрў-эътиборини янада ошириб юборди. Эшон ноибга икки оқ от совға қилади, Еникеев эса унга (агар рост бўлса) қўлидаги олтин соатини ечиб беради.

Шундан кейин орадан кўп ўтмай, нохуш ҳодиса рўй берди. Муҳаммадали халфа қурдирган масжиднинг минораси қулаб, мактабда машғулот ўтаётган бир нечта болани босиб ўлдирди. Аммо маъмурлар ҳеч кимни жазоламадилар.

Орадан маълум муддат ўтгач, воқеа ҳақида вилоят ҳарбий губернатори номига «думалоқ хат» тушди. Бу хатда Муҳаммадали халфанинг Тожик қишлоғидаги

масжидида минора қулаб, беш нафар бола ҳалок бўлганлиги, лекин айбдорлар жазоланмаганлиги, сабаби, Асаканойби Еникеев ишни босди-босди қилиб кетганлиги ёзилганди. Хат сўнгида ноибнинг порахўрлиги, эшондан совғага иккита от олганлиги ҳам айтилганди.

Бу хатни текшириш чоғида Еникеевнинг эшондан совғага иккита от олганлиги тасдиқланди. Ноиб бу хусусда губернатор билан бўлган суҳбатда, кўпчилик кўз ўнгида берилган совғани олмаслигим ноқулай бўларди, мен эшонга икки от қимматига тенг бўлган олтин соатимни тухфа қилдим, деб ўзини ҳимоя қилди.

Губернатор Еникеевга эшондан олган отларини қайтариб беришни буюради. У буйруқни бажаради. Шундан кейин ноиб билан эшон ўртасидаги яхши муносабатларга «дарз кетди».

Ҳозир Тошкент шаҳрининг Яланғоч даҳасидаги 106-уйнинг 59-, 60-квартираларида Зайнаб Еникеева ва Ҳаёт Бурундукова (қизлик фамилияси Еникеева) деган кекса аёллар яшашади. Бу аёлларнинг биринчиси Еникеевнинг асранди қизи, иккинчиси жияни (укасининг қизи). Уларнинг фикрича, Соҳиб Еникеев отларни эшонга қайтармаган, бошқа бир одамга берган.

Текширишда ноиб минора қулаши билан боғлиқ ишни босди-босди қилиб юборганлиги ҳақидаги маълумот тасдиқланмади. Еникеев минора қулагандан сўнг воқеа содир бўлган ерга етиб келиб, протокол тузган ва уни мировой судьяга топширган эди. Шундан сўнг Муҳаммадали халфа устидан иш қўзғалади. Аммо суд уни айбсиз, деб топди.

Муҳаммадали халфа суд биносидан чиққанида уни ташқарида муштоқлик билан кутиб турган кўплаб муридлари ва яқинлари хушхабарни шод-хуррамлик билан кутиб олишади. Эшагига мингач, икки муриди эшакнинг жиловидан ушлашиб, эшонни Янги Марғилон кўчаларидан намоийшкорона олиб ўта бошлашади. Ҳаяжонланган кишиларнинг юришини кўрган миршаблар каттаси эшонга эшакдан тушиб, пиёда кетишни буюради. Бу

эшон ва унинг атрофидаги кишиларнинг иззат-нафсига тегди, лекин ўртада жанжал чиқмади. Муҳаммадали халфа буйруқни бажариб, эшакдан тушиб, пиёда кетди.

Еникеев Муҳаммадали халфа ғазовот эълон қилиш ниятида эканлигини биринчи бўлиб эшитган чор маъмурларидан эди.

Ўша пайтда Мингтепа бўлисига Низомиддин Муллабой ўғли бошчилик қиларди. Бу одам 16 майда Қашғар қишлоғилик Исомиддин охун ва Қурбонбой сўфидан Муҳаммадали халфа ғазовот эълон қилажаги ҳақидаги хабарни эшитади. Миш-миш гаплар эса бундан ҳам олдинроқ – 13 майда, чоршанба куни пайдо бўлган эди.

Низомиддин бу гапларнинг қай даражада рост ёки ёлғонлигини аниқлаш учун эшоннинг олдида борди. Эшон бундай гаплардан хабарим йўқ, деди. Бўлис бошлиғининг олдида бир муридини ҳузурига чақирди, қишлоқда ғазовот ҳақида гап-сўз тарқатаётганларни топиб кел, деб буюрди. Мурид бир соатча йўқ бўлиб кетиб, бир ўзи қайтиб келиб, «ҳеч ким ғазавот ҳақида гапирганлигини тан олмаяпти», деди. Низомиддин бу гапдан бироз таскин топиб, орқасига қайтди. Аммо эртаси яна миш-мишлар қулоғига чалина бошлади. Шундан сўнг у ўзига яқин йигитни ҳузурига чақириб, эшоннинг хотинларидан гап олиб келиш учун ишончли аёллардан бирини юборишни буюрди. Бундан ташқари Мингтепанинг тўрт кекса, ҳурматли кишисини эшон ҳузурига юборди.

– Бу номақбул гапни Низомиддинхўжага ким айтибди?! – дейди эшон олдида борган мўйсафидларга дарғазаб бўлиб. – Ахир, кеча ўзи келганида унга ҳамма гапни айтдим-ку.

– Кимдан эшитганликларидан хабарсизмиз, лекин кўча-кўйда шундай гап юрибди, дедилар.

– Бу менинг душманларим – губернатор жанобларига устимдан имзосиз хат ёзган кишилар чиқарган гап. Низомиддинхўжага бориб айтинглар, менинг ғазовот эълон қилиш ниятим йўқ. Қўшиним бўлмаса, қуролим

бўлмаса, оқ подшонинг саллотлари билан қандай уришарканман?..

Мўйсафидлар кетишди. Эшон орадан бироз вақт ўтгач, Мадрайим (Муҳаммад Иброҳим) элликбоши билан Абдурахмон элликбошини чақиртириб, ғазовот ҳақидаги гапдан Низомиддин хабардор бўлганлигини, шунинг учун у қаёққа боради, ким билан гаплашади, огоҳ бўлиб туришни буюрди.

Тўрт мўйсафид Низомиддиннинг олдига бориб, уни тинчлантирувчи хабарни етказишди. Сал вақт ўтмай, бўлис бошлиғидан топшириқ олган йигит келди. У эшон хонадонига борган аёл «бугун кечаси (яъни, 16 майдан 17 майга ўтар кечаси) осмондан оқ от ва олтин қилич тушармиш, эшон шу отга миниб, уришармиш», деган гапни топиб келганлигини айтди.

Эртаси эрталаб Низомиддин отда келаётиб Тожик қишлоғилик нонвойни уйи олдида учратди.

– Ҳорманг, нонвой, оламда нима гап? – деди унинг қўлини олиб.

– Озгина йиққан-терганларим бор эди, ерга кўмдим...

– Ия, нега ундай қилдингиз?!

– Ҳали хабарингиз йўқми, эшон бугун ғайридинларга қарши ғазавот эълон қилмоқчи-ку.

– Ёпирай, наҳотки?!

– Эшон масжидда жума намозида ҳам айтгандилар, кеча хуфтон намозини ўқигани чиққаннимизда яна таъкидладилар: «Эртага ҳамма хуфтон намозига қуролланиб келсин», дедилар.

Шундан кейин Низомиддин отига қамчи босиб, тикка Асакага – ноиб олдига кетди.

Низомиддиннинг ортидан одам қўйилган эди. У Низомиддиннинг Асака йўлидан кетганлигини кўргач, дарҳол Мадрайим элликбошини огоҳ қилди.

Низомиддин йўлнинг ярмини босиб ўтганда Мадрайим билан Абдурахмон уни қувиб етиб, отини жиловидан ушлашди.

– Илтимос, Низомиддинхўжа, йўлингиздан қайтинг, йўқ жойдан ғавғо чиқариб, эшоннинг бошини балога қўйманг.

– Нима деяпсизлар ўзи, қанақа ғавғо чиқараман?

– Эшонни ноибга чаққани кетяпсиз...

– Нега чақарканман?

– Эшон ғазовот эълон қилмоқчи, деб айтмоқчисиз. Бу эшоннинг душманлари чиқараётган ёлғон гаплар, бизга ишонинг.

– Хўп, ишонаман, лекин менга ҳам ишонинглар. Асакага бу мақсадда кетаётганим йўқ, мени ноиб чақиртирган. Ана, ишонмасанглар мирзам Султоналидан бориб сўранглар.

Низомиддин ёлғон гапираётганди, албатта. Элликбошилар Султоналининг олдида боргунча, у Асакага етарди.

Мадрайим билан Абдурахмон бўлис бошлигининг бу гапидан кейин бўшашиб, от жilовини қўйиб юборишди. Низомиддин илдам йўлида давом этди. Аммо элликбошилар орқаларига қайтишга шошилишмади. Борди-ю, Низомиддин жавобгар бўлишдан қўрқиб, ноибга бор гапни айтса, губернатор воқеадан хабардор бўлиб, Мингтепага аскар юборса, унда улар эшондан балoга қолишмайдими? Яхшиси, Низомиддиннинг ортидан бориб, у ердаги аҳволдан огоҳ бўлиш ва шунга қараб иш қилиш керак.

Шундай қилиб, элликбошилар Низомиддиннинг кетидан Асакага боришди. Отларини бир таниш одамнинг ҳовлисига боғлаб, ўзлари миршабхона яқинидаги чойхонага кириб, сўри панасида кўчадан ўтганларни кузатиб ўтиришди.

Низомиддин Асакага етиб келганида соат ўн икки эди. Унинг эрталабки шашти йўқ, элликбошилар билан учрашувдан кейин анча бўшашиб, ўйланиб қолган эди. Бўлаётган гапларни ноибга етказса, эшоннинг халқ орасидаги обрў-эътиборидан, айтмаса, мансабдан айрилишдан қўрқади. Шунинг учун у Еникеев олдида кир-

ди-ю, гапни бироз чайналиброқ бошлади. Унинг бу гапига ишонса ҳам, ишонмаса ҳам бўларди. Еникеев хонасида куёви, Избоскан участка ноиби Оғабеков би-лан ўтирган эди. Зийрак одам бўлганлиги учун Низомиддиннинг сўзларини тинглаб, дарҳол хушёр тортди. Ичикилаб сўрай бошлаганидан кейин Низомиддин бор гапни гапиришга мажбур бўлди.

Еникеев мирзасини чақириб, Марғилон уезди бошлиғи Бряннов, Андижон уезди бошлиғи Койшевский номига иккита рапорт ёзиб, кундузи соат иккида икки чопардан жўнатди.

Мадрайим билан Абдурахмон ноиб идораси дарвозасидан Низомиддин, ундан кейин изма-из икки отлик чиққанини кўришди. Отлиқлардан бири Марғилон йўлига, иккинчиси Андижон томонга қараб юрди.

– Хўжа бизни алдади, – деди Мадрайим шеригига. – Назаримда у ноибга ҳамма гапни айтди. Чопарларнинг бири Марғилонга – губернатор олдида, иккинчиси Андижон уезди бошлиғи олдида кетди.

– Гапингиз тўғри, энди нима қиламиз?

– Марғилонга бораётган чопар Қува билан Марғилон ўртасидаги симни узгани борадиган йигитлар қўлига тушиши аниқ, ундан хавотир бўлмасак бўлади. Биз Андижонга кетган чопарни гумдон қилишимиз керак.

– Қани, кетдик бўлмаса.

Элликбошилар режаларини амалга оширишди. Андижон уезди бошлиғига ғазовот ҳақидаги хабарни олиб бораётган Абдулла Оқйўловнинг кетидан қувиб, овлоқ жойда ушлаб, пичоқлаб ўлдиришди.

АНДИЖОН ЙЎЛИДА

Кўзғолончилар Тожиқ қишлоғидан Қутчи қишлоғи томон юрдилар. Бу ерда уларга яна икки юз киши қўшилди. Кейин Қорақўрғон ва Ўқчига ўтишди. Эшон Ўқчида намоз ўқиди.

Куллада қўзғолончиларни Ғойибназар Ортиқ Сўфи ўғли отлиқ, ёнида бир гуруҳ йигитлар билан кутиб олди. Бўлис бошлиғининг қўлида кесилган одам боши бор эди.

Бир кун аввал Кулла бўлиси маҳкамасига Бичков деган рус йигит мирзалик лавозимида ишлаш учун келган, бўлис бошлиғининг уйида тунаганди. Ғойибназар қўзғолончилар қишлоққа яқинлашиб келаётганини билгач, Бичковни ўлдириб, бошини эшонга совға сифатида олиб чиқди. Эшон Ғойибназарнинг бу ишини кўриб: «Балли!» деди, лекин каллани олмади. Ғойибназар калланинг қулоғидан тешиб, отининг эгарига илиб олди.

Эшон Ғойибназарга қишлоқдаги қози Мулла Йўлдош Холмат ўғлининг бошини олиб келишни буюрди. Бу одам эшонга бир иши билан ёқмай қолган эди. Ғойибназар ёнига бир неча йигитни олиб қозиникига борди. Лекин у ўз вақтида яширинишга улгурган эди. Йигитлар қозининг уйини талаб, хизматкорларини ўласи қилиб калтаклашди.

Шундан кейин Ғойибназар отлиқ қишлоқ кўчаларида қилич ўйнатиб, «Эй мусулмонлар! Ғазовот! Ғазовот! Юртимиздан ғайридин босқинчиларни ҳайдамоқчимиз! Мана, Асака ноибининг боши!» деб бақириб ўтди. Одамлар қўлларига илинган нарсани – кетмонсопми, болтами, паншахами олиб, унинг ортидан эргашишди. Улар бўлис бошлиғининг эгарига осилган бош Асака ноибининг эмас, бўлис маҳкамаси мирзасининг боши эканлигини билишмасди. Қўзғолончилар сафи Кулла қишлоғи кишилари ҳисобига яна ўсди.

Марғилон ҳарбий лагерига хужумга Иноятхон тўра бошчилик қилиши керак эди. Лекин 17 май куни кечқурун белгиланган жойга етарли одам тўпланмади. Бунинг устига шу куни якшанба эди, ҳарбий лагерда қандайдир маросим бўлаётганди. Шаҳардан аёллар келиб, алламаҳалгача рақс тушишди. Бундай вазиятда хужум бошлаш хатарли эди. Шунинг учун Иноятхон тўра қарори-

дан қайтиб, Андижонга жўнаб кетган қўзғолончиларни қувиб етиб, улар сафига қўшилишни ният қилди.

Марғилонликлар йўлда келаётиб, Кувада приказчи Дробишевни учратишди ва уни ўлдириб, тилка-пора қилишди.

Шаҳарга олти чақирим қолганда, Муҳаммадали халфа тўхтаб, намоз ўқиди. Худди шу ерда уларга Иноятхон тўра бошлиқ йигитлар келиб қўшилишди. Андижондан Алибойвачча бошлиқ 200 нафар киши ҳам етиб келди.

Эшон икки йигитни ёнига чақириб, отини илдамроқ юргизиб бориб, Андижон шаҳрининг қуйи кўчаларидан, «Ғазовот! Ғазовот!» деб бақириб ўтишни буюрди. Йигитлар эшоннинг буйруғини бажаришди. Шаҳар қоровуллари уларни индамай ўтказиб юборишди.

Қўзғолончилар тун қоронғисида Андижонга етиб келганларигача уларнинг сони йўл-йўлакай қўшилганлар ҳисобига икки минг кишига яқинлашиб қолди.

Шаҳар яқинида Муҳаммадали халфа ўз жангчиларини охирги марта кўрикдан ўтказди. У қўзғолончиларни беш қисмга бўлиб, ҳар қайси отрядга биттадан байроқ берди. Ҳарбий лагерга қилинадиган ҳужум олдидан ҳаётидаги сўнгги нутқини сўзлади. У қўзғолончиларни охирги дақиқаларгача ўз қасамёдига содиқ бўлишга, муқаддас иш учун, Ватан озодлиги йўлида жонини қурбон қилишга даъват этди.

«Мен ва бу ердаги одамларнинг ҳаммаси, – деди сўзини якунлар экан Муҳаммадали халфа, – адолатнинг тантанаси учун, босқинчиларни юртимиздан ҳайдаш учун курашга қўзғалдик... Душманлар худонинг ғазабига учрайдиган кун келди». Муҳаммадали халфа қўзғолончилардан ўзининг буйруқларига итоат этишни, кўрсатмаларини амалга оширишни яна бир карра илтимос қилди. «Чунки бу – худонинг иродаси ва ғалабанинг гаровидир», деди у.

Қўзғолончилар Андижон ҳарбий лагерини муваффақиятли ишғол қилиб, у ердаги қурол-аслаҳаларни

қўлга киритсак, ундан кейинги жангларда ғалабага эришишимиз осон бўлади, деб ўйлашаётганди.

Қўзғолончилар сафига Андижондан келиб қўшилган кишилар орасида Рустамбек ва Муллабой деган йигитлар ҳам бор эди. Бу йигитлар анча йиллардан бери Андижон ҳарбий лагери яқинида дўкон очиб, баққоллик қилишар, шу боис лагерь ҳаётини яхши билишарди. Қўзғолонга тайёргарлик кунларида эшон юборган одамлар шу кишилар билан учрашиб, лагернинг ҳарбий имкониятларини аниқлашди. Рустамбек лагерда икки рота аскар борлигини, улардан бири – 5-рота аскарлари 16 май куни шаҳар ташқарисига ҳарбий машқлар ўтказиш учун жўнаб кетишини айтди. Лекин 16 майда вазият ўзгарди. Ҳарбий машқ ўтказгани 5-рота аскарлари эмас, балки хизматга янги келган 25 нафар ёш аскар жўнаб кетди. Рустамбек бу янгиликни ҳам эшоннинг одамларига ўз вақтида етказди.

Қўзғолончилар сердарахт Дўнг, Ҳаканд қишлоқлари орқали лагерга яқинлашиб келишганда эшон Рустамбек берган сўнгги маълумотнинг қай даражада тўғрилигини текширмоқчи бўлди. У юборган кишилар лагерь сув қуйгандек жим-жит, навбатчилар мудраб ўтиришганга ўхшайди, 4-рота барагида чироқ бор, 5-рота бараги эса қоп-қоронғи деб келишди. Шундан сўнг эшон 5-рота машқ қилгани кетган бўлса керак, деган хулосага келди ва Рустамбек икки рота жойлашган баракни ҳам ўраш керак, деб таъкидлашига қарамай, кучларни бўлиб юборишни истамай, фақат 4-рота жойлашган баракни ўрашни буюрдики, бу хато қарор эди.

АНДИЖОН ҲАРБИЙ ГАРНИЗОНИ БОШЛИҒИ МИХАЙЛОВ РАПОРТИ¹

Шу йил ўн саккизинчи май тонготарида, саҳар соат учга яқин, зимистонда, боғлари лагернинг ўнг қаноти-

¹ ЎЗМДА, 1-фонд, 31-рўйхат, 91-иш, 18-19-бетлар.

га туташиб кетган Дўнг қишлоғи томондан маҳаллий аҳоли вакилларида иборат бир ярим-икки мингга яқин катта гуруҳ тўла сокинлик вазиятида лагерга кириб келди, олдинда отлиқлар, улар ортидан пиёдалар ҳаракат қилди. Улар 20-Туркистон асосий-мунтазам батальони 4-ротасининг уч взводи жангчилари эгаллаган барак ёнига келиб, уни дарҳол қамал қилишди. Ичкарига ҳар томондан бостириб кириб, ухлаб ётган оддий ҳарбийларни «ур, ур!» деб калтаклаб, сўя бошлашди.

Маҳаллий кишиларни биринчи бўлиб баракнинг ўнг қанотида турган дневальный, ротанинг оддий аскарлари Тютин кўрди. У бениҳоя каттиқ овоз билан бақирди ва ўша заҳоти ўлдирилди. Нариги қанотдаги дневальный, оддий аскар Масленников, шунингдек, 4-рота навбатчиси Жернов ва икки рота бўйича навбатчи бу воқеа содир бўлишидан аввал 3-взводда лампа ёруғида китоб ўқиб ўтирган унтер-офицер Степанов бақириқни эшитгач, бор овозлари билан: «Туринглар! Қуролланинглар!» дейишди. Маҳаллий кишилар эса ҳар томондан сакраб тушиб, бирзумда бутун баракни эгаллашади. 4-рота бўйича навбатчи ва дневальный ўша заҳоти ўлдирилди, икки рота бўйича навбатчи миясидан ва елкасидан бир нечта калтак еб, орқага, 5-ротага қочди. Ўрнидан туриб қўлига қурол олишга улгурган оддий аскарлар ҳам 5-рота томонга ўтишга ҳаракат қилишди. Милтиқ найзаси ва қўндоғи билан ўзига йўл очган унтер-офицер Степанов 5-рота биносига кириб бақирди: «Петлица (5-рота фельдфебели, у барвақтроқ турган ва шу воқеа содир бўлишидан сал аввал унтер-офицер билан гаплашган эди), одамларни уйғот, бизникиларни сўйишяпти!»

Петлица оддий аскарларни уйғотиб бақирди: «Қуролланинглар!»

Шу пайт уйғоқ бўлган, 20-Туркистон асосий-мунтазам батальони подпоручиги, Марғилонга шахсий иши билан кетган 5-рота командири ўрнига қолган, икки рота бараклари орасидаги алоҳида хонада ётган Карсе-

ладзе ташқаридаги шовқинни эшитиб, ёстиғи остидаги тўппончани олиб, югуриб чиқди. У 4-рота бараги отлиқ маҳаллий кишилар томонидан қуршаб олинганлигини кўргач, уларга қарши тўрт марта ўқ узди ва 5-рота барагига югурди.

Ўқ товушини эшитгач, 3-взводда хат ёзиб ўтирган 5-рота ефрейтори Лясковский ҳам бақира бошлади: «Туринглар! Қуролланинглар!» Рота аскарларининг ярми қўлда қурол билан барак олдиға чиқдилар ва икки томондан ҳужумға ўтиб, маҳаллий кишилар йўлини тўсдилар. Бу пайтда фельдфебел ва рота навбатчиси баракнинг иккинчи ярмидаги рота идорасида сақланган бир кути патронни аскарларга тарқатишди.

Подпоручик Карселадзе шу жангчилар билан маҳаллий кишиларга ҳужум уюштирди. Улар «ура!!» деб бақириб, олға ташланиб, кетма-кет ўқ уза бошлашди. Маҳаллий кишилар қилич, ханжар, сўйил, болта билан ўзларини ҳимоя қилишди. Маҳаллий кишилар лагердан чекинишганда, аскарлар 4-рота барагининг ёнида тўхтаб, ўқ узишни давом эттиришди. Маҳаллий кишилар тўппонча, милтиқ ва бошқа қуроллардан ота бошлашди.

Барак олдидаги майдон очилганда ҳарбийлар баракдан ўн беш қадам нарида турган муллани кўришди. У қўлида Қуръон ушлаб, шам ёруғида кўзини кўкка тикканча нималарнидир ўқирди. Унинг ёнида қизил ва оқ рангдаги нишон ушлаган ўнга яқин киши турар, уларнинг ҳаммаси қўлда тўппонча билан аскарларга қарши ўқ узишарди. Аскарларимиз бу кишиларни ўша заҳотиёқ отиб ўлдиришди.

Маҳаллий кишилар ўлган ва ярадор бўлган шерикларини олиб, жуда тез чекинишди. Аскарларимиз патрон етишмаётганлиги сабабли уларни таъқиб қилолмадилар.

Ҳужум пайтида подпоручик Карселадзе тўппончадан ўқ узиб, кўк байроқ кўтарган отлиқни, иккинчи ўқ билан отини қулатди. Шу пайт 4-рота оддий аскари Титов ярадор ҳолида ҳужумға ўтаётган байроқдор қорнига найза

санчди, подпоручик Карселадзе унинг қўлидан байроғини олди. Маҳаллий кишилар ҳужум қилишганидан чекингунча ўн ёки ўн беш минут ўтди.

Лагернинг ўнг қанотида отишма давом этаётганида лагерга шу батальоннинг подпоручиклари Глуздовский ва Юрасов югуриб келишди. Уларни йигирмага яқин оддий аскар ўраб, патрон беришни илтимос қилишди. Подпоручик Глуздовский шу кишилар билан лагердан минг метрча наридаги ўқ-дори сақланадиган ертўлага югуриб бориб, қулфнинг зулфини суғуриб, эшикни очиб, патрон олишди. Ертўлани қўриқлаш учун олти кишини қолдириб, қолган аскарлар билан яна лагерга югуриб келишиб, мадад кучлари келаётганлигини маҳаллий кишиларга билдириб қўйиш учун осмонга кетма-кет икки марта ўқ узишди. Мен биринчи ўқ товушини эшитиб, гаупвахтадан маҳбуслар қочишган бўлса керак, деб ўйлаб, ўрнимдан туриб кийина бошладим. Орадан ўн минут ўтгач, оддий аскарлардан бири олдимга югуриб келиб, маҳаллий кишилар лагерга ҳужум қилиб, аскарларни сўйишяпти, деди.

Мен лагерга югурдим, у ерга етиб борганимда ҳужум қайтарилган эди. Ўша заҳоти кеча лагердан чиқиб, машқ отишмалари жойига кетган 4-ротанинг йигирма икки нафар ёш оддий аскар ва беш ўқитувчисига одам юбордим. Кўп ўтмай улар 20-Туркистон асосий-мунтазам батальони подпоручиги Розалион-Сашалский бошчилигида лагерга эсон-омон етиб келишди.

Менга ишониб топширилган гарнизон 20-Туркистон асосий-мунтазам батальонининг икки ротасидан иборат эди. Унинг таркибида бир штаб офицери, етти обер-офицер бор эди. Жумладан, 4-ротада унтер-офицерлар ва оддий аскарлар билан қўшганда бир юз ўттиз тўққиз ҳарбий бор эди. Шулардан беморлар – тўққиз киши, давлат хизматида бўлганлар ва котиблар – тўққиз киши, машқ отишмасига кетганлар – йигирма етти киши, соқчиликда, қалъадаги гаупвахтани, қамоқхонани қўриқлашда

турганлар – йигирма олти киши, нонвойлар, ошпазлар, отбоқарлар, тунда шаҳардаги уйига жавоб олиб кетганлар – ўн олти киши. Натижада 4-ротадан лагерда тунаганлар эллик икки кишини ташкил этган.

5-ротада унтер-офицерлар ва оддий аскарлар билан қўшганда бир юз ўттиз олти киши бор эди. Шулардан беморлар – ўн олти киши, уй-рўзғор ишларида ва давлат хизматида банд бўлганлар – ўн уч киши. Натижада 5-ротада бир юз ўн бир киши тунаган.

Бу ҳарбийлардан икки унтер-офицер ва ўн тўққиз оддий аскар ўлдирилди, ўн тўрт киши оғир ярадор бўлди, булардан бири эртаси куни вафот этди, беш ҳарбий енгил яраланди.

Ўттиз битта милтиқ йўқолди, уларни исёнчилар олиб кетишган бўлишса керак. Лекин бу рақам аниқ эмас, наинки, шаҳарнинг рус аҳолисини ҳимоя қилиш учун ҳам милтиқ тарқатилган, улар ҳали йиғиб олингани йўқ. Патронлар йўқолмади.

Юқорида баён қилинган ҳодиса муносабати билан мен қуйидаги тадбирларни белгиладим: Қалъага йигирма уч минг патрон олиб келинди, шифохонадаги беморлар сафга турғазилди, ярадорлар қалъага олиб борилди, олтмиш кишилиқ гарнизон ҳам ўша ерга жойлашди, шу жумлага маҳбусларни қўриқлаётган соқчилар ҳам кирди. Қолган кучлар билан шаҳардаги маҳаллий кишилар ҳужумини кутиш мумкин бўлган икки йўлни қўриқладим. Наинки, Марғилон шаҳри томон тортилган ҳукумат ва темир йўл телеграфи симлари узиб ташланган, Ўш шаҳри билан телеграф алоқаси эса бузилмаган экан. Мен 4-Туркистон мунтазам батальони командирига телеграмма юбориб, уни содир бўлган воқеадан огоҳ қилдим. Марғилон шаҳри билан алоқа тикланадими-йўқми билмаганимдан, 4-батальон командиридан битта рота ни ёрдамга юборишни сўрадим.

Сиз жаноб олийларини ва Фарғона вилоятининг захирадаги ва маҳаллий қўшинлари командирларини

хабардор қилдим ва Андижон уезди бошлиғи орқали Марғилон шаҳридан 20-Туркистон асосий-мунтазам батальонининг бир ротаси шу батальоннинг йигирма мергани билан мадад кучи сифатида юборилганлиги ва Фарғона вилоятининг захирадаги маҳаллий кўшинлари қўмондони ҳам Андижон шаҳрига жўнаб кетганлиги ҳақидаги хабарни олдим.

Марғилон шаҳрининг Қўқон ва Тошкент билан телеграф алоқаси узилганлигини билиб, мен исён кенг миқёс олса керак, деб тахмин қилдим. Ихтиёримда, қалъада қолдирилган соқчини, гарнизонни, эшонни ушлаш учун участка ноиби штабс-капитан Оғабеков ихтиёрига берилган ўн овчини чиқариб ташлаганда, фақат ўн бешта найза бор эди. Мавжуд аскарлардан эллик олти нафари ҳали отиш машқини ўтмаган ёш аскарлар эди. Мен шуни ҳисобга олиб, кечқурун бутун отрядни мудофаа учун қалъага ташлашга қарор қилдим. Наинки, шаҳарни ҳимоя қиладиган бўлсам ротани кичик отрядларга бўлиб ташлашимга тўғри келар, бундай шароитда ёш аскарларнинг мустаҳкам тура олишига ишончим йўқ эди. Кичик отрядларни тунда ҳужум қилиши эҳтимоли бўлган катта миқдордаги исёнчилар янчиб ташлаши мумкин эди. Шу сабабли мен уезд молия идораси ва почта идорасининг пулларини қалъага олиб келишни буюрдим. Аҳолига аёллар ва болаларни қалъага жамлашни, бу ердаги ортиқча милтиқлар эркакларга берилишини эълон қилдим, ҳар эҳтимолга қарши қалъага сув ғамлаб қўйишни буюрдим. Оқшомда, барча аҳоли қалъага тўпланганда бутун отрядни ҳам шу ерга йиғдим.

Кечаси соат ўн бирда Ўшдан 4-Туркистон мунтазам батальонининг бир ротаси ва йигирма мергани келди. Шундан кейин мен аҳолининг буюмларини ўғирлаб кетмасликлари учун икки рота ва мерганлар билан дарҳол шаҳарни қамал қилдим. Отряд шундай ҳолатда эрталабгача, Фарғона вилоятининг захирадаги ва маҳаллий кўшинлари қўмондони келгунча турди.

Юқорида баён қилинганларни 20 майдаги 633-рапортимда Олий ҳазратларига ҳам маълум қилганман.

Подполковник Михайлов

ВОҚЕАНИНГ ГУВОҲИ Н. ВЕСЕЛОВСКИЙНИНГ КУНДАЛИГИДАН¹

Кечқурун соат 10да Андижонга келдик. Исёнчилар йўлни бузмаганликлари, қўшинларнинг Андижонга ҳаракатига тўсқинлик қилмаганликлари учун биз уларнинг исёнини шунчаки бир кичик тўполон деб ўйлагандик. Лекин тўқилган қонларни кўриб қўрқиб кетган шаҳар аҳолисининг ҳикоялари бизни яна сергаклантирди.

Биз билан қарийб бир пайтда шаҳарга тупроқли йўлдан Андижоннинг ҳарбий бошлиғи талабига биноан ўш шаҳридаги 4-мунтазам батальон ротаси етиб келди.

Янги келган қўшинлар шаҳарнинг турли жойларига тарқатилди. Қўшинларнинг бир қисми лагерь ёнига постлар қўйди ва шаҳарни шу томондан қўриқлади; бир қисми уезд бошқармаси ёнида турди ва шаҳар бўйлаб патруллар қўйди. Мен мерганлар билан вокзални ва унга туташ жойларни қўриқладим.

19 май... Эрталаб соат 10 да Андижонга собиқ губернатор ва Фарғона вилоятининг захирадаги қўшинлари қўмондони, генарал-лейтенант Повало Швейковский Марғилондан ўн уч казак ҳамкорлигида келди. Генерал дастлаб вокзалдаги мерганлар билан кўришиб, саломлашди. Кейин менга вокзалга олти аскар қўйиб, қолганлар билан лагерьга боришни буюрди. Мен шундай қилдим.

Лагерьга келгач, қирғин бўлган жойни кўздан кечирдим ва ҳужумга учраганларнинг ҳикояларини эшитдим... Лагерь майдонида синган қўндоқлар, тўнлар, калишлар,

¹ «Русский инвалид» рўзномасининг 1898 йил 131-132-сонларидан қисқартириб олинди.

от эгарлари, тўқимлари ва бошқа буюмлар сочилиб ётарди; ерда ётган дўппи ёнидаги қон қўлмаклари тунда бу ерда қирғин бўлганлигидан гувоҳлик берарди. Одамлар ва отларнинг ўликлари йиғиб олинган эди.

4-рота барагидаги манзара янада яққолроқ эди. Бу ерда ҳамма жойда қон изларини кўриш мумкин, баъзи бир тўшакларнинг ичи-сиртигача қон бўлиб кетган. Мерган Пикаловнинг каравоти устида, ҳатто шифтда ҳам қон изларини кўрдик, чунки у ухлаб ётганида юзини қилич билан чопишган, қилич кўтарилиб тушганда қон шифтга сачраган.

Ҳикоялардан маълум бўлдики, исёнчилар биринчи аскарни баракдан юз метрча нарида ўлдиришган. Ташқарига у ўртоғи билан чиққан экан. Ўртоғи қочиб улгуриб, тревога кўтаради. У билан кетма-кет оломон 4-рота барагига ёпирилади.

Дневальный шовқин келган томонга боради. Лекин унинг ғилофида найзадан бошқа ҳеч вақоси йўқ эди. Найзасини олиб улгурмасидан уни ўлдиришади.

Навбатчи Жернов ва икки рота бўйича навбатчи унтер-офицер Степанов 4-ротада китоб ўқиб ўтиришган эди. Сартларнинг товушини эшитиб, сакраб туришди. Дневальный ўлганини кўришгач, қуролларига ёпишиб, бақириб ротани уйғотмоқчи бўлишди. Улар ўзларини дадил тутиб, сартларни найзалар билан қарши олишди. Степанов бошига тушган зарбадан гангиб қолди, лекин куламади. Шундан кейин у 4-рота жангчилари ўринларидан яхши турмаётганларини кўриб, сабаби, уларнинг бир қисмини сартлар сўйиб улгуришган эди, 5-ротага югурди ва у ерда тревога кўтарди...

Баракка хужум қилган оломон шу қадар кўп эдики, ҳатто уйғониб, қуролларини қўлга олишга улгурган аскарлар ҳам уни ишлатолмай, сартларнинг зарбалари остида ҳалок бўлишди.

Мерган Диденко уйғониб, сарт қуролини олаётганини кўрди. У сакраб туриб, қуролини ушлади ва душман

томонга бурилганида, бир отлиқ сарт устига бостириб келиб, қилич солди. Диденко қиличга милтиқ найзасини кўндаланг қилишга улгурди, сартнинг қиличи иккига бўлиниб кетди. Шунда Диденко унга ташланди. Сарт отини буриб, орқага чекинди... Диденко унинг кетидан борди. Шу ҳолат Диденкони қутқарди. Сарт оти билан тўдани ёриб йўл очди. У барак охирига борганда ортига бурилиб, мерганга ханжар отди, ханжар Диденконинг кўлини озгина кесиб кетди. Сарт қарши зарбага чап бериб, отини қамчилади.

Сарт ортидан душманлар тўдаси мерганнинг йўлини тўсди. У устунлар орасида туриб, улардан ўзини найза билан зўрға ҳимоя қилди. Шу пайт ефрейтор Ефремов сакраб туриб, милтиқни олди, лекин устма-уст тушган зарбадан гангиб, қонли бошини чангаллаб каравот остига кулади. Учи тўмтоқ нарса билан оёғига урилган икки зарба уни ўзига келтирди. Пайт пойлаб, баракнинг паст деворидан сакраб ўтиб, ерда ётган қуролни олди ва Диденко сафига кўшилди. Шу пайт яна икки аскар Диденко ёнига югуриб келди ва улар тўрт киши бўлиб, сартларнинг ҳужумларини қайтариб туришди.

Баракнинг бошқа бир жойида мерган Купенко ёлғиз ўзи мудрофаада турди. Унинг омади келиб, биронта ҳам жароҳат олмади. Лекин кўз ўнгида ёнида ухлаб ётган ўртоғи сўйилганини кўрди...

Бир маҳал сартлар чекина бошлашди. Лекин байроқ атрофида бир тўдаси қимирламай турарди. Мулла кўк байроқ остида баланд овозда Қуръон ўқир, чекинишни истамас эди. Унинг ёнида баланд бўйли йигит байроқ кўтариб турарди. Шунда аскарлар отган ўқ муллани қулатди. Байроқдор унинг ўлигини қўлтиқлаб олди, аммо у ҳам ўлдирилди. Байроқни подпоручик Карселадзе олди.

Аскарлар сартларни найза ва кўндоқлар билан уришди. Улар эса ўз қуроллари ва бизнинг қуроллар билан ўзларини ҳимоя қилишди, аммо муваффақият қозонишолмади. Тез вақт ичида уларни Дўнг қишлоғига ҳайдашди.

Фақат патронлар ва отлар етишмаганлиги сартларни тўла қирилиб кетишдан сақлади.

Жанг майдонида 15 сартнинг ўлиги қолди. Лекин кўп ўликлар ва ярадорларни улар ўзлари билан олиб кетишиб, қишлоқларга яширишди.

Подпоручик Глаздовский кундузи соқчилар занжирининг ўнг қанотига бориб, кўпчиликни ҳайратга солган воқеанинг гувоҳи бўлди. Бир ярадор сарт аскарни қўли билан имлаб чақирибди. У боравермагач, ярадор чўқинибди. Шундан сўнг уни яраланган насроний деб ўйлаб, ўқланган милтиғини тайёрлаб, ярадор олдига борибди. Аскар яқинлашганда сарт сапчиб туриб, унга пичоқ билан ташланибди. Аскар чап бериб, ҳийлакор сартни отиб ташлабди.

ГУБЕРНАТОР ҚАМЧИН ЎЙНАТАДИ

Еникеев эшон ғазавотни кундузи эмас, кечаси эълон қилса керак, деб ўйлаганди. Шунинг учун Тожик қишлоғига кечқурун кичик отряд билан бориб, одамларни тўпланаётган жойларида тарқатиб юбормоқчи бўлди.

У ўн беш кишидан иборат яхши қуроолланмаган отряди билан йўлга чиққанида кеч соат етти эди. Тожик қишлоғига соат тўққизларда етиб боришди. Аммо отряд кечикди. Бу пайтда эшон бошлиқ оломон Андижонга жўнаб кетганди. Еникеев яхши қуроолланмаган йигитлари билан эшоннинг кетидан қувишга журъат этмади. Ҳарқалай, унинг кўнгли хотиржам эди, юборган одамим Андижонга етиб борган, у ерда эшонга муносиб зарба беришса керак, деб ўйлаётганди.

Ноиб йигитлари билан сув сепгандек жим-жит бўлиб қолган Тожик қишлоғида тунади. Эрталаб эшоннинг уйига бориб дарвозасини қоқди. Лекин дарвоза берк, уни ҳеч ким очай демасди. Шундан кейин ноиб узун нарвон топдириб, йигитларига пахса девордан ошиб ўтишни буюрди. Миршаблар буйруқни бажаришди. Эшоннинг уйи-

да хизматкорлар, беморлар бор, оила аъзолари эса йўқ эди. Еникеев хизматкорлардан бирини сўроқ қилди.

– Эшон қани?

– Кеча кечкурун Андижонга кетганича қайтгани йўқ.

– Хотинлари, болалари-чи?

– Тунда Бобохуросондаги қариндошлариникига қочишди.

Еникеев тўрт миршабни Бобохуросонга юборди. Ўзи даҳлизга ўтириб Бряннов номига яна бир рапорт ёзиб, унда Муҳаммадали халфа Андижонга юриш бошлаганлигини, оила аъзолари уйдан қочганлигини, уларни ушлаш бўйича тадбирлар белгиланганлигини, ҳозир кичик отряди билан эшон қўрғонини ишғол қилиб турганлигини маълум қилди. Рапортни миршаблардан бирининг қўлига бериб, дарҳол Марғилонга етказишни буюрди.

Тушга яқин миршаблар эшоннинг онаси, тўрт хотинини болалари билан ҳайдаб келишди.

Кеча Марғилонга кетган йигитнинг омади келиб, уезд бошлиғининг олдида эсон-омон етиб борди. Полковник Бряннов рапорт билан танишгач, уни дарҳол вилоят ҳарбий губернатори генерал Повало Швейковскийга олиб борди.

Бу пайтда генерал ҳовлисида «Ўкситилган қизалоқ» болалар опереттасининг репетицияси бўлаётган эди. Генералнинг ўзи кичкинтой артистларга бош-қош эди. Сабаби, оперетта кўшиқларини ҳавасманд шоир бўлган унинг ўзи ёзган, мусиқасини батальон капелмейстери турли хил энг янги оперетта куйлари асосида басталаганди.

Бряннов ҳовлига кириб келганда Янги Марғилонда яшайдиган оврўпалик зиёлиларнинг болалари ўз куплетларини зўр иштиёқ билан куйлашаётган, генерал уларни завқ билан кузатиб турганди. Унинг аллақандай ғазовот ҳақидаги гап-сўзлар билан бошини оғритишга вақти йўқ эди.

– Эштаман, – деди у Брянновга эътиборсизлик билан назар ташлаб.

Бряннов қўлидаги рапортни генералга узатди.

– Еникеев рапорт ёзиб юборибди, мингтепалик эшон ғазовот эълон қилмоқчи эмиш.

Генерал рапортга эриниб кўз ташлар экан:

– Ҳамиша ваҳима қилишади, пашшадан фил ясашади, – деди.

– Еникеев рапорти охирида Марғилондан казакларни ёрдамга юборишни сўраганди.

– Майли, бир взвод казак билан Мингтепага бо-ринг-чи, – деди генерал полковника.

Гарчи рапортда эшоннинг Андижонга хужум қилиши кутиляпти, дейилган бўлса ҳам, генерал Андижон уезди бошлиғини юзага келаётган хавфдан хабардор қилиш тўғрисида ҳеч қандай кўрсатма бермади.

Бу пайтда кеч соат тўққиз эди. Соат 11 да чопар даҳ-лиздан қоровулхонага юборилди, малай губернатор уйининг эшигини беркитди. Повало Швийковский дам олиш учун кириб кетаётиб, бирон бир телеграмма ёки кутилмаган хабар бўлиб қолса, мени уйғотинглар, деб ҳеч кимни огоҳлантирмади.

Кечкурун соат 11 дан 15 минут ўтганда чопарлардан бири – оддий аскар Кривой 82-рақамли телеграммани қабул қилади. Бу ўшдан подполковник Зайцев юборган телеграмма бўлиб, унда ғалаён бўлаётганлиги айтилган, агар зарур бўлиб қолса, ярим рота жангчи олишга рухсат берилиши сўралганди.

Лекин чопар ҳарбий губернатор эшиги қўнғироғини босишга журъат этмади. Сабаби, даҳлиздаги стол устида ётган икки телеграммани эрталаб келтирганида, малай уни, генерални уйғотиш мумкин эмас, деб огоҳлантир-ган эди. Кривой 82-телеграммани қоровулхонада қол-дирди, у 18 май эрталаб соат 8 да чопарлар смена алмаш-ганида ҳам, шу ерда ётарди.

Эрталаб соат 9 га яқин губернатор уйига подпоручик Мирошниченко келди. У полковник Брянновнинг илти-мосига биноан капитан Еникеевнинг иккинчи рапорти-ни олиб келди.

Мирошниченко келганида губернатор ухлаб ётарди, уни уйғотишди. Соат ўнга яқин телеграфга қандайдир телеграмма юборилди. Телеграф, эҳтимол бузуқлиги сабаблидир, бу телеграммани қабул қилмади.

Генерал Повало Швийковский Еникеев хабарини хотиржам қабул қилди, ҳеч кимни чақиртирмади ҳам.

Соат ўн иккида генералга Андижон ҳарбий лагерига хужум бўлганлиги тўғрисидаги телеграммани беришди. Шундан кейингина у: «Ия, иш жиддий-ку», деди ва кўрсатмалар бера бошлади.

Эртаси эрталаб Повало Швийковский ўн уч нафар отлиқ казакни олиб Андижонга йўл олди. Йўлда учраган одамни ушлаб: «Сеники ишан, да?.. Ах, сволоч, почему нам заранее не сообщил о газавате?!» деб сўроққа тутиб, қамчин билан савалаб борди.

Андижонга келиб, у дастлаб ҳарбий лагерни кўздан кечиргач, янада дарғазаб бўлди. Отига шитоб билан миниб, исёнчилар қамалган қалъага борди. Генерал тунги тўқнашувда йигирма ҳарбий ҳалок бўлганлиги, ўнлаб аскарлар яраланганлиги учунгина эмас, балки бу фожиа туфайли ўзининг тагига сув қуйилиши аниқлигини сезганлиги сабабли ҳам, дарғазаб бўлаётганди.

Қўзғолондан сўнг нафақат қўзғолоннинг бевосита иштирокчилари, балки уни тайёрлашга аралашган барча кишиларга қарши шафқатсиз қатағон бошланди. Дастлабки тадбир қамалганларни умумий калтаклаш бўлди. Повало Швийковский қалъага боргач, камераларга кириб, ёнидаги казакларга айблари ҳали терговчилар томонидан аниқланмаган кишиларни қамчин билан савалаб, тепишни буюрди. Қалъани дод-вой товушлари тутиб кетди. Бу калтак зарбидан икки киши ўлди, тирик қолганлари эса синган қовурғалари оғриғидан белларини тутолмай, уч-тўрт кунгача букчайган ҳолатда ётдилар.

Шундан сўнг Повало Швийковский айбини ювишга ҳаракат қилиб, Петербургга телеграмма юбориб, бу қамчин билан савалаш «маҳаллий аҳолида ҳам, ҳарбий-

ларда ҳам ажойиб таассурот қолдирганлигини» маълум қилди. Бу «ажойиб таассурот» қандай бўлганлигини шундан ҳам билса бўладики, ҳатто генерал Корольков алоҳида ҳамдардликсиз маълум қилишича, қамоқхонанинг кичик шифохонаси жиддий касалланганлар билан тўлиб-тошиб кетган бўлиб, буларнинг ҳаммаси Повало Швийковскийнинг буйруғи бўйича калтакланган кишилар эди.

ЭЛАТИЯ ТОМОНЛАРИДА

Андижон қўзғолони пайтида учта сотқин чикқан, шулардан бири ўшлик, собиқ бўлис бошлиғи Қорабек Ҳасановдир.

Бу одам 17 май куни соат бирда Ўш уезди бошлиғи подполковник Зайцевнинг уйига келиб, ариқ оқсоқол, татар йигит Иброҳим Чанишев таржимонлигида шундай дейди: «Мингтепалик эшон Муҳаммадали халфа ҳар куни уйида юзлаб одамларга текин овқат бериб, ўз обрў-эътиборини оширяпти. Раислар ҳам унинг хизматида, қаерга боришса эшонни мақташади. Бугун халқ ўртасида гап тарқатишди, эшоннинг уйида халфалар, раислар, яна бошқа амалдорлар иштирокида махфий кенгаш бўлиб, унда ғазовот эълон қилиш тўғрисида қарор қилинганмиш».

Подполковник Зайцев Қорабек Ҳасановнинг ахборотини эшитгач, Ўшнинг катта оқсоқолига бу миш-мишнинг қай даражада рост-ёлғонлигини текширишни, шу пайтда Ўшда бўлган Наукат бўлиси бошлиғига эшоннинг қирғиз муридлари кўп бўлган Қирққўл қишлоғига дарҳол боришни буюрди.

Оқшом соат олтида Зайцев ҳузурига яна Қорабек Ҳасанов келиб, ғазовот ҳақидаги шов-шув кучаяётганлигини, Умарбек додхоҳ бу ҳақда эшондан хат олганлигини маълум қилди. Ирисмат деган киши келиб, чойхонада Муҳаммадали халфа ҳамманинг оғзидалигини, у ўрисларнинг биринчи душманига айланганлигини, ажойиб

оқ отда урушажагини гапиришаётганлигини айтди. Чанишевнинг таниши, Япалоқ қишлоғилик қирғиз Эшмуҳаммад Қувашбоев ғазовотда қатнашмоқчи бўлган Япалоқ қишлоғилик беш-олти кишининг исм-шарифини маълум қилди.

Шу муносабат билан Зайцев ҳарбий топографларнинг суратга олиш бўлими бошлиғи олдига бориб, уларни ишлаётган жойларингда эҳтиёт бўлинглар, деб огоҳлантирди, сўнгра 4-мунтазам батальон командирига мурожаат этиб, далада ишлаётган топографларга қурол беришни илтимос қилди, тревога бўлса, қайси рота шаҳарда қайси жойни эгаллаши кераклигини биладими, деб сўради.

Кечқурун соат 9 да подполковник Зайцев ҳузурига Оқбурун бўлиси катта оқсоқоли, Япалоқ ва Тулейкент қишлоқлари оқсоқоллари келишиб, эшоннинг одамлари Наукат тоғида ва Оқтерак қишлоғида тўпланажакларини, шу ерда байроқ тайёрланаётганлигини маълум қилишди.

Зайцев қўзғолончиларни тўпланаётган жойларида ушлаш учун олти миршаб, 4-батальоннинг тўрт аскар ва бир офицери билан кечқурун соат 11 да Оқтеракка жўнаб кетди. Ҳарбий бошлиқ билан маслаҳатлашиб, шаҳарни мудофаа қилиш бўйича тадбирлар белгилади.

Йўлда Зайцев қишлоқлар ва овуллардан ўтиб бораётиб, биронта ҳам эркак учрамаётганлигига эътибор берди. Шундан сездики, ҳақиқатда қўзғолонга тайёргарлик бор экан.

Ҳарбий отряд 18 май шаҳарда Оқтеракка етиб келиб, Муҳаммадали халфа қурдирган масжидни ўради. Лекин бу ерда одам кўп эмасди; масжид имоми, яна йигирмага яқин одам бор эди. Зайцев масжидни бузишни буюрди.

Дарҳол етиб келган бўлис бошлиғи ихтиёрида тўрт миршабни қолдириб, Қирққўлда тартиб ўрнатишни, масжиддаги кенгашда қатнашиб, яйловларидаги ўтовларига қочиб кетган кишиларнинг ҳаммасини ушлаб, қамашни буюрди.

Андижон лагерига ҳужум бўлганлиги ҳақида 18 май куни соат 2 да хабар олингач, Зайцев Ўшнинг кўчалари ва бозорларини айланиб чиқди, кечаси навбатчилик қиладиган ҳарбийларни кўпайтирди.

Кейин аниқланишича, эшон Умарбек додхоҳга мактуб юборганидан сўнг, раислар ва эшоннинг бошқа яқин кишилари Оқтерақдаги масжидга 300 нафарга яқин одамни тўплашади. Одамларда ўқли қурооллар йўқ эди, сўйил, чўқмор, болта, паншаха билан жанг қилиш мўлжалланаётганди. Кўпчилик бош кийимлари остига эшон бериб юборган, киши ҳалок бўлса шаҳид кетишининг белгиси бўлган мисвоқ қистириб олишган эди.

Ҳамма қўзғолончилар тўпланадиган сўнгги манзил қилиб Ўшдан ўн икки чақирим олисдаги Томчибулоқ белгиланган эди. Бу ерга Умарбек додхоҳнинг ўзи, Мирза Соттибой Мулла Раҳимбой ўғли одамлари билан, Япалоқ қишлоғи кишилари, Оқтерақка бориб улгурмаган бошқа бир қатор қишлоқларнинг кишилари ҳам келиши кутилаётганди. Кечаси Томчибулоққа биринчи бўлиб қирққўлликлар ва октерақликлар етиб келишди. Одамлар секин-аста кўпая бошлади. Шу пайт Тошмат элликбоши пайдо бўлиб, қишлоққа Зайцев келганлигини айтди. Одамлар сир ошкор бўлганлигини билиб, ўша заҳоти уй-уйларига тарқаб кетишди.

Эртаси куни водийнинг ҳамма жойида бўлганидек, Ўшда ҳам қўзғолон қатнашчиларини тутиб, қамоққа олиш бошланди. 18 майдан 3 июнгача бўлган муддатнинг ўзида Ўш уездига 121 киши қамоққа олинди.

Ўшлик қўзғолончиларга бошчилик қилиши керак бўлган Умарбек додхоҳ Бекмурод ўғли асли наукатлик, лекин Ўшда яшайдиган, ёши олтмишдан ошган, Қирққўлда, Қўрғончада ер-сувлари бўлган бадавлат одам эди. У илгари Худоёрхон қўлида хизмат қилган, руслар келганидан сўнг эса бир неча йил бўлис бошлиғи бўлиб ишлаганди. Бу одам қўзғолон бошланадиган кун Ўшда ҳарбийлар ҳаракатга келиб қолганлигидан сир ошкор бўлганлигини сезиб, Томчибулоққа бормади.

У ерга бошқа бир одамни юбориб, сир ошкор бўлибди, одамлар тарқалишсин, деб буюрди.

Эртаси Умарбек додхоҳни биринчилар қаторида ушлаб қамашди. Уни ҳарбий дала суди бир умрлик каторгага ҳукм қилди. Сургунга жўнатилганидан сўнг кўп ўтмай эса қариндошлари додхоҳнинг вафот этганлиги ҳақида хабар олишди.

Кугарт вилоятида Чибил юборган йигитлар кечаси ўрмончи Лаврентьевнинг уйига бориб, эшигини тақиллатишди. Лаврентьев ичкаридан туриб деди:

– Кимсизлар, менда нима ишларинг бор?

– Эшикни очинг, сизга ноибдан мактуб келтирдик.

Лаврентьев эшикни очди. Йигитлар унинг ёқасидан ушлаб, чеккага судрашди-да, пичоқлаб ўлдиришди.

Бундан хабар топган ўрмончининг хотини паҳса девордан ошиб, далага қочди. Йигитлар аёлни анча излаб топишолмагач, уйини талашди. Ўрмончининг хотини далада бир суткача ўсган ўтлар ичида яшириниб ётиб тирик қолди.

Эрталаб Қорақўлда турган казакларга қўзғолон ҳақида хабар келган бўлса керак, озиқ-овқатларини қишлоқ оқсоқолиникида қолдириб, шошиб Андижонга жўнаб кетишди. Буни кўрган қирғизлар уларнинг озиқ-овқатларини ўтовларига ташиб кетишди. Лекин шу вақт собиқ бўлис бошлиғи Хушвақт овулга йигитини юбориб, қирғизлар олган нарсаларини жойига келтириб қўйишсин, акс ҳолда казаклар қайтиб келишса, ҳаммасини битта қўймай отиб ташлашади, деб огоҳлантирди. Шундан кейин қирғизлар олган озиқ-овқатларининг деярли ҳаммасини жойига келтириб қўйишди.

Қўзғолонни фақат Андижон, Марғилон ва Ўш уездлари халқи эмас, Наманган уезди, Еттисув вилояти халқи ҳам қўллаб-қувватлади. Авлиёотадаги ҳаракатга Шодибек халфа исмли эшон бошчилик қилди. У тўплаган юздан ортиқ одамлар довлар қордан бироз тозалангач, Андижонга томон ҳаракат қилди. Наманган ва Андижондан уларга томон юрган ҳарбийлар орадан беш кун ўт-

гач, Шодибек халфани 23 нафар шериги билан ушлашди.

Наманганда уезд бошлиғининг ўринбосари Бушен бошлиқ ҳарбийлар яширин равишда тоғ сўқмоқларини кезиб, бир неча овулни тинтув қилишди ва 29 нафар қўзғолончини, шулар қатори тўрт бошлиғини ҳам ушлашди. Уларнинг ёнидан ғазовот бошлаш тўғрисидаги Мурожаатнома ва Муҳаммадали халфанинг хати, шунингдек, мусулмон давлати тузилажаги, унинг пойтахти этиб Наманган шаҳри танланганлиги ҳақидаги мурожаатнома ҳам чиқди.

Шу кунларда Пржевальск ва Бишкек уездларида, Сирдарё вилоятининг Ховос темирйўл бекатида ҳам миршаблар билан маҳаллий аҳоли ўртасида қуролли тўқнашувлар бўлди.

Қўзғолончиларни ушлаб қамаш 18 май саҳардаёқ бошланиб, август ойигача – оқ подшо қўзғолоннинг асосий ташкилотчиларидан бўлак қатнашчиларини ушлаб қамашни тўхтатиш ҳақида махсус кўрсатма бергунга қадар давом этди. Дастлабки кунда ярадор бўлиб лагерь атрофида қолиб кетганлар, отлиқ ҳарбийлар таъқиб қилишидан қўрқиб, ариқлар ичига, деворлар ортига яширинган кишилар ушланди, уларнинг аксарияти қонга беланган эдилар. Кейин одамларни шаҳардаги маҳаллардан, атрофдаги қишлоқлардан тутиб кела бошлашди.

СУЛТОН ЭЛЧИСИНИ ИЗЛАБ

Андижон қўзғолонидан кейин чор маъмурлари Абдужалил Мирсодиқ Қори ўғлини излаб топиш учун қаттиқ ҳаракат қилишди. Уни Фарғонада Шароф Саидкарвон ўғли дилижонда олиб юрган эди. Бу одамни дарҳол излаб топиб, ҳибсга олишди. Водийда ким билан мулоқотда бўлган бўлса, ҳаммасини ушлашди. Шундан кейин унинг Абдужалил Исҳоқовнинг номига ёзилган Хитой паспорти билан Мингйўл деган жойдаги чегара пости орқали Қашғарга ўтиб кетганлиги аниқланди.

Уни ушлаш ҳақида Россиянинг Қашғардаги консулхонасига махфий топшириқ берилди. Лекин консулхона

ходимларининг бу одамни излаб топиш йўлидаги ҳаракатлари зое кетди.

1898 йил 7 ноябрда Марвдан Тошкентга телеграмма келди. Унда Абдужалил Халилов деган турк фуқароси ушланиб, қўл-оёғига кишан солиниб, Тошкентга жўнатилганлиги айтилганди. Туркистон ҳарбий округи бош штабида, шояд хавфли жиноятчи қўлга тушган бўлса, деб суюнишди. Лекин уларнинг қувончи кўпга бормади. Марвда қўлга тушган турк фуқароси Абдужалил Мирсодиқ Қори ўғли эканлиги исботланмади, терговчилар ишни ёпишди.

Хўш, Турк султонининг фармони ва совғаларини Муҳаммадали халфага келтириб берган Абдужалил Мирсодиқ Қори ўғли ким эди? У асли андижонлик бўлган, ёшлигида Маккага кетиб, чет элда кўп йиллар яшаб, Туркия фуқаролигини қабул қилган одам эди. Уч йил бурун у Истамбулда Шайх Муҳаммад деган кишига қарашли қаландархонада яшаган, ундан Ҳиндистонга, кейин Ёркент, Хитой, Қашғар орқали Еттисув вилоятига келган, Тошкентда бўлган. Ва ниҳоят, 1895-96 йилларнинг қишида Андижонга келади. Шунда Абдужалил «мўйи муборак» – Муҳаммад пайғамбар соқолининг тукларидан олиб келибди, деган овоза тарқалади. Халқ бу табаррук мўйни кўргани унинг ҳузурига бора бошлайди.

Шу орада Абдужалил Андижон уезди маъмурияти ўзи ҳақида маълумот йиғаетганлигини эшитиб қолиб, Марғилон уездига ўтади. Қува ва Шаҳрихон шаҳарларида маълум вақт яшаб, ҳожихоналар ташкил этади. Кейин яна йўқ бўлиб қолади.

1898 йилнинг қишида у яна водийда пайдо бўлиб, Қўқон, Марғилон, Қувага келади ва қўзғолон арафасида Шаҳрихонда яшайди.

Муҳаммадали халфа ғазовот эълон қилишга астойдил киришган пайтда андижонлик Алибек додхоҳ русларнинг ҳарбий қудрати юксаклигини, тўпсиз ва милтиқсиз қўзғолон мағлубиятга учраши мумкинлигини айтиб, уни бу ниятидан қайтармоқчи бўлади. Шунда

эшон унинг бу фикрига жавобан: «Бу худонинг ва султоннинг хоҳиш-иродаси», дейди. Қўзғолон муваффақиятсизликка учраб, тоққа қочишаётганда ёнида саноқлигина қолган шерикларининг таънасига жавобан: «Мен султоннинг хоҳишига биноан иш қилдим. У киши мусулмонларнинг сардори, Пайғамбаримизнинг ноиби саналадилар, шу боисдан буйруқларини бажармаслигим ҳеч мумкин эмас эди, – дейди. – Қуръон ичида сақланаётган султон юборган ёрлиқни чор маъмурларига кўрсатсак, бизни жавобгарликдан озод қилишади». Бу нодонлик эди, албатта.

Эшон қўлга тушгач, Субҳонқул Араббой ўғлини топишни қаттиқ илтимос қилади. Сабаби, султон фармони шу одамда эди.

Терговчи эшондан:

– Наҳотки, султон сиздай кичик бир одамга фармон ва тўн юборганлигига ишонган бўлсангиз? – деб сўрайди.

– Тўла ишонган эдим.

Султон фармонини рус тилига Туркистон маҳаллий рўзномасининг муҳаррири, статс-маслаҳатчи Остроумов таржима қилади. Кейин бу одам чор амалдорларига фармон хусусидаги шахсий фикр-мулоҳазаларини билдиради. Фарғона ҳарбий губернатори Чайковский Остроумов фикр-мулоҳазалари асосида Марғилон уезди бошлиғига мактуб йўллаб, топшириқ беради.

«Махфий

Марғилон уезди бошлиғига¹

**24 июнь 1898 йил
1202-сон**

Туркистон маҳаллий рўзномасининг муҳаррири статс-маслаҳатчиси Остроумов мингтепалик эшон Муҳаммадали халфа Муҳаммад Собир ўғлидан олинган султон фармонини таржима қилиб, бизга топшириш чоғида қуйидагиларни маълум қилди:

¹ УЗМДА, 23-фонд, 1-рўйхат, 813-иш, 16-бет.

1) Фармон ёзилган қоғоз – Қўқонда тайёрланган маҳаллий қоғоз, ёзув ҳам туркистонликлар ёзувидир. Шундай тахмин туғилиптики, Истамбулда Туркистон қоғозидан тайёрланган, Туркистон мусулмонлари учун махсус мўлжалланган бланкалар сотилмасмикан ёки эҳтимол, сўнгги ғалаён раҳбарлари султон вензели (исм-шарифи бош ҳарфлари) туширилган махсус клишега эга бўлган ва ўзлари тайёрлаган гувоҳномаларга у билан ҳужжат тусини бериб, халқ орасида тарқатган бўлишлари мумкин.

2) Унга етиб келган айрим гап-сўзларга қараганда, бир нечта мусулмонлардан олинган шундай варақаларга маҳаллий маъмурларнинг русча муҳри қўйилган экан.

Юқорида баён қилинганлардан келиб чиқиб, ўлка бошлиғи, шу йил 12 июндаги 217-рақамли мактубида менга шуни аниқлашни топширадики, шундай қоғозлар қўзғолоннинг бошқа иштирокчиларидан ҳам топилмадимикин ва агар топилган бўлса, эшондан олинган фармон билан солиштириб кўриш учун юбориш, бундан ташқари бу қоғозларга маҳаллий бўлиш бошлиқларининг русча муҳри қўйилганми ёки йўқлигини яхшилаб аниқлаш лозим.

Шуларни маълум қиларканман, Сиз жаноби олийларидан қуйидаги фактни аниқлашни сўрайман: қўзғолон қатнашчиларининг биронтасидан юқоридаги сингари қоғозлар, айниқса, бўлиш бошлиқлари ёки бошқа маҳаллий мансабдор шахсларнинг муҳрлари босилганлари топилмаганми? Агар топилган бўлса, бу қоғозларни ўлка бошлиғига юбориш учун менга етказишингизни сўрайман.

Генерал-майор Чайковский».

Султон фармони Россиянинг Қашғардаги консулига, ислом дунёсининг билимдонларидан саналган Петровс-

кийга юборилади. У 1898 йил 3 ноябрда Туркистон ҳарбий округи штаби бошлиғи номига юборилган 747-мактубида шундай фикр билдирган¹:

1) Бу султон фармони эмас, балки хати-иршоддир, яъни сўфизм таълимоти бўйича, ўзини қутқаришнинг тўғри йўли кимга мерос бўлиб қолганлиги ҳақидаги гувоҳномадир; 2) Хужжат шубҳасиз сохта, сабаби, султон пайғамбар ноиби сифатида сўфизмда бўлолмайди, чунки сўфизм билан мураса қилинади, лекин тан олинмайди; 3) Султоннинг ҳеч кимдан, ҳеч қандай эшондан (муршиддан) хати-иршод олган бўлиши мумкин эмас; 4) Бундай хати-иршодни султон эмас, Туркиянинг шайхулисломи олган бўлишига ишониш мумкин; 5) Султон ёркентлик эшон Зиёвуддиннинг муриди бўлиши мумкин эмас; 6) Ёркентда Зиёвуддин деган эшон ҳеч қачон бўлган эмас ва ҳозир ҳам йўқ.

Чор маъмурларини бу жавоб ҳам қаноатлантирмади. Ҳар ҳолда бу иш билан нафақат маҳаллий маъмурият, балки Петербург ҳам қизиқди. Куропаткин Николай II га тақдим этган маълумотда турк султони хати тўғрисида гап борган сатрлар остига подшо томонидан чизиб қўйилганди. Шундан сўнг Россия ҳарбий вазирлигидаги амалдорлар фармон ҳақиқатда Турк султонига тегишлими ёки йўқми, деган саволга аниқлик киритиш учун Россия Ташқи ишлар вазирлигига мурожаат қилдилар. Ташқи ишлар вазирлиги эса шу хусусда Россиянинг Истамбулдаги элчисига махфий топшириқ берди. Орадан етти ой ўтгандан кейин элчидан жавоб мактуби олинди. Ташқи ишлар вазири бу мактубни қисқача илова хати билан ҳарбий вазир А.Н.Куропаткинга юборди.

¹ М.А.Терентьев. История завоевания Средней Азии. Санкт-Петербург. 1906 й. 465-бет.

**«Махфий»¹
Ташқи ишлар вазирлиги**

**14 февраль 1899 йил
81-сон**

Муҳтарам жаноби олийлари Алексей Николаевич! Ўтган йил 14 июлдаги № 2764 мактубингиз билаи султон вензели (исм-шарифининг бош ҳарфлари) туширилган, форс тилида ёзилган, қатл этилган мингтепалик Муҳаммадали эшоннинг Қуръони ичидан чиққан ҳужжат нима эканлигини тушунтиришда ёрдам беришимизни сўраб мурожаат қилган эдингиз.

Қуйида Сизга жўнатилаётган, бизнинг Истамбулдаги элчимиз шу йил 4 февралда юборган 24-махфий мактубнинг иккинчи нусхаси билан танишиб, Зиновьев юқоридаги ҳужжатнинг пайдо бўлиши ва моҳиятини билишга ва шунингдек, ҳужжатга муҳри босилган Муҳаммад Зиёвуддиннинг шахсини аниқлашга муваффақ бўлибди, деган фикрга келасиз, деб умид қиламан

Муҳтарам жаноби олийлари, Сизга ҳурмат-иззатимга ва садоқатимга аминлигингизга ишонаман.

**Россиянинг Истамбулдаги элчисининг
1899 йил 4 февралдаги 24-махфий мактуби**

18 июлдаги 478-махфий мактубингизда Сиз жаноб олийлари қатл этилган мингтепалик эшон Муҳаммадалига қарашли бўлган, форс тилида ёзилган ҳужжатни жўнатганлигингизни маълум қилиб, шу ҳужжатнинг моҳиятини изоҳлаб беришни сўраган эдингиз.

Мен текширув ўтказиш тўғрисида берган топширигим натижаси ҳақида Сизни хабардор қилишни бurchим ҳисоблайман.

¹ Москва, МДХТА, 400-фонд, 1-рўйхат, 2180-иш, 9-бет.

Бу ҳужжатга иккита муҳр босилган. Уларнинг бирида «Муҳаммад Зиёвуддин» деган ном ва «Қашғарий» деган тахаллус бор. Иккинчи муҳрда фақат «Муҳаммад» деган номни ўқиш мумкин.

Истамбулдаги ўзбекларнинг такияси (дарвешлар жамоаси) шайхининг исм-шарифи Муҳаммад Зиёвуддиндир. Гарчи, мен бу шахс муҳри нухасини қўлга киритишга ҳали муваффақ бўлмаган бўлсам ҳам, шунга қарамасдан, назаримда, ҳеч шак-шубҳа йўқки, бу Муҳаммадали ҳужжатига муҳр босган, эҳтимолки, ушбу ҳужжатнинг муаллифи бўлган шахсдир. У Ўрта Осиё хонликларидан келиб қолган кишилар орасида катта ҳурматга эга ва афтидан, султон саройи билан алоқаси бор.

Ҳужжатнинг аҳамиятига келсак, ноёблиги боис, аҳамиятини уни тайёрлашда иштирок этган шахслар ёрдамидагина аниқлаш мумкинки, бу кишилар билан яқинлашиш ва уларнинг ишончини қозониш осон иш эмас, ҳар ҳолда, мен ушбу вазифани топширган кишилар бунга муваффақ бўлишолмади.

Ҳужжатда Муҳаммад пайғамбардан Қуръони ичидан ушбу ҳужжат чиққан мингтепалик Муҳаммадалигача давом этган меросийлик (нисбат) баён қилинади. Бунда шу ҳолат эътиборни тортадики, меросийлик, ҳужжатга биноан шайх Муҳаммад Зиёвуддин Ёркентийдан, бу одам тахмин қилганимиздек, Истамбулдаги ўзбек такиясининг шайхи бўлиши керак, ҳозир ҳукмронлик қилаётган султон Абдулҳамидга ва ундан мингтепалик Муҳаммадалига ўтган. Бундай талқин, менимча, султоннинг мусулмонлар назаридаги нуфузига мос келмайди. Султон халифа сифатида диний лавозимни ўзидан аввал ўтган халифадан мерос қилиб олган ва менимча, агар тилга олинган ҳужжат султоннинг амри билан тайёрланган бўлса, унинг мусулмонлар кўз ўнгидан обрў-эътиборини туширадиган бундай талқинга рози бўлиши жуда даргумон туюлади.

Бу ҳолат мени ушбу ҳужжатга султоннинг дахли йўқ ва у буткул номи юқорида зикр қилинган шайх Муҳаммад Зиёвуддин томонидан тўқилган, деб тахмин қилишга ундайди.

Мабодо бу хусусда қўшимча маълумотга эга бўлсам, мен дарҳол Сиз жаноб олийларига маълум қиламан».

Андижон қўзғолонидан сўнг Россия ҳарбий вазирлиги Туркистон Бош ҳарбий губернатори, Туркистон ҳарбий округи Бош прокурори, Туркистон ҳарбий округи Бош штаби бошлиғи, Фарғона вилоятидаги уезд бошлиқлари ва Андижон гарнизони бошлиғидан воқеа ҳақида ҳисобот ёзиб, унда нуқтаи назарларини баён этишни талаб қилган эди. Бу ҳисоботларда Муҳаммадали халфанинг терговда ва халққа хитобномасида айтилган даъволарга ҳеч қандай муносабат билдирилмаганлиги ҳолда, ўлкани бошқариш бўйича қилинган 1886 йилдаги нотўғри ислохот, мусулмон мутаассиблиги, масжид, мадрасалар устидан дуруст назорат йўқлиги, маҳаллий кишилар орасидан етишиб чиқаётган саводли, обрў-эътиборли кишилар ортидан махфий кузатувчилар қўйиш учун маблағ етишмаслиги ва чет эл, жумладан, Туркия ва Афғонистоннинг ўлкага кўрсатаётган зарарли таъсири, ўлкани руслаштириш секин суръатлар билан бораётганлиги каби бир қатор сабаблар рўкач қилинади.

Масалан, Туркия ва Афғонистоннинг ўлкага кўрсатаётган зарарли таъсири ҳақида қарийб барча ҳисоботларда ёзилган-ку, лекин бу фикрни исботловчи асосли далиллар келтирилмаган. Тўғри, Абдужалил Мирсодиқ Қори ўғли Фарғонада ғалаён кўтариш учун Туркиядан юборилган жосус бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Сабаби, Туркия билан Россиянинг ўша пайтдаги ва ундан аввалги муносабатларини ҳам дўстона муносабатлар эди, деб бўлмасди. Россия ўз ҳудудларини қўшни мусулмон мамлакатларини босиб олиш ҳисобига кенгайтираёт-

ганлиги, сўзсиз, Туркия ҳукуматини ташвишлантирарди. Бунинг устига ўша пайтда Туркия Юнонистон билан урушда ғалаба қозониб, мусулмон оламида унинг обрў-эътибори бирмунча ўсган эди. Бундай шароитда Россиянинг «Янги ерлари»да ички ғалаёнларни келтириб чиқарадиган имкониятлардан усталик билан фойдаланиш Туркия манфаатларига хизмат қилар эди.

Аммо юқорида келтирилган махфий хатлар Андижон қўзғолонида чет эл давлатларининг қўли бор, деган даъвонинг асоссиз эканлигини маълум даражада исботлайди. Аслида Андижон қўзғолонида чет эл давлатларининг эмас, балки чет элда яшайдиган туркистонликларнинг қўли бўлган, десак бирмунча тўғри фикр юритган бўламиз.

Ҳозир чет элларда асл ватани Туркистон бўлган миллионлаб кишилар яшайди. Улар юртимизда 130–140 йил мобайнида юз берган босқинчилик урушлари, бошқа ижтимоий алғов-далғовлар натижасида киндик қонлари тўкилган тупроқни тарк этган кишилар ва уларнинг авлод-аждодларидир.

Туркистонликлар ўз юртларини оммавий тарк этишни дастлаб бошлаган давр руслар Туркистонни истило қилган йилларга тўғри келади. Ўша даврларда кўпгина ҳамюртларимиз мустамлакачиларга таслим бўлишни, улар билан бир ҳавода нафас олишни истамай Шарқий Туркистон, Афғонистон, Туркия ва Саудия Арабистонни каби мамлакатларга кетиб қолган эдилар. Уларнинг юрагида қасос ўти, ўз юртларига қайтиш ва уни озод ҳолда кўриш истаги яшарди. Бундай кишилар Туркияда ҳам кўп эди. Улар, шубҳасиз, Андижон воқеасидан бир йил аввал Муҳаммадали халфанинг Турк султониға мактуб ёзганлигини, эҳтимолки, унинг кофирларға қарши ғазовот эълон қилиш нияти борлигини ҳам билишган. Шу кишилар эшонни султон номидан мустамлакачиларға қарши гиж-гижлаб, ўзлари панада қолишни истаган бўлишлари мумкин.

Бу тахминни асли андижонлик бўлиб, кейин Туркияни ватан қилган Абдужалил Мирсодиқ Қори ўғлининг қўзғолон бошлангач, Туркияга эмас, Қашғарга қочганлиги ҳам маълум даражада исботлайди. Чунки, Абдужалил қўзғолон мағлубиятга учраса, султон фармони чор маъмурлари қўлига тушиб, икки давлат ўртасида можарога айланиши мумкинлигини, бундай шароитда Туркия томони дарҳол уни ушлаб, чор маъмурлари қўлига топширишдан манфаатдор бўлишини билган.

Турк султонидан келган фармон чор махфий полицияси тайёрлаган сохта ҳужжат, Абдужалил Мирсодиқ Қори ўғли эса чор махфий полицияси томонидан ёлланган жосус бўлиши ҳам мумкин. Бундай фикр юртишимизга, аввало фармон ёзилган қоғоз – Қўқонда тайёрланган маҳаллий қоғоз эканлиги, ёзув ҳам туркистонликлар ёзуви эканлиги асос беради. Шу маънода Фарғона ҳарбий губернатори Чайковский Марғилон уезди бошлиғига 24 июнь 1898 йилда юборган махфий мактубида Остроумовга етиб келган айрим гап-сўзларга қараганда бир нечта мусулмонлардан олинган султон вензели қўйилган варақларга маҳаллий маъмурларнинг русча муҳри қўйилган эканлигини ёзганлиги ҳам султон фармони шу ернинг ўзида тайёрланган, деб хулоса қилишимизга асос беради.

Бундан ташқари, қўзғолон бўлиши тўғрисида Ўш уездида олдиндан ҳабардор бўлганликлари, Марғилондаги ҳарбий лагерда худди шу кун икки кун алламаҳалгача ўйин-кулги ташкил этилганлиги, Андижон ҳарбий лагерида 5-рота аскарлари 16 май кун икки кун шаҳар ташқарисига ҳарбий машқ ўтказиш учун кетмай, улар ўрнига хизматга янги келган 25 нафар ёш, тажрибасиз аскар жўнаб кетганлиги маъмурларнинг тор доираси бу воқеадан олдиндан ҳабардор бўлган ва воқеа улар тайёрлаган “сценарий” бўйича ривожланган, деб фикр юртишимизга асос беради.

Бу ўринда яна шу нарасага эътибор бериш керакки, Муҳаммадали халфадек Фарғона водийсидаги маҳаллий халқ ўртасида жуда катта обрўга эга бўлган шахсининг чор махфий полицияси кузатувида бўлмаслиги мумкин эмас эди. Шубҳасиз, чор маъмурлари эшоннинг Турк султониға мактуб ёзганидан хабардор бўлишган ва қарши чора кўриш ҳақида ўйлашган. Муҳаммадали халфа чор ҳукуматиға муҳолифатда бўлган шахслигини, эртами-кечми у ўзларини қаттиқ ташвишга соладиган душманға айланиб кетиб, имом Шомилдек ўттиз йил жанг қилиб, чор армиясининг тинка-мадорини қуритиши мумкинлигини билишган ва уни бартараф этиш учун Турк султони фармонини “иждод” қилишган.

Ҳарбий вақт қонунларига биноан Туркистон ҳарбий округи қўшинлари кўмондони томонидан Ҳарбий судға берилган мингтепалик эшон Муҳаммадали халфа Муҳаммад Собир ўғли, Субҳонқул Араббой ўғли, Мулла Ғойибназар Ортиқхўжа ўғли ва Фарғона вилоятининг бошқа кишилари иши бўйича

АЙБЛОВ ХУЛОСАСИ¹

1898 йил 17 майда соат 12 билан 1 ўртасида Асака участка ноиби, капитан Еникеев хузуриға Мингтепа бўлиси бошлиғи келиб, ўз тасарруфидаги қишлоқлар, айниқса эшон Муҳаммадали халфа яшайдиган Мингтепа ва Тожиқ қишлоқлари бетинч эканлигини, ҳамма жойда «бугун бўлмаса, эртага» эшон ғазовот эълон қилажаги ҳақидаги, ҳаракат эҳтимолки, Андижон уездидан бошланиши ҳақида шов-шув гаплар бўлаётганлиги, баъзилар шу шов-шув натижасида буюмларини ерга кўмаётганлигини маълум қилди. Бўлис бошлиғи бу ахборотиға қўшимча қилиб, шов-шувларни текшириш учун эшон

¹ ЎЗМДА, 1-фонд, 31-рўйхат, 91-иш, 53–61-бетлар.

олдига ўзи борганлигини, кейин қишлоқнинг ҳурматли кишиларини юборганлигини айтди. Икки гал ҳам эшон бундай ҳаракат қилиш мақсади ҳам, бунга маблағи ҳам йўқлигини, бундай иш учун одамлар ва қурол бўлиши кераклигини, у эса унисига ҳам, бунисига ҳам эга эмаслигини айтди. Бундан ташқари эшон бўлис бошлиғига бу туҳмат эканлигини айтди. Бу гап кимдан чиққанлигини аниқлаш учун эшон ҳам, бўлис бошлиғи ҳам одамларни юборишди. Лекин бўлис бошлиғининг текшириши ҳам, эшон одамларининг суриштириши ҳам ҳеч бир натижа бермади, гарчи бу ҳақда 13 майдан бери гапирилаётган бўлса ҳам эшон ғалаёнида иштирок этсам, русларга эшоннинг мақсади маълум бўлиб қолиб, ҳарбий куч юборишади, деган қўрқув билан ўз буюмларини қўмган одамларни топишолмади.

Капитан Еникеев бу ҳақда Марғилон уезди бошлиғига хабар бераркан, шу кунгек Асакадан Тожик қишлоғига хабарни шахсан текшириш учун боражагини, бир взвод казак ёки эпчил ва садоқатли йигитлардан иборат миршаблар отрядини юборишни, наинки халққа танилган ва жуда катта ҳурматга эга бўлган эшоннинг уйи тинтув қилинадиган бўлса, маҳаллий кишиларга тўла ишониш қийинлигини қўшимча қилган эди. Шу пайтда (соат кундузи 2 га яқин) Марғилон уезди бошлиғи билан бир қаторда Андижон уезди бошлиғига ҳам хабар юборилган эди. Лекин бу хабар эгасига ўз вақтида етиб бормади (гарчи масофа олис эмас – 16 чақирим бўлса ҳам). Хабарни олиб бораётган йигит эшоннинг Мингтепа бўлиси бошлиғининг кетидан тушган кишилари томонидан ўлдирилган. Марғилонга (52 чақирим) хабар олиб борган йигит эса кеч соат 9 га яқин муваффақиятли етиб келди. Уезд бошлиғи ўша заҳоти хабарни ҳарбий губернаторга етказди. Шундан кейин Бряннов ўн казак билан Асакага йўл олди. Андижонга эса ҳарбий губернатор 18 май эрталаб, капитан Еникеевнинг иккинчи рапорти олинганидан кейин, эшон Андижонга юриш бошланган-

лиги тўғрисида хабар юборди. Ҳукумат телеграфи бузилганди, шу боисдан Андижонга хабар бузилган, лекин 18 май куни эрталаб Андижон шаҳар меъмори поручик Филиппишин томонидан тузатилган темирйўл телеграфи орқали юборилди.

17 май соат бирга яқин, Ўш уезди бошлиғи подполковник Зайцев хузурига собиқ бўлис бошлиғи Қорабек Ҳасанов келиб, Ўш уезди қирғизлари ўртасида исён кўтариш фикри пайдо бўлди, мингтепалик эшон тарафдорлари Ўшга ҳужум қилиш учун ҳозирлик кўришяпти, деган гапни айтди. Тергов мобайнида тўпланган маълумотлар шуни кўрсатаяптики, Иноятхон бошлиқ, ёзёвонлик қирғизлардан, шунингдек, маҳаллий сартлардан иборат алоҳида отряд Марғилонга ҳужум қилиши ҳам режалаштирилган, лекин бу ҳужум тасодифан юз бермаган.

Мингтепа бўлиси бошлиғидан ҳужумга тайёргарлик кўрилаётганлиги ҳақида ўз вақтида маълумот олинганлигига қарамай, бу ҳодиса юз берди. Капитан Еникеев юборган йигит ушланиб, кечаси (соат ўн бирдан ўтгач) ҳукумат ва темирйўл телеграфи томонидан ўзган исёнчилар томонидан ўлдирилди. Ҳарбий губернаторнинг эрталабки телеграммаси эса воқеанинг олдини ололмади.

Андижоннинг ўша машъум тунида – 17 майдан 18 майга ўтар кечаси 20-Туркистон асосий-мунтазам батальонининг 4- ва 5-роталари лагерига кутилмаган ҳужум бўлди. Ҳужум ва унинг қайтарилиши тафсилоти Андижон гарнизони бошлиғи 20 майда ёзган № 637 рапортда баён қилинган.

Икки ротада сафдан чиққанлар: икки унтер-офицер ва ўн тўққиз оддий аскар ўлдирилди, оддий аскарлардан ўн тўққиз нафари оғир ярадор бўлди, булардан бири эртаси куни вафот этди, беш оддий аскар енгил яраланди.

21 ҳалок бўлган киши жасадини суд-тиббий кўрикдан ўтказиш актидан шу нарса равшан бўлдики, бу одамларнинг ҳаммаси ухлаб ётганларида, ҳатто уйғониш ва

ўзини ҳимоя қилиш учун битта ҳам ҳаракат қилмай ўлдирилганлар.

Жанг майдонида, Қуръон ўқиётганида ўлдирилган мулланинг жасади ёнидан Қуръон топилди. Унинг ичидан туркий тилда ёзилган мурожаатнома чиқди.

Бу мурожаатнома остига қуйидаги кишилар муҳр босган.

- 1) Мулла Аҳмад Ноиб Мулла Мирза ўғли.
- 2) Ботир мингбоши Нормат ўғли.
- 3) Ҳайитбой тўқсабо.
- 4) Мулла Қосим Амин... (уёғида муҳри кўринмайди, Мулла Зиё ўғли бўлса керак).
- 5) Орзиқулбой пансод.
- 6) Муҳаммад Иброҳим тўқсабо, икки муҳр.
- 7) Мулла Ғоибназар Ортиқ ўғли.
- 8) Алибек додхоҳ.
- 9) Ғойибхожи Муҳаммад Мурод ўғли.
- 10) Соттибой Мирзо.
- 11) Зиёвуддин Махсум Муҳаммад Шариф ўғли.
- 12) Умарбек додхоҳ.

Чекинган маҳаллий кишилар турли томонга (кўпчилиги ўз қишлоғига) қочишди. Бу ерда отлиқ аскарларнинг йўқлиги, гарнизон ва миршаблар миқдорининг озлиги жиноятчиларни қувлаш ва ушлаш имконини бермади. Бу иш бирмунча вақт ўтгач, атроф ёришиб, гуруҳ тарқаб, эшон қочганлиги маълум бўлганидан кейин амалга оширила бошланди.

Андижон уезди бошлиғи дарҳол эшон қай томонга қараб қочганлиги тўғрисидаги дастлабки маълумотларни йиғди ва уни изма-из қувиш ва ушлаш учун Избоскан участка ноиби штабс-капитан Оғабеков бошлиқ ўн оддий аскар ва икки кўнгиллини отлиқ жўнатди. Эртаси куни, 19 май, кеч соат 11 да бир нечта ҳамроҳи билан Қорадарёдан ўтган эшон Чорвоқ қишлоғидаги тошкўприк ёнида штабс-капитан Оғабеков йигитлари томонидан ушланди. Унинг қўлида қилич бор эди, эшоннинг

ўзи эса тўппонча билан қуроолланганди, лекин ушланган пайтда йигитларнинг усталиги туфайли бу қуролини ишлатолмади. Йигитлар қўлларини узатиб, эшон билан кўришгани бораётган одамдай бўлиб яқинлашдилар, эшон сўрашиш учун тўппончасини қўлтиғига қистирганида уни ушлаб олдилар.

Кейин (23 майда) Султонобод ноиби йигитлари томонидан эшоннинг яқинларидан бири, унга Андижондан қочаётган пайтда ҳамроҳ бўлган Субҳонқул Араббой ўғли ушланди. Ундаги тўрвадан эшонга дахлдор бўлган Қуръон чиқди, Қуръон ичида эса форс-араб тилида битилган, олтин суви билан ҳошияланиб, султоннинг вензели (исм-шарифининг бош ҳарфлари) туширилган ҳужжат чиқди. Уни таржима қилганда шу нарса равшан бўлдики, ҳазрат унвони Муҳаммаддан султон Абдулҳамидхонгача мерос бўлиб келаётганлигини баён қилиш билан бошланган бу ҳужжат қуйидаги сўзлар билан якунланади: «Сўнггисидан (яъни султон Абдулҳамидхондан) мингтепалик ҳазрат Муҳаммадалига ўтади, унинг зиммасига барча инсонларнинг улуғи Муҳаммад алайҳиссалом айтган «суннат»ларни (яъни Муҳаммад буюрган ишларни) сидқидилдан бажариш вазифаси юклатилган. Мабодо у, яъни Муҳаммадали халфа ўз бурчини сидқидилдан бажармаса, у ҳолда мақсадга эришолмайди». Ҳужжатга икки муҳр босилган, улардан бирида «Муҳаммад Зиёвуддин Қашғарий» сўзларини ўқиш мумкин, иккинчисидаги ёзувни қоғозга яхши тушмаганлиги учун ўқиб бўлмади.

Субҳонқул билан бирга унинг икки ҳамроҳи – Мирза Ҳамдам Усмон ўғли ва Бўтабой Ғайнабой ўғли ҳам ушландилар. Уларнинг учови ҳам оқ дўппида (эшоннинг гуруҳида эканликлари белгиси), учовининг тўнида ҳам қон излари бор эди.

Эшон Муҳаммадали халфа шахси тергов мобайнида Андижон шаҳридаги ва атроф қишлоқлардаги маҳаллий миллатга мансуб 15 нафар ҳурматли киши ва савдогар

ҳамда эшонни шахсан билган собиқ Асака ноиби, капитан Еникеев гувоҳлигида аниқланди.

Штабс-капитан Оғабеков 19 майдан 20 майга ўтар кечаси дастлаб сўроқ қилганида, Муҳаммадали халфа лагерга унинг раҳбарлигида ҳужум уюштирилганлигини инкор қилмаган ҳолда, худонинг иродаси билан ҳаракат қилдим, деб воқеанинг тафсилотини гапиришдан бош тортган эди. Бироқ, 21 май эрталаб у ўша ноибга батафсил кўрсатма берди, бу қуйидагича эди: унинг авлодлари қашғарлик, ўзи Марғилон уезди, Мингтепа бўлисининг Тожиқ қишлоғида туғилган: ҳозир 45 ёшда, Мингтепа қишлоғида яшаган, у ерда тўрт хотини ва тўрт фарзанди (8 ёшдан 4 ёшгача) бор. Руслар ўлкани босиб олганларидан кейин халқнинг ахлоқи қаттиқ бузила бошлади, шариат талабларидан чекиниш, ичкиликбозлик, бузуқлик авжига чиқди ва оила асосларига путур етказилди.

Гарчи рус ҳукумати халққа юмшоқ ва инсонпарвар муносабатда бўлган бўлса ҳам, лекин айни вақтда Маккага ҳаж сафарига боришни тақиқлади, закот тўлаш бекор қилинди ва вақф муассасалари даромаддан маҳрум бўлдилар, оила асосида ахлоқийлик ва покликни қўллаб-қувватлашни таъминламади.

У мана шундан ташвишланиб, бир йил аввал дин ва ахлоқнинг ачинарли аҳволдалигини Турк султониغا ёзиб, ундан маслаҳат ва кўрсатма сўради. Шу йил мусулмонларнинг рўза ойидан аввал унинг сўровига жавобан, ҳажга борган бир қашғарлик томонидан унга Турк султонида мактуб келади. Бу мактубда султон шариат талаблари бажарилиши учун халққа таъсир кўрсатишни, у, яъни султон уни халифа (ўзининг ёрдамчиси) этиб тайинлашини ёзади, эски тўнини совға қилиб юборади. Султон эшонга яна бир мактуб юбориши керак эди. Биринчи мактуб унинг сўфиси, Марғилон уездининг Қўлла бўлисидаги Қорақўрғон қишлоғилик Субхонқул Араб-

бой ўғлидан топилди. Ваъда қилинган иккинчи мактубни у султондан олмаган.

Ҳар куни унинг уйига бир неча юз нафар муриди тўпланарди, улардан баъзилари унинг уйида мунтазам яшарди, кўпчилиги вақтинчаликка келиб, алмашиб туришарди. Эшоннинг айтишича, ҳар йили у 10–15 кун руҳий касалга чалинарди, бу пайтда ҳушини йўқотиб, нима гапираётганини ва нима қилаётганлигини билмай қоларди. 18 май олдидан ҳам у шундай касалга мубтало бўлган эди. 17 майдаги хуфтон намозидан кейин унинг миясига барча муридларини, улар қанча бўлганлигини билмайди, Андижон шаҳрига олиб бориб, ҳарбийларга ҳужум қилиш ва шаҳарни эгаллаш фикри келди. Бу фикрни у дарҳол амалга оширди ва ўз муридларини Марғилон уездининг Қулла бўлиси орқали ўтган йўл билан Андижонга бошлаб борди. Адирда, рус шаҳридан унча олис бўлмаган жойда улар намоз ўқишди. Кейин унинг одамлари аскарлар лагерига ҳужум қилишди, лекин аскарлар милтиқлардан ўқ уза бошлагач, муридлари ҳар томонга қочиб кетишди. У эса ўзининг бир нечта одами билан тасодифан Куйганёрда пайдо бўлиб қолди. Куйганёрда Қорадарёдан ўтаётганда унинг ёнида 4 киши: «Қорақўрғон қишлоғилик Бўтабой ва Субҳонкул, қўқонлик Ҳожимат Кўкибой ўғли ва унинг – эшоннинг хизматкори (исмини билмайди) бор эди. Қорадарёдан ўтгандан кейин у ўзига келди ва қандай даҳшатли жиноят қилганлигини тушунди. Шундан кейин у Наманган уезди ва Пойтуҳдаги бошпана топиши мумкин бўлган аҳолиси зич қишлоқларга бориб, у ердагиларни маломатга қўймаслик учун, аҳолиси кам томонга, шимолга, тоққа қочди. Бу ерда шарққа бурилиб, охирида қаёққа боришини билмай, тоғ дараси томон юрди. У шу ерда, Чорвоқ қишлоғида 19 майдан 20 майга ўтар кечаси ушланди. У байроқ тайёрланганлигини, бу байроқ муридлари қўлига қандай тушиб қолганлигини билмайди. Дарвоқе, у руҳий касал эди, эҳтимолки, бу байроқни муридларидан биронтаси тайёрлагандир.

У кофирларга қарши олдиндан ғазовот эълон қилмаган ва халқни урушга чақирмаган, лекин сўнгги кунларда у руҳий касал эди, ўз хатти-ҳаракатларига ҳисоб беролмай қолганди, эҳтимол шу пайтда атрофига тўпланган халққа шунга ўхшаш гап айтгандир, халқ эса, уй-уйига тарқаб, бу гапни ёйиб юборгандир.

Муҳаммадалининг яна айтишича, султонга хатни унинг уйида яшаган, шу йил баҳорда вафот этган қашғарлик Худойберди ёзган, эшон айтиб турган. Мактубни Истамбулга олиб кетган киши ҳам қашғарлик эди, у Макка сафарига йўл олган бўлиб, султон саройида таниши бор эди. Султон ёзган мактубни ва тўнни унга хатанглик қандайдир бир одам (ҳожиди) келтириб берган, унинг номини билмайди. Эшон мактуб ҳам, эски тўн ҳам султонники эканлигига тўла ишонишини изҳор қилди ва ўша мактубда ўзи муносиб кўрилган «халиф» унвонига катта аҳамият беради. Бу билан ўзини халқда эътиқодни ва ахлоқий покликни сақлашга вакил қилинган одам ҳисоблайди.

Эшонга ғазовот ҳақидаги юқорида келтирилган хитобномани кўрсатишганда, у бу хитобномани ёзишда ва муҳр тўплашда иштирок этганлигини мутлақо инкор қилди, ҳатто бундай ҳужжат борлигини билмаганман, деди. Чорвоққа қочаётганида Субҳонқул, Бўтабой, Маҳкамбой ва номи эсида бўлмаган яна икки киши бирга бўлганлигини тасдиқларкан, эшон қўшимча қилиб айтдики, ичига Қуръон ва султон гувоҳномаси солинган тўрвани Субҳонқулга берган, у эса эшон қўлга тушган пайтда уларни олиб қочган.

Жияни, Муҳаммадсоқининг ўғли, Мукулмонқул (13–14 ёшда) унинг тарбиясида бўлганлигини тасдиқлади, лекин уни хон қилиб кўтаришни ўйламаганман, деди. Афғонистон билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган.

Бироқ Муҳаммадали эшоннинг бу изоҳи ишнинг тафсилоти эмас, балки гувоҳлар: Алибек додхоҳ, Муҳаммадмуса Қорабола ўғли, Шербайдор пансод ва бошқаларнинг

кўрсатмалари билан ҳам инкор қилинади. Уларнинг кўрсатмаларидан маълум бўляптики, эшон «ғазовот»ни ўйлаб, барча обрўли кишиларни бу ҳаракатда иштирок этишга кўндирган, кейин режасини амалга оширган.

Бир пайтнинг ўзида Султонобод ноиби капитан Домбровский томонидан ушланган Субҳонқул Араббой ўғли, Мирзаҳамдам Усмонбой ўғли ва Бўтабой Ғайнабой ўғли, Муҳаммадали эшоннинг кўрсатмаларидан кўриниб турибдики, Андижондан қочиш пайтида унга ҳамроҳлик қилишган, ундан Чорвоқда ажралишган ва (юқорида таъкидлангандек, гуруҳнинг кўпчилик иштирокчилари сингари) оқ дўппиларда ушланганлар, уларнинг тўнларига қон сачраганлиги аниқланди. Айбдорларнинг ўзи ҳам эшон гуруҳида Андижонга борганликларини инкор қилишмайди, лекин мажбур бўлганимиздан бордик, хужумда эса иштирок этмадик, эшон қочаётганда у билан тасодифан бирлашиб қолдик, деб ўзларини оқлашди.

Кулла бўлиси бошлиғи Ғойибназар Ортиқ ўғли, остида унинг муҳри турган ғазовотга хитобномадан кўриниб турибдики, кўмагини эшон ғоят қадрлаган «катта» кишилардан бўлган, унинг лавозимидан фойдаланиб бўлисга кўрсатаётган таъсирини ҳам юқори баҳолаган ва тергов маълумотларидан кўриниб турибдики, унга бутун бир вилоятга ҳокимлик ваъда қилинган.

Ғойибназар айбланувчи сифатида сўроқ қилинганда, хитобнома остидаги муҳр меники эмас, эшон билан тил бириктирмаганман ва ҳатто, қишдан бери у билан кўришмаганман, деди. 17 майда, кечқурун, у ҳовлисида, унга мирза бўлиб ёлланган янги келган Сафрон Бичков билан ўтирган экан. Улар ечиниб ухлаш учун ўринга кирганларида, ҳовлига тўсатдан бир гуруҳ одамлар кириб, уни ва Бичковни ушлашди. Кейин Бичковни нима қилганларини у билмайди, лекин бир неча кун ўтганидан кейин унинг бошсиз танаси дарёдан топилди. Ғойибназарнинг қўлини боғлаб эшон олдида олиб

келишди. Муҳаммадали саломига ҳам алик олмай, уни мусулмончиликка хиёнат қилганликда ва ғайридинларга берилиб кетганликда айблай бошлади. Ўлишдан қўрқиб, у эшон ортидан отда борди. Ҳовлисидан отини олиб келиб миндиришганида ҳам қўли боғлиқ бўлган, отлиқлар қуршовида борган, фақат довондан ошганларидан кейин қўлини ечиб, таёқ тутқазишган. Йўлда отряд бошлиқлари орасида, у ҳозир айбланаётганлардан бири – Субҳонқул Араббой ўғлини кўрган.

Работда Ғойибназар яна эшонга дуч келган ва шу ерда қўзғолончилар гуруҳига 200–300 нафар атрофидаги андижонликлар келиб қўшилишган. Қишлоққа киришганда пайтдан фойдаланиб, Куллага қочган, кейин Асака ноибига хабар бергани борган, уни тополмаган, йўлда, ҳатто эшон гуруҳининг қатнашчиси бўлган икки кишини ушлаб, бошлиқнинг олдига олиб борган.

Бироқ, Ғойибназарнинг кўрсатмасини Кулланинг собиқ оқсоқоли Худойқул Раҳмонқул ўғли, Рўзимуҳаммад уста Норқул ўғли, Муҳаммадмуса Қорабола ўғли берган кўрсатмалар инкор қилади. Уларнинг кўрсатмасидан шу нарса маълум бўляптики, Ғойибназар Андижонга ҳужум қилган эшон гуруҳида ихтиёрий иштирок этгани эмас, гуруҳнинг асосий раҳбарларидан, исённинг ташкилотчиларидан бўлган. Унинг фаолияти айниқса, Муҳаммадмуса кўрсатмаларида яхши тасвирланган. Ундан маълум бўляптики, Ғойибназар қўзғолонни ташкил этиш бўйича олдиндан бўлган кенгашларда қатнашган, эшон Андижон томон ҳаракат қилиб, Куллага келганда, уни Ғойибназар ўз одамлари билан кутиб олган. Унинг қўлида рус одамнинг (равшанки, Сафрон Бичковнинг) боши бор эди ва эшонга бу бошни тақдим қилади. Эшон «Балли!» дейди, лекин бошни олмайди. Ғойибназар бошнинг қулоғидан тешиб эгарга бойлаб олади. Эшонга бу каллани ўз қўли билан кесганлигини айтади. Эшон Ғойибназарга Кулла қозисининг калласини олиб кел, деб

буюради ва ўзи ҳам унинг уйига боради. Лекин қози яширинишга улгургани, Ғойибназар уни тополмай, уйини талайди ва отларини олиб кетади. Бундан ташқари Ғойибназар қилич яланғочлаб, отлиқларга сарбон бўлиб боради (сўроқда Муҳаммадмуса айтганидай).

Андижон яқинидаги жанг майдонидан қонга бўялган яшил байроқ қўлга туширилди – ҳойнаҳой Ғойибназар сўйган Бичковнинг қони сачраган бўлса керак.

Андижон лагерига ҳужумда иштирок этганлиги учун андижонлик сарт, лагерь яқинида иккита дўкони бўлган Рустамбек Сотиболдибек ўғли ҳам ушланган эди. Олдиндан бўлган терговда сўроқ қилинган гувоҳлар Рустамбекни фош қилувчи қуйидаги кўрсатмаларни бердилар:

1) 20-Туркистон асосий-мунтазам батальони 4-ротаси оддий аскар, ҳарбий бошлиқ бошқармасида хат ташувчи бўлиб ишловчи Петр Расчевский 18 май эрталаб, лагердаги отишмалар ва тревогани эшитиб, ўша ёққа борган ва ёзги ҳарбий шифохона (лагерь ёнида) олдидаги кўчадан от чоптириб бораётган, чап қўлига чалғи ва тўппонча ушлаган Рустамбекни кўрган. У ҳарбийлар шаҳарчаси ортидаги қишлоқ томон борарди.

2) Андижон озиқ-овқат магазини хизматчиси Иван Захаров лагердан бир чақирим олисдаги сартлар тегирмонида ун тортаётиб, ёзилиш учун ташқарига чиқади ва тегирмондан беш-олти қадам узоқлашганда лагерь томонидан пахтазор оралаб, қорамтир отини жадал юргизиб келаётган Рустамбекни кўради. Гувоҳ уни лагерь яқинидаги дўконда кўп кўрганлиги учун яхши биларди. Рустамбек тегирмон яқинидаги кўприкка томон бораётгани, Захаров ундан қаёққа кетаяпсан, деб сўрамоқчи бўлганида, у тўппонча ўқталиб, ўқ узади. Захаров кўрқиб кетиб, ерга ётиб олади. Рустамбек тегирмоннинг нарёғидаги қишлоққа қараб кетади.

3) 20-Туркистон асосий-мунтазам батальони 5-ротаси оддий аскар, сарт тилини биладиган Сидор Ми-

рошниченко, умумий махбуслар камераси дарчаси ёнида соқчилик қилиб турганида қўқонлик эшонни бир кишилик камерадан умумий камерага ўтказиб, унинг ўрнига Мингтепа бўлиси бошлиғини олиб келишади. Эшон умумий камерага кирганда, уни махбуслар ўраб олишади, бўлис бошлиғи қамалганини эшитиб, Андижон лагерига хужумлари муваффақиятсиз тугаганлиги ҳақида гапира бошлашади. Шунда Рустамбек ҳам сўзлаб, бунда мингтепалик эшон айбдор, менинг таклифимга қулоқ солмади, агар ҳар икки рота барагини ўраганимизда, аскарларнинг ҳаммасини ўлдирган ва шаҳар қўзғолончилар қўлига ўтган бўларди, дейди.

Айбланувчи сифатида сўроқ қилинган Рустамбек 18 май эрталабдан қаерда бўлганлигини батафсил изоҳлаб, эрталаб соат 6 да турдим, ўз уйимда ётдим, кечаси ҳеч қаёққа борганим йўқ, отим (кўк) оқсоқланаётган эди, шунинг учун танишим Аҳмадалихўжанинг отини олиб, шаҳарнинг оврўпаликлар яшайдиган қисмига бордим, уезд бошқармаси олдидан ўтиб бораётганимда ноиб, штабс-капитан Бжезицкий ва унинг рафиқасини кўрдим, унинг таржимонидан ўша кун кечаси лагерга хужум бўлганлигини билдим, миршаблар дўконга бормасликни маслаҳат беришгач, эски шаҳарга қайтдим, дейди. Унинг отасида қора ёки саман от бор (рангини яхши эслолмайди).

Рустамбек ўзини бу тарзда оқлашига қарамай, юқорида айтилган гувоҳларнинг кўрсатмалари билан етарли фош бўлди. Оддий аскар Казаковнинг рафиқаси кўрсатмасича, хужум бўладиган ҳафтада унинг дўкони олдида одатдагидан кўп сартлар тўпланган, Рустамбек эса лагерь қўшинлари таркиби ҳақида ҳамма нарсани гапириб бериш истагини изҳор этган.

Мавжуд маълумотларга биноан қуйидагилар аниқланди: Эшон Муҳаммадали халфа Муҳаммад Собир ўғли, Мингтепа бўлислик 45 ёшда, Субҳонкул Араббой ўғли, Кулла бўлисининг Қорақўрғон қишлоғилик, туркий, 44

ёшда, Бўтабой Ғайнабой ўғли, Қорақўрғон қишлоғилик, туркий, 36 ёшда, Ғойибназар Ортиқхўжа ўғли, Кулла бўлисининг Шиман қишлоғилик, туркий, 45 ёшда, Мирзаҳамдам Усмонбой ўғли, Кулла бўлисининг Қашғар қишлоғилик, сарт, 44 ёшда, Рустамбек Сотиболдибек ўғли, андижонлик, сарт, 33 ёшда. Ҳаммаси мусулмон ва суд қилинмаганлар.

Баён қилинганлар асосида қуйидагиларда айбланадилар:

Мингтепалик эшон Муҳаммадали халфа Муҳаммад Собир ўғли ўлкадаги чор ҳокимиятини ағдариб ташлашни ўйлаб, бу мақсадига эришиш учун ўлканинг кўпгина шаҳарлари ва бўлислари аҳолисини ғазовот эълон қилиб, қўлида қурол билан қўзғолон кўтаришга кўндирган. Ҳамфикрларидан бир қисми унинг бевосита бошчилигида 17 майдан 18 майга ўтар кечаси Андижон шаҳридаги 20-Туркистон асосий-мунтазам батальонининг 4- ва 5-ротасига қўлда қурол билан хиёнаткорона ҳужум қилдилар.

Ғойибназар Ортиқхўжа ўғли шунда айбланадики, у Муҳаммадали эшон билан ғазовот эълон қилиш учун тил бириктириб, бу режани амалга оширишда унга ёрдам берган, бу ишга ишонтириш ва дўқ билан бошқаларни ҳам жалб этган, отряд бошлиғи сифатида Андижон гарнизонига ҳужумда қатнашган, Кулла қишлоғида мутаассиблик ва душманлик билан мешчан Сафрон Бичковнинг калласини кесган;

Субҳонқул Араббой ўғлида ҳам шундай мақсад бўлган, эшон билан ғазовот эълон қилиш ҳақида келишиб, у отряд бошлиғи сифатида Андижон гарнизонига ҳужумда иштирок этган;

Рустамбек Сотиболдибек ўғли шунда айбланадики, у Муҳаммадали эшоннинг тил бириктирувида иштирок этиб, Андижон лагерига тўсатдан қилинган ҳужумнинг муваффақиятини таъминлайдиган маълумотларни тўплашга олдиндан ваъда берган ва шу мақсад-

да ёрдам кўрсатган, раҳбарлардан бири сифатида бу хужумда шахсан қатнашган;

Мирзаҳамдам Усмонбой ўғли ва Бўтабой Ғайнабой ўғли ҳам Муҳаммадали эшоннинг юқорида айтилган тил бириктиришида иштирок этиб, Андижон лагерига хужум қилишда шахсан қатнашганлар;

Бу кишиларнинг ҳар бирини жинояти жиноят кодексининг 249-моддасида кўзда тутилган.

Айблов хулосаси 1898 йил 9 июнда Андижон шаҳрида ёзилди.

Гувоҳлар рўйхати:

1. Филиппишин, поручик, шаҳар меъмори.
2. Петр Расчевский, 20-Туркистон асосий-мунтазам батальони 4- ротаси оддий аскари.
3. Сидор Мирошниченко, 20-Туркистон асосий-мунтазам батальони 5-ротаси оддий аскари.
4. Иван Захаров, Андижон озиқ-овқат магазини хизматчиси.
5. Татьяна Казакова, оддий аскар Казаковнинг рафиқаси.
6. Алибек додҳо.
7. Муҳаммадмуса Қорабола ўғли.
8. Ҳайит Бакир Нор пансод.
9. Худойқул Раҳмонқулхўжа ўғли.
10. Рўзимуҳаммад уста Норқул ўғли.
11. Николай Александрович Фёдоров, перовлик мешчан.

Ҳарбий прокурор генерал-майор Долинский имзо
чекди.

Асл нусхаси тўғри

Раислик қилувчи

Ҳарбий судья, генерал-майор (Терентьев)

ҲУКМ¹

Подшоҳи аъзам ҳазратларининг кўрсатмасига биноан 1898 йил ўн биринчи июнда муваққат ҳарбий суд Андижон шаҳрида ҳарбий судья, генерал-майор Терентьев раислигида, ҳарбий суднинг вақтинчалик аъзолари: Туркистон артиллерия бригадаси подполковниги Антуфьев, 6-Оренбург казак полки полковниги Наумов, 4- ва 7-Туркистон мунтазам батальонлари подполковниклари Рукин ва Савицкий, ҳарбий прокурор, генерал-майор Долинский ва коллеж котиби вазифасини бажарувчи Володимиров иштирокида кучли муҳофаза тўғрисидаги Қонуннинг 17-, 18- ва 31-моддалари асосида ҳарбий вақт қонунларини жорий этган ҳолда, жиноятчиларни жазолаш ва ахлоқини тузатиш тўғрисидаги Қонунлар тўпламининг 249-моддасига биноан ҳарбий судга берилган мингтепалик эшон Муҳаммадали халфа Муҳаммад Собир ўғли, 45 ёшда; Кулла бўлисининг собиқ бошлиғи Ғойибназар Ортиқхўжа ўғли (Ортиқ сўфи ўғли дейиш ҳам мумкин), 45 ёшда, туркийлар: Субҳонқул Араббоев, 52 ёшда ва Бўтабой Ғайнабоев 36 ёшда, сартлар: Рустамбек Сотиболдибек ўғли 33 ёшда, Мирзаҳамдам Усмонбоев 44 ёшда, ишини кўрди. Суд ишни қараб чиқиб, судланганларни қуйидагиларда айбдор деб топди:

Муҳаммадали эшон шунда айбланадики, у ўлкада рус ҳокимиятини афдариб ташлашни ўйлаб, ўлкадаги кўпгина шаҳарлар ва бўлислар аҳолисини қуролли қўзғолон кўтаришга қўндирган; ғазовот (муқаддас уруш) эълон қилган ва ўзининг бир гуруҳ жиноятчи шериклари билан уларга бошчилик қилиб, шу йил 18 майга ўтар кечаси қўлда қурол билан Андижон шаҳридаги лагерда турган 20-Туркистон асосий-мунтазам батальонининг 4- ва 5-роталарига ҳужум қилган;

¹ Москва, МДХТА, 801-фонд, 49-рўйхат. 141-жилд. 247–249-бетлар.

Ғойибназар шунда айбланадики, у Муҳаммадали эшон билан ўлкадаги рус ҳокимиятига қарши қўзғолон кўтариш ва ғазавот эълон қилиш ҳақида тил бириктириб, Кулла бўлиси бошлиғи лавозимида ишлаётганлигидан фойдаланиб, дўқ-пўписа билан бошқа маҳаллий кишиларни бу ишда иштирок этишга кўндириб, режанинг муваффақият қозонишига кўмаклашган, Андижон гарнизони лагерига ҳужум чоғида жиноятчилар гуруҳининг бир қисмига бошчилик қилган, гуруҳ Кулла қишлоғидан жўнашидан аввал ўз уйида тунаган мешчан Сафрон Бичковни ўлдириб, калласини кесган;

Субҳонқул Араббоев шунда айбланадики, у ўлкада рус ҳокимиятига қарши қўзғолон кўтариш ва ғазовот эълон қилиш тўғрисида Муҳаммадали эшон билан тил бириктириб, Андижон гарнизони лагерига ҳужумда иштирок этган, бунда гуруҳнинг бир қисмига бошчилик қилган;

Рустамбек шунда айбланадики, у Муҳаммадали эшоннинг фитнасида иштирок этиб, кўмак беришни олдиндан ваъда қилган ва ўз дўконининг Андижон гарнизони лагери яқинида эканидан фойдаланиб, лагерга тўсатдан ҳужум қилинган пайтда муваффақиятни таъминлайдиган маълумотларни етказиб берган, бу ҳужумда шахсан иштирок этган ва бошқаларга бошчилик қилган;

Мирзаҳамдам Усмонбоев шунда айбланадики, у Муҳаммадали эшон билан тил бириктириб, Андижон лагерига ҳужумда шахсан иштирок этган;

Бўтабой Ғайнабоев шунда айбланадики, у ўша эшон билан тил бириктириб, Андижон гарнизони лагерига ҳужум қилишда шахсан иштирок этган.

Суд судланганлар айбдор деб тан олинган жиноий хатти-ҳаракатнинг хусусиятини аниқлашга ва қонун бўйича жазо белгилашга киришиб, судланган олти жиноятчининг барчаси жиноий хатти-ҳаракати жиноятчиларни жазолаш ва ахлоқини тузатиш Қонунлар тўпла-

мининг 244-моддасида кўзда тутилган Олий ҳокимиятга қарши тил бириктириб қўзғолон қилишдан иборатдир ва шу боис, барча мол-мулкидан маҳрум этилиб, ўлим жазоси берилади, деб топди. Судланганлар кучли муҳофаза тўғрисидаги Қонуннинг 17-моддаси асосида, ҳарбий вақт қонунларини жорий этган ҳолда (жиноятнинг олдини олиш ва тугатиш тўғрисидаги Уставнинг 1-модда, 1-кодексига илова) судга берилганликлари учун Ҳарбий қонунлар тўпламининг 1869 йилдаги 2-нашрининг XXII китоб 10-моддасига биноан суд жами судланганларга ўлим жазоси бериб, уларнинг барчасига бу жазонинг осиб ўлдириладиган турини белгилади. Барча баён қилинганлар асосида суд қарор қилади: судланган эшон Муҳаммадали, Ғойибназар Ортиқхўжа ўғли (Ортиқ сўфи ўғли дейиш ҳам мумкин), Субҳонқул Араббоев, Рустамбек Сотиболдибек ўғли, Бўтабой Ғайнабоев ва Мирзахамдам Усмонбоев Олий ҳокимиятга қарши қўзғолон кўтарганликлари учун барча мол-мулкларидан маҳрум этилиб, олтови ҳам осиб ўлдирилсинлар.

Иш бўйича ашёвий далиллар: 1) Ғазовотнинг қон сачраган яшил байроғи; 2) Таёқдаги қизил нишон; 3) Судланганлар ва уларнинг барча шерикларидан тортиб олинган қуроллар мусодара қилинсин; қолган ашёвий далиллар қуйидагилар: муқаддас уруш ҳақидаги шартнома, Қуръонлар ва бошқалар тергов тугагунга қадар ишда қолдирилсин.

Ҳарбий суд Уставининг 1128–1155-моддаларига биноан суд харажатлари барча судланганлардан тенг миқдорда ундирилсин, мабодо уларнинг бунга қурби келмаган ҳолда, хазина ҳисобидан тўлансин, 20-Туркистон асосий-мунтазам батальонининг 22 нафар ўлдирилган ҳарбийлари оилалари зарари, боқувчисидан айрилган ҳар бир оиллага йилига 200 сўм ҳажмида, йиллик даромаддан 4 фоизини капиталга айлантириб, бир пайтда ҳар бир оиллага 5000 сўмдан, Ҳарбий қонунлар тўпламининг 1869 йилдаги 2-нашрининг XXII китоб, 62-модда,

2-бандига асосан суд қилинганлар ва уларнинг мерос-хўрларидан ундирилсин. Ушбу ҳукмни, у қонуний кучга эга бўлганидан кейин Ҳарбий суд Уставининг 1428-моддаси 2-бандига асосан, Туркистон ҳарбий округи қўшинлари қўмондони ихтиёрига ҳавола қилинсин.

1898 ЙИЛ 12 ИЮНДАГИ АНДИЖОН

12 июнь куни эрталабдан Андижон шаҳридаги миршаблар эски шаҳар маҳаллаларини айланиб, бутун аҳолини, шу жумладан, болаларни ҳам Толзор ёнидаги – ҳарбий лагердан юз эллик метрча наридаги дорлар қурилган майдонга ҳайдаб кела бошладилар.

Чор маъмурлари Андижон қўзғолонидан кейин ўрни келганда маҳаллий халқнинг таъзирини бериб қўйиш керак, деган фикрга келди. Шу боисдан, қўзғолоннинг асосий қатнашчиларини омон қолганларга «камида ўттиз йил сабоқ бўладиган» тарзда жазолашга аҳд қилдилар. Жазони ошкора амалга ошириш, уни кўриш учун иложи борица кўпроқ кишини жалб этишни мақсад қилдилар. Андижонга Фарғона вилоятининг барча туман ва қишлоқларидан вакиллар таклиф этилди. Шаҳар маъмурлари ҳар бир хонадондан камида биттадан вакил бўлишига интилиб, уйда бетоб ҳолда ётган кишиларни ҳам ҳайдаб келдилар. Кундуз соат ўн бир бўлмай Толзор ёнидаги ўртасига баланд дорлар қурилган майдон атрофи одамга лиқ тўлди. Майдонга жами саккиз мингдан ортиқ одам тўпланган бўлиб, шундан икки мингга яқини болалар эди.

Соат 12 да шаҳар қалъасининг катта дарвозаси очилиб, олдинда саф тортган барабанчилар, улар ортидан учта кўқон арава чиқди. Чор тарафи найзали милтиқ кўтарган ҳарбий соқчилар билан қўршалган бу араваларда ўлимга маҳкум қилинган, қўл-оёқлари кишанланган олти қўзғолончи ўтирарди.

Шу кун Андижон осмони ниҳоятда тиниқ, қуёш чарақлаб турарди, ҳали барглариға ёзнинг ғубори қўниб улгурмаган, баҳор ёмғирида қайта-қайта ювилган дарахтлар одатдагидан чиройли, кишининг кенг дала-лар, қўм-қўк боғлар бағрида яйраб-ййраб сайр қилгиси келарди. Ўлимга маҳкум қилинган, қўп воқеаларнинг шоҳиди бўлган шаҳар кўчаларидан сўнгги бор ўтиб бораётган қўзғолончилар эса табиатнинг бу гўзаллигини ҳам, ўлимни ҳам назар-писанд қилмагандек мағрур боришарди. Одамлар, айниқса, Рустамбек Сотиболдибек ўғлини кўриб ҳайрон бўлиб қолишди. Эндигина 33 ёшга кирган, баланд бўйли, чиройли бу йигит сўнгги кунгача ҳам айбини бўйнига олмади. Бугун эса устига қон сачраган оқ кўйлак кийиб олибди. Ҳамма унинг бу кўйлакни қаердан олганлигига ҳайрон эди.

Аравалар карвони шаҳар кўчаларидан барабанларнинг кучли садолари остида намойишкорона ҳаракат қилиб, ҳадемай дорлар қурилган ялангликка бурилди. Бу ерда машъум воқеани юраклари увушиб кутиб турган халойиқ орасида жонланиш рўй бергандек бўлди. Айрим кишиларнинг ранги оқариб, юз терилари ўйнаб, дам аравадаги қўзғолончиларга, дам ён-вериларидаги кишиларга безовта қарай бошлашди. Болалар ўз ота-оналарининг пинжига киришга ҳаракат қилишди. Паранжи ёпинган, умрида одам ўлдирилишини кўрмаган аёллар болаларини «қўрқма, тойчоғим, қўрқма», деб дадиллан-тирмоқчи бўлишар, лекин ўзлари дағ-дағ қалтираётган-ликлари шундоққина билиниб турарди.



Муҳаммадали халфа Собир ўғли
ва унинг набираси Анорхон Раҳимова.

Сал аввалроқ майдонга ҳарбийлар келиб саф тортишган, улар ортидан ҳарбий-дала судининг раиси Терентьев, Туркистон ҳарбий округининг ҳарбий прокурори Долинский, ҳарбий-дала судининг вақтинчалик аъзолари, Фарғона вилояти ва Андижон шаҳрининг амалдорлари пар от қўшилган дилижонларда келиб, ўзларига белгиланган жойни эгаллашди. Фарғона вилояти уездларидан сайланган депутатлар ҳам шу ерда эдилар.

Аравалар майдонга келиб тўхтаганда соат ўн икки ярим эди. Жаллодлик вазифасини маҳаллий аҳоли ичидан чиққан сотқинлар бажардилар. Сиёсий ғараз билан, яъни кўринглар, ерли халқ қўзғолон кўтарилишига ҳам, қўзғолон кўтарганларга ҳам қарши, деган муддаода шундай қилинган эди.

Жаллодлар қўзғолончиларни пастга тушириб, қўлоёқларидаги кишанларни ечишди ва дор остига олиб боришди. Қўзғолончиларнинг баъзилари аравадан тушгач, тўдага кўз югуртириб, ўз танишларини қидирдилар.

Одамлар эса улар билан кўзлари тўқнашишидан кўрқиб, дор томонга қарамасликка ҳаракат қилишарди...

Муҳаммадали халфа беписанд бир қиёфада ҳайкалдай қотиб турарди. Фақат бир лаҳза унинг юзига озгина қизиллик югургандай бўлди-да, кейин яна илгариги ҳолига қайтди.

Андижон шаҳар жоме масжидининг имоми кўзғолончилар олдига вазмин юриб бориб, уларнинг имонларини ўгирди. Кейин ортига қайтаркан, бирзум тўхтаб: «Алвидо, азаматлар!» дегандай уларга сўнгги бор тикилди ва аста юриб, амалдорлар ёнига бориб турди.

Бир маҳал Муҳаммадали халфанинг қиёфаси шижоатли тус олди-да, халойиққа қараб баланд овозда: «Биродарлар, мен халқимни деганим учун ўляпман!», деб қичқирди. Халқ орасида безовталиқ бошланиб, золимларни лаънатлаган, ҳўнграб йиғлаган товушлар эшитилди.

Миршаблар товуш келган томонга шитоб билан юриб, аҳолини тартибни сақлашга чақирди.



Умарбек додхоҳ



Асака ноиби Соҳиб Еникеев
рафиқаси Саодат Ҳақимовна
билан.

Ҳарбий-дала суди раиси, генерал-майор Терентьев хукмни ўқиб эшиттирди.

Майдонда тартибни сақлаб турган ҳарбийлар бош-лиғи ҳарбий прокурор генерал-майор Долинский олдига шахдам қадамлар билан бориб, ер тепиниб честь берди ва ҳукмни ижро этиш учун ҳамма нарса тахт эканлигини маълум қилди.

Майдонда барабан садолари яна кучли янграй бошлади. Жаллодлар қўзғолончиларга оқ кафанлик кийди-ра бошлашди. Шунда Ғойибназар: «Биродарлар, мен бекорга кетяпман!», деб бақирди. Лекин барабанларнинг кучли садолари унинг овозини босиб кетди.

Жаллодлар кафан кийгизилган қўзғолончиларни дор остига қўйилган курсиларга чиқариб, бўйинларига сиртмоқ солишди. Кейин уларнинг оёқлари остидаги курсиларни баравар тепиб юборишди. Сиртмоққа осилган таналар дор остида бирмунча муддат чир айланиб, кейин қимирламай қолишди.

Орадан чорак соат ўтганидан сўнг оқ халатли шифокор ҳар бир жасаднинг олдига бориб кўкрагига кулоқ солиб кўриб, ҳаммаси ўлган, деган хулосага келди.

Майдонда қўзғолончиларнинг байроқлари ёқилди.

Шундан кейингина тўпланганларга тарқалишга рухсат берилди. Аммо уларнинг кўпчилиги бу мудҳиш воқеадан қаттиқ таъсирланиб, юришга мадорлари қолмаган эди. Айниқса, болалар қаттиқ қўрқишди. Уларнинг бир қисми бу воқеадан кейин лабларига учуқ тошиб, касал бўлиб ётиб қолишди.

Туркистон Бош ҳарбий губернатори Духовский қўзғолоннинг асосий айбдорлари осиб ўлдирилгач, шаҳар қалъаси ичига кўмилсин ва устига ҳожатхона қурилсин, деб кўрсатма берган эди. Охирги пайтда бу қарор ўзгарди. Дорлар қурилган майдон анча нотекис эди. Қўзғолончилар шу ерга кўмилиб, устидан сўндирилмаган оҳақ, кейин тупроқ тортилди. Сўнг қатл этилганлар қаерга кўмилганлиги билинмаслиги учун бутун майдон текислаб юборилди.

Қўзғолончиларнинг иккинчи гуруҳи 1898 йил 27-28 июнда, учинчи гуруҳи 8-9 июлда, тўртинчи гуруҳи 13 июлда, бешинчи-олтинчи гуруҳи (Шодибек эшон гуруҳи) 2-3 августда, еттинчи-саккизинчи гуруҳи 15-17 сентябрда суд қилиндилар. Бу гуруҳларда суд қилинганлардан ўн уч киши осиб ўлдиришга ҳукм қилиндилар.

Андижон қўзғолонидан кейин жами 777 киши ҳибсга олинган эди. Шундан айблари исботланмаганлиги учун 357 нафари судгача озодликка чиқарилди, 32 кишини суд оқлади. Қолган қўзғолончилардан 19 нафари осиб ўлдиришга ҳукм қилинди. 341 нафари тўрт йилдан йигирма йилгача муддатга, 3 нафари умрбод каторгага, 8 нафари турли муддатга қамоқ жазосига ҳукм қилиндилар. 16 киши Сибирга кўчирма қилинди, 1 киши ахлоқ тузатиш жойига юборилди. Жами 388 киши жазоланди. Осиб ўлдирилган кишилар қуйидагилардир:

*Муҳаммадали халфа Собир ўғли
Ғойибназар Ортиқхўжа ўғли
Субҳонқул Араббой ўғли
Рустамбек Сотиболдибек ўғли
Мирзаҳамдам Усмонбек ўғли
Бўтабой Ғайнабой ўғли
Қорабой Араббой ўғли
Саримсоқ Шербой ўғли
Бекали Абдулла ўғли
Мирзамуҳаммад Юсуф ўғли
Нурали Шоди ўғли
Маллабой Абдурайим ўғли
Сотиболди Мадкарим ўғли
Боборайим Шомирза ўғли
Эркабой Абдурасулхўжа ўғли
Муҳаммадиброҳим Райимберди ўғли
Абдурахмон Мулларозиқ ўғли
Исроилхўжа Уста Тош ўғли
Иноятхон Искандархон тўра ўғли.*



Андижонлик қўзғолончиларнинг бошлиқларидан
Абдурахмон офтобачи ва Исо авлиё.

ОСМОН БАЛАНД, ЕР ҚАТТИҚ

(ёки ҳукмдан сўнг)

Турли муддатга каторга ишларига ҳукм қилинган 341 қўзғолончи аввал Москвадаги Марказий тарқатиш қамоқхонасида бўлди, у ерда бир неча ой ётишгач, асосий қисми Сахалинга, қолгани Сибирга жўнатилди.

Духовский осиб ўлдиришга ҳукм қилинганларни авф этиб, жазоларини енгиллаштиришни сўраб, подшога дастлаб ёзган илтимосномасида одамларни аҳоли кўз ўнгида осиб ўлдиравериш ноқулай эканлигини таъкидлаган. Бундан чор маъмурлари қўзғолончиларга нисбатан шафқатли бўлишган, деган хулоса чиқмайди. Ўша пайтда уларни каторга ишларига жўнатиш – узоқ азоб чекиб ўлишга маҳкум қилиш билан баробар эди. Аслида ҳам шундай бўлди. Орадан бир йил ҳам ўтмай – 1899 йил октябрь ойигача бўлган муддатда Сахалинга сургун қилинганлардан 60 нафари вафот этганлиги ҳақида хабар келди.

Шундай савол туғилади: Андижон қўзғолонидан сўнг жазоланган 388 кишидан ҳаммаси ҳам ўринли ҳибсга олинган ва жазоланганмидилар? Ўша пайтда ҳам халқимиз яқингинада бошидан кечирган гдлянчиликка ўхшаш ҳодиса рўй бериб, адолат оёқости қилинмаганмиди? Афсуски, қўзғолон билан боғлиқ тарихий ҳужжатларни ўрганиш ундай бўлмаган эди, дейишимизга имкон бермайди.

Аввало, қўзғолончилар қандай ушланганлиги ҳақида икки оғиз сўз. Улар ушланган жойларда процессуал ҳужжатлар (суд ишига оид ҳужжатлар) расмийлаштирилмаган. Қисқа вақтда Андижон қалъаси камералари қўзғолонда қатнашган, деб гумон қилинган кишиларга тўлиб кетди. Аслида, бу одамлар орасида қўзғолонда умуман қатнашмаган, ўз юмуши билан кўчада бораётган, ғзаби қўзғаган чор аскарларининг қўлига тушиб қолган кишилар ҳам бор эди. Кун иссиқ, камераларда ҳаво ва ёруғлик етишмас эди. Гарнизон бошлиғи Михайлов бундай вазиятда қон сачраган кийимлардан юқумли касаллик тарқаб кетиши мумкинлигидан хавфсираб, барча маҳбусларнинг устки кийимларини ечдириб, тоза уст-бош бердирди. Шу билан у, ўзи истамаган ҳолда, айбдорларнинг қўзғолонда катнашганлигини исботловчи муҳим далилни йўқ қилди.

Миршаблар ва ҳарбийлар кимни қаерда ушлаганликларини яхши эслай олишмас, исм-шарифларини эса, умуман билмас эдилар. Бу вазият терговчиларни қийин аҳволга солиб қўйди. Шу боисдан, дастлаб қамалганларнинг анчагинаси айбини исботловчи етарли далиллар бўлмаганлиги учун озодликка чиқариб юборилди.

Терговчиларга кейинроқ қамалганларнинг айбини бўйинларига қўйиш осонроқ бўлди, сабаби, улар бўлис бошлиқлари ва қишлоқ оқсоқоллари тайёрлаган рўйхат бўйича ушлангандилар. «Аслида эса, деб ёзади ҳарбий тарихчи Терентьев, бу кишиларнинг айблари камроқ

бўлиши мумкин. Сабаби, улар оломоннинг охирида бўлишган, эҳтимолки, ҳеч кимга калтак кўтармаган, кўзғолон муваффақиятсизликка учраётганлигини кўргач эса, вақтида қочиб, яширинишга улгурган кишилар эди».

Хўш, зиммаларига кўзғолонда қатнашганларни аниқлаб, рўйхатини тузиш ва уларни ушлаш вазифаси юклатилган ноиблар, бўлис бошлиқлари, қишлоқ оқсоқоллари бу вазифага масъулият билан ёндашиб, холисона иш тутишганми, айбдор билан бегуноҳни тўғри фарқлашганми? Афсуски, бу саволга ҳам «ҳа», деб жавоб бериш қийин.

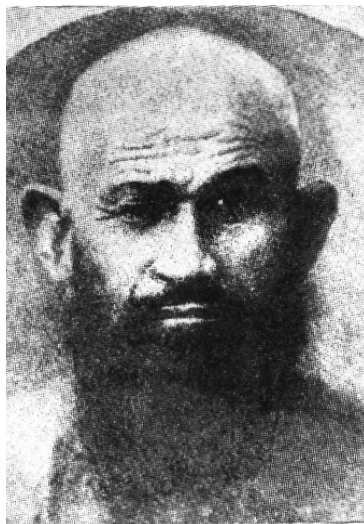
Ҳозир Москвадаги Марказий Давлат ҳарбий-тарихий архивида сақланаётган, кўзғолон қатнашчиси сифатида жазоланган маҳбуслар, уларнинг ота-оналари, хотинлари, қадрдонлари, ҳамюртлари подшога ёзган даста-даста шикоятлар кишиларни ҳибсга олиб, суд жавобгарлигига тортишда адолатни поймол қилиш ҳоллари кўп бўлганлигини исботлашдан ташқари, ўша пайтдаги маҳаллий амалдорларнинг маънавий қиёфаларини ҳам очиб беради. Мана, ўша шикоят хатларидан иккитаси:

**“Барчамиз учун азиз ва мўътабар ҳукмрон,
буюк шаҳаншоҳ, бутун Россиянинг ҳокими мутлағи
Николай Александровичга¹**

Сизга Фарғона вилоятининг Андижон уездига қарашли Кенгкўл-Қорақир бўлиси қирғизлари² Сураншбой Қорақўлов, Нурмат Салмонов, Имашбой Содиқов, Мулла Усмонбой Қўчқоров, Қурбонали Алибеков, Сока Қўйшнаев, Тоғамбой Маймақов, Исомбой Доирбеков, Жафаржон Узоқов, Бойсал Қуйпманов, Мулдака Аликеев, Эгамберди Боқаев ва Маймил Ўрмонбеков шикоят қиладилар.

¹ Москва, МДХТА, 801-рўйхат, 40-иш, 421–424-бетлар.

² Андижон кўзғолонидан сўнг Кенгкўл-Қорақир бўлисидан 26 нафар қирғиз қамалиб, каторга ишларига ҳукм қилинган.



*Қўзғолоннинг фаол иштирокчиларидан
Муслмонқул Шербой ўғли ва Ангриқул понсод*

Сибирь сургунига жўнатилган қабиладошларимиз – муслмонлар томонидан содир этилган шаккокликка дахли бор шахслар орасида қариндошларимиз бўлган фуқаролар ва шунингдек, Кенгқўл-Қорақир бўлисимиз бошқарувчиси – икки марта жиноят қилганидан сўнг ҳалок бўлган Исомбой Данаев томонидан йўл қўйилган даҳшатли адолатсизликларнинг гувоҳи сифатида, туҳматга учраган шахсларнинг рўйхатини тақдим этиб, Сиз подшо ҳазратларининг оёғига бош уриб, қуйидагиларни маълум қиламиз:

Барча насронийларнинг ашаддий душмани, иккиюзламачи, бераҳм, ҳеч қандай жиноятдан тап тортмайдиган Кенгқўл-Қорақир бўлиси бошқарувчиси Исомбой Данаев, шубҳасиз, рус ҳукуматига сиртдан садоқатли бўлиб кўриниши, ижрочилиги ва айниқса, биз қирғизлар орасида жуда кам учрайдиган рус тилини, рус урф-одатларини билиши ва русча саводи борлиги билан

бошлиқларнинг эътиборига ва яхши муносабатига эриша олди.

Бизнинг томонларга Тошкент яқинидан кўчиб келган ва орамизда қариндошлари бўлмаган Исомбой Данаев ўзининг тилёғламалиги билан ишончимизни қозонди ва биз унинг юрагида нима борлигини билмай, бўлис бошлиғи қилиб кўтардик.

Исомбой Данаев бу лавозимга ўтирганидан кейин биздан ҳар йили ўз фойдасига катта миқдорда қорамол ва пул йиғиб ола бошлади. Шунда ҳозир Сибирга сургун қилинган баъзи бир қирғизлар унинг устидан Избоскан ноибига шикоят қилдилар. Кекчи ва иккиюзламачи одам бўлган Исомбой Данаев бу кишилардан ўч олиш учун қулай пайтни пойлаб юрган экан.

Эшон ишига дахли бор шахсларни таъқиб қилиш бошланганда Исомбой Данаев шу ҳодисадан фойдаланиб, ўзининг устидан шикоят қилганларга туҳмат уюштирди ва ўзига итоат этадиган баъзи бир кишиларга дўқ уриб, уларни сохта гувоҳ бўлишга мажбур қилди. Айбдорлар қаттиқ жазоланаётганлигидан қўрққан гувоҳлар судда уларга нима буюрилган бўлса, шуни айтдилар.

Кенгкўл-Қорақир бўлисидаги Исомбой Данаев туҳматига учраган кишиларнинг юрти жойлашган ер Мингтепадан – ғалаён бошланган жойдан 200 чақирим олисда. Шу боисдан биз эшон шаккокликни ният қилганлигини ҳужум бошланишидан бировгина вақт аввал билдик. Туҳматга учраганларнинг ҳеч бири Мингтепадаги эшон ҳузурига бормаган, исёнда шахсан ҳам ёки моддий ёрдам бериш йўли билан ҳам иштирок этмаган ва Андижонга ҳужум кунида уларнинг ҳаммаси Кенгкўл-Қорақир бўлисидаги уйларида эдилар.

Ҳозирги вақтда Кенгкўл-Қорақир бўлиси бошқарувчиси Исомбой Данаев икки марта жиноят қилганидан сўнг: бир рус фуқаросини исломга киришни истамаганлиги учун сувга чўктириб ва Избоскан шаҳар ноибига

суиқасд қилгач, ўзи ҳам сувга чўкиб ҳалок бўлди.¹ Ноиб уни ушлаб қолиб, Сибирга сургун қилинганлардан бирининг қариндошини ўлимдан асради.

Унинг ўлиmidан сўнг гувоҳларнинг ўзи суд ҳукми билан жазоланганларга қарши Исомбой Данаевнинг буйруғи билан сохта гувоҳ бўлганликларини, у, агар гапимга кирмасанглар ўзларингга тухмат уюштираман, деб дўқ урганлигини айтишди.

Подшоҳи аъзам ҳазратлари, Сизнинг оёғингизга бош уриб, илтимос қилиб сўраймизки, гарчи барча мусулмонлар сингари гуноҳкор саналсалар-да, аслида қотил Исомбой Данаев томонидан тухматга учраган бахтсиз қариндошларимизга раҳм қилсангиз ва уларнинг жазо-

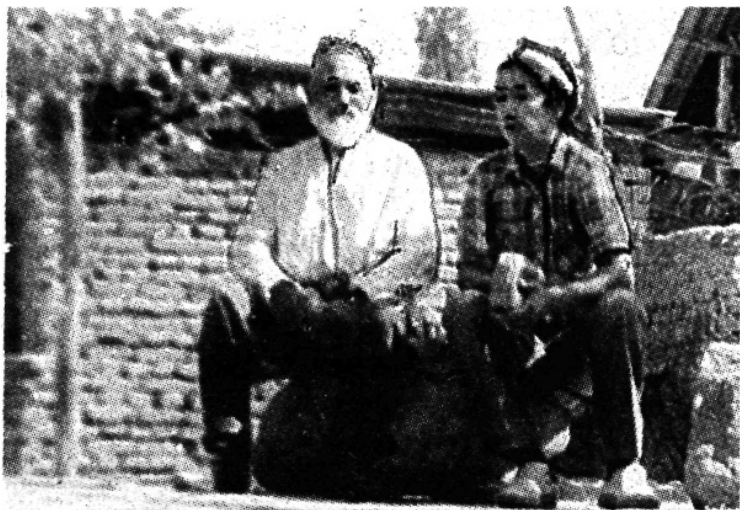
¹ Воқеа бундай бўлган: Россиядан кўчиб келган бир рус деҳқони мусулмончилиқни қабул қилади, бу ишни ихтиёрий қилганми ёки йўқми – номатълум эди: Ўзига Аҳмаджон деган ном олиб, Кенгқўл-Қорақир бўлисида, Норин дарёсининг бўйида, тоғда яшай бошлайди. Губернатор, мактубда ёзилганидек Избоскан ноиби эмас, балки Бозорқўрғон ноиби, поручик Рукинга воқеани аниқлашни топширади. Ўз эътиқодидан қайтган одамни бўлис бошлиғи Исомбой Данаев яширади. Лекин қидирув жиддий тус олгач, ўзининг уч йигитига деҳқонни дарёга чўктириб юборишни буюради. Рукин бундан хабардор бўлгач, Исомбойни ишдан олиб, йигитлари билан бирга қамайди ва жиноят содир бўлган жойга боради. Деҳқон сувга чўктириб юборилган жой 20–25 метр баландликдаги тик жарлик экан. Рукин отдан тушиб, бўлис бошлиғи Мақсуд, котиби ва бир нечта йигитлар билан жар ёқасига боради.

Исомбойнинг топшириғини бажарган Йўлдош исмли жиноятчи йигит деҳқон ўлими олдидан турган жойни кўрсатади.

Дарёда муз оқарди, Рукин жар лабида туриб, пастга қараб, сувга чўктирилган одамнинг жасадини қандай олиш мумкинлиги ҳақида ўйлаётганида, унинг ёнига бир чеккада ўтирган Исомбой югуриб келади ва унга ёпишиб, ўзи билан бирга жарликка тортади. Рукин жар бўйидаги қояга қўллари билан ёпишиб, осилиб қолади. Исомбой эса унинг оёғига осилиб, юқорига чиқишга имкон бермайди. Рукин бўш оёғи билан қотилнинг бошига тепади ва у жаҳаннамга кулаб кетади. Ёрдамга югуриб келган йигитлар офицерни юқорига тортиб олишади. Шу пайт Йўлдош қирғоқдан анча нарида турган Мақсуднинг белидан кучоқлаб, жар ёнига олиб бормоқчи бўлади. Лекин йигитлар вақтида ёрдамга етиб келиб, бўлис бошлиғини ҳам қутқаришади. Шундан кейин Йўлдош ўзини жардан дарёга ташлайди. (Муаллиф).

сини ватанларида ўтайдиган турларига алмаштирсан-гиз, токи бу кишиларнинг отадан ва бошпанасидан айрилган фарзандлари етимликда ўлиб кетишмасин.

**Андижон шаҳри
14 декабрь, 1898 йил”.**



Дукчи Эшон қўрғони вайроналаридан бугунги кунда кичик бир тепача қолган. Суратда: марҳаматлик журналист Обиджон Маҳмудов (ўнгда) марҳаматлик меҳнат фахрийси Ҳакимжон Мадаминов билан Дукчи Эшон қўрғонидан қолган тепача устида.

**“Подшоҳи аъзам Николай Александрович
ҳазратларига¹**

Москвадаги Марказий қамоқхонада ўтирган, каторга ишига ҳукм килинган сарт маҳбус Умарали Қодир сўфидан² ожизона илтимоснома.

¹ Москва. МДХТА, 801-фонд, 49-рўйхат, 141-иш. 153–154-бетлар.

² Умарали Қодирсўфиевни 1898 йил 8 июлда Андижонда бўлган ҳарбий суд ўлим жазосига ҳукм қилган, кейин бу жазо 15 йиллик каторга иши билан алмаштирилган

Мен, Фарғона вилояти Марғилон уезди Асака бўлисининг Лабгардон қишлоғида яшовчи Умарали Қодир сўфи ўғли 1898 йил август ойида бўлган округ ҳарбий суди ҳукми билан каторга ишларига сургун қилинганман.

Сиз азиз ва мўътабар подшоҳимизнинг оёғига бош уриб, гуноҳимни авф қилишингизни сўрайман. Мен бу жазога айбсиз, бўлис оқсоқолининг туҳмати туфайли мубтало бўлдим. У бир пайтлар акам билан уришиб қолган. Акамдан қасдини олиш учун мени судга берди. Мен эса жиноятда иштирок этганим ҳам йўқ, қўзғолон қандай амалга ошганини билганим ҳам йўқ. Бу пайтда ўз оилам аъзолари ва қўшнилари билан далада бўлиб, деҳқончилик ишлари билан шуғулланаётган эдим. Далада бирга ишлаган саккиз кишидан фақат бир киши – мен қамалдим, қолганлар ўз оиласи бағрида яшаяпти. Шу ўртоқларим жиноят юз берган пайтда мен далада улар билан бирга бўлганлигимни тасдиқлашлари мумкин. Булар Абдурахмон Муҳаммадхўжа ўғли, Тошмуҳаммад Мадмуса ўғли, Абдулла Мулла Азимбой ўғли, Хидирали Муҳаммадалихўжа ўғли, Ҳодибек Мирза мерган ўғлидир.

Судда мен бу кишиларни чақириб сўрашни талаб қилдим, лекин суд бу талабимни инobatга олмади ва мени оқлашни истамеди.

Мен суд билан баҳслашиб, қонунни инкор этмоқчи эмасман, фақат Сиз подшо ҳазратларидан суд муассасаларингиздан ва Сизнинг ҳимоянгиздан илтимосимни эътиборсиз қолдирмасангиз, жазойимни алмаштирсангиз ёки ишни бошқатдан кўришга амри фармон берсангиз, мен айтган, гуноҳсизлигимни биладиган гувоҳлар билан гаплашиб кўришсин, деб илтижо қиламан. Сиздан бўлак ҳимоячим, умид қиладиган одамим йўқ.

Фақатгина худонинг ва Сизнинг раҳм-шафқатингиздан умидворман. Мени ва оиламни бундай ачинарли аҳволда қолдирмайсиз, деб ўйлайман.

Саводсизлигим ва шахсий илтимосим сабабли мактуб остига каторга ишига ҳукм қилинган маҳбус Василий Коржов имзо чекди.

7 октябрь 1898 йил”.

Подшо номига ёзилган шикоятлар орасида Эски марғилонлик деҳқон аёл Пошшахон Хўжаеванинг ҳам мактуби бор. У ўз мактубида руҳий касал эри Болтахон Тўраев ноибни сўкканлиги учун исёнчиларга қўшиб ҳибсга олиниб, етти йилга каторга ишига ҳукм қилинганлигини, уни тиббий кўрикдан ўтказиб, озодликка чиқариш лозимлигини ёзади. Лекин афсуски, бошқа кўпгина шикоятлар қатори бу мактуб ҳам оқибатсиз қолган.

Чор маъмурлари бу мактубларни ёзган кишилар ноҳақ бўлганликлари учун эмас, балки маҳаллий халқнинг тилини, урф-одатини билмаган судьялар пала-партишлик билан чиқарган ҳукмлардан сўнг узлуксиз шикоятлар оқимига йўл очиб бермаслик учун уларнинг арзи-додларига бефарқ бўлдилар.

Адолат учун айтиш керакки, фақат учта шикоят хати-га эътибор берилган. 7–8 июлда иккинчи гуруҳда судланиб, осиб ўлдиришга ҳукм қилинганлар орасида 63 ёшли Отабек Бобожон ўғли ҳам бор эди. Бу кишининг тўқсон ёшли онаси Биби Саримсоқ қизи Андижондан оқ подшога ва унинг рафиқасига телеграмма юбориб, кексайиб қолган ўғлининг бир қошиқ қонидан кечишларини, ўлим жазосини каторга ишларига жўнатиш билан алмаштиришни ўтиниб сўради. Кампирнинг бу илтимоси инobatга олинди. 1898 йил 22 июлда ҳарбий вазир Туркистон ўлкасининг Бош ҳарбий губернаторига қуйидаги телеграммани юборди: «Подшо ҳазратлари муҳтарама маликамиз Александра Фёдоровнанинг илтимосларига биноан Отабек Бобожон ўғлининг подшога содиқ кекса онасининг талабини инobatга олиб, ўғлига ҳаётини туҳфа этади».

Шунингдек, маҳбуслар Маҳкамбой Кўкибоев ва Холмирза Ражабалиевларнинг илтимослари ҳам инobatга олинган. Бу кишилар қўзғолон иштирокчилари сифатида қамалган, лекин терговда жуда яхши кўрсатма бериб, терговчилар ишини осонлаштирган эдилар. Суд барибир уларни ҳам каторга ишига ҳукм қилди.

Табиийки, бундай вазиятда жазони ҳамюртлари билан бирга ўташ бу кишилар учун хавfli эди, Кўкибоев билан Ражабалиев подшога йўллаган илтимосномаларида шу ҳақда ёзиб, каторга жазосини бошқа бир жазо билан алмаштиришни сўрашган. Бу кишиларнинг терговни осонлаштиришдаги хизматлари инобатга олиниб, жазолари Сибирга кўчирма қилиш билан алмаштирилган.

Аксарият мактублар оқибатсиз қолаётганлигига қарамай, подшо номига шикоят кетидан шикоят ёзилаверди. Шунда чор маъмурлари рус тилини билмаган, кўпчилиги хатсиз-саводсиз маҳаллий маҳбусларни шикоят қилолмайдиган аҳволга солиб қўйиш чораларини кўра бошладилар.

«Махфий»¹

**Москва суд палатаси прокуроридан
Бош ҳарбий-суд бошқармаси бошлиғи**

Н. Н. Масловга

Николай Николаевич жаноби олийларига.

1899 йил 13 январдаги 17-сон мактубингиздан сўнг Сиз жаноб олийларига шуни маълум қилиш бахтига муяссарманки, Москвадаги Марказий тарқатиш қамоқхонасида одатда саводсиз маҳбуслар учун шикоят хатларини қамоқхона бошлиқларининг танловига биноан уларнинг саводли ўртоқлари ёзиб бериб, ҳар бир хат учун 15 тийиндан 50 тийингача ҳақ олардилар. Шу тартиб Фарғона вилояти маҳаллий кишилари номидан ожизона аризалар ёзилганда ҳам сақлаб қолинди. Бу кишилар, биттаси бундан мустасно, рус тилини билишмайди, шу боисдан уларнинг шикоятларини ўша рус тилини биладигани айтиб турган, ўз хизматлари ҳақида 30 тийиндан 50 тийингача баҳода нон, чой ва қанд оладиган маҳбуслар Мечов ва Коновалов ёзиб беришган.

Бундай енгил иш ҳақи, шубҳасиз, саводли маҳбусларни бошқа маҳбусларга, бундай қилиши қонунийми ёки қонунга зидлигидан қатъий назар, турли хил шикоятлар ва талабномалар ёзиб беришга ундаши мумкин.

Шу муносабат билан Москва округ суди прокурори қамоқ жойлари мудир, шу суд прокурорининг ўртоғи князь Оболенскийга топшириқ бериб, маҳбусларга шикоят хати ёзиб берганлик учун пул билан ҳам, егулик маҳсулотлар билан ҳам ҳақ тўланмаслигини кузатишни тайинлади. Қамоқда сақланаётган кишилар фақат қамоқхона юмушларини бажарсаларгина, рағбатлантирилишлари мумкин, бунга ёзма шикоят тайёрлаш кирмайди.

Жаноб олийлари, Сизга ҳурматим ва садоқатимга аминлигингизга ишонаман».

¹ Москва, МДХТА. 801-фонд. 49-рўйхат, 141-иш, 262-бет.

* * *

Андижон қўзғолони бу ҳодисага у ёки бу даражада дахли бўлган чор маъмурлари ва ҳарбийлар тақдирида ҳам из қолдирган. Генерал-лейтенант Корольков Андижонга келгач, дастлаб қилган ишларидан бири Асака ноиби капитан Еникеевни вазифасидан четлаштириш, Мингтепа бўлиси бошлиғи Низомиддин Муллабой ўғлини тутиб қамаш ҳақида кўрсатма бергани бўлди. Низомиддин Андижон қалъасидаги бир кишилик камерада бир ойдан ортиқ ётди. Терговчилар унинг чор маъмурлари олдида айби йўқлигига, хўжайинларига садоқат билан хизмат қилганига амин бўлганликларидан сўнггина озодликка чиқаришди.

Туркистон Бош ҳарбий губернатори Духовскийнинг 1898 йил 4 июндаги буйруғига мувофиқ, Фарғона вилояти ҳарбий губернатори Повало Швийковский вазифасидан четлаштирилди. Ҳарбий прокурор ўлка Бош Ҳарбий губернаторига Андижон қўзғолони муносабати билан ёзган мактубида чор маъмурлари ғафлатда қолишида Повало Швийковский энг асосий айбдор сифатида кўрсатилган. Фақат шугина эмас, губернатор маҳаллий миллат вакиллари кўз ўнгида уч-тўрт марта уезд бошлиқлари, ноибларга танбеҳ бериб, уларнинг обрўйини тўккан эди. Шунинг учун у маҳаллий аҳолига ортиқча ишонганликда, ўз қўл остидаги амалдорларнинг обрўйини тўкканликда ҳам айбланди. Генерал Повало Швийковский янада оғирроқ жазо олиши мумкин эди. Лекин у, ўлкада илгари ҳеч бундай фожиа бўлмаганди, шу сабабли қўзғолон ҳақидаги хабарга шубҳа билан қарадим, деб ўзини ҳимоя қилди.

Марғилон уезди бошлиғининг ўринбосари подполковник Коритовга танбеҳ берилди. У 17 май эрталаб Файзобод бўлисининг собиқ бошлиғи қабулида бўлиб, Муҳаммадали халфа ғазовот эълон қилмоқчи эканлиги ҳақидаги хабарни айтганда, бу хабарни дарҳол уезд бош-

лиғига етказмай, 18 май эрталабгача эътиборсиз қолдирганлиги учун айбли деб топилди.

Ўш уезди бошлиғи подполковник Зайцевнинг фаолияти умуман маъқуллангани ҳолда, қўзғолондан хабардор бўлгач, Андижон уезди бошлиғини ҳам огоҳлантирмаганлиги камчилиги сифатида кўрсатиб ўтилди.

Чор маъмурлари қўзғолонни бостиришда ва исёнчиларни ушлашда хизмат қилган ҳарбийлар ва маҳаллий миллат вакиллари тақдирлашни ҳам унутмадилар. Қўзғолон бўлиши ҳақида Ўш уезди бошлиғини ўз вақтида огоҳлантирган Қорабек Ҳасанов Олтин медаль ва йилига 300 сўмдан бир умрлик нафақа билан тақдирланди. Муҳаммадали халфани ушлашда жонбозлик кўрсатган Избоскан ноиби, штабс-капитан Оғабеков 4-даражали Авлиё Владимир ордени билан, унинг йигитлари Ёқуб Иброҳим ўғли, Муса Масодиқ ўғли «Жасурлиги учун» ёзуви бўлган, кўкракда Георгий лентаси қадаб тақиб юриладиган Кумуш медаль ва юз сўмдан пул билан, подпоручик Карселадзе 4-даражали Авлиё Владимир ордени ва қилич билан мукофотландилар. Андижон ҳарбий гарнизони бошлиғи Михайлов подполковник эди, полковник бўлди. Оддий аскарлардан ўн киши тақдирланди.

Хизмати подшолик томонидан юксак баҳоланган Қорабек Ҳасанов узоқ яшамади. Андижон қўзғолонидан сўнг уч-тўрт йил ўтгач, ўз ажали билан вафот этди. Қирғизлар бу ҳамюртларининг хоинлигини бир умр кечиришмади. У вафот этганидан сўнг бўлган сайловда ўғли бўлис бошлиқлигига номзодини қўйганида барча қирғизлар унга қарши овоз беришди.

«Шарқ юлдузи» журналининг 1991 йил 1-сонида Фозилбек Отабек ўғлининг «Дукчи Эшон воқеаси» хужжатли қиссаси эълон қилингандан сўнг андижонлик тарих фанлари доктори, профессор Рустам Шамсутдинов «Шарқ юлдузи» журнаliga Андижон вилояти давлат архиви ва Ўзбекистон давлат архиви материалларига таян-

ган ҳолда мақола ёзади. Журналнинг 1991 йил 6-сонида «Акс-садо» рукни остида эълон қилинган ушбу мақолада «Дукчи Эшон воқеаси» муаллифнинг шахсияти ва Муҳаммадали халфани ушлаб берган Қодирқул мингбоши тақдири ҳақида шундай дейилган: «Муҳаммадали халфа қўлга тушгач, Қодирқул мингбоши ва эшонни бевосита тутиб берган Яъқуб кўрбошига (аслида, Мадёқуб – Р.Ш.) шундай деган: Икковинг ўлар вақтда жинни бўлиб қолган. Бизни русга тутиб берган қўллари билан ўзингни уриб, сўккан оғзинг билан ўзингни тишлаб ўлгин!»

Миллат сотқинлари мустамлакачиларнинг сийловларига учиб, эшонни рус жаллодларига тутиб бердилар. Қодирқул Андижон эски шаҳарига оқсоқол, Мадёқуб кўрбоши эса Қўқон қишлоққа мингбоши этиб тайинланишди. Босар-тусарларини билмай, мустамлакачиларга астойдил хизмат қилишди, аммо лаганбардорликлари ҳам, хушомадгўйликлари ҳам иш бермай, охир-оқибат жазоларини топишди. Хиёнат билан берилган амал вафо қилмади. Қодирқул орадан кўп ўтмай бир арман бойини ургани учун судга берилиб, мансабидан бекор қилинди. У Қўқон қишлоққа қайтиб, амал ҳасратида касал бўлиб қолди. У охири ақлдан озди ва ўзини ўзи пичоқлаб ўлдирди. Мадёқуб ҳам беш ойдан сўнг шундай ўлимга дучор бўлди.

Асаканинг собиқ ноиби Соҳиб Еникеев ишсиз қолгач, ўзининг айбсизлигини исботлаш учун Фарғонадаги ва Тошкентдаги чор амалдорларининг кўпига мурожаат қилди, қайнотасининг таниш-билишларини ишга солди, лекин нафи бўлмади. Шундан кейин у Россия ҳарбий вазири, генерал-лейтенант А.Н.Куропаткинга хат билан мурожаат қилди. Дукчи Эшон воқеасига маълум даражада изоҳ берадиган ушбу шикоят хатида шундай дейилган эди:

**«Россия ҳарбий вазирлиги Бош штаби»¹
2 ноябрь 1898 йил**

Алексей Николаевич жаноб олийларига!

Аввало шуни таъкидлашни бурчим деб биламан-ки, ушбу мактуб билан ҳарбий вазир ва давлат одамига эмас, балки бир пайтлар эътиборидан фойдаланганим собиқ севимли бошлиғимга мурожаат қиялпман, деб ҳисоблайман: Сизнинг мен ҳақимда батальон командири номига ёзган ажойиб тавсияномангиз, 81-йилда менга Қашғар консули котиби лавозимини таклиф этганлигингиз, кўкрагимдаги жанговар мукофотлар ва бошқа кўпгина нарсалар Сизни кечагидек ёдимга солиб турибди, бундан чексиз фахрланаман.

Ўз мурожаатимнинг қисқа бўлишига ва Сизнинг қимматли вақтингизни олмасликка ҳаракат қиламан.

Менинг жуда яхши бошлаган ҳарбий хизматим баъзи бир кишиларнинг фитначилиги (бахиллик қилиши) оқибатида тўхтаб қолди, хизматга қизиқишим сусайди, бунинг оқибатида мен маъмурий-полиция бошқарувига ишга ўтдим.

Умуман мен ўзи учун ўзи ҳеч нарса қилолмайдиган, лекин меҳнаткаш, ходимни биладиган яхши бошлиқнинг қўлида хизмат қилсагина униб-ўсиши мумкин бўлган кишилар тоифасиданман. Ахир мен 42 ёшга кирдим, яна бироз муддатдан сўнг ҳарбий хизматим ҳам поёнига етади.

Маъмурий ишга йўлланганда Наманган уездининг Арванитаки деган жойига тушдим ва яхши ҳаёт мактабини ўтадим. Бу ерда уч йил хизмат қилгач, тўртинчи йили, яъни 1897 йил 17 майда мен бошлиқларнинг хоҳиш-иродаси билан Марғилон уездига Асака шаҳрига ишга ўтдим. Павел Николаевич менинг ўрнимга ўтди.

¹ Москва. МДХТА, 400-фонд, 1-рўйхат, 2180-иш, 105-112-бетлар.

Роппа-роса бир йилдан сўнг, 1898 йил 17 майда муд-ҳиш Андижон воқеаси рўй бердики, бу ҳақда батафсил ёзиб ўтирмайман, прокурор ҳулосаси ўқилса, манзара ёрқин намоён бўлади.

Жаноб олийлари, қуйидагиларни эслатмасдан ўтол-майман.

Асака участкасида мен роппа-роса бир йил бўлдим, шундан 4 ойида участкамдан ташқарида, аниқроқ қилиб айтганда, водийни яхши билганим ва унга шахсий дах-лим борлиги боис, баҳорги экинлар масаласида коман-дировка қилинган эдим, шу соҳада хазинага тушум яхши эмас эди; кейин Марғилонда бўлиб, вилоятда тиббий ёр-дамни ташкил этиш бўйича ҳарбий губернатор раисли-гидаги комиссия ишида қатнашдим.

Қисқаси, шуни дадил айтишим мумкинки, мен ҳам-иша сидқидилдан хизмат қилдим: батальонда ротам ҳар жиҳатдан бригадада биринчи ўринни эгаллади, участка-да эса ҳар бир икир-чикирни назар-эътибордан қочир-маслигим сабабли, ишим жойида эди. Лекин тасодифдан қочиб қутулиб бўлмас экан.

Мингтепалик эшон ҳақида мен Наманган уездида эшитган эдим. Асакага келгач, у билан алоқани йўлга қўймоқчи бўлдим ва гарчи хизмат юзасидан бўлса ҳам, икки марта унинг уйига бордим. Лекин участкани бош-қаришда маҳаллий халқ тилини, урф-одатини билишим туфайли ҳеч бир нарсани эътибордан четда қолдирмай, сўраб-суриштиришим баъзи бир корчалонларга ёқмади (бу ишда ҳам кўриниб турибди). Мен ҳақимда губерна-торга «думалоқ хат» ёзиб тўхмат уюштиришди; губерна-тор билан яккама-якка гаплашишга тўғри келди. Шун-дан кейин аҳоли билан ҳар қандай алоқани тўхтатдим ва ўртада фақат расмий муносабатларгина қолди (у по-рахўрликдан кўрқарди, гўё шундай қилса, бунинг олди-ни олиш мумкиндай!)

Жаноб олийлари, Шарқни, жумладан, Туркистонни ҳеч кимдан кам билмайсиз, шу боисдан, бундай аҳволни

кимлар дарҳол илғашини ва ўз мақсади йўлида фойдаланишини, бу эса ҳукуматнинг обрў-эътибори ортиши учун хизмат қилмаслигини яхши биласиз. Мен кейинчалик маҳаллий аҳоли вакилларида: «Губернатор русларга ишонмайди, фақат сартларга ишонади», деган гапларни эшитдим.

Бунга қўшимча участка ноибининг мавқеи пастлигини, унга ҳеч ким мулозамат қилмаслигини айтадиган бўлсак, тайёрланаётган воқеалар ҳақида мен белгиланган ҳокимиятдан ташқари, бошқа ҳеч кимдан маълумот ололмаганим тушунарли бўлади.

Мингтепа бўлиси бошлиғи воқеа содир бўлишидан ўн беш соат аввал эшон Андижон уездиди ғазовот эълон қилмоқчи эканлиги ҳақида миш-миш кучаяётганлигини маълум қилди, у бу гап-сўзлар тўғри-нотўғрилигини текширган, лекин ҳеч нарсани аниқлай олмаган.

Мен маълумотнинг муҳимлигини дарҳол тушундим ва шу заҳоти Марғилон ва Андижонга хабарчилар юбордим: ўзим Мингтепага жўнаб кетдим, эшонни ҳибсга олиш учун казакларни юборишни сўрадим.

Мен Андижонга юборган йигит ўлдирилди. Швийковский эса ўзининг «Ўкситилган қизалоғи» билан ово-ра экан – натижаси равшан!

Энди эшон тўғрисида икки оғиз сўз. Бу одам ҳозирги обрў-эътиборига бундан ўн йил аввал эришган, фаолиятини бошлаганига ҳам шунча муддат бўлган, мен эса участкада бор-йўғи саккиз ой ишладим. Мен бу одам устидан катта бошлиқлар махфий кузатувни йўлга қўйишмаган, деб ўйлашим мумкинмиди?! Йўқ, бундай фикр менинг хаёлимга келмаган.

Эшон ўзининг олий даражадаги жинойи фаолиятини менинг участкамда намоён этдим?! Йўқ, у ўн йил аввал қандай бўлса, шундай эди.

Бу орада подполковник Коритовга қарашли Ичкилик бўлисида бир марта, Андижон уездиди уч марта йиғи-

лиш бўлиб, 200 одам қатнашган, Ўш уездида ҳам йиғилиш бўлган, лекин маъмурлар хабарсиз қолишган.

Натижаси нима бўлди? Маъмурий ишларда 20 йилдан бери ишлаётган, шундан саккиз йил Асакада хизмат қилган Коритов тайёрланаётган ҳодиса ҳақида бир кун аввал тасодифан хабардор бўлган, лекин ҳеч кимга ҳеч нарса демаган, унга ҳеч қандай жазо берилмади.

Андижон уезди бошлиғи Коишевский ва унинг ноиби жабрланишмади, Андижон шахрининг миршаблар ноиби Бжезицкий юқори лавозимга кўтарилди, гарчи воқеа арафасида шаҳар нотинч, эшон гуруҳи ҳарбий қисм баракларига шаҳарнинг бир қисм кўчаларидан ўтиб борган, бироқ ҳеч ким ҳеч нарсани сезмаган бўлса ҳам. Бундан ташқари Мингтепа бўлиси бошқарувчиси ўлка бошлиғидан ташаккурнома олди.

Мен эса жабрландим, маънан ва моддий жабрландим. Нима учун? Билмайман.

26 майда мен вазифамдан бўшатилдим, лекин шундай шарт биланки, менинг ўрнимга ўтган Бжезицкий фаолиятини йўлга қўйишга ёрдам беришим керак эди. Тез вақт ичида мен прокурордан жуда муҳим, махфий топшириқ олдим. Айни пайтда Андижон уезди бошлиғи ихтиёрида бўлиб, ноиблик давримдагидан ҳам қаттиқроқ хизмат қилдим, лекин вазифамдан бўшатилганимдан бери ҳеч қандай иш ҳақи олмадим, бошқа бир иш қилиб пул ишлаш имконияти бўлмади, хизмат топшириғи беришиб, ҳатто халқдан йиғилган товон маблағлари ҳисобидан ҳам ҳеч нарса беришмади. Менинг қарамоғимда эса кекса онам, хотиним ва икки ёш болам бор, уларни уйдаги нарсаларни сотиб боқишга мажбур бўлдим. Бу аҳвол қачонгача давом этишини билмайман, лекин шу нарса маълумки, мен хонавайрон бўлдим!

Маънавий азобларим бундан ҳам оғирроқ. Ҳарбий хизматдаги дастлабки қадамларимданоқ бошлиқларнинг назарига тушганлигимни, энг муҳими, одамларда янглишмайдиган Сиздай жаноб олийлари томонидан

ардоқланиб, юқори вазифага кўтарилганлигимни айтсам, бунинг сабаби тушунарли бўлади.

Ўзимнинг мутлақо айбсиз эканлигимни ҳис этишим, аксинча, мен тўла, мақсадга мувофиқ ҳаракат қилганлигим ва бунинг учун генерал Корольков ишнинг аҳволи билан дастлаб танишганидаёқ раҳмат айтганлигини ҳозирги аҳволим билан таққослайдиган бўлсак, менга мусулмон бўлганим учунгина шундай муносабатда бўлишди, деб аччиқ афсус-надомат қилишга ундайди. Бундан ортиқ таҳқирлаш бўлмаса керак. Агар Сиздай жаноб олийларининг назарига тушган одамдан ҳам шубҳаланадиган бўлишса, мусулмонларни ҳарбий хизматга олишнинг ҳожати йўқ кўринади.

Менинг лавозимимдан бўшатирилганлигим (бу кимнинг кўрсатмаси билан бўлганлигини ҳеч билолмадим) ҳар хил миш-мишларни юзага келтириб, обрўйимни тўкди. Мен эса айбсизгина эмас, бошқалар билан қиёслаганда, воқеадан хабардор шахсларнинг фикрича, мукофотланишга муносибман.

Жаноб олийлари! Менинг Сиздан бўлак ҳеч кимим йўқ, тақдирим Сизнинг қўлингизда, шу боисдан, Сизга мурожаат қиляпман. Фақат Сизгина менинг қораланган номимни оқлашингиз ва ишимга тиклашингиз мумкин.

Самимий ҳурмат ва эҳтиром билан
Сизга садоқатли С. Еникеев
Тошкент шаҳри, 22 сентябрь 1898 йил.

Ҳарбий вазир генерал-лейтенант А.Н.Куропаткин Еникеевнинг мактуби билан танишгач, унинг устига «Ажойиб офицер эди. Бир йилдан кейин хизматга қабул қилиш мумкин», деб ёзди.

Шундай қилиб, Еникеевга бир йилдан сўнг хизматни давом эттиришга рухсат берилди. У яна анча йиллар хизмат қилиб, генерал даражасига етди.

Генерал Еникеевнинг Тошкентдаги уйи ҳозирги Матбуотчилар ва собиқ Красноармейская кўчалари чорраҳа-

си яқинида эди. Бу уй генералга қайнотасидан мерос қолган. 1917 йил октябрь тўнтаришигача Еникеевнинг уйи Тошкентнинг оврўпаликлар яшайдиган қисмидаги энг гавжум хонадонлардан эди. Уй бекаси санъат ишқибози бўлиб, бу ерда театр томошалари кўрсатиларди.

Октябрь тўнтаришидан сўнг генерал Еникеевнинг яна омади кетди. Уни чор армиясининг генерали сифатида таъқиб қила бошладилар. Дастлаб уйини ҳам тортиб олишганди, кейинроқ унинг бир қисмида яшашга рухсат беришди.

Зайнаб Еникеевнинг уйида бўлганимда, у менинг олдимга эски бир папкани қўйди. Унинг ичида оила аъзолари, қариндошларнинг суратлари, ҳужжатлар билан бирга, Саодат Ҳакимовнанинг уйи масаласида турли ташкилотларга ёзган хатларининг нусхалари ҳам бор эди. Афтидан, унинг бир қисми совет ташкилотларида яхши хизмат қилган шу аёлнинг ҳурмати учун қайтариб берилган бўлса керак.

Йигирманчи йилларда генерал Еникеевни йигирма етти марта НКВДга чақириб, сўроқ қилишган, – деди Зайнаб опа. – Ҳар гал чақиришганда, у уйдагиларни, ортимдан борманглар, деб огоҳлантирар ва ҳар гал ўзи қайтиб келарди.

Зайнаб опанинг айтишича, генерал Еникеевнинг қамалмай қолишида оқ подшонинг даврида қўл остида хизмат қилган, замон ўзгаргач эса, инқилобчи бўлиб олган собиқ ҳарбийлар ёрдам беришган.

Баъзи маълумотларга қараганда С.Еникеев 1912 йилда генерал-майор унвонида истеъфога чиқади. Лекин 1914 йилда уруш бошланиши билан яна ҳарбий хизматга чақирилади. 1916 йилда Тошкентда «аёллар исёни» бошлангач, С.Еникеевга ўз полки кучлари билан бу исённи бостириш буюрилади. Бунга у шундай жавоб беради: «Мен ўйлайманки, ўз аскарларим ва шахсан ўз номимдан биз бу аёлларимиз ва болаларимизни отмаймиз, десам хато қилмаган бўламан».

Аскарлар унинг қарорини маъқуллашади, С.Еникеев буйруқни бажармаганлиги учун 24 соат мобайнида ўз полки билан Термезга сургун қилинади.

Бироз вақт ўтгач, полк Термезда қолади, С.Еникеевни эса мардикорчиликка борган туркистонликларга бошлиқ қилиб Россияга юборилади. Орадан 2–3 ой ўтгач, С.Еникеев Россиядан қайтарилади. Бу пайтда Россияда Октябрь давлат тўнтарилиши юз берган эди. Тошкентда ҳам тартибсизликлар бошланганди, оддий ҳарбийлар, офицерлар, генералларни терговсиз, судсиз отиб ташлаш ҳодисалари юз бераётганди. Термездан қайтган полк аскарлари С.Еникеевнинг ҳаётини сақлаш мақсадида, уни қалъага олиб келишади. У қалъадан уч ҳафтадан сўнг аскар депутатлари мандати билан қайтади.

С. Еникеев бир нечта тилларни: рус, татар, форс ва араб тилларини яхши биларди. Шу боис, кўп йиллар таржимон бўлиб ишлади. У ҳарбий ишни ёқтирмасди, истеъфога чиққач ёзувчи бўлишни хоҳларди.

Октябрь тўнтаришидан сўнг Ўрта Осиё Давлат университетининг шарқшунослик факультетида дарс берди, нотариал идорада ишлади. 1927 йилда нафақага чиқди, 1929 йил 11 июлда эса 73 ёшида ўпка шомоллашидан вафот этди.

ОҚ ПОДШОНИ МАМНУН ҚИЛГАН ВОҚЕА

Муҳаммадали халфа бошлиқ қўзғолончилар 1898 йил 17 май кечқурун Мингтепадан йўлга чиқиб, Қутчи, Баргак, Қорақўрғон, Кулла, Равот, Дархон, Сарикуй, Найдик, Қайирма, Ҳаканд, Дўнг қишлоқлари орқали ўтган эдилар. Қўзғолончиларни жазолаш пайтида чор маъмурлари дастлаб улар ўтган йўллардаги барча қишлоқларнинг аҳолисини айбли деб билдилар. Жумладан, генерал Корольков шу хусусда ҳарбий вазирликка ёзган мактубида қўзғолончилар ўтган 30 қақирим йўлда, бир қақирим кенгликда жойлашган барча қишлоқларнинг

аҳолисини (жами 3000 дан ортиқ оила) жазо тариқасида Россиянинг жанубига кўчириб, уларнинг ўрнига Россиядан одамларни кўчириб келтиришни таклиф этди. Корольковнинг фикри амалга ошса, бир ўқ билан икки қарғани уриш мумкин бўларди: биринчидан, суғорма деҳқончиликнинг пири саналган маҳаллий аҳоли Россия жанубига кўчирилса, у ерларда суғорма деҳқончиликни ривожлантириш мумкин эди. Иккинчидан, Россиядан водийга кўплаб рус оилалари кўчириб келтирилса, ўлкани руслаштириш йўлида янги катта қадам қўйилган бўларди. Лекин Корольковнинг бу таклифи ўтмади.

1898 йил 22 августда Духовский ташаббуси билан қақирилган, ўлкани яхши билган кишилар иштирок этган махсус кенгаш генерал Корольков таклиф этган жазо чорасини рад этди. Сабаби, 3000 дан ортиқ оилани Россияга кўчириш катта маблағ талаб қиладиган қийин иш бўлишидан ташқари, у ерда улар учун тайёр уй-жой ҳам йўқ эди. Иккинчидан, унумдор ерлардан кўчирилган маҳаллий аҳоли ўрнига кўчиб келадиган оврўпаликлар бу ерларда уларчалик самарали деҳқончилик қилишлари даргумон эди. Қолаверса, икки минг киши қатнашган исён учун ўттиз қақирим масофада яшаган бутун аҳолини жазолаш ўта адолатсизлик саналарди. Кенгашда қатнашган, маҳаллий аҳолини ҳам, тартибсизликлар пайдо бўлиши сабабларини ҳам яхши билган Фарғона вилоятининг янги ҳарбий губернатори, генерал Чайковский, жумладан, шундай фикр билдирди: «Юз берган тартибсизликларда алоҳида бир туман аҳолисини айблаш қийин бўлса керак, ақлини йўқотганларни ғазовотга қўзғашда эшонлар ва уларнинг муридларини айблаш мумкин, шу боисдан фақат шу кишиларни вилоятдан бадарға қилиш керак, бўлиб ўтган тартибсизлик тўла ташкилий иш натижаси эмас ва уни Россияга чамбарчас кўшиб олинган ўлкада яшаётган бутун аҳоли иштирок этган исён деб бўлмайди; Андижон лагерига жиноят-корона ҳужум Мадали эшон таъсирига берилган айрим

маҳаллий аҳоли вакилларининг ғазабга берилиши натижасидир ва бунинг учун суд томонидан қонун бўйича жавобгарликка тортилмаган маҳаллий аҳолини хонавайрон қиладиган оғир жазо чоралари кўриш мумкин эмас¹”.

Генерал Чайковский сўзининг охирида шундай деди: «Суд айбдорларни жазолаш даражасини тўла белгилайди ва шу боисдан суд белгिलाган жазодан, шунингдек, аҳолига товлон тўлатиш ва эшон қўрғонини бузиб ташлашдан бўлак жазо чоралари белгилашнинг зарурати йўқ».

Кенгашда сўзлаган бошқа бир қатор нотиклар ҳам шунга яқин фикрларни билдирдилар. Кенгаш исённинг ўчоғи саналган уч қишлоқ – Мингтепа, Қашғар ва Тожик қишлоқларини бузиб, ўрнида 200 оила яшайдиган рус қишлоғи бунёд этиш ва бундан ташқари, умумий тарздаги жазо чораси ва хазинага етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш учун бутун Фарғона аҳолисидан 1 миллион сўм ҳажмида товлон пули ундириш лозим, деган қарорга келди.

Махсус кенгашнинг қарори 1898 йил 25 августда телеграф орқали ўша пайтда Севастополда бўлган подшога етказилди. Подшо кенгаш қарорини умуман маъқуллагани ҳолда, аҳолидан йиғиладиган товлон пулини камайтириб, 300 000 сўм қилиб белгилади. Бундан ташқари Андижон қўзғолонининг асосий ташкилотчиларидан бўлак, қатнашчиларини таъқиб қилиб, ҳибсга олишни тўхтатишни буюрди.

Подшонинг бу кўрсатмалари дарҳол халққа эълон қилиниб, амалга оширила бошланди.

Лекин шундан кейин кўп ўтмай, ўша йил 7 сентябрда Петербургдан генерал Духовский номига телеграмма юборилиб, ундан генерал Корольков таклиф этган, 30 чақирим масофадаги, бир чақирим кенгликдаги майдондан аҳолини кўчириш тўғрисидаги таклифга муно-

¹ Москва, МДХТА, 801-фонд, 84-рўйхат, 23-иш, 191-бет.

сабати сўралди. 19 сентябрда жўнатилган жавоб телеграммасида генерал Духовский Корольков таклиф этган жазо чораси жуда оғирлиги ва уни амалга ошириш мушкуллиги сабабли мақбул эмаслигини, бу борада 25 августда подшонинг розилиги ҳам олинганлигини, ҳозир водийда олий ҳазрат кўрсатмалари асосида ишлар амалга оширилаётганлигини маълум қилди. Лекин бу телеграмма анча кеч, 19 сентябрда юборилди. Ҳарбий вазир эса бу масалани 13 сентябрда тайёрланган махсус маърузасига киритиб, подшога тақдим этган эди. Подшо эса тақдим этилган маърузани синчиклаб ўрганиб ўтирмай, тасдиқлаб юборди. Шундай қилиб, идоравий нуқсонлар туфайли Олий ҳокимият чалғитилиб, бир масалада икки хил кўрсатма берилди.

Подшонинг янги кўрсатмасидан сўнг Андижон қўзғолони воқеасини яхши билган кишилардан иборат икки комиссия тузилди. Марғилонда тузилган комиссияга генерал Чайковский, Тошкентда тузилган комиссияга генерал Духовский бошчилик қилишди. Ҳар икки комиссия масалани яна атрофлича муҳокама қилиб, ўттиз чақирим масофада, бир чақирим кенгликда яшовчи маҳаллий аҳолини кўчириш ҳақидаги таклиф умуман номақбул, подшо ҳазратлари илгари буюрган ва халққа эълон қилинган жазо билан чекланиш керак, деган хулосага келди. Шу билан бирга генерал Чайковский мабодо бир чақирим кенгликдаги майдондан аҳолини кўчириш ҳақидаги қарор ўз кучида қолгудек бўлса, бу майдоннинг Андижон шаҳрининг оврўпаликлар яшайдиган қисмига туташган жойлари охиригилар (оврўпаликлар) ихтиёрига берилиши мумкин, деган фикрни айтди. Бош ҳарбий губернатор Духовский ҳарбий вазирга бир қатор илтимослар ёзиб, жумладан, бир чақирим кенгликдаги майдонни аҳолига қайтариб беришни, подшонинг 25 августдаги амри фармони ўз кучида қолишини сўради. Унинг фикрича, бу қарордан қайтиш маҳаллий аҳоли кўз ўнгида Олий ҳокимиятнинг обрўйига путур етка-

зар, ишончсизликни юзага келтирарди. Лекин шу билан бирга, Духовский ҳам махсус кенгашнинг қарорига ва ўз илтимосларига, шунингдек, икки комиссия хулосаларига зид равишда, гўёки ўз ҳудудини кенгайтиришга жуда зарурат сезаётган «Андижон шахрига бепул ер ажратиб олиш учун вазиятдан фойдаланишни истаб», бир чақирим кенгликдаги майдоннинг Андижонга туташ жойини шаҳар ихтиёрига беришни талаб қилди.

1899 йил 13 февралда подшонинг учинчи амру фармони олинди. Унда 30 чақирим узунликдаги, бир чақирим кенгликдаги майдон умумий асосда (ўз мулки сифатида) маҳаллий аҳоли ихтиёрида қолдирилган, Ҳаканд бўлисидаги 382 оилага қарашли бўлган, шу бир чақирим кенгликдаги майдонга кирган 286 десятинадан ортиқ майдон Духовскийнинг илтимосига биноан Андижон шахрининг оврўпаликлар яшайдиган қисми ихтиёрига, биринчи навбатда маҳаллий гарнизон эҳтиёжларини тўла қондириш учун берилди. Шундай қилиб, қўзғолоннинг ўчоғи бўлган Мингтепа, Қашғар, Тожик қишлоқлари аҳолиси қатори, қўзғолонда аҳолиси деярли иштирок этмаган Ҳаканд қишлоғи аҳолиси ҳам ўз уй-жойлари ва ер-сувларидан ажралиб, турли томонга тўзиб кетишди.

Ҳакандликлар бу адолатсизлик ҳақида кўп шикоят ёздилар, лекин натижаси бўлмади. Шу хусусда Тошкентга шикоят қилгани борган ўн беш нафар кишини Андижонга қайтгач, маъмурлар қамаб қўйишди.

1925 йил 10 февралда Андижонга Калинин келди. Андижон батраклари ер ислоҳоти амалга оширилаётганлиги муносабати билан Ҳаканд ерларини қайтариб беришни сўраб, Калининга хат ёздилар. Аммо бу масала Совет ҳокимияти даврида ҳам ижобий ҳал этилмади.

Мингтепа, Қашғар, Тожик қишлоқларининг туғилиб ўсган еридан қувилган аҳолисининг бир қисми Аравон томонларга кўчиб кетди, 780 хонадон эса Мингтепадан икки чақирим жанубдаги адирликка кўчадиган бўлишди. Оқ подшо исёнкор Мингтепа аҳолисини Туркистон-

дан бадарға қилмай марҳамат кўрсатганлиги учун янги куриладиган қишлоққа «Марҳамат» деб ном бериладиган бўлди.

Уч қишлоқ аҳолисига 1899 йил 1 мартгача уй-жойларини бузиб, кўчиш буюрилди. Бу буйруқ ўз вақтида бажарилди. 1899 йил 4 мартдан эса уйлари бузилиб, текисланган уч қишлоқ ўрнига янги эгалари кўчиб кела бошлашди.

Тошкентдан ер тузувчилар ва меъморлар келиб, 200 хонадонга мўлжалланган, водийдаги оврўпаликлар яшайдиган тўртинчи посёлканинг лойиҳасини тайёрлашди. Черков, мактаб, амбулатория, бўлис бошқармаси идораси, черков руҳонийлари яшайдиган уйлар қаерда курилиши белгиланди. Туркистон Бош ҳарбий губернатори бу бинолар курилиши учун хазинадан 46 минг сўм ажратди.

Ҳукумат янги посёлкага кўчиб келадиган ҳар бир оилага ҳовли учун бир ботмондан (бир гектарга яқин), деҳқончилик қилиш учун олти ботмондан ер ажратди. Бундан ташқари ҳар бир оилага уй қуриб олиши учун юз сўмдан ёрдам пули ажратди. Янги посёлка ўрнида тез кунда қурилиш ишлари бошланиб кетди.

1899 йил 15 май кечқурун янги қуриб битказилган Тошкент темир йўл вокзалидан Туркистон ўлкаси Бош ҳарбий губернатори вазифасини бажарувчи, илгари бир неча йил Фарғона вилояти ҳарбий губернатори бўлиб ишлаган генерал-лейтенант Н.А.Иванов ўз аъёнлари билан махсус поездда Фарғонага йўл олди. Бу сафардан мақсад бутун ўлкани ларзага солган Андижон қўзғолонининг бир йиллигини ўзига хос тарзда нишонлашдан иборат эди, бунинг учун у ерда зарур тайёргарлик ишлари кўриляётганди.

Эртаси кундузи соат ўн бирда генерал тушган поезд Қўқонга етиб борди. Шаҳар вокзалида юқори мартабали меҳмонни шаҳар амалдорлари ва маҳаллий аҳоли вакиллари кутиб олишди. Маҳаллий аҳоли вакиллари Ивановга нон-туз тутиб, гуноҳларини кечиришни сўрадилар.

Меҳмон уларнинг нон-тузларидан тотимади, гапларига жавоб ҳам бермади. У шаҳарнинг оврўпаликлар яшайдиган қисми билан темирйўл вокзалини боғлайдиган янги йўлни кўздан кечирди. Сўнг бироз дам олгач, яна поездга ўтириб, Янги Марғилонга йўл олди.

«Горчаково» темирйўл бекатида ҳам генерал Иванов тантанали вазиятда кутиб олинди. Кутиб олувчилар сафида Фарғона вилояти ҳарбий губернатори, генерал-лейтенант Чайковский, Марғилон уезди бошлиғи, подполковник Рудановский, участка ноиби, капитан Бжезицкий ва бошқа амалдорлар, маҳаллий аҳоли вакиллари бор эди. Бу ерда ҳам маҳаллий аҳоли вакиллари баланд мартабали меҳмонга нон-туз тутдилар ва гуноҳларини кечиришни илтимос қилдилар. Иванов уларнинг нон-тузидан ҳам тотимади... Янги Марғилонда янги қуриб битказилган православ ибодатхонасини кўздан кечирди ва уни табарруклаштириш маросимида иштирок этди.

18 май саҳарда Иванов тушган поезд «Федченко» темирйўл бекатига етиб борди. Бу ерда уни ва аъёнларини булутга сапчидиган отлар қўшилган дилижонлар кутиб турарди. Меҳмонлар шу дилижонларга ўтириб, кўзғолон ўчоғи бўлган, ҳозир эса 200 оврўпалик оила яшайдиган посёлка қурилаётган Мингтепага йўл олишди.

Қувадан ўтиб, икки томони яхшилаб парваришланган ям-яшил экинзорлар ва боғ-роғлардан иборат йўлдан тўққиз чақирим юрганларидан кейин, адирликлар бошланди. Адирлар тугагач, яна экинзорлар оралаб кетган катта йўлдан тўққиз чақирим юришди. Шундан кейин собиқ Мингтепа, Қашғар ва Тожик қишлоқлари ҳудуди бошланди.

Генерал Иванов Муҳаммадали халфа ҳовлиси жойлашган, ҳозир фақат вайроналари қолган жойдан ўтаётиб тўхтаб, дилижондан тушди. Унга ҳамроҳ бўлган фарғоналик амалдорлар исёнкорнинг бу ерда ўтган ҳаёти ҳақида гапириб беришди.

Янги рус посёлкаси чегарасида генерални аҳоли бут ва нон-туз билан кутиб олди. Меҳмон нон-туздан тотиб, кишилар билан қуюқ саломлашиб, самимий суҳбатлашди, қандай ўрнашаётганликлари, қийинчиликлар ҳақида сўради. Кейин янги қад кўтараётган посёлкада қурилаётган уйларни кўздан кечирди. Қурилиш ишлари бошланганлигига эндигина икки ярим ой бўлганлигига қарамай, кўпчилик уйларни кўтариб, томини ёпишга улгурган, бир қисмида эса бу ишга тайёргарлик кўрилаётган эди.

Генерал ярим чақиримча пиёда юриб, посёлка марказига борди. Бу ерда ҳам қурилишга тайёргарлик ишлари авжида эди. Черков, мактаб, амбулатория бинолари пойдеворлари учун жой тайёрланиб, анча миқдорда тош, пишган ғишт, семон, бошқа қурилиш материаллари келтириб қўйилган эди.

Тушдан кейин бутун аҳоли посёлка марказига тўпланди. Янги Марғилон черкови попи О.Н.Москвин Ўш ва Андижондан келган руҳонийлар жўрлигида қилган ибодатда тўпланган аҳолининг ҳаммаси қатнашди. Ибодат тугагач, шу кун махсус юборилган отлиқ батарея взводи аскарлари осмонга ўқ узиб, салют беришди. Шундан сўнг мусулмон ўлкада, ватан озодлиги, эрк ва эътиқод учун исён кўтарганлар яшаган жойда уларнинг орзулари ҳеч қачон ушалмаслигининг рамзи сифатида гумбазидаги тилларанг хочини ярақлатиб турадиган ибодатхона пойдеворига ғишт қўйилди.¹

Дастлабки ғиштларни Н.А.Иванов, А.П.Чайковский, ва В.И. Янушовскийлар қўйишди. Генерал Иванов бу шонли воқеа муносабати билан ўлканинг энг катта бошлиғи номидан бутун посёлка аҳолисини табриклади. Подшо ҳазратлари шарафига «ура!», деб бақирди. Бунга жавобан атрофни кучли «ура» садолари тутиб кетди, одамлар завқланиб, бош кийимларини осмонга отишди.

¹ Мингтепада тикланган бу ибодатхона 1937 йилгача бор эди. Шу йили уни диний обида сифатида бузиб ташланди. Бугунги кунда унинг қўнғироғигина сақланиб қолган. – Муаллиф.

Шундан кейин генерал саф тортган қўшинлар (казаклар, пиедалар отрядлари ва тоғда жанг қиладиган отлич батарея взводи) томон борди. Бу ерда ҳам «ура!» садолари янгради. Қўшинлар генерал Иванов ва бошқа ҳарбий раҳбарлар турган жойдан оркестр садолари остида шахдам қадамлар билан саф тортиб ўтдилар.

Шу куни азиз меҳмон рус посёлкасидан икки чақирим жанубдаги янги қурилаётган «Марҳамат» қишлоғида ҳам бўлди. Марҳаматликлар меҳмонни нон-туз билан кутиб олдилар. Генерал эса уларнинг ҳам нон-тузини тотимади. Лекин янги жойдаги қурилишнинг бориши, қишлоқни суғориш имкониятлари билан қизиқди. «Марҳамат»да оилалар қамиш капаларда ва ертўлаларда яшаётганди, қишлоқ қурилиши суръати секин эди. Маҳаллий чор амалдорлари Фарғонанинг ёзи узоқ, қишлоқ кишилари кузгача гувала уйларни тиклаб, ичига кириб олишади, деган фикрни айтишди. Лекин ундай бўлмади. Кузгача уйини тиклаб, ичига кириб олишга ҳамма ҳам улгурмади. Фақат бугина эмас. Шу йил баҳор ва ёзда марҳаматликлар қурилиш билан овора бўлиб, деҳқончилик қилишга улгуришмади, топган-тутганларини иморатга сарфлашди. Аксига олиб, қиш ҳам қаттиқ келиб, узоқ давом этди. Натижада қишлоқ аҳолисининг оч қолиш хавфи туғилди.

Пахта етиштирадиган қул хизматини давом эттириши учун оч қолиб ўлмаслиги керак эди. Тошкентда бу масала муҳокама қилиниб, ўлка Бош ҳарбий губернатори Россия ҳарбий вазирига махсус мактуб ёзди.

«Ҳарбий вазир жанобларига»¹ 8 февраль 1899 йил, Тошкент шахри

Фарғона вилояти ҳарбий губернатори 13 январда юборган № 446 рапортида Тожик, Қашғар ва Мингтепа қишлоқларидан кўчирилган аҳолидан ташкил топган

¹ Москва, МДХТА, 400-фонд, 1-рўйхат, 2183-иш, 162-бет.

Марҳамат қишлоғи аҳолиси ўзларига ажратилган ерларга экин экишга улгурмай, ҳозирги пайтда жуда ночор бир аҳволга тушиб қолдилар. 750 оиладан 160 нафарининг еб-ичиш учун ҳеч қандай маблағи йўқ. Уларнинг нохуш аҳволи яна шу билан ёмонлашаяптики, ёқилғилари йўқ, узоқ давом этган қаттиқ қиш шароитида бу нарса, худди овқатланиш учун нон қандай зарур бўлса, шундай зарурдир.

Гарчи атрофдаги аҳоли марҳаматликларга баҳоли-қудрат ёрдам кўрсатаётган бўлсалар ҳам, бу ёрдам жуда оз, ҳар ҳолда уларни ҳозирги ночор аҳволдан олиб чиқа олмайди, шу сабабли генерал-майор Чайковский марҳаматликларнинг аҳволи ҳақиқатда оғирлиги ва ночорлик оқибатида келиб чиқадиган, яшаш учун маблағ топиш мақсадида қилинадиган ўғирлик, талончилик ва қароқчилик каби қонунга зид хатти-ҳаракатларнинг олдини олиш мақсадида, мазкур қишлоқ аҳолисига уч-тўрт ой, яъни ғалла пишиғигача, қиш шароитида умуман бўлмайдиган бошқа хил меҳнат усуллари билан пул топиш имконияти туғилгунча, озгина моддий ёрдам кўрсатиш таклифи билан кирди.

Фарғона вилояти ҳарбий губернаторининг талабномаси топширилган ҳарбий губернаторлар Кенгаши Марҳамат қишлоғи аҳолисига ёрдам бериш зарурлигини тан олиб, Марҳамат аҳолисининг жуда муҳтожлик сезаётган оилаларига Фарғона вилояти аҳолисидан йиғилган товон пули ҳисобидан 5000 сўм миқдорида ёрдам пули ажратишга қарор қилди.

Сиз жаноби олийларига юқорида баён этилганларни маълум қиларканман, берилган кўрсатмани тасдиқлашдан бош тортманг, деб ожизона илтимос қилиш шарафига мушаррафман.

Бунда Сиз жаноб олийларига яна шуни маълум қилишни бурчим ҳисоблайманки, юқорида тилга олинган қишлоқлардан кўчирилган 750 оиланинг ҳар бирига ёрдам тариқасида товон маблағларидан 50 сўмдан сарф-

лаш ҳақида рухсат берган эдингиз ва бу жами 37500 сўм-ни ташкил этган бўлса ҳам, лекин шу пайтгача бу эҳтиёж учун, Кенгаш журнали томонидан 20 январда рухсат берилган 5000 сўмни қўшиб ҳисобланганда, 12000 сўм ажратилди.

Бош губернатор вазифасини бажарувчи:» (имзо)

Иванов ўз аъёнлари билан уйлар қурилаётган янги дала йўли бўйлаб бироз юргач, бир гуруҳ ўзбек аёллари-га дуч келди. Улардан уч нафарининг юзи очиқ эди. Шу аёллар «Здрасти!» деб таъзим қилишиб, юксак мартабали меҳмонга нон-туз тутишди. Ивановнинг Туркистонда яшаётганига анча йиллар бўлган, лекин бундай ҳодисани биринчи марта кўриши эди. У жилмайиб, аёллар тутган нон-туздан тотиди...

Генерал марҳаматликлар билан хайрлашаётиб, янги жойга яхши жойлашиб олинглар, сизларга катта марҳамат кўрсатган подшо ҳазратларини дуо қилинглар, қўшни рус қишлоғидагилар билан дўст бўлиб яшанглар, деб тайинлади. Кейин яна дилижонга ўтириб, аъёнлари ва мезбонлар ҳамроҳлигида Андижонга йўл олди.

Андижон шаҳар амалдорлари баланд мартабали меҳмонни шаҳарга уч чақирим етмасдан, адирликда, йўл устида кутиб олдилар. Дилижонлар адирликдан бироз юргач, яна кўм-кўк воҳа бошланди, кўп ўтмай шаҳарга кириб келишди.

Шаҳар кўчалари баланд мартабали меҳмонни кутиб олиш учун маҳаллалардан ҳайдаб келинган кишиларга тўла эди. Улар зўрма-зўраки кулиб, қўлларини силкиганча меҳмонни табриклашарди. Дилижонлар карвони шаҳарнинг марказий кўчасида кетаётганда қўлида тутатилган исириқ кўтарган мўйсафид югургилаганча кўчани кесиб ўтиб, генерал ўтирган дилижонга исириқ солди...

Йўлнинг бир жойида беқасам ва банорас тўнлар, хром этиклар кийган, бошларига оппоқ саллалар ўраган анча-

гина кишилар тўпланиб туришарди. Улар олдида турган икки кишининг қўлида найча қилиб ўралган қоғоз бор эди. Андижон уезди бошлиғи Коишевский Ивановга нимадир деди. Генерал дилижондан тушиб, одамлар билан саломлашди. Сўнг: «Қандай арзларингиз бор, айтинглар», деди. Икки кишининг қўлидаги хитой қоғозга ёзилиб, чети ҳошияланган хатлардан бири Марғилон уезди аҳолиси номидан ихлоснома, иккинчиси Андижон шаҳри ва музофоти аҳолиси номидан арзнома эди. Вакил қилинган кишилар ихлоснома ва арзномани ўқишди. Шундан ҳозир бўлган тилмоч уларнинг мазмунини генералга таржима қилиб турди. Мана ўша ихлоснома ва арзнома:

«Туркистон вилояти олий даражали генерал губернаторининг лавозиматини адо этиб турувчи генерал-лейтенант

Николай Александрович Иванов жанобларига

ИХЛОСНОМА¹

Ушбу билан ўтиниб арз қиламизки, бизким, Марғилон фуқаролари Фарғона ва бутун Туркистон фуқаролари қаторида император аъзам – оқ подшо ҳазратларининг чин ихлосли ва оқ кўнгилли фуқаролари эрдик. Тинч яшаб, кундан-кунга манфаат кўриб, оқ подшо ҳазратларининг аркони давлатлари ва бизга бўлган меҳр-муҳаббатлари зиёда бўлишини тилаб тургандик. Шундай замонда худодан беҳабар, подшонинг қадрини билмаган, жоҳил одамларнинг ёмон кирдикорларидан бошимизда ғуборлар пайдо бўлди. Ўша машъум ҳодисадан бери бир йил ўтди. Шундан буён ҳазрат оқ подшо ва аркони давлатларига бизларнинг оқ кўнгил ва ихлосманд фуқаро эканлигимиз маълум бўлғондир, деб умид қилғон эрдик.

1 «Туркестанские ведомости» газетаси. 1899 йил 27 май, № 1756.

Ушбу кунларда мазлум бўлиб ўлгон фуқаро ва бе-гуноҳ посбон аскарларнинг қабрларини кўтарганда шундоқ ёмон ишни қилгон ёмонларнинг кирдикорларини ўйлаб, уларнинг гуноҳлари учун хижолат бўлиб, юз тубанчилик билан арз қиламизким, ҳазрат император аъзам – оқ подшоҳимизга биз фуқароларнинг ушбу арзимизни етказиб, хижолатларимизни кўтарурга ва авфу қилурга ёрдам қилсалар. Аввал ҳам ихлосли, чин кўнгилли фуқаро эрдик. Мундан кейин ҳам ихлосимиз ва эътиқодимиз билан фуқаролик қилмоққа ниятларимиз маҳкамдир. Ва ҳар қандоқ беақл ва худодан беҳабар одамлар бўлса ҳам ибрат олиб, яхшилар қаторида бўлса керак, деб ўйлаймиз.

Катта, соф дарёга озроқ лойқа тушгани билан ғубор бўлмаса керак, деб умид қиламиз».

**«Туркистон вилоятининг улуғ афзатлу (фазилатли)
жаноб генерал губернатори лавозиматларини адо
этиб турувчи жаноб генерал адъютант Иванов тўра
жанобларига Андижон шаҳри
ва музофотидаги барча фуқаролардан**

АРЗНОМА

Бизлар, Андижон уездининг барча фуқаролари Сиз улуғ афзатлу, илгари устимиздан турган аъёнимиз ҳузуримизга ташрифи қадам қилганларидан ва дийдорларини кўришга мушарраф бўлғонимиздан, ўзимизни ниҳоятда бахтли ва иқболли эканмиз, деб бағоят хурсанд бўлдук. Не учунки, Сиз улуғ афзатлу бизларга улуғ бўлиб тургон вақтларингизда биз фуқароларингизга қилгон шафқат, марҳамат ва ёрдамингиз барчамизга маълум эрди. Ва Сиз марҳаматли ҳам бизларнинг вилоятларимизнинг одамлари император аъзам – оқ подшо ҳазратларига чин эътиқод, ихлос бирла фуқаро ва раия бўлгон эканлигимизни билгон эрдингиз.

Биз бечора фуқаролар жаноби оқ подшо ҳазратлариға чин кўнгил бирла фуқаро бўлиб, ул олампаноҳнинг сояи давлатларида ором ва роҳат топиб, тинчлик ва осойишталик бирла яшайтурган эрдик. Шул важдан вилоятимиз ниҳоятда обод бўлиб, камбағалларимиз давлатманд бўлиб турғон ҳолларимизда ҳеч кимнинг хаёл ва хотириға келган эмас эрдик, ўтган йилдаги ушбу кунда ёмон воқеа содир бўлиб, биз бечора фуқаролар шундоқ хижолат ва шарманда бўламиз, деб ўйламағон эрдик.

Ўшанда ҳаммамизнинг ғафлатда қолғонимизга боис шулдирки, бундоқ адолатли тинчлик ва осойишталик асрида бирор одамнинг кўнглига келмас эрдик, жаноб оқ подшо ҳазратларининг шижоатли аскарлариға югурмоқ тугул, давлати Русиянинг бирон-бир одамиға ёмон кўз билан қарайтурғон топилмас, деб ўйлардик. Энди бизларда ўшандоқ ёмон ҳодиса тўғрисида важҳ айтиб, ўзимизни тоза қилмоққа ҳеч бир тил йўқдир.

Сиз улуғ даражали ва шафқатли, илгари устимиздан турғон ва аҳволимизни билғон улуғимиздан вақтни ғанимат билиб, тубанчилик бирла бошларимизни оёқларингизга қўйиб, арз қиламизки, марҳамат айлаб, бизларни ўшандоқ ғафлатда қилғон гуноҳларимиз ва йиғлаб турғон кўз ёшларимизни ул барчага марҳаматли олампаноҳ жаноби император аъзам – оқ подшо ҳазратлариға етқуриб, ул даргоҳи олийдан илтимос қилсаларким, ўшандоқ ўтган бебахтлиғ ишларимизни ёдларидан чиқариб, биз бечораларни ўзлариға қарашли сойир (содик) фуқаро ва райилари қаторида муносиб кўрсалар.

Биз оқ юзли бўлиб, илгаригидек ул олампаноҳнинг ва хонадони олияларининг ҳақлариға дуо қилмоққа восил бўлсак, деб омин ёзилди.

**18 жавзада, 1899 йилда, 21 муҳаррамда,
1317 ҳижрийда».**

عالی درجه ترکستان ولایتی نینگ کیرال کو برناظرینی لوازماتینی ادا قیلوب تورغوی کیرال لېشنا نت نیکولای الیسان درو بیج ایوا نوی جناب لاریغه
اخلاص نامه

اوشبونی ایلان اوتولوب عرض قیلا میزکم بیزلار مرغیان فقرالاری ترکستان وخرغانه فقرالاری قناریده حضرت امیراطور اعظم آق پادشا، حضرتلاریغه چین اخلاص و آق کوئل بیلان فقرالاری بولوب تیج توروب کوندان کوئغه منفعت کوروب آق پادشا، حضرتلاری و ارکان دولت لاریبی مهر و محبت لاری زیاده بولوب تورکان زمانه خدادین بی خبر پادشاهی قسرینی بیلمکان جاهل آدم لاری بیان کیرداری دین باشمیزغه غبارلار پیدا بولوب بویل دان بویان حضرت آق پادشا، ارکان دولت لاریغه بیزلاری آق کوئل و اخلاص لیک فقرایکاتیزم معلوم بولغان دوردیب امید توروب ایدوگ اوشبو کونلارده مظلوم بولوب اولکان فقرالارغه پاسیان بی کناه عسکرلاری قیزلاری کونارکانده شونداغ یمان ایشینی برپا قیلغان بهان لاری کیردارینی اویلاپ یمان لاری قیلغان کنناشغه بیزلار خجالت بولوب یورتو پانچلیک بیلان عرض قیلا میزکم حضرت امیراطور اعظم آق پادشاهمیز خف منلاریغه آیان لاریبی آستیمه بیز فقرالار نینگ شیو عرضی یتکوزوب بیزلاری اوشبو خجالت لاریمیزی کونارورمغه و عفو قیلورمغه یاردم قیلسه لار اول هم اخلاص لیک چن کونکل لیک فقرای ایدوگ موندان کین هم اخلاصمیز و اعتقادیمیز بیلان فقرالیک قیامامغه نیت لاریمیز حکم دور وهر قیداغ بی غفل و خدادین بی خبر آدم لار بولسه هم عبرت آلوب بخش لار قناریده بولسه کراک دیب اویلایمیز کینه صافی دریاغه آرزای لای سو نیکان بیلان غبار بولماسه کراک دیب امید قیلا میز

اولوغ افضللو جناب ترکستان ولایتی کیرال کو برناظرینی لوازماتینی ادا قیلوب تورغوی جناب کیرال لېشنا نت ایوا نوی نوره جناب لاریغه

اندیجان شهری ومضافا ده کی بارجه فقرالردان عرضنامه بیزلار اندیجان اویازینی برجه فقرالاری سز اولوغ افضللو ایلکاری اوستومزده تورغان، اواغ، سز بیزلاری اوستومزده

نشرینی، قدم قیلغان لاریغه و دیدارلارینی کورگانمیزغه اوزیمیزی نواپینی بخت لیک و اقبال لیک ایگان میزدیب خورسند بولوی نه اوچن که سز افضللو بیزلار که اولوغ بولوب تورغان و منتلاریده بیز فقرالاریغه قیلغان شفقت و مرحمت و یاردم لاری بارجه مژکه معلوم ایردی و هم سز مرحمت لویه بیزلاری ولایت لاریمیزی آدم لاریبی امیراطور اعظم آق پادشا، و حضرتلاریغه چین اعتقاد و اخلاص بیلان فقرای وریه بولغان ایکاتیزمیزغه نوشوکان ایرد بیلار و چنانکم بیز بیچاره فقرالار جناب آق پادشا، حضرتلاریغه چن کونکل بیلان فقرای بولوب اول عالم پناه نی سایه دولت لاریده آرام و راحت نایب نینج لیک و آسایشه لیک بیلان نورد وک شول وجه دین ولایت لاریمیز نواپینی آباد بولوب و کینغل لاریمیز دولت مند بولوب تورغان حال لاریمیزده هیچکفی خیال و خاطر یقه کبلکان ایس ایردی که اونکان یلده کی اوشبو کونده بولغان بیان واقعه صادر بولوب بیز بیچاره فقرالار شونداغ خجالت و شرمنده بولامیزدیب اوشانداغ همه مزی غلغته قالدانمیزغه باعث شولدو که موندان عدالت لیک و نتج لیک و آسایشه لیک، عسرده برار آدمی کونکلیغه کیماس ایردی که جناب آق پادشا، حضرتلاریبی شجاعت لیک عسکرلاریغه یوکورماق توکول برارنه دولت روسیه آدم لاریغه یمان کوز بولان فرایدورغان آدم نافیلسه دیب ایمنی بیزلارده هیچ مرتیل یوقدور اوشاندای یمان حادثه توغروسیمه وجه اینب اوزومیزی نازه قیلاممغه شول وجه دین سز اولوغ درجه لو و شفقنلو بیزلاری ایلکاری اوستومزده تورغان و احوالری بیلکان اولوغ سز اوچن و مفتی غنیمت بولوب نوبان چیلیک ایلان اوتوب باشلاریمیزی ابلاغ لاریغه قویوب عرض قیلامیزکم مرحمت ایلاپ بیزلاری اوشاندای غلغته قالدان کنتلاریمیز و یغلاپ تورغان کوز باشمیزی اول برجه مرحمت لیک عالم پناه جناب امیراطور اعظم آق پادشا، حضرتلاریغه یتکوروب اول درگاه عالی دان الناس قیلسه لار که اوشاندای اونکان بی بخت لیک ایشلاریمیزی پادلاریمیز چقاریب بیز بیچاره لاری اوزلاریکه قراشلی سائر فقرای وریه لار قناریده مناسب کوروب آق بوزلیک بولوب ایلکاری دیک اول عالم پنادی و خاندان عالیه لاریبی حق لاریغه دعا قیلاممغه و اصل بولسا قی دیب آمین یاریلیدی ۱۸ نجه جوزده ۱۸۲۹ نجه یلد ۲۱ نجه محرم ده ۱۳۱۷ نجه هجری ده

Марғилон уезди аҳолиси номидан ихлоснома ва
Андижон шаҳри ва музофоти аҳолиси номидан
арзноманинг матни

Шубҳасиз, чор тузумидан манфаатдор бўлган сотқин маҳаллий амалдорлар томонидан тайёрланган бу ихлоснома ва арзномани тинглагач, генерал Иванов шундай деди:

– Собиқ губернаторларингиз сифатида сизларнинг қилмишларингиздан уялаяпман, афсусланаёпман. Мана, ҳозир қилмишларингизга пушаймон бўлиб, узр сўраяпсизлар. Ўз узрларингизни сўзда эмас, амалда ифодаласаларингиз яхши бўларди.

Арзномаларни ўқиганлар қўлларидаги қоғозни ялинчоқ бир қиёфада тутиб турардилар. Бошқалар ҳам генерал нима қарорга келишини билолмай ҳаяжонда эди. Ниҳоят, генерал арзномаларни олиб, адъютантига берди, кейин нон-туздан тотиди.

– Нон-тузларингиздан тотийман.

Одамлар елкаларида осилиб турган оғир тош ерга тушгандай енгил нафас олдилар.

– Мен ҳарбий вазир орқали сизларнинг узрларингизни ҳаммамиз учун азиз ва мўътабар бўлган подшо ҳазратларига етказаман, – деди Иванов. – Подшо ҳазратлари бунга қандай муносабатда бўлиши ҳеч кимга маълум эмас. Лекин сизлар учун илтимос қилиб кўраман. Бунга шунинг учун журъат этаманки, ўзим тўғри сўз бўлганимдан, сизларнинг сўзларингизга ҳам ишонаман.

Тўпланганлар орасида жонланиш рўй берди.

Шундан кейин генерал дилижонга ўтириб, йўлида давом этди.

Ўтган йилги қўзғолонда ҳалок бўлган 21 ҳарбийнинг 19 нафари насроний, бири мусулмон, бири яҳудий эди. Кеч соат 6 да Иванов 19 аскар кўмилган қабристонда бўлиб, қабрларга янги ўрнатилган қабртошларни кўздан кечирди, тўпланган кишилар сафида туриб ибодат қилди. Сўнгра марҳум ҳарбийлар хотираси учун қурилаган эсдалик – ибодатхона пойдеворига тантанали вазиятда гишт қўйишда қатнашди.

Кечкурун шаҳар катталари баланд мартабали меҳмон шарафига зиёфат беришди. Зиёфатдан сўнг ўлка

бошлиғи вазиғасини бажарувчи тўғри вокзалга бориб, ҳарбий вазир номига қуйидаги телеграммани юборди:

«Кеча Янги Марғилонда менинг иштирокимда янги ибодатхонани табарруклаштириш маросими бўлди. Бугун, 18 майда, Фарғонада бўлган тартибсизликларнинг бир йиллигига Рус қишлоғида черков ва Андижонда қатл этилганлар дафн этилган қабристонда ибодатхона пойдеворига ғиштлар қўйилди. Шуларни маълум қиларканман, Сиз ҳазратларидан ҳаммамиз учун азиз ва мўътабар подшоҳи аъзам тахти пойида тиз чўкиб, Фарғона вилояти маҳаллий аҳолиси айрим вакиллари ўтган йили қилган гуноҳ учун бутун вилоят аҳолисининг қаттиқ пушаймони ва узрини ул зоти шариғфа маълум қилишин-гизни ҳурмат билан илтимос қиламан.

Аҳолининг менга қилган арзига биноан уларнинг пушаймони ва узрини Сизга маълум қилишга журъат этдим».

Шундан кейин генерал Иванов ўзини кузатиб юрган Фарғона вилояти ва Андижон уезди амалдорлари билан хайрлашиб, кеч соат 11 га яқин поездга ўтирди.

Эртаси, 19 майда, соат 2 га яқин Иванов Тошкентга етиб келди. Бу ерда унга ҳарбий вазирдан келган телеграммани тутқазишди. Вазир жаноблари бу телеграммада Иванов Фарғонадан юборган телеграммани подшо ҳазратларига етказганлигини маълум қилган эди. Ўз навбатида подшо ҳазратлари қуйидаги жавоб телеграммасини юборишни амр қилибдилар:

«Маҳаллий аҳолининг афсус-надомат туйғулари баён қилинган хабарингизни қониқиш билан ўқидим».

Подшо ҳазратларининг бу сўзларини аҳолига эълон қилиш учун дарҳол Фарғона ҳарбий губернаторига етказилди.

КЎК ДАФТАРДАГИ ЁЗУВЛАР

Муҳаммадали халфа беш марта уйланган, қатл этилишдан аввал тўртта хотин унинг никоҳида бўлган. Биринчи хотини Тожибиби Мақсудхожи қизига Макка-

га бормасдан аввал уйланган. Бу аёл Мингтепадан унча олисда бўлмаган Бобохуросон қишлоғилик эди. У эшондан икки фарзанд – Неъматпошша ва Ҳамробибии исмли қизлар кўрган. Эри қатл этилган пайтда Тожибиби 29 ёшда, қизларининг каттаси саккиз ёшда, кичиги уч ёшда эди.

Муҳаммадали халфа кейинги хотинларига ҳаждан қайтиб, эшон сифатида шон-шухрат қозонгач уйланган. Айтишларича, бу хотинларининг учтаси бадавлат оилаларнинг фарзандлари бўлиб, эшонга қариндошлик иплари билан боғланишни истаган муридлари ўша пайтдаги одатга биноан назр қилишган.

Иккинчи хотини Иснорабиби Абдужалил қизи Тожиқ қишлоғилик эди. Эшон қатл этилганда унинг Абдужалил исмли етти яшар ўғли бўлган. Учтинчи хотини Мингтепа бўлисининг Орол қишлоғилик Сожида биби Исабой қизи эди. Эшон бу хотинидан фарзанд кўрмаган. Шу сабабли, Андижон кўзғолонидан беш йил аввал Сожида биби билан ажралишган. Тўртинчи хотини қувалик Руқия биби Исмоил қизи эди. Унинг уч ёшли Абдурахим исмли ўғли бўлган. Кенжа – бешинчи хотини, 19 ёшли Ойимча Саидкул қизи Андижон уездининг Қораянтоқ қишлоғилик эди.

Бу аёллар ва болаларнинг Андижон кўзғолонидан кейинги тақдирлари қандай бўлди?

1991 йилда камина ишлаб турган «Шарқ юлдузи» ойномасида Фозилбек Отабек ўғлининг «Дукчи Эшон воқеаси» хужжатли қиссаси босилганидан сўнг тахририятимизга тарих фанлари доктори, профессор Иброҳимжон Алимов қўнғироқ қилиб, Тошкентда А.О. Григорянц деган кекса тарихчи олим яшабини, у урушдан кейинги йилларда Марҳамат туманида ишлаганида Дукчи Эшоннинг қизи билан учрашиб, суҳбатлашганлигини, бу суҳбат матни ёзилган дафтар олимнинг шахсий архивида сақланишини айтди. Бу хабарни эшитиб, Иброҳимжон аканинг ёрдами билан А.О.Григорянцнинг уй телефони аниқлаб, у билан учрашишга келишдик.

Эртаси тахририятга ўрта бўйли, миқти қоматли, тепа сочлари тўкилган, етмиш ёшлардаги одам кириб келди. Бу А.О.Григорянц эди. Биз у билан самимий сўрашиб, суҳбатлашдик.

– Мен фронтдан қайтгач, бир неча йил партия ишларида ишлаганман, – деб ҳикоя қилди Аркадий Огалумович, – 1947–52 йилларда Андижон вилоятининг Марҳамат туманида МТС директорининг сиёсий ишлар бўйича ўринбосари, туман партия қўмитасининг иккинчи котиби бўлганман. Тарихчилигим учун чор ҳукумати Туркистонни босиб олгач, XIX аср охирида чоризм ҳукмронлигига қарши Андижонда қўзғолон бўлганлигидан хабардор эдим. Лекин бу қўзғолоннинг раҳбари Дукчи Эшон Мингтепадан чиққанлигини Марҳамат туманида ишлаганимда билдим. Менга эшоннинг қизи, жияни ҳаётлигини, шу ерда яшашларини айтишди.

Шундан кейин мен ўрта мактаб директори Болтабой Хусановни ҳузуримга чақириб, Дукчи Эшоннинг қизи ва эшонни кўрган, билган кекса ҳамқишлоқларининг хотираларини ёзиб келишни буюрдим. Хусанов бу топшириқни сидқидилдан бажарди. Шундай қилиб, қўзғолон қандай тайёрланганлиги, унинг раҳбари, иштирокчилари ҳақида янги маълумотга эга бўлдим.

– Болтабой Хусанов Дукчи Эшоннинг қизи рус тилини яхши билишини айтди, – деб суҳбатини давом этказди Григорянц. – Шундан кейин мен бу аёл билан ўзим учрашмоқчи бўлдим. 1951 йилнинг декабрь ойи охирида «Ўзбекистон» жамоа хўжалиги раиси Умрзоқ Қорабоев билан Дукчи Эшоннинг қизиникида бўлдик. У эски қабристон яқинидаги сиртидан анча кўримсиз бир кулбада яшаркан. Лекин ичкарига кирганимизда ҳаммаёқ озода, саранжом-саришталигини кўриб дилимиз ёришди.

Уй бекаси бизни самимий кутиб олди. Неъматпошша ёшига нисбатан анча қари кўринар, қийналиб ҳаракат қиларди. Унга уйида юрган қиз ёрдам бериб, дарҳол дастурхон ёзди, нон-чой қўйди. Неъматпошша менинг са-

волларимга русча жавоб қайтарди, кетидан «русча сўзлашишни унутяпман», деб қўшимча қилди.

Очиғи, менинг бу ерга келишдан мақсадим, Неъматпошшадан отаси ҳақида сўраш эмас, балки у қандай яшаётганлигини кўриш, лозим бўлса, ёрдам бериш эди. Шунинг учун унинг уйида кўп ўтирмадик.

Ташқарига чиққанимизда раис мақсадимни англаб.

– Қишлоғимиз кишилари бу аёлга ёрдам беришади, биз ҳам қараб турмаймиз, – деди.

Аркадий Огалумович гапини тугатгач, қўлидаги папкани очди, ундан эски кўк дафтарни олиб, қўлимга тутқазди. Дафтар муқовасига «Марҳамат, 1951 йил. Дукчи Эшон тўғрисидаги хотиралар», деб ёзиб қўйилган эди. Мана ўша хотиралар.

Неъматпошша ҳикояси: (1951 йил 4 август)

– Отамнинг ҳовлиси ҳозирги Қушчи қишлоқ Совети биносининг бериги томонида, Тупроққўрғон деган жойда эди. Отам аввал деволкашлик, кейин йигчилик қилганлар, йигни ўзлари ясаганлар, амаким сотган, Шундай қилиб тирикчилик ўтказганлар. Кейинчалик юртга шилон¹ тарқатганлар. Бундан 53 йил илгари Андижонга «тўй»га борадилар, Эртаси куни уйимизга фавқулодда ноиб, мингбоши, амин, элликбоши кириб келишади, амаким бизни қочиради. Биз етти пахса баландликдаги девордан ташлаб қочганмиз. Бироқ, кўп ўтмай қўлга тушдик.

Бизни Асакада уч кун, Марғилонда беш кун қамаб, Симда (Янги Марғилон) да губернаторнинг ўзи сўроқ қилди. Бир жойдан иккинчи жойга ҳайдаб боришганда орқамиздан милтиқ кўтарган беш аскар доимо кузатиб юрди.

Аввал бизни Сибирга сургун қилмоқчи бўлишди. Симдан поездга ўтириб, Ашгабадга бордик. Бу ерда уч кун тургач, Сибирга эмас, Пензага жўнатадиган бўлишди.

¹ Шилон – суяқ овқат бўлиб, у жўхори, ловия, гўшт ва бошқа массалиқлар солиб тайёрланган.

Пензага етиб боргач, бизни бир татар эшоннинг қўлига топширдилар. Руслар ҳар куни 200 грамм нон ва туз беришарди. Пензадаги эшон оқ нон ва қанд берди.

Пензада етти йил турдик. Инқилоб бўлгач, Николай бизга жавоб берди.

Фарғонага келиб губернаторга учрашдик. У бизга отамиздан қолган ердан озгинасини берди. Мен бувим билан ҳозирги Қорақўрғон қишлоқ Советига қарашли Сталин номли колхоз ҳудудидаги энамнинг собиқ жойига келиб тушдим. Энам шу ерда бундан 18 йил аввал вафот этганлар.

Исоқов Каримқул ҳикояси:

– Менинг ёшим 64 да. Дукчи Эшон тоғам бўлади. Масжиднинг минораси қулаб, бир нечта муллавачча ҳалок бўлгач, Дукчи Эшонни губернатор сўроқ қилган. Тоғамиз кўпроқ Зиёвуддин Махсум маслаҳати билан иш кўрганлар. Зиёвуддин Махсум қирғиз бўлиб, ёшлигида Қўқон, Бухоро мадрасаларида ўқиган, Худоёрхон саройида хазиначи бўлган. Унинг беш боласи бор эди.

Тоғам Маккага бориб келгач, янги иморатлар солдирган. Унинг мадрасаси, меҳмонхонаси, чойхонаси, отхонаси бўлиб, ўзи алоҳида хонада ўтирган. Доимо салла ўраб, малла бўз тўн кийиб юрган. Уйидан меҳмон аримаган.

Тоғамнинг уйида милтиқ, қилич, найза ясовчилари бўлган. Ғазовотда қатнашган кишиларга қуролларни шу ҳунармандлар тайёрлаб беришган. Аммо тўппончани қадардан олганларини билмайман.

Пойтухдаги Султонхон тўра ва Марғилондаги Ойтўра тоғамнинг пирлари бўлган. Тоғамнинг олдига олис жойлардан, ҳатто Олтой тарафлардан ҳам одамлар келиб турган. Улар орасида руслар, жухудлар, афғонлар ҳам бўлган.

Мен ўн бир ёшлигимда тоғам ғазовот эълон қилиб, Андижонга боради. Бу юришда қатнашганлар саллалари остига мисвоқ қистириб олганлар. Чунки, мисвоқ билан

жанг қилиб ҳалок бўлганлар шаҳид кетади, деб тушунтирганлар. Лекин бу юриш муваффақиятсиз тугайди.

Тоғамнинг жиннихоналари ҳам бўлган, руҳий касалга чалинганларни дуо ўқиб, тузатганлар.

Абдураззоқов Урайим ҳикояси:

– Менинг ёшим етмиш бешда. Дукчи Эшонни бир марта кўчада эшак миниб кетаётганида кўрганман.

Андижон қўзғолонидан сўнг золим Николай Мингтепа халқини ҳайдаб, ҳозирги Марҳамат қишлоқ Совети худудидаги илгариги даштликдан ҳар бир оилага ўн танобдан ер берган. Айрим оилалар Мингтепадан ҳайдалгач, Аравон томонларга кўчиб кетишди.

Абдуқаҳҳоров Зулфиқор ҳикояси:

– Дукчи Эшон 1898 йил арпа сариғида ғазовот эълон қилган... Қўзғолон муваффақиятсизликка учрагач, унинг ташкилотчилари қўлга тушади. Уларни Андижоннинг Толзорига олиб келишади. Подшолик бу ерга ҳар жамоадан иккитадан одам келишини амр қилганди. Тўпланганлардан Дукчи Эшонни таниган-танимаганликларини сўрайдилар... Кейин ҳукм ўқиб эшиттирилади. Ҳукмда мингтепаликлар шу билан оқ подшога қарши икки-уч марта бош кўтардилар, шунинг учун Андижон қўзғолони бошлиқлари осилсин, дейилган эди.¹ Сўнг ҳукм ижро этилади.

Подшолик Мингтепа халқига 1899 йил 1 мартгача қишлоқни бўшатиб чиқиб кетишни буюрди. Мингтепа халқи бу буйруқни ўз вақтида бажариб, иморатларни бузиб, олиб чиқиб кетадилар. Уларга Мингтепанинг тепа қисмидаги даштликдан ер берилади. Бу ерда пайдо бўлган қишлоққа «Марҳамат» деб ном берилади.

Мингтепага руслар келиб ўрнашади.

¹ Мингтепада 1878 йил март ойида ҳам чор мустамлакачиларига қарши қўзғолон бўлган. 7 мартдан 8 мартга ўтар кечаси Етимхон деган одам хон қилиб кўтарилган. Қўзғолончиларга қарши 40 казакдан иборат отряд юборилган. Мингтепада бўлган тўқнашувда қўзғолончилар 40 нафар одамларидан айрилиб, 30 нафари ярадор бўлиб енгилишган.

* * *

Андижон қўзғолонидан сўнг Муҳаммадали халфанинг онаси Асалбиби Ортиқбой қизини Фарғона вилояти ҳарбий губернатори Чайковскийнинг шахсан ўзи сўроқ қиладди. Бу сўроқда кампирнинг ҳеч бир айби йўқлиги маълум бўлади. Лекин губернатор кампирнинг Туркистон ҳудудида туриши мақсадга мувофиқ эмас, уни Россиянинг бирон-бир шахрига сургун қилиш керак, деган фикрда эди. У бу ҳақда Туркистон Бош ҳарбий губернаторига хат ёзади. Бош ҳарбий губернатор бу хат устига «нафақат бу аёлни, балки марҳум эшоннинг барча оила аъзоларини маъмурий йўл билан сургун қилиш керак»,¹ деб ёзади.

Қўзғолон иштирокчиси қаторида қамалганлар орасида Муҳаммадали халфанинг жияни, қўзғолон ғалаба билан тугаса хон қилиб кўтарилиши керак бўлган ўн уч ёшли Мусулмонкул ҳам бор эди. Андижонда бўлган ҳарбий дала суди уни ҳам айбли деб топди ва вояга етмаганлигини ҳисобга олиб, ахлоқ тузатиш жойига ёки вояга етмаган жиноятчилар сақланадиган колонияга юборишга ҳукм қилди. Лекин ўша пайтда Туркистонда бундай жойлар йўқ эди. Шунинг учун уни ҳам эшоннинг оила аъзолари билан қўшиб, Россияга сургун қиладиган бўлишди.

Эшоннинг оила аъзолари сургунга жўнатилишидан бир неча кун аввал, аниқроғи, 1899 йил 20 мартда, Янги Марғилон бош миршаби ҳузурига эшоннинг кенжа хотини Ойимча Саидкул қизининг онаси Ҳадиябиби Розикбой қизи келиб, «қизимдан ажралмайман, у билан бирга мен ҳам сургунга бораман», деб туриб олади. Онанинг бу талаби қондирилади. У сургунга ўз ҳисобидан боради.

Аёллар ва болалар Пензада аввало тил билмаганликларидан, иккинчидан, Россиянинг совуқ иқлимига кўниколмай қийналишади, тез-тез касал бўлишади. Улар Пензада Баишев деган татар эшонникида яшашади. Бу одам аёллар ва болаларнинг яхши инсонлиги ва бегуноҳлигига амин бўлгач, уларнинг аҳволига ачиниб, Асалбиби Ортиқбой қизи номидан подшога мактуб уюштиради.

¹ ЎЗМДА, И-723-фонд, 1-рўйхат, 28-иш, 4–5-бетлар.

«Ҳаммамиз учун азиз ва мўътабар подшоҳи аъзам ҳазратларига¹

Сиз подшоҳи аъзам ҳазратларининг биз содиқ фуқароларингизга кўрсатаётган марҳаматингиз беҳисобдир ва биз, улуғ подшоҳим, чуқур ва самимий муҳаббат туйғулари билан Сизни куну тун дуо қилиб, қадрли Ватанимизнинг шон-шухрати ва буюклиги йўлида узоқ умр кўришингизни ва соғ-саломат бўлишингизни Аллоҳдан сўрамоқдамиз.

Россиянинг ички ва ташқи қудрати ошиб бориши йўлида қилаётган оғир ва бетиним ғамхўрликларингиз асносида, Сиз, бизга Аллоҳнинг ўзи ато қилган подшоҳи аъзам, мутаассиблик ва бошқа зарарли хатоликлар оқибатида жиноятга қўл урганларни ҳам унутмайсиз, деб ўйлайман.

Ота мерос тахтга ўтирганингиз ва соҳиби тож бўлишингиз муносабати билан бўлган улуғ қувонч кунларида Сиз яна саховатпешалик ва раҳмдиллик кўрсатиб, ҳатто энг оғир жиноятчилар ва қонун бўйича суд қилинган барча фуқароларингиз гуноҳини кечирдингиз ва авф қилдингиз.

Улуғ подшоҳим! Саксон яшар касалманд кампир Сизнинг оёқларингизга бош уриб, ўзига эмас, балки жиноятчи ўғлининг оиласи ва унинг гўдак фарзандларига раҳм қилишингизни сўраб, илтижо қилаётганлиги учун кечиринг.

Менинг ўғлим, Муҳаммадали халфа мутаассиблик ва свасасига берилиб, уни ўз бағрига олган рус аҳолиси ўртасида қўзғолон кўтарди ва бу ишга бошқа қабиладошларини ҳам жалб этди. Бунинг оқибатида қонли, ҳеч оқлаб бўлмайдиган жиноят рўй бериб, Андижон уездида рус армияси қисми жангчилари калтакланди. Бу жиноий иши учун менинг ўғлим шармандали, лекин муносиб жазосини олди ва ноўрин қўзғолон кўтарган шахс сифатида бир умрга кўпчиликнинг тавқи лаънатига қолди.

¹ Москва. МДХТА, 400-фонд, 1-рўйхат, 2181-иш, 81–84-бетлар.

Эндиликда қўзғолон кўтарган ўлканинг барча аҳолиси собиқ мутаассибларнинг аҳмоқона интилишларини қўллаб қилган тажовузларининг жиноят эканлигини англаб, Сиз подшоҳи аъзам олдида энг самимий афсус-надоматларини изҳор қилдилар. Сиз ҳарбий вазир Андижон ва Марғилон уездлари аҳолиси мактубларини маълум қилганида, ўзингизга хос раҳм-шафқат кўрсатиб, уларни кечиришингизни ва 1898 йил 18 май кунидаги нохуш воқеани унутажингизни изҳор этдингиз. «Фарғона вилояти маҳаллий аҳолисининг афсус-надоматига ишонаман ва уларни кечираман», деб ёзишни амр қилдингиз.

Ҳаммамиз учун азиз ва мўътабар подшо ҳазратлари!

Сизнинг тартибсизликлар бўлган ўлка бутун аҳолисининг оғир гуноҳини оталарча авф этганлигингиз менга ҳам ожизона арз қилиб, Сизнинг шоҳона нигоҳингизни жиноятчи ўғлимнинг Пенза шахрига миршаблар назоратида яшаш учун сургун қилинган оиласига қаратишга ундади.

Улуғ подшоҳим, мусулмон оиласида аёл киши қай даражада хор-зор эканлиги, биз аёллар ҳақ-ҳуқуқсиз кул эканлигимиз, ўз оталаримиз, эрларимиз, ўғилларимиз ва ака-укаларимизнинг қилмишларини билмаслигимиз ва билишимиз мумкин эмаслиги ҳаммадан ҳам Сизга аёндир. Бизнинг бир гуруҳ беақл қабиладошларимиз тайёрлаган ва сўнгра бошлаган қўзғолон биз учун мутлақо кутилмаган воқеа бўлди ва биз уларнинг қонунга хилоф ва жинояткорона қилмишларини билгач, кўп афсус-надомат чекдик.

Азиз ва мўътабар подшоҳим, менинг ўғлим оғир жиноят қилди, лекин яна раҳмдиллик кўрсатиб, айбсиз, унинг жиноятлари ҳақида ҳеч нарса билмаган хотинлари ва гўдак болаларини кечирсангиз. Қатл этилган ўғлимнинг оиласи мен – саксон бир ёшли Асалбиби, унинг тўрт хотини – 22 ёшли Руқия биби Исмоилова, 30 ёшли Тожибиби Мақсудҳожиева, 28 ёшли Иснорабиби Абду-

жалилова ва 20 ёшли Ойимча Саидкулова, ўғиллари – ўн уч ёшли Мусулмонқул, 3 ёшли Абдурахим, 7 ёшли Абдужалил, қизлари – 3 ёшли Ҳамробиби ва 8 ёшли Неъматпошшалардан иборат.

Ҳозирги пайтда биз ҳаммамиз Пенза шаҳрига сургун қилинганмиз ва яшаш учун ҳеч қандай маблағимиз бўлмаганлиги боис, ғоят муҳтожликда ҳаёт кечираяпмиз. Давлат томонидан маҳбусга бериладиган ҳажмдаги нафақага қаноат қилаяпмиз. Ҳамма кийимларимиз йиртилиб тамом бўлди ва иссиқ иқлимга ўрганган бизлар Пенза шаҳрининг қаттиқ ва совуқ иқлимига кўникишимиз қийин бўлаяпти, шу боисдан тез-тез касалга чалинаяпмиз.

Барчамиз учун азиз ва мўътабар подшоҳимиз! Бизнинг оиламизга раҳм қилсангиз ва Ватанимизга қайтаришларини амр қилсангиз. Мен ҳам ўзимнинг оғир ва қувончсиз ҳаётимнинг сўнгги кунларини киндик қоним тўкилган юртимда ўтказиш ва ўша ерга дафн этилиш имкониятига эга бўлай, набираларим эса Сиз азиз подшоҳимиз ва Ватанимизнинг содиқ фарзандлари бўлиб ўсиб, Сиз кўрсатган шафқатни бир умр унутмай яшашсин, деган умиддаман.

1899 йил 18 октябрь».

Мактубни Пензадаги Предточенский кўчасида яшовчи деҳқон Александр Антонович Тихов ёзганлиги қайд этилган.

Унинг остига Асалбиби номидан аждодлари билан фахрий фуқаро саналувчи Иброҳим Раҳимович Баишев имзо чеккан. Албатта, мактубда ўқувчиларнинг дилига хиралик соладиган ўринлар бор. Ўғлининг ҳамда у амалга оширган ишнинг шаънига бунчалар номуносиб ибораларни Она ишлатишига киши ишонгиси келмайди. Аммо бу мактубни рус кишиси, боз устига, подшоларига ёқадиган оҳангда ёзиб бергани билан изоҳласа, бўлади. Лекин барибир, подшо кампирнинг илтимосини инобатга олмади.

Асалбиби оғир бетоб бўлиб ётиб, 1900 йил 9 июнда Пенза шаҳрида вафот этди.

Бегуноҳ аёлларни ўз юртларига қайтаришга уларнинг Фарғонадаги қариндош-уруғлари ҳам қаттиқ ҳаракат қилишган кўринади. Шу ҳаракат натижаси бўлса керак, Фарғона вилояти ҳарбий губернатори 1901 йил 10 августда Туркистон Бош губернаторига хат ёзади. Бу хатда у Андижон қўзғолонида ҳеч қандай иштироки бўлмаган эшон хотинлари ва болаларини Россиянинг Оврўпа қисмига сургун қилишдан кутилган мақсад маҳаллий аҳолида чор маъмурлари улар қилган жиноятга нисбатан шафқатсиз ва беаёв муносабатда бўлганлиги тасаввурини ҳосил қилиш эди, бу мақсадга эса эришилди, эндиликда Муҳаммадали халфа оиласи аъзоларини ватанларига қайтариш мумкин, дейди.

«Эшоннинг хотинлари ҳали ёш, улар ўз туғилиб ўсган қишлоқларига боргач, шубҳасиз, яна турмуш қурадилар ва янги оила шароитида ўз ўтмишларини унутадилар»,¹ дейилган ушбу мактуб сўнгида.

Бу мактубга Туркистон Бош губернатори девони бошқарувчиси жавоб берган. Бу жавобда Муҳаммадали эшон оиласини қайтариш ҳақида Бош губернатор олдига талабнома билан киришга ҳали эрталиги таъкидланган.

1902 йил ёзида бу масалани Пенза шаҳар губернатори ҳам кўтарган. У Россия ички ишлар вазирлигининг Полиция департаментига Муҳаммадали халфанинг хотинлари ва болаларини Ватанига қайтариш хусусида мактуб ёзаркан, ўз фикрини аввало маҳбуслар сургунда ўзларини яхши тутаетганликлари, иккинчидан, бегона иқлимга кўниколмай қийналаётганликлари, улар учун хазинадан ажратилаётган маблағ озлиги билан асослайди.

Россия ички ишлар вазирлиги полиция департаменти шунга асосан, Туркистон Бош ҳарбий губернаторига мактуб юборади. Бош ҳарбий губернатор девони бу мактубни Фарғона вилояти ҳарбий губернатори ихтиёрига

¹ Ўз.МДА, 1-фонд, 4-рўйхат, 338-иш, 57-бет.

юборади. Бу мактубга губернатор эмас, балки унинг ва-
зифасини бажариб турган одам жавоб ёзган.

1901 йил 10 августда вилоят губернатори ёзган мак-
тубга зид бўлган бу мактубда шундай дейилган эди:

«Мутлақо махфий
Туркистон Бош ҳарбий губернатори девонига¹
1902 йил 16 августда олинган

Шу йил 17 июлда ёзилган 410-рақамли мактубга жа-
вобан девонга қуйидагиларни маълум қиламан:

Умуман ислом ва хусусан маҳаллий мусулмончилик
билан етарли таниш бўлган шароитда шуни инкор этиш
мумкин эмаски, қатл этилган Муҳаммадали халфа, гар-
чи маҳаллий аҳолининг расмий вакиллари уни, гўёки
тасаввур этиб ва амалга ошириб бўлмайдиган, ўзининг
ва анчагина ҳамфикрларининг ўлими билан тугаган
ишга бош урган аҳмоқ деб, шубҳасиз, носамимий баё-
нотлар бераётганликларига қарамасдан, маҳаллий халқ
тасаввурида халфа ҳали узоқ вақт ғози инсон сифатида
тилга олинмаганда ҳам, гарчи у ғазовот эълон қилган,
лекин кофирлар устидан ғалаба қозонолмаган бўлса
ҳам, ҳар ҳолда хотираси «ҳақ йўлида» ҳаётини қурбон
қилган жабрдийда, шаҳид бир инсон сифатида яшайди
ва номи шон-шарафга бурканади.

Халфанинг мусулмонлар назаридаги бу муқаддасли-
ги муносабати билан Фарғонага нафақат унинг жияни,
халфанинг ўзи ўлкада руслар ҳукмронлиги тугатилга-
нидан кейин хон қилиб кўтаришни мўлжаллаган Му-
сулмонқулнигина эмас, балки унинг ёш ўғиллари Абду-
жалил (11 ёш) ва Абдураҳимнинг (9 ёш) қайтиши ҳам
статс-маслаҳатчи Наливкиннинг фикрича, мақсадга му-
вофиқ эмас, наинки, бу ҳодиса маҳаллий мусулмон аҳоли
ўртасида мусулмон одамнинг Маккадан ҳожи бўлиб қай-
тишидан ҳам зўрроқ шов-шувга сабаб бўлиши мумкин.

¹ ЎзМДА, 1-фонд, 4-рўйхат. 338-иш, 64-бет.

Шу билан бирга, халфанинг тўрт хотини ва қизини сургундан қайтариб, жияни ва икки ўғлини Россияда қолдириш ҳам ноқулай, зеро бундай шароитда уч боланинг ахлоқий ва моддий шароити анча ёмонлашади.

Шу боисдан, вилоятда сиёсий осойишталикни сақлаш мақсадларида ва яхши хулқлари Пенза шаҳар губернатори томонидан қайд этилган маҳбусларга марҳамат кўрсатиш маъносида, мен юқорида номлари зикр қилинган шахсларнинг Фарғонага қайтиши ҳақидаги таклифни рад этиб, уларнинг ҳозирги аҳволларини оз миқдорда мусулмонлар яшайдиган жанубий губерниялардан бирига кўчириш ва яшашлари учун хазинадан ажратилдиган маблағни кўпайтириш билан яхшилаш мақсадга мувофиқ, деб ўйлайман.

Бунга шуни қўшимча қилиш шарафига муяссарманки, зарур материаллар йўқлиги сабабли мен Носиров хусусида бирон-бир хулоса айтолмайман, наинки, ҳарбий прокурорнинг ичида шу материал ҳам бўлган рапорти 1899 йил 11 майда ёзилган 6576-рақамли рапорт билан ўлканинг катта бошлиғи жанобларига юборилган.

**Ҳарбий губернатор вазифасини
бажарувчи (имзо)
Маслаҳатчи (имзо)»**

Россия ички ишлар вазирлиги Муҳаммадали халфа оиласи аъзоларининг ватанларига қайтишига сургун муддати тугагач, 1904 йил 4 мартда рухсат берган.

* * *

Муҳаммадали эшон фарзандларининг кейинги тақдирлари қандай бўлган? Григорянц муҳарририятга кўк дафтарни келтириб бергач, мен шу ҳақда ўйладим ва масалага аниқлик киритиш мақсадида 1993 йил 12 апрелда Марҳаматга бордим. Марҳаматлик ҳамкасбларим Обиджон Маҳмудов ва Тошпўлат Тоштемиров Муҳаммадали эшон ҳақида халқ оғзида юрган хотиралардан

гапириб беришди ва мени Неъматпошша умрининг охирида яшаган Бобохуросон қишлоғига ҳамда эшоннинг набираси (Абдурахимнинг қизи) Анор Раҳимова яшаётган Ювош қишлоғига олиб боришди.

Неъматпошша Бобохуросон қишлоғида 50-йилларнинг бошида яшаган кулба бузилиб, ўрни қабристонга қўшилиб кетибди. Биз бу аёл билан анча йиллар қўшни бўлиб яшаган Ш. исмли одамникига кирдик.

Дарвоза олдида бориб овоз бергандик, ичкаридан ўрта бўйли, қорачадан келган, 35–40 ёшлардаги йигит чиқди. Биз у билан саломлашгач, мақсадимизни айтиб, отаси уйда бор-йўқлигини сўрадик.

– Кираверинглар, дадам уйдалар, ичкарида бемалол ўтириб гаплашасизлар, – деди йигит.

Мўйсафид айвонда болишга ёнбошлаб ётган экан. У илиқ саломлашиб, ҳол-аҳволимизни сўради. Биз ундан Неъматпошша ҳаёти ҳақида гапириб беришни илтимос қилдик.

Мўйсафид ерга қараб, бироз ўйланиб туриб:

– Мен олти йил фронтда бўлганман, у аёлнинг ҳаёти-ни яхши билмайман-ку, – деди.

– Фронтдан қачон қайтгансиз?

– 1946 йилнинг ёзида.

– Неъматпошша 1954 йилда ҳам ҳаёт экан-ку, сиз қўшниси бўлгансиз.

– Қўшни бўлганимиз билан кириш-чиқишимиз дуруст эмас эди, шунинг учун уни яхши биламан, дея олмайман.

Суҳбатга чолнинг ўғли аралашди:

– Дада, Дукчи Эшон оқланибди, бу киши шу одамнинг авлод-аждодини суриштириш учун Тошкентдан атайлаб келибдилар. Неъматпошша аммам ҳақида билганларингизни хавотирланмай гапираверинг.

– Йў-ў-ўқ!.. Мен хавотирланаётганим йўқ. Неъматпошша аммангни мендан кўра Ориф махсум яхши билади, у ўғай ўғли ҳисобланади, меҳмон ўша одам билан гаплашса яхши бўларди.

– Хўш, сиз билганингизча сўзланг, Ориф махсум билан ҳам учрашамиз.

– Хай... Хув, анови ерда уйи бўларди, ора-сира бизни-кига ҳам чиқиб турарди... Сиз Ориф махсумнинг олдига боринг...

Биз ўрнимиздан турдик. Чолнинг ўғли анча хижолат бўлиб, кўчагача кузатиб қўйди.

Ориф махсумнинг уйига кириб борганимизда мўйсафид ҳовли чеккасида пешин намози учун таҳорат олаётган экан. Кампири унинг олдига бориб меҳмонлар келганлигини айтди. Чол биз томонга ўгирилиб:

– Улар кимлар экан? – деди.

– Бири райондан, иккинчиси Тошкентдан келибди.

– Каттаконларми ёки шунчаки меҳмонларми?

– Буни ўзларидан сўрайсиз.

– Каттаконлардан қўрқаман-да, кампир...

Чол юз-кўзини елкасидаги қийиқчага артиб, биз томон юра бошлаганда «оддий одамлигимни» кўрсатиб қўйиш учун унинг олдига югургилаб бориб, икки букилганча қўлини олдим, ҳол-аҳволларини сўрадим. Сўрига ўтиргач, чол фотиҳа қилди. Мен биринчи бўлиб гап бошлаб, Мингтепадан чиққан Дукчи Эшон оқланганлигини, энди унинг авлод-аждодини топиб, ёзиш вазифаси қўйилганлигини айтиб, эшон ва унинг қизи Неъматпошша ҳақида гапириб беришни илтимос қилдим. Шундан кейин мўйсафид соқолини тутамлаб силаб, «ундай бўлса яхши-ку», деди-да, сўз бошлади:

– Ёшим 84 да. Эшонни кўрмаганман, аммо уни кўрганлар билан суҳбатлашганман. Менинг фикрим шундайки, Эшон ҳақида унинг ўлиmidан кейин тарқатилган гапларнинг кўпи ёлғон. Йигит кезларимда бир даврада Дукчи Эшон ҳақида гап кетгани ёдимда. Шунда кимдир унинг халфаларига «Қўй халфа», «Бузоқ халфа», «Эчки халфа», «От халфа» деб ном қўйиб, назр-ниёз келтирган муридларини алдаганлигини гапирди. Даврада олойлик бир мўйсафид ҳам бор эди. У эшонни ёмонлаётган

одамни койиб: «Муҳаммадали эшонни ёмонламанглар, у авлиёлиги бор одам эди», деди. Кейин шу чол ўзи билан бўлган бир воқеани гапириб берди. У бозорга ўн-ўн бешта қўй олиб келиб сотибди-да, биттасининг пулини эшонга атабди. Йўлда келаётиб, эшоннинг олдида белимдаги катта пулнинг бир бўлагини ажратиб беришим ноқулай бўлар, дебди-да, керагини олиб, ортиқчасини йўлнинг овлоқ жойида тупроққа кўмиб, устига белги қўйиб кетибди.

Эшоннинг олдида боргач, у билан гурунглашиб ўтириб:

– Мана, Эшоним, Сизга атаганимни олиб қўйсангиз,– дебди.

Эшон пулни олиб, муридини дуо қилибди, кейин кулиб:

– Пулнинг асосий қисмини худога ишонмабсиз, менга ишонмабсиз-ку, тупроққа ишонибсиз-да, – дебди.

Ҳалиги одам мулзам бўлиб қолибди.

– Неъматпошша ҳақиқатда менинг ўғай онам бўлади, – деб гапини давом этказди Ориф ота, – у 1954 йилда вафот этган. Уни лаҳадга ўз қўлим билан қўйганман, хайр-худойисини ҳам ўзим қилганман. Қишлоғимиз қабристонида катта оқ терак бор, Неъматпошша аямнинг қабри ўша теракнинг яқинида.

Неъматпошша аям уч марта турмуш қилган, лекин уч турмушидан ҳам фарзанд кўрмаган. Менинг отам – Мўътабархон Умархон ўғли сўнгги эри эди. Отам вафот этач, у ёлғиз яшади. Лекин уни ташлаб қўймадик, доим ҳолидан хабар олиб турдик.

Неъматпошша аям оғзида илми бор, ҳалол-ҳаромни ажратадиган аёл эди, одамлар унга ихлос қилишарди... Агар биров назр қилиб, товуқми ёки хўроз олиб бориб берса, унинг оёғига ип боғлаб ўн беш-йигирма кун боқарди-да, «ана, энди ҳалол бўлди», деб сўйишга рухсат берарди. У жуда озода, гулни яхши кўрадиган аёл эди. Ўн беш сотихча келадиган томорқасининг гир атрофи беҳи эди, ҳовлисида атиргуллари, жамбил, райҳонлари кўп бўларди.

Ориф махсум Ювош қишлоғида эшоннинг ёши олтишдан ошиб қолган Анор исмли невараси яшашини айтди. Биз бу аёлникига ҳам бордик.

Анор Раҳимова эшоннинг кенжа ўғли Абдурахимнинг қизи. Бу одам 1943 йилда вафот этган. Анор опанинг айтишича, отаси икки хотин олган, икки хотиндан олти фарзанд – икки ўғил, тўрт қиз кўрган. Ўғиллар вафот этиб кетибди, қизлари эса ҳаёт.

Анор опадан Абдужалил ва Ҳамробибининг тақдирини сўрадим. У Абдужалил амакимни эшитганман, лекин кўрмаганман, у отамдан аввал вафот этган бўлса керак, лекин Ҳамробиви аммамни билмайман, деди.

МУҲАММАДАЛИ СОБИР ЎҒЛИ – МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ КУРАШЧИСИ

Андижон қўзғолонига яна тўрт йилдан кейин 100 йил тўлади. Ўтган аср охирида юз берган бу воқеа Туркистон ҳаётида тасодифий ҳодиса эмас эди. Бунга қадар ҳам ўлкада мустамлакачиларга қарши ўнлаб исёнлар бўлган. Жумладан, 1876 йилда юз берган Пўлатхон қўзғолони, 1878 йилда Мингтепада бўлган Етимхон исёни, «Олой маликаси» Қурбонжон додхоҳ бошчилигидаги исён, 1884 йилда Оқбувра соҳилларида эшонларнинг бири кўтарган исён, 1892 йилда Тошкентда юз берган «вабо исёни», 1893 йилдаги Фарғонада бўлган Собирхон исёни бунинг яққол далилидир.

Бу исёнлар турли сабаб-баҳоналар билан бошланган, лекин моҳияти бир: мустамлакачилик зулмидан эзилган халқнинг ўзига хос қаршилиги ифодаси эди.

Андижон қўзғолони ўтган асрнинг сўнгги чорагидаги энг катта қўзғолон эди ва у ўша даврдаги халқ қаршилиқ ҳаракатининг маълум бир якуни ҳам бўлди. Туркистонда яшаган ва Андижон қўзғолони ҳақида китоб ёзиб, 1925 йилда Парижда нашр эттирган Жозеф Кастаньенинг китобига ёзилган сўзбошида таъкидланганидек, «бу қўзғолон объектив равишда инқилобий ҳодиса

эди, чунки у чоризм мустамлака сиёсатини қўпорди ва подшо тузуми таянчларига болта урди».

«1898 йилдаги Андижон воқеасининг катта аҳамияти шундаки, – деб ёзган эди тарихчи Ш. Штйеберг «Красный архив» журналида Андижон қўзғолони ҳақидаги архив материалларига ёзган сўзбошисида¹, – бу ташкил этилган қўзғолончилар гуруҳининг мустамлакачиларга очиқ ҳужуми эди, бунда чор ҳукуматининг Ўрта Осиёга ҳукмронлиги даврида тез-тез бўлиб турганидек, «беозор манфаатпарастлар»га, мансабдорларга ёки кўчириб келтирилган деҳқонларга эмас, чор гарнизонига, ҳарбий қисмга ҳужуми эди. Бу шуни кўрсатадики, қўзғолончилар кўпчилик туб аҳоли кучли қўллаб-қувватлашини ҳисобга олганлар.

Андижон қўзғолонининг сиёсий характердалиги шу даражада аён эдики, рус маъмурияти унинг сиёсий тусда эканлигини тан олди.

Ниҳоят Андижон қўзғолонининг катта тарихий аҳамияти XIX аср ниҳоясидаги Шарқдаги умумий сиёсий вазиятдан келиб чиқади. Бу русларнинг ўз иқтисодий ва сиёсий таъсир доирасини кенгайтиришга қаратилган босқинчилик сиёсатининг энг юқори чўққиси эди.

Шу ўринда археолог олим бўлган ватандошимиз Амриддин Бердимуродовнинг «Ватан ҳақида ҳикоялар» очеркидаги («Адабиёт газетаси» 2021 йил 6-октябрь) куйидаги сатрлар кишининг эътиборини тортади». XX асрнинг 80-йилларида Москвада ўқиб юрган пайтимда бир откритка (гул қоғоз)ни кўрганман.

Бу откритка 1899 йил тугаб, 1900 йил кириб келиши арафасида Санкт-Петербургда нашр этилган эди. Ушбу откриткада кўзи тўла мунг, қўл ва оёқлари кишанланган мингтепалик Дукчи Эшоннинг сурати бор эди. Оқ подшо маъмурлари янги асрни кутиб олишда, бир-бирини ўша откритка билан табриклаб, бизга қарши бош кўтарган душманимизнинг ҳолини кўр, дея мақтанмоқчи бўлганлар».

Чор Россияси бу пайтда Ўрта Осиёни босиб олишни тугаллаган эди. Британия империясининг қаттиқ қаршилигига қарамай, Россия Хивани, Бухорони, Тошкент-

ни, Самарқанд ва Фарғонани босиб олишга муваффақ бўлди. Туркменистонни Каспий денгизидан Амударёга-ча буткул таслим қилди. Кушка яқинидаги 1885 йилдаги ғалаба натижасида «Ҳиндистоннинг калити» бўлган Ҳиротга яқин келиб қолди ва ниҳоят Помирни босиб олди. Рус қуролининг ғалабаси бутун Шарқда рус чоризмининг мустақкамланишига ёрдам берди. Бошқа томондан, чор Россиясининг ҳарбий қудрати, қўпол, унтер-офицерларча мустамлака сиёсати методлари билан қўшилиб, Осиё мамлакатларидаги туб аҳолини террор қилди». («Красный архив» журнали. Москва, 1938 й, 3-жилд, 123–124-бетлар.)

Чор Россиясининг аксарият тарихчилари Дукчи Эшонни чоризм мустамлака сиёсатининг душмани бўлганлиги учун қоралаб, қўзғолоннинг асл сабабларини хаспўшлаб, жамоатчиликдан яширишга ҳаракат қилишди. Уларга маҳаллий сотқин феодал-клерикал гуруҳларнинг хохиш-иродаларини ифодаловчи ижодий зиёлилар ҳам қўшилиб, Муҳаммадали халфанинг обрў-эътиборини тўкадиган шеърлар, мақолалар ёзишди. Иш шу даражага бориб етдики, андижонлик шоир Қўзи Раҳимхўжа эшон «Туркистон вилояти газетаси»нинг 1903 йил 14 март сониди (№6) Андижон зилзиласи ҳақида шеър ёзиб: «Бир эшон халқнинг ғзабини қўзғади. Бу иши билан ўзининг ҳам, халқнинг ҳам обрўсини тўқди... Барча мусулмонлар худони унутмай, оқ подшога итоатгўйлик билан хизмат қилганларида бой ва тинч яшардилар. Исён натижасида Андижон худонинг қаҳрига учраб, вайронага айланди», деди.

Лекин ўша даврда Туркистондаги халқ қаршилик ҳаракатлари тўғрисида илғор рус жамоатчилиги вакиллари орасида бошқача фикрларни билдирган кишилар ҳам бор эдики, шу жиҳатдан машҳур шарқшунос олим Н.Веселовскийнинг сўзлари диққатга сазовордир. У 1885 йили ўлкадаги ижтимоий-сиёсий вазиятни ўрганиш асосида қуйидаги хулосага келган эди: «Биз цивилизация олиб келдик, деб ўйлаймиз. Бўйсундирилган осие-

ликларга тинчлик, осойишталик бердик, деб ўйлаймиз. Аммо булардан юксакроқ ва олийроқ туйғу борки, бу миллат – унинг ифтихоридир. Мусулмонлар ҳолини тушунишимиз керак. Сиёсий ўлим оғир, миллий ўлим эса ундан ҳам оғирроқ. Бизнинг ҳукмронлигимизда эса улар шундай ҳолга тушдилар. Бас, шундай экан, ҳукмронлигимизга қарши ғалаёнлар бўлса, ажабланишга ўрин йўқ. Шундай миллий манфаатлар борки, улар халқ оч ёки тўқлигидан қатъий назар, бир кун ўзини намоён этади».

Октябрь тўнтаришидан кейин Андижон қўзғолонига сиёсий муносабат бирмунча ўзгарди, уни миллий озодлик ҳаракати сифатида таърифловчи бир қатор мақолалар, асарлар пайдо бўлдики, Фозилбек Отабек ўғлининг «Дукчи Эшон воқеаси» ҳужжатли қиссаси бунинг яхши намуналаридан биридир. Назаримизда чор тузуми тугаб, коммунистик тузум эндигина оёққа тураётган, ҳали фуқаролар уруши алангаси тўла сўнмаган мамлакатда бундай мақола ва асарларнинг пайдо бўлиши Октябрь инқилоби Туркистонга экспорт қилинмаганлигини асослаш учун керак эди. Мамлакатда коммунистик тузум мустаҳкамланиб олгач, бу воқеа ҳақида ижобий фикр билдиришга деярли чек қўйилди. Ҳатто бу қўзғолонни «янглишиб» мақтаганлар ҳам замона «шабадаси» қаёққа эсаётганлигини дарҳол фаҳмлаган ҳолда хатоларини тўғрилаб, қоралаб мақола ёзишган. «1898 йилдаги Андижон қўзғолони ва Пўлатхон бошчилигидаги қўзғолон реакцион миллатчилик ҳаракатлари эди, – дейилганди шундай мақолалардан бирида. – Бу қўзғолонлар ғазовот шиори остида, яъни «кофирларни қириш» ва турк султони ҳомийлигида, феодал-монархия тузумини тиклаш шиори остида рус халқига қарши қаратилган қўзғолон эди.

Ўрта Осиёни Россиядан ажратишга бир неча йиллар давомида уриниб келган Англия, Туркия давлатлари бу қўзғолонларнинг ташкилотчиларидандир».¹

1 «Қизил Ўзбекистон» рўзномаси, 1952 йил 7 сентябрь. С.Ражабов. «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилишини прогрессив аҳамияти».

Фақат эллигинчи йилларнинг ўрталарига келиб, Москвада В.И.Лениннинг тўла асарлар тўплами нашр этилиб, унда пролетариат дохийси Андижон қўзғолонини чоризмнинг мустамлака сиёсатига қарши қўзғолон сифатида тилга олганлиги маълум бўлгач ва 1956 йилдаги КПСС нинг XX съездидан сўнг жамиятда бошланган «юмшаш» даври туфайли маҳаллий олимларимиз томонидан Андижон қўзғолонини ўтган асрдаги миллий озодлик ҳаракати сифатида таърифлаш учун уринишлар бошландики, бунга К.Ф.Қосимбековнинг 1978 йилда Тошкентдаги «Фан» нашриётида рус тилида чоп этилган «XIX аср охири – XX аср бошларида Фарғонадаги халқ ҳаракатлари тарихидан» рисоласи яхши мисол бўла олади. Муаллиф Андижон қўзғолони айрим тарихчилар камситиб ёзганидек, ўн беш-йигирма дақиқада тугаган шунчаки бир кичик исён эмас, балки бутун Фарғона водийси, қўшни Еттисув вилояти, Тўқмоқ ва Пржевальский уездларигача бўлган ҳудудни қамраб олган халқ ғалаёни эканлигини тарихий ҳужжатлар ва далиллар орқали исботлашга ҳаракат қилган.

Шу пайтгача Андижон қўзғолони бошлиғи Муҳаммадали халфа – Дукчи Эшон шахси ҳақида анчагина салбий гаплар айтилган. Бунда аввало ҳар бир тарихий фожиадан кейин унинг асосий айбдори бўлган шахсларга таъна тоши отадиганлар кўп бўлишини унутмаслик керак. Андижон қўзғолонидан кейин ҳам шундай бўлган. Бу қўзғолон ўнлаб кишиларнинг ўлими, юзлаб кишиларнинг қамалиши ва каторгага жўнатилиши, минглаб оилаларнинг хонавайрон бўлиб, уй-жойидан, мол-мулкидан ажралиши, болаларнинг тирик етимга айланиши билан тугади. Бундай шароитда фожианинг сабабчиси бўлган кишилар маломатга қолиши, улар ҳақида ёмон гаплар «бичиб-тўқиши» табиий ҳолдир. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Муҳаммадали халфа шахсияти ҳақида айтилган салбий фикрларнинг аксарияти ўз исботини топмаган. Буни айрим муаллифлар ўша пайтдаёқ тан олишган.

Мана, «Туркестанские ведомости» рўзномасининг 1899 йил бошидаги бир неча сониди чоп этилган «Мингтепалик эшон Мадали» мақоласининг муаллифи Т.Ситняковскийнинг фикрлари: «Мадали эшон ўзининг ихлосмандлари воситасида товламачилик, ўғрилиқ ва очиқ талончилик билан шуғулланган, деган гапни кўп киши айтди. Лекин мен бу борада аниқ маълумотлар тўплай олмадим. Бу гаплар эшон қатл этилганидан сўнг шунинг учун айтилаётганлиги равшанки, уни деб кўп кишилар мулкидан ва фуқаролик ҳуқуқидан маҳрум бўлдилар. Мадали ўғрилиқ ва талончилик билан шуғулланганлиги ҳақидаги гаплар нотўғри эканлигини тан олиш керак».

Туркистон ҳарбий округ суди ҳарбий прокурори Туркистон ҳарбий округи қўшинлари кўмондонига 1898 йил августда ёзган рапортида шундай дейилади: «Мингтепалик эшоннинг ҳаммага равшан бўлган таъмагирликдан холи инсонлиги, умумий одатга зид равишда муридлари ҳузурига назр-ниёз йиғиш учун бормай, уларнинг ўзлари келтирганига қаноат қилганлиги ҳам халққа озмунча таъсир кўрсатмаган».¹

Эшон Чортоқда қўлга олинганида ёнидан йигирма тийингина пул чиққан. Чор аскарлари унинг уйини бузишганида яширган тилласи бўлса оламиз, деб ҳаммаёқни кавлаб, тит-пит қилиб ташлашган, лекин ҳеч вақо топишолмаган. Тўғри, эшоннинг Мингтепада, Ўш, Марғилон, Андижон уездларига қарашли бошқа қишлоқларда анчагина ер-сувлари, хумдон, обжувоз, тегирмонлари бўлган. Лекин у бу мулклардан тушадиган даромадларнинг асосий қисмини оч-яланғоч кишиларни едириб-ичириш учун сарфлаган. Бу фикрни яна шу далил тасдиқлайдики, эшон қатл этилгандан кейин унинг одамлардан қарздор эканлиги маълум бўлади. Жумладан, андижонлик яҳудий, читфуруш бой Аббос Пинхасов Муҳаммадали халфа қатл этилганидан кейин Туркистон Бош губернаторига ёзган мактубида эшон ундан жами

1 ЎЗМДА, 1-фонд, 4-рўйхат, 338-иш, 1-бет.

2427 сўм қарздорлигини, буни эшоннинг котиби бўлиб хизмат қилган Мўмин исмли йигит тасдиқлашини ёзди¹. Эшон ўлимидан аввал, хизматида бўлган косибларига Мингтепада Эшончек деб ном берилган йигирма беш хонадонли кичик қишлоқ қурдирган. Шу қишлоқни қуришда қўли калталиқ қилиб, бойлардан қарз олган.

1901 йилда Андижон кўзғолони ҳақида китоб ёзиб, Қозонда нашр эттирган В. П. Сальков Муҳаммадали халфани ёмонлашда ҳаммадан ўзишга ҳаракат қилган. Жумладан, у эшонни ўқишни билгану ёзишни билмаган чаласавод, маиший бузуқ бир шахс сифатида таърифлашга ҳаракат қилган. Ҳарбий тарихчи, 1906 йилда Санкт-Петербургда нашр этилган уч жилдли «Ўрта Осиёнинг босиб олинishi тарихи» китобининг муаллифи, генерал-лейтенант М.А.Терентьев эса эшоннинг уйи тинтув қилинганида етти юз эллик бешта китоб чиққанлигини таъкидлаган. Унинг ёзишича, булар Шарқ шоирларининг асарлари, ҳадислар, фикҳ адабиёти, Қуръон оятлари чоп этилган, ислом тарихига доир китоблар, турли қўлёзмалар эди.

«Туркистанские ведомости» рўзномасининг 1899 йил 7 ноябрь сонидида «Жаноб В.В.Бартольдга жавоб» сарлавҳаси остида таҳририятга ёзилган мактубда Тошкентдаги жамоат кутубхонасининг қўлёзмалар бўлимига «Кейинги пайтда мингтепалик эшондан мусодара қилиб олинган 300 тадан ортиқ қўлёзма келтирилганлиги, лекин ҳали ўрганилмаганлиги» таъкидланган. Бу қўлёзмалар ҳозир Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида сақланади. Уларнинг бир қисми Муҳаммадали халфа қаламига мансуб ҳикматлардир. Шу далилнинг ўзи эшон ёзишни билмайдиган, чаласавод одам эди, деган фикрнинг пуч гап эканлигини исботлайди.

Юқорида Муҳаммадали халфа беш марта уйланганлигини, ўртада фарзанд бўлмаганлиги учун учинчи хотини билан ажрашганлигини айтиб ўтган эдик. Мусулмонлар ҳаётини яхши билмаган мустамлакачилар шуни

1 ЎЗМДА, И-1-фонд, 32-рўйхат, 182 «а»-иш, 121-бет.

баҳона қилиб, уни маиший бузуқликда айблашмоқчи бўлишган. Лекин маҳаллий халқ вакиллари эшоннинг бу ишида шариатга хилоф ҳеч бир ҳолат йўқлигини ўша вақтдаёқ таъкидлашган.

Ёки Муҳаммадали халфага катта айбнома сифатида ёпиштиришга ҳаракат қилинган «оловсиз» ош пишириладиган ошхонасини олайлик, Ситняковский, эшон бу ошхонаси андозасини ҳажга борганда кемада кўрган бўлса керак, кемаларда иссиқлик катта сиғимдаги идишларнинг биридан иккинчисига металл қувурлар орқали узатилади, деб ёзган. Дарҳақиқат, эшон бинокорлик иши билан қизиқадиган одам эди, чет элларда бўлганида ҳам бу соҳада кўп янгиликларни кузатган бўлиши мумкин. Ситняковский фикрига ишонадиган бўлсак, эшон кемада кўрганлари асосида қозонхона (котельный) нинг жўн намунасини қурган. Лекин бу ўринда шундай савол туғилади: металл қувурдан иссиқ сувни, буғни узатиш мумкин, оловни узатиб бўлмайди-ку!

Марҳаматда бўлиб, ўз ўлкаси тарихи билан қизиқадиган зиёлилар билан суҳбатлашганимда бошқа бир гапни айтишди. Уларнинг фикрича, эшоннинг «сирли ошхонаси» даги қозонлар электр қуввати билан қайнаган. Бу электр қувватини қозон остидаги «доим чўғ бўлиб турадиган» спиралга механик ҳаракатни иссиқлик қувватига, иссиқлик қувватини электр қувватига айлантириб берадиган электрофорд машинаси етказиб берган. Ертўлага ўрнатилган, дискаси қўл билан айлантирилган бу машинани эшон ҳаж сафарига борганида Ҳиндистондан келтирган, машинани созлаб, ишга туширган усталарни ҳам чет элдан олиб келган. Бу гап ҳақиқатга яқинроқ. «Сирли ошхона» керосин билан ишлайдиган оддий керогаз бўлган, деган фикр ҳам бор.

Фикримизча, «сирли ошхона» ҳақидаги ортиқча шов-шувларга эшоннинг муридлари сабабчи бўлишган. Эшонлик анъаналарига биноан пирнинг ҳар бир ишидан фазилат ахтариш, уни улуғлаш муридларнинг бурчи саналган. Бундай вазиятда оддий қишлоқ шароитида ян-

гилик бўлган «сирли ошхона» ҳақидаги гап-сўзлар эшон истаган-истамаган тақдирда ҳам эл орасига ёйилиб кетиши табиий бир ҳолдир. Илгари халқимизда эшонда қанот бўлмайди, лекин уни муридлари учуриб юборишади, деган гап бўлган. Бу гап беҳудага айтилмаган.

Бизнинг Муҳаммадали халфани фариштага айлантириш мақсадимиз йўқ. У ҳам барча инсонлар сингари маълум камчиликларга эга бўлган бўлиши мумкин. Қолаверса, ожиз бандада табиий бир истак – ўз нуфузи учун курашиш истаги бўлади. Эҳтимолки, у ҳам шу истак йўлида баъзи бир ножўя хатти-ҳаракатларга йўл қўйгандир. Аммо бу нуқсонлари уни шахс сифатида қоралаш учун етарли асос бўлолмайди.

Хўш, Муҳаммадали халфа асли қандай одам эди, у қандай фазилатлари туфайли қисқа даврда бундай катта обрў-эътиборга эга бўлиб, халқ қўзғолони бошлиғи даражасига кўтарила олди?

Тожик қишлоғилик 60 ёшли бир мўйсафид Муҳаммадали халфа билан Маккага борган. Шу мўйсафиднинг ҳикоя қилишича, улар Макка сафарига Ҳиндистон орқали боришган. Аввал Самарқандга, ундан Каттақўрғон, Бухорога ўтишган, Қобул, Пешовар, Бомбейда бўлиб, у ёғига Жиддагача кемада кетишган. Жиддадан Маккага келиб, бу ерда бир ой туришган. Мадинага боришган. Мадинада Муҳаммадали халфа ичбуруғ касалига чалиниб, бир ой бетоб бўлиб ётган. Тузалгач, Маккага қайтиб, бу ерда яна бироз вақт яшаган. Кейин шериклари билан келган йўли – Ҳиндистон орқали Ватанига қайтган. Йўлда Муҳаммадалининг ичбуруғ касали қайталанади ва яна тузалади. Шундан сўнг у умрининг охиригача бирон марта ҳам касал бўлмаган.

Маккадан қайтишда шериклари билан Бомбейда 12 кун, Қобулда 9 кун, бошқа шаҳарларда тўрт-беш кундан тўхташади. Йўлда Муҳаммадалининг пули тугаб, шерикларидан қарздор бўлиб қолади. Ўратепага келганда бир танишидан юз сўм олиб, қарзини тўлайди.

Тожик қишлоғилик мўйсафид ўз хотирасида Муҳаммадали халфанинг уйига кимлар билан қайтганлиги ҳақида ҳеч нарса демаган. Лекин бошқа манбаларда унинг Ҳиндистондан уйига уч-тўрт нафар ажнабий киши билан қайтганлиги таъкидланганки, бу «сирли ошхона»га электр қуввати етказиб берадиган машина ҳақидаги гапнинг ҳақиқатга яқинлигини исботлайди. Ҳаж сафарига роппа-роса 20 ой кетиб, у 1886 йилнинг ноябридан 1888 йилнинг июнь ойигача давом этади.

Одатда киши сафар чоғида яқин кишисини ҳам янгитдан кашф этгандай бўлади. Шу ўринда Тожик қишлоғилик мўйсафиднинг эсдалигидаги бир нарса эътиборни тортади. Муҳаммадали халфа ҳаж сафарига бирга борган шерикларининг аксариятини яхши билмас, яна улар орасида энг ёши эди. Бундай шароитда кишини атрофидагиларнинг ҳурматини қозона билиши ўзи бўладиган иш эмас. Муҳаммадали халфа эса қисқа вақтда ҳамроҳлари ҳурматини қозонади. Ўзидан ёши улуғ кишилар унга бир неча марта ўз хизматларини тавсия қилишади. У эса қатъиян бош тортади: «Ахир, акалар, мен мусулмончиликдаги бешта фарзи айиннинг биттасини адо этиш учун ҳаж сафарига чиққан одамман. Сафар чоғида озгина азият чекмасам ҳожи бўлишга аҳд қилганимнинг маъноси қайда қолади?» дейди.

Муҳаммадали халфа обрў-эътибори бениҳоя ўсган пайтларда ҳам ўз ризқ-насибасини меҳнати билан (дукчилик қилиб) топишга интилган, ҳалол билан ҳаромнинг фарқини билган, тасаввуф таълимотига амал қилиб, содда ҳаёт кечирган одам эди. У баъзи-баъзида – улуғ айём кунларидагина сариқ шойидан тикилган тўн кияр, қолган вақтларда эса фақир кишилардай бўздан тикилган тўн кийиб, эшак миниб юрарди. Ҳузурига келган кишиларни ўзи кутиб олиб, ўзи дастурхон ёзиб, нон-ош қўяр, ўзи чой қуйиб берарди.

Муҳаммадали Султонхон тўранинг муриди ва халфаси эди. Ўз навбатида Муҳаммадали Султонхон тўранинг

жияни бўлмиш Иноятхон Искандархон тўра ўғлини ўзига халфа этиб тайинлайди. Муҳаммадали шу муносабат билан ёзилган гувоҳномада бу диний лавозим Иноятхон тўрага Баҳоуддин Нақшбанддан мерос бўлиб қолганлигини таъкидлаган. «Мени ва ўтмишдошларимни нақшбандийлар дейишади», деган у шу гувоҳномада. Унинг муридлари барча нақшбандийлар сингари узун оқ кўйлак ва иштон, оқ дўппи кийиб юришарди.

Маълумки, нақшбандий оқими (тариқати) нинг асосчиси Саид Муҳаммад Ибн Жалолиддин (Баҳоуддин Нақшбанд) исломни тозалаш, илк ҳолига қайтариш ғоясини илгари сурган, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом таълимотига қатъий итоат этишга чақирган буюк зотдир. Баҳоуддин Нақшбанд хайр-эҳсон ҳисобига эмас, балки ўз меҳнати билан яшашни тарғиб қилган. «Дил ба ёру, даст ба кор» («Дил ёр (худо) билан, қўл иш билан банд бўлсин») деган у. Ўзи ҳам шу шиорига амал қилиб, деҳқончилик ва турли мато ҳамда газламаларга нақш солиш билан шуғулланган.

Муҳаммадали халфанинг эшон сифатида обрў-эътибори ўсган пайтларда ҳам дукчилик касбини ташламаганлиги, одми кийиниб, содда ҳаёт кечирганлиги унинг нақшбандийлик тариқатига амал қилганлигидандир.

Муҳаммадали халфа ўрта бўйли, ақлли кўзлари ўйчан боқадиган, бир қарашдаёқ кишини эсанкиратиб қўядиган даражада салобатли одам эди. У қорамағиз, калта бўйин, битта-яримта оқ оралаган сийрак соқолли, пастга қараб кенгайиб кетган узун бурунли бўлиб, аста-аста, улуғвор қадам ташлаб юрар, паст, ёқимли овоз билан сўзларди. Баъзан ғазабланган пайтларида овози момақалдиरोқдай гулдираб, одамларни даҳшатга солар ва улар тавба қилганларини билмай қолишарди. Баъзан эса бу овоз кишини эритиб юборадиган даражада ёқимли жаранглаб, эркаловчи оҳанг касб этарди.

У қийин пайтларда ҳеч қачон довдираб қолмаган, ҳамиша ҳақ бўлган, мағлубият нималигини билмаган.

Эшонни яхши билган кишиларнинг сўзига қараганда, унинг ташвишли қиёфада, доимо норози, ниманидир излаётган, ғамгин бир ҳолатдаги пайтлари кўп бўларкан.

Унинг ички осойишталигига нима халақит берган? Унга нима етишмаган? Қарийб ҳар куни бу қадар ҳаяжонланишига нималар мажбур қилган?

Муҳаммадали халфанинг шахсиятини яхши англашда биринчи «калит» унинг нақшбандий тариқатига мансублиги бўлса, иккинчиси, ўсиб, камолга етган даври, уни қуршаган кишилардир. Муҳаммадали халфанинг туғилиб ўсган даври чор мустамлакачилари Туркистон шаҳарларини бирин-кетин босиб олган йиллар эди. У Султонхон тўрага мурид бўлган давр эса, рус кўшинлари Қўқон хонлигини тор-мор қилиб, бўйсундирган йилларга тўғри келади. Султонхон тўра эса Худоёрхоннинг яқин кишиларидан эди. Шу боисдан, бу одамнинг ғайридин мустамлакачиларни бутун вужуди билан ёмон кўрганлиги табиий ҳодисадир. Бундай вазиятда ундаги мустамлакачиларга нафрат суюкли муридига ўтмаган, деб айтолмаймиз. Мустамлакачиларнинг маҳаллий халқ динига, тилига, миллий урф-одатларига, табиий бойликларига ўта беписанд муносабати Муҳаммадалидаги бу нафратни баттар алангалатган.

Андижон кўзғолонида Муҳаммадали халфанинг атрофида бўлган асосий кишилар Султонхон тўранинг ҳам муриди бўлишган ёки Қўқон хонлиги кўшинида хизмат қилган, 1876 йилдаги Пўлатхон исёнида қатнашган кишилар эди. Мана шу далилнинг ўзи ҳам Андижон кўзғолони халқ қаршилик ҳаракатининг давоми эди, деб хулоса қилишимизга имкон беради.

Дукчи Эшоннинг шуҳрат юлдузи порлаган йиллар мустамлакачилар Туркистон ўлкасини бошқаришда ўзгаришлар қилган давр эди. Шу пайтда, яъни 1886 йилда марказдан юборилган махфий маслаҳатчи Гирс бошлиқ махсус комиссия ўлкадаги аҳвол билан танишиб, уни Россиянинг ажралмас қисмига айланибди, деган хуло-

сага келади ва ҳарбий-бошқарув аппаратини қисқартиришга, халқ турмушига империянинг Оврўпа қисмидаги шаҳарларда ва вилоятларда бўлганидек, қисман демократияни жорий этишга қаратилган ислохотлар қилади. Бу ислохотга биноан, вилоят ва уездлардаги давлат идоралари ходимларининг миқдори камайиши билан бирга, бўлис бошлиқлари, қишлоқ оқсоқоллари, қозилар, бийлар илгаригидай уезд бошлиқлари ва ҳарбий губернаторлар томонидан тайинланмай, аввал халқ томонидан сайланиб, кейин уезд бошлиқлари ва ҳарбий губернаторлар томонидан тасдиқланадиган бўладилар. Айнан шу ўзгариш бўлис бошлиқлари, қишлоқ оқсоқоллари, қозилар, бийларни халқнинг маънавий раҳнамолари бўлган эшонлар ва уламоларга маълум маънода муте қилиб қўяди. Эшонлар ва уламоларга ким кўпроқ маъқул бўлса, сайловда ўша одам ғолиб чиқа бошлайди. Шундай қилиб, ўлкада икки ҳокимиятчиликка ўхшаш бир ҳолат юзага келади.

Чор маъмурлари бу вазиятни сезмаган, деб бўлмайди. Улар, шубҳасиз, эшонлар ва уламоларнинг халқ орасидаги обрўлари юқорилигидан ташвишланишган. Лекин ўз тарафларида турган, маҳаллий халқ тили, урф-одатини яхши билган кишиларнинг озлиги, иккинчидан, қаршилик ҳаракатининг кучайиб кетишидан ҳадиксираш уларни кескин чоралар кўришдан тийган.

Мустамлакачилар матбуотида эшонлар ҳақида салбий фикрлар билдирилган дастлабки мақолалар ҳам айнан шу 1886 йилдаги ислохотдан кейинги даврда пайдо бўла бошлади. Бунга таниқли миссионер Остроумовнинг 1896 йилда Қозонда чоп этилган «Сартлар» китобидан ўрин олган Сатторхоннинг «Туркистонлик эшонлар» мақоласи яхши мисол бўлади.

Худди шу кезларда Марғилон уездидаги бўлис бошлиқларидан бири Муҳаммадали халфанинг уйига келиб, унинг қабулига киролмай, уч соат ташқарида ўтирган экан. Ниҳоят, эшон уни қабул қилиб, нега кофирлар

билан дўстлашиб, «нон-қатиқ» бўлаяпсан, нега вино ичаяпсан, нега шариат қонун-қоидаларига дуруст амал қилмаяпсан, деб қойийди. Бўлис бошлиғи ўз шаънига айтилган таъна-дашномларни сукут сақлаб тинглайди ва бу гаплардан чор маъмурларини хабардор қилмайди.

Туркистон истило қилингунга қадар Қўқон хонлиги ҳудудида мусулмонларнинг ахлоқи, юриш-туришини мухтасиблар ёки раислар, жамоат тартибини эса қўрбошилар (миршабларнинг бошлиқлари) назорат қилишган.

Раис лавозимига яхши хулқ-атвори ва шариатни билиши билан ажралиб турадиган кишилар тайинланарди, сабаби, улар мусулмонлар диний бурчларини қандай бажараётганликларини назорат қилиб туришарди. Шунинг учун уларни раис-аълам ҳам дейишарди.

Раислар масжидларда мусулмонларнинг беш вақт намоз ўқишини кузатишарди. Бунда улар оддий намозхонларнигина эмас, имомларни ҳам кузатишган. Агар раис имом Қуръон оятларини нотўғри ўқиётганлигини ёки халқ ўртасида обрўси дуруст эмаслигини сезса, масъул шахс сифатида бу ҳақда қозига хабар берар эди. Қози имомни ҳузурига чақириб, унга танбеҳ берар ёки ўрнига бошқа одамни тайинларди.

Мабодо имомнинг хатти-ҳаракатларида эътирозга молик томони кўринмаса, раис ундан одамлар қандай намоз ўқиётганини, уларнинг умумий хулқ-атворларини сўраб-суриштирарди. Агар маҳаллада намоз ўқишга ялқовлик қилаётган, ичкилик ичиб, наша чекаётган, қимор ўйнаётган одам топилса, имом бу одамнинг номини айтар, раис уни қозининг олдига олиб борарди. Қози гуноҳкорни тавба қилдирарди.

Раислар болалар тарбияси билан ҳам шуғулланишган, шаҳар дўконлари ва савдо расталарида, бозорларда савдонинг тўғри юритилишини назорат қилишган. Раислар ёлғиз кўчага чиққан аёлларнинг хатти-ҳаракатларини ҳам кузатишган. Ундан кимнинг аёлисиз, қаёққа боряпсиз, кўчага чиқиш учун эрингиздан рухсат олган-

мисиз, деб сўраган. Мабодо аёл қониқарли жавоб бермаса, унга танбеҳ бериб, дарҳол уйига қайтишни буюрган.

Ўлка истило қилинган, чор маъмурлари бундай тартиб туб манфаатларига хизмат қилмаслигини билиб, раислик лавозимини тугатишди. Натижада халқ ўртасида секин-аста ёлчителиб намоз ўқимайдиган, шариат қонун-қоидаларини назар-писанд қилмайдиган, ичкилик ичиб, наша чекиб, шаҳар кўчаларида гандираклаб юрадиган одамлар пайдо бўла бошлади.

Муҳаммадали халфа эшон бўлиб танилганидан кейин қилган дастлабки катта иши чор маъмурларидан берухсат Марғилон, Ўш уездларида раис лавозимини тиклаганлиги бўлди.

Мустамлакачиларнинг асл мақсадлари миллий мактабга муносабатда ҳам яққол намоён бўлди. Муҳаммадали халфани вақф ҳақидаги қонунлар бекор қилинганлиги беҳуда ташвишлантормаган. Илгари вақф ҳақидаги қонунларда вақф мулкларидан тушган маблағлардан фақат диний мақсадларда фойдаланилмай, маориф ва маданиятни ривожлантириш билан боғлиқ тадбирлар учун ҳам фойдаланилган, мактабларда фақат диний илмлар эмас, дунёвий илмлар ҳам ўқитилган. Ўрта асрларда Абу Али ибн Сино, Беруний, Улуғбек, Алишер Навоий сингари улуғ зотлар ана шундай мактабларда ўқиб вояга етишган.

Тўғри, XIX асрга келиб бу мактабларда туб ислохотлар ўтказиш зарурати юзага келганди, лекин мустамлакачилар бундай йўлдан боришмади. Улар маориф ва маданиятга хизмат қиладиган вақф мулкларини тугатиб, фақат диний мақсадлар учун мўлжалланган вақфларни қолдиришди. Миллий мактаблар фақат диний илмларни ўқитадиган бўлди. Аниқ фанларни ўрганмоқчи бўлганлар рус-тузем мактабларида ўқишлари мумкин, деган қоида жорий этилди. Бу халқни ўз тили ва урф-одатидан узоқлаштириб, руслаштиришни кўзловчи тадбир эди, албатта. Аслида, ўлкада чинакам миллий мактаб таъли-

ми йўқ қилинди. Буни ақл-идрокли кишилар ўша пайтдаёқ тушуниб етгандилар.

Ерли халқ вакиллари аксарият ҳолларда ўз фарзандларини рус-тузем мактабларида ўқитиб «кофир қилиш»-ни истамади. Бундай мактаблар ташкил этилгач ўтган олти йилда ўлка бўйича (1890–96 йй.) уларга атиги 335 нафар бола жалб этилди, холос.

1867 йилда Туркистон Бош губернаторлиги ташкил этилиб, унинг ҳудуди маҳаллий халқларнинг миллий одатлари, иқтисодий ривожланиш ва ҳўжалик юритиш хусусиятлари ҳисобга олинмаган ҳолда бир неча маъмурий бирликларга бўлиб юборилди. Ўлканинг миллий ҳудудларга парчалаб юборилиши чор ҳукуматига Туркистонни ўзининг мустамлакасига айлантириб, бойликларини талаб олиб кетишда ва маҳаллий халқларни эзишда жуда қўл келди.

60-йиллардан бошлаб мустамлака Туркистонга қўплаб руслар ва украинлар қўчиб кела бошладилар. Бу жараён айниқса Каспийорти темир йўли қурилгандан кейин кучайиб, қисқа даврда Туркистондаги рус посёлкалари сони юзга бориб қолди. Туркий халқларнинг қадимий юртида русча ном билан аталган темирйўл бекатлари, аҳоли турар жойлари пайдо бўла бошлади. Келгиндиларга Туркистон Бош губернаторлигининг жойлардаги маъмурлари энг яхши ҳудудлардан уй-жой ва ер майдонлари ажратиб бера бошладилар. Ана шу даврда Фарғона, Чу водийлари ва Еттисув оралиғида руслар ва украинларнинг йирик колониялари ташкил этилиб, маҳаллий халқлар унумсиз ва камсув ерларга бадарға қилиндилар.

Чоризм ўз мустамлака сиёсатида Туркистонда йирик саноатни ривожлантирмаслик йўлини тутди. Бу рус капиталистларига арзон хомашёга эга бўлиб, улардан Россияда тайёр маҳсулот ишлаб чиқариб, яна Туркистонга олиб келиб, юқори нархда сотиб, бойиш имконини берди. Маҳаллий халқлар орасида эса ерсиз, ишсиз, қандай

кун кечиришни билмаган оч-яланғоч кишилар кўпая бошлади.

Фақат шугина эмас. Мустамлакачиларнинг ўлкада пахта экиладиган майдонларни кенгайтиришга зўр бериб уриниши ҳам халқнинг турмуш даражасини пасайтириб юборди. Масалан, 1890 йилда Фарғона водийсида 33 минг 492 десятина ерга Америка пахтаси экилган бўлса, орадан беш йил ўтгач, 88 минг 858 десятина ерни эгаллади. Водийда пахтачиликнинг кенгайиши натижасида, яшаш учун зарур бўлган бошқа неъматларни етиштириш камайди. Оқибатда озиқ-овқат маҳсулотларининг нархи кўтарилди. Ғалланинг нархи 1890–1894 йиллар мобайнида 2,5 баравар ошди. Озиқ-овқат моллари билан чайқовчилик қилиш авж олди.

Мана шу аҳвол пировард натижада Муҳаммадали халфани халқ ўртасида ғазовот эълон қилишга ундади.

Андижон кўзғолони миллатчилик руҳидаги, рус халқига қарши қаратилган кўзғолонмиди? Йўқ, бундай кўзғолон эмасди. Кўзғолон билан боғлиқ тарихий ҳужжатлар синчиклаб кузатилса, маҳаллий халқ вакилларининг бу исёнига оддий рус кишилари хайрихоҳлик билан муносабатда бўлганликларини ифодалаган далилларни учратиш мумкин. Жумладан, кўзғолон қатнашчиларининг биринчи гуруҳида судланиб, қатл этилган дўкондор Рустамбек Сотиболдибек ўғли ҳарбий лагерь ёнида яшаган рус доктор ва фельдшер аёллар билан яхши муносабатда бўлган. Рустамбек кўзғолондан сўнг қамалиб қолгач, бу аёллар унинг олдига кириб, ҳолидан хабар олиб туришган.

Андижон уезди бошлиғининг 7 июнь 1898 йилда ҳарбий прокурорга ёзган мактубида Андижон госпитали шифокорлари баъзи бир ярадор кўзғолон қатнашчиларини яширганликда айбланганлар.¹

«Андижоннома» рўзномасининг 1993 йил 2 февраль сониди босилган «Дукчи Эшон фарзандларимиз» деб

¹ ЎЗМДА, И-723-фонд, 1-рўйхат, 20-иш, 118-бет.

номланган мақолада Қорақўрғон қишлоғилик мархум Мадмуса ота болалигида қўзғолончиларга қўшилиб Андижонга борганлиги, қўзғолон мағлубиятга учраганда уни бир рус аёли уйига яшириб, ўлимдан асраб қолганлиги ҳақида сўз боради.

Жалолқудуқлик қўзғолон қатнашчилари бўлган Абдулазим ва Бахтиохун исмли деҳқонлар рус кишилари-ни ўлдиришда айбланганларида уларни катта фельдшер Василий Хорев ҳимоя қилган.¹

Андижон қўзғолони русларга қарши эмас, балки чоризмнинг мустамлака сиёсатига қарши қўзғолон эди. Чинакам эркин жамиятнинг давлат тузуми ўз ахлоқига муносиб бўлишга интилади. Мабодо давлат тузуми ташқаридан келтирилган бўлса, демак, халққа бегона бўлса, у ҳеч қачон унинг равнақига ва камолотига хизмат қилмайди ва эртами-кечми халқ миллий руҳини қаноатлантирадиган ҳолатга келади. Ана шундагина давлат тузуми дини асосида шаклланган жамият ахлоқига мувофиқ бўлади ва халқи ўз виждонига мувофиқ яшай бошлайди.

Чоризм Туркистонда ўрнатган давлат тузуми дини асосида шаклланган жамият ахлоқига зид эди, худди шу боисдан ҳам маҳаллий халқлар бу давлат тузумига қарши дастлабки йилларданоқ ошкора ва пинҳона курашиб келдиларки, Андижон қўзғолони бу курашнинг энг ёрқин ифодасидир.

В.П.Сальков Андижон қўзғолони ҳақидаги китобида қўзғолон мағлубиятга учраганидан кейин маҳаллий миллатга мансуб кишилар Дукчи Эшонни сўкиб юрганликлари ҳақида ёзаркан, улар қўзғолончилар раҳбарини умуман қўзғолон кўтарганлиги учун эмас, балки бу ишга бевақт киришганлиги, етарли қуролга эга бўлмай, пухта тайёргарлик кўрмай қўзғолон бошлаганлиги учун сўкишаётганларига эътиборни қаратади. Дарҳақиқат, одамлар бу фикрларида ҳақ эдилар. Муҳаммадали халфанинг

¹ ЎзМДА, 1-фонд, 32-рўйхат, 91-иш, 42-бет

ҳарбий илмдан хабарсизлиги, халқнинг умумий савияси пастлиги, қўзғолонга ташкилий жиҳатдан пухта ҳозирлик қўрилмаганлиги унинг бошидаёқ мағлубиятга учрашининг асосий сабабларидандир.

Муҳаммадали халфанинг диний мутаассибликка, фанатизмга берилган, жамият тараққиётининг объектив қонуниятларини тан олмайдиган шахс бўлганлиги ҳам ҳақиқатдир. Мабодо, у бошчилик қилган қўзғолон ғалаба билан тугаган тақдирда ҳам, озод юртда у ташкил этадиган ҳукуматдан жамиятни тараққиёт йўлига солиб юборадиган ислохотларни кутиш қийин эди.

Аммо Муҳаммадали халфанинг номи биз учун шу туришида ҳам азиз ва мўътабардир. Муҳаммадали халфа биз учун мустамлакачиларнинг зулм ва истибдодига қарши жангга кирган мард қўзғолончи сифатидагина эмас, балки бугунги кунга келиб катта миқёс олиб кетган миллий фожиаларимиз, йўқотишларимизни олдиндан кўрган зукко инсон сифатида ҳам қадрлидир.

Андижон қўзғолони мағлубиятга учраши муқаррар эди. Лекин бу қон тўкишлар беиз кетмади. У чоризм тузуми халққа мутлақо бегона, қонхўр тузум эканлигини намойиш этди. Иккинчидан, у миллий зиёлиларнинг кўзини очиб, Туркистонда жадидлар ҳаракатининг ўсишига замин яратди. Миллий жадидлик ҳаракатининг йирик намояндалари Маҳмудхўжа Беҳбудий ва Мунаввар Қорилар Ватан истиқлолига эришиш учун аввал халқни замонавий билимлардан баҳраманд қилиш кераклигини тушуниб етдилар.

Биз мана шунинг учун ҳам Муҳаммадали халфани миллий қаҳраонимиз сифатида эъзозлаймиз, номини ҳурмат билан ёд этамиз.

Тошкент – Андижон – Москва.
1993 йил.

САРГАРДОНЛИК

Хужжатли қисса

1943 йил август кунларининг бири. Саратон чиққан бўлса-да, куёш тафти сусаймаган. Хусан ака уч-тўрт кундан бери ишга боролмай, уйида бетоб ётарди. Шунинг учун ҳам тушдан кейин катта қизи Ойкарамга ишхонасига бориб, ўзига бериладиган уч кунлик “заборний” нонни олиб келишни буюрди. Ойкарам «хўп», деб чиқиб кетди-ю, кўп вақт ўтмай, қайтиб келди. Унинг кайфияти ёмон эди.

– Нега хомуш кўринасан, қизим? Бирон киши хафа қилдими? – сўради отаси.

– Йўқ!.. – дея олди Ойкарам ва пиқиллаб йиғлаб юборди.

– Тинчликми ўзи? Нима ҳодиса рўй берди, айтсанг-чи?! – деди эрининг ёнида ўтирган Муҳтарам опа.

Ойкарам Зиямат акасидан келган, қўлида буклоғлиқ турган «қора хат»ни хонтахта устига қўйди.

– Кимдан бу?! – деди ота беихтиёр жонсарақ бўлиб.

– Зиямат акамдан.

– Буни сенга ким берди?!

– Почтачи.

– Уни қаерда учратдинг?

– Ҳозир йўлда учратдим.

Муҳтарам опа уввос солиб юборди. Чолнинг ранги оқариб, қўл-оёқларида қалтироқ турди. Яна шу аҳволда кампирини юпатмоқчи бўлди.

– Ўзингни бос, кампир, енгил бўлма, ҳали бу рост гапми, ёлғонми, аниқлаш керак бўлади.

Лекин кампир фарёд қилишда давом этди. Унга болалар қўшилишди. Бирпасда уй қий-чув бўлиб кетди. Йиғи товушини эшитиб, қўни-қўшнилари ҳам етиб келишди. Улар бу кулфат ҳозир деярли барча хонадонда борлигини, юртга келган “тўй” эканлигини айтиб, чол-кампирга

тасалли беришди. Баъзилар «қора хат»га ишонмаслик керак, дейишди.

Дарҳақиқат, ўша пайтларда ҳалок бўлганлиги ҳақида хабар келган йигитларнинг уйига кириб келиши ҳоллари ҳам бўлаётганди. Шунинг учун ҳам айрим кишилар “қора хат”ларга анча ишончсизлик билан қарашарди. Аммо фарзандини яхши умидлар билан кутиб ўтирган ота-онанинг бирдан шумхабар эшитиши барибир оғир.

Ҳусан аканинг уч ўғил ва уч қизи бор эди. У фарзандларим ўқиб одам бўлсин, деб 1939 йилда Сайрамдан Тошкентга кўчиб келганди. Фарзандлар ҳам ота ишончини оқлашаётганди. Икки ўғил кетма-кет Тошкент педагогика билим юртини тамомлашди. Каттаси Шомақсуд Пискент районида йўлланма билан бориб, мактабда муаллимлик қила бошлади. Зиямат эса Низомий номидаги Тошкент педагогика институтининг физика-математика факультетида ўқишни давом эттирди. Қолган фарзандларининг ҳам ўқиши, одоби чакки эмасди.

Шунда бирдан уруш бошланиб кетди. Аввал Зиямат, кейин Шомақсуд фронтга жўнаб кетишди. Шомақсуд фронтга Пискентда ташкил этилган ўзбек отлик дивизияси сафида кетганди. 1941 йил охирида унинг бедарак йўқолганлиги ҳақида хабар келди. Зияматдан келган “қора хат” эса ота-она учун иккинчи зарба бўлди. Яхшиямки, атрофида қўни-қўшни, қариндош-уруғ бор экан. Улар оғир пайтда Ҳусан ака билан Муҳтарам опанинг ғамига шерик бўлишди.

Юракдаги жудолик ўти энди сўнай деганда яна бир мактуб келди. 78-дивизия сиёсий бўлими бошлиғи Б.И. Мутовин имзо чеккан бу мактубда шундай дейилганди:

“Ҳурматли отажон, онажон!

Биз ўғлингиз Зиямат Ҳусановнинг ўлими муносабати билан сизлар қатори қайғу чекапмиз. Сизлар учун оғир дамларда ёнингизда бўлолмаганимиздан ўқиняпмиз. Биз немис-фашист босқинчиларига қарши курашда жасорат кўрсатиб, ҳалок бўлган Ватанимизнинг бу қаҳра-

мон фарзанди билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Сизнинг ўғлингиз ва бизни қуролдош дўстимизнинг сўнмас жасорати ёрқин хотирамизда ҳамиша қолади, бизни душмандан қасос олишга, Ватан озодлиги ва шон-шарафи учун янги жасоратларга ундайди”.

Бу хат билан танишгач, она яна фарёд қилди. Қариндош-уруғ Зияматга аза очишни таклиф қилишди. Ҳусан ака рози бўлди. Лекин Муҳтарам опа оёқ тираб туриб олди.

– Йўқ, – деди у бирдан. – Мен Зияматга аза очмайман! Шундай ўғлимнинг ҳалок бўлганлигига ҳеч ишонгим келмаяпти. У тирик, албатта, қайтиб келади.

Чол кампирнинг раъйига қаради.

1944 йил 22 февралда матбуотда Зиямат Ҳусановга ўлимидан сўнг Қаҳрамон унвони бериш тўғрисидаги Фармон эълон қилинди. “Қизил Ўзбекистон” газетасида шоир Туроб Тўланинг саксон фашистни ер тишлатган бу ўзбек йигитининг жасоратига бағишланган шеъри босилди. Ҳукумат Ҳусан ака оиласига шаҳар ташқарисидан томорқа берди, моддий ёрдам таклиф этди. Чол томорқани экди-ю, лекин моддий ёрдамни олмади. «Мен ўғлимнинг ўлигини сотиб емайман», – деди.

* * *

Зиямат ўзига келиб, кўзини очганда борлиққа тун қоронғилиги чўккан, фақат осмонда бир тилим ой хира нурини таратиб турарди. У боши тинмай ғувиллаётганлигини, ўнг қўли ва оёғи зирқираб оғриётганлигини ҳис қилди. Аввалига қаерда ётганини ҳам яхши англай олмади. Фақат орадан бироз вақт ўтгач, кун бўйи бўлган жангни эслади. Бу жанг худди унинг тушида бўлган-у, ҳозир ўша даҳшатли тушни эслашга ҳаракат қилаётгандай туюлди, назарида. Узоқ-узоқларда ора-сира автоматларнинг тариллагани, тўпларнинг гумбурлагани қулоғига чалинди. Яна яқин атрофда унинг ўқидан оғир ярадор бўлган, жон талвасасида ётган фашистларнинг

баъзида инграгани, ё ўз тилида нималардир деб илтижо қилгани эшитила бошлади. Ана шунда Зиямат кундузги жанг тушида эмас, ўнгида бўлганлигини, ўзи эса блиндажи яқинида душман ўқидан яраланиб ётганлигини англади. “Икки жойимдан ўқ еганга ўхшайман, миям негадир ғувиллаяпти”, – хаёлидан ўтказди у.

Бир маҳал дарё сувининг соҳилга урилиб шалпиллаши, немис аскарларининг ўзаро сўзлашуви эшитилиб қолди. Беш-олти немис резина қайиқда дарёдан ўтиб, кун бўйи бетиним жанг бўлган ДЗОТ¹ томон кела бошлади.

Зиямат кўзини юмиб, ўзини ўлганга солиб ётди. Улар чироқларини ёқиб, тепасига келганларида эса нафас олишни ҳам тўхтатди.

– Зип, шльюз-шльюз!² – деди улардан бири этиги билан Зияматни тепиб. Лекин «жасад»да жон борлиги сезилмади.

– Ер ат мет нох?!³

– Найн, капут! Гейн вир⁴.

Фашистлар нари кетишди. Улар ярадорларни йиғиб кетгани келган санитария батальони жангчилари эди чамаси. Шу атрофда анча вақт уймалашиб юришди. Кейин қайиққа ўтириб, яна дарёнинг нариги соҳилига ўтиб кетишди.

– Хайрият, сезишмади, – деди Зиямат ўзича суюниб. – Ажал, ўлим шабадаси яна бир бор юзимни силаб ўтди-ю, аммо ўз комига тортмади. Ҳали кўрар куним бор экан.

Зиямат қаддини хиёл кўтариб, атрофга аланглаб, инсон шарпаси сезилмаётганлигига яна бир ишонч ҳосил қилди. Унинг ўнг кафти ва оёғи ҳамон зирқираб оғриб, қулоқлари шанғилларди, юришга ҳоли йўқ эди. Аммо саҳаргача бу ерда қолиш хавфли. «Нима бўлса ҳам ўзим-

¹ ДЗОТ – ёғоч ва тупроқдан мустаҳкам қилиб қурилган ўт очиш жойи.

² Тўхта, рус, рус!

³ У нафас оляптими?!

⁴ Йўқ, у ўлган. Бу ёққа юр (немисча).

ни панароқ жойга олишим керак”. Унинг хаёлига чап томондаги, дарё бўйидаги қамишзор келди. Ўша қамишзор ичига яширинмоқчи бўлди. Яраси азоб бераётганига қарамай, қамишзор томон эмаклай бошлади. У ерга қанча вақтда етиб борганини эслай олмайди. Аммо етиб борганида пешонасидан совуқ тер чиқиб, батамом ҳолдан тойган эди. Бироз нафасини ростлагач, соғ қўли билан атрофдаги қамишларни синдириб, остига тўшади. Кейин унинг устига чўзилиб, пинакка кетди.

Бир маҳал уйғонганда осмоннинг шарқий томони оқариб, тонг отай деб қолганди. Зиямат жуда ҳам чанқанлигини, оғзи қуришиб, тахир бўлиб қолганлигини ҳис қилди. Яралари оғриғи эса бирмунча пасайган эди. У қамишзордан аста эмаклаб чиқиб, атрофга яна бир разм солди. Ҳаммаёқ жимжит, инсон зоти кўринмаётганлигига ишонч ҳосил қилгач, дарё томон сурилди. Чимли соҳилга етиб, тинч оқар дарёнинг муздек, зилол сувидан симира бошлади. Шу пайт ердан чиқдимиди, осмондан тушдимиди, билмай қолди, икки немис аскарлари югуриб келиб, унинг устига ўзларини ташлашди. Бақиртириб, қўлларини орқасига қайириб боғлашди. Чўнтакларини тинтув қилишди. Кейин резина қайиққа солиб, дарёнинг нариги соҳилига олиб ўтиб кетишди. Дарёдан ўтишгач, Зияматни усти брезент билан ёпилган юк машинасига ортишди-да, дала йўлидан ғарб томонга олиб кетишди. Бир қишлоққа етишганда машина тўхтади. Бу ерда яна бир соқчи ва ўнтача асир – қизил аскар машинага чиқишди. Ярим соатча йўл юришгач, машина тўхтаб, ҳамма асирларни пастга туширишди. Қизил аскарлардан бири Зияматнинг ярадорлигини, юришга қийналаётганлигини кўриб, унинг қўлтиғидан олди.

– Ўзингни тетик тут, биродар, – деди у секин, – акс ҳолда, отиб ташлашлари мумкин. Буларга ортиқча юкнинг кераги йўқ.

Асирларни ярим ертўла, қоронғи бир бинога олиб киришди. Афтидан, бу ер илгари сабзавот омбори бўл-

ган бўлса керак, ундан ачиган карам ва картошка ҳиди анқирди. Бинода анчагина одам бор эди. Лекин улар дастлаб қанча эканликларини билиб бўлмади. Фақат бироз вақт ўтиб, асирларнинг кўзлари қоронғиликка ўргангач, бинода юзга яқин одам борлигини кўришди. Бу кишилар орасида соғи ҳам, ярадори ҳам бор эди. Аммо ҳаммаси бирдай ҳориб, ҳолдан тойган эди.

Асирларни бу ерда икки кун сақлагач, Харьков яқинидаги лагерга ҳайдаб боришди. Йўлда талайгина асирлар яралари азоб бераётганлигидан, ташналик ва очликдан юролмай, қулаб қолишди. Немислар уларнинг ҳаммасини отиб ташлашди.

Харьковда бироз вақт туришгач, асирларни Днепропетровскдаги концлагерга жўнатишди. Зиямат шу ерда ҳамқишлоқ дўсти, сайрамлик Раҳмонқул Худойберганов билан учрашди.

1943 йил сентябрь ойининг охирида Днепропетровск концлагеридаги жисмонан бақувват, меҳнатга яроқли асирларни танлаб, Берлин яқинидаги Люкенвальд концлагерига жўнатишди.

* * *

Люкенвальддаги концлагерда асирлар баракларга миллатига қараб жойлаштирилганди. Бу ердаги тартиб-интизом жуда ҳам қаттиқ эди. Асирларни 12-14 соатдан ишлатиб, ҳар куни бир маҳал қипиқ аралаштирилган 250 грамм қора нон, ачиган карам ёки ҳар хил гиёҳлар, картошка, сабзи пўчоқлари солиб қайнатилган ярим литр суюқ овқат беришарди. Овқатга гўшт ўрнига молнинг ичак-чавоқлари ёки балиқ солишар, одамлар шишиб кетмаслиги учун тузини паст қилишарди.

Табиийки, бундай шароитда кишини мунтазам очлик қийнарди, одамлар доимо атрофга олазарак бўлиб, егулик бир нарса топиш илинжида юришарди.

Бир кун кечқурун ишдан қайтишаётганда Зияматнинг кўзи йўл четидаги иккита каттагина оқ лавлагига

тушди. У соқчининг кўзини шамғалат қилди-да, лавлагини олиб, қўйнига солди.

Аксига, шу куни лагерга киришаётганда уларни тинтув қилишди. Зияматнинг қўйнидаги лавлагини тортиб олиб, бошига таёқ билан солишди. Бошдан қон оқиб, юз-кўзини қоплади. Ўртоқлари уни суяб барака олиб киришиб, ярасини дока билан боғлашди.

Люкенвальддагиларнинг бирдан-бир орзуси Украина ва Белоруссиядаги концлагерларга қайтиб бориш эди. Ўша ёққа бориб олсак, партизанлар томонига қочиб ўтишимиз мумкин бўларди, дейишарди. Аммо бу бахт ҳам камдан-кам одамга насиб бўлди.

Зияматлар келишидан аввал бу ерда бир воқеа бўлибди. Сода заводида ишлайдиганлардан иккитаси бирдан трахома (шилпик) бўлиб қолибди. Фашистлар юқумли касалдан жуда қўрқишарди. Шунинг учун ҳам икки беморни дарҳол тиббий кўрикдан ўтказиб, Украинадаги бир лагерга жўнатишибди. Улар эса кетишаётиб «трахома»га қандай чалинганликларини ўртоқларига гапириб беришибди. Бунинг «сири» осон экан. Оддий содани сувда эритиб, икки-уч томчи томизилса, кун бўйи кўзни қизартириб, ёш оқизаркан.

Бир маҳал бирдан концлагерда трахома кўпайиб кетибди. Немислар уларни ҳам тиббий кўрикдан ўтказишибди. Асирлар орасида ўн уч яшар партизан бола ҳам бор экан. Шифокор шу боланинг кўз милкларини очиб қараса, оппоқ бир нарса турганмиш. Уни олиб, текшириб кўришса, сода эмиш. Боласи тушмагур шифокор кўриги олдидан содани сувда эритишдан эриниб, кўз милкига қуруғидан солиб олган экан.

Шундан кейин фашистлар «трахома»га чалинганларнинг ҳар бирини тахта каравот устига ётқизиб, резина таёқ билан эллик мартадан урибди. Уч киши, жумладан, ҳалиги ўн уч яшар бола ҳам бу калтакни кўтаролмай, икки кундан кейин ўлибди.

Асирларни доимий қўрқув ва ҳадикда сақлаш, жисмонан ва руҳан синдириш учун фашистлар уларни арзима-

ган нарасага ҳам жазолашаварарди. Асир бош кийимини вақтида олмаса ҳам, совуқда қўлини чўнтагига тикиб турса ҳам, ёмғир ёки шамол пайтида ёқасини кўтарса ҳам, лойгарчиликда ботинкасини яхши тозаламаса ҳам жазоланарди. Жазонинг эса калтаклаш ва карцерга ташлашдан ташқари, совуқда симёғочга боғлаб қўйиш, овқат бермаслик, икки қўлини кўтартириб, остонага тик турғазиб қўйиш, қўшимча иш буюриш каби усуллари бор эди.

1944 йил бошида ўзбекларни югослав партизанларига қарши урушга юборишармиш, деган гап пайдо бўлиб қолди. Ҳадемай, бу гапнинг ҳақиқатлиги маълум бўлди. Уларнинг олдига концлагерь коменданнти, яна баланд бўйли, йўғон бир немис офицери келиб, ҳаммани барак олдига саф қилишди.

– Сизлар буюк немис миллати олдида жуда катта гуноҳлар қилган кишиларсиз, кўплаб немис аскарларини ўлдиргансизлар, – деди офицер. – Бунинг учун ҳаммангизни отиб ташлаш керак эди. Аммо биз сизларга марҳамат қилиб, ўз гуноҳларингизни ювиш учун имконият яратмоқчимиз. Орангиздаги қурол кўтариб, жанг қилишга қодир бўлганларнинг ҳаммасини Югославияга юборамиз. Сизлар фюрер ўша ерда жорий этган тартибга қарши бош кўтарган бандитларни тугатишда қатнашасизлар. Бу вазифадан бўйин товлаганларнинг ҳаммаси отилади. Шунини яхши билингларики, – деди офицер гапини давом этказиб, – сизлар эртадан эътиборан Германияча тартиб-қоида сизларга ҳам тўла дахлдор бўлади. Фюрерга садоқат билан хизмат қилиб, бандитларни кўп ўлдирган, жангда мардлик кўрсатганларнинг унвонлари оширилади. Аксинча, ўз командирининг буйруғини вақтида бажармаган, армиядаги тартиб-қоидага риоя қилмаганлар жазоланадилар. Тушунарлими?

– Тушунарли!

– Ундай бўлса, ҳозирча тарқалиб, баракка кириб дам олинглар. Эртага жўнаб кетасизлар.

Комендант билан офицер кетгач, Зиямат билан Раҳмонқул секин барак орқасига ўтишди. Улар ортидан Сайлихон Файзиев, Асан Успанов, Саидхўжа Отахўжаев, Акрам Мирзаахмедов ҳам боришди. Бу кишилар шу ерда танишиб, дўстлашишганди.

– Нима қиламиз, “хўп” деб кетаверамизми Югославияга? – деди Раҳмонқул ҳаммага бир-бир қараб.

– Шахсан мен бу борада бирон гап айтишга қийналанман, – деди Отахўжаев.

– Менимча боравериш керак, – деди Сайлихон Файзиев. – Уларга итоат этмасак, барибир бизни ўлдиришади. Бунни ўзлари ҳам айтишяпти.

– Немис формасини кийганимиздан, ўлганимиз афзал эмасми?! Ватан олдида юзимиз ёруғ бўлиб жон берамиз-ку!

– Саидхўжа, сиз масалага калтабинлик билан қараяпсиз, – деди Раҳмонқул Файзиевнинг фикрини қувватлаб. – Немис формасини кийиш, ҳали бу гитлерчиларга хизмат қилиш деган сўз эмас. Биз шундай қилсак, қўлимизга қурол тегади, югослав партизанлари томонига қочиб ўтиш имконига эга бўламиз. Ўлсак ҳам, курашиб жон берайлик-да. Бу ерда итдек ўлиб кетишдан нима фойда?!

– Шу ернинг ўзида қочишнинг бир иложи бўлмасми-кан?

– Шу пайтгача ҳеч бир иложи бўлмади-ку, энди бўладими? Ахир бу ер Украина ёки Белоруссия эмас, Германия! Мана, кўриб турибсиз, бу ерда концлагердан ташқарига чиқишнинг ўзи осон эмас. Гарчи бунинг иложи бўлганида ҳам, граждандар кийими, овқат захирасига эга бўлиш, одим сайин эсэсчилар соқчилик қилиб турган шаҳар ва қишлоқлардан пиёда юриб ўтиш керак. Бундай қилиш камдан-кам одамнинг қўлидан келади.

– Агар Югославияга борадиган бўлсак, атрофимизга энг ишончли кишиларни тўплаб, дастлабки қулай имконият юзага келиши биланоқ партизанлар томонга қочиб ўтишимиз керак.

– Албатта, шундай қиламиз.

Эртаси ўттиз бир ўзбек йигити эски немис ҳарбий формасини кийиб, чехославак милтиғини олди-да, бир немис майори бошчилигида Югославияга жўнаб кетишди.

Дастлаб, Албаниянинг Печь шахрига боришди. Немис майори шу ерда уларни янги хўжайинларга топшириб, ўзи яна Германияга қайтиб кетди. “Ёлланганлар” эса Печда уч-тўрт кун туришгач, пиёда йўл юриб, Черногориянинг Гусина қишлоғидаги кичик бир гарнизонга етиб келишди. Уларни от минган комендант ва беш эсэсчи кузатиб келди. Отряд шу ерда тунаб, эрталаб яна бошқа бир гарнизонга жўнаб кетиши керак эди.

Оқшом Раҳмонқул гарнизон ташқарисига чиққанда йўл ёқасида велосипед камерасига дам бераётган қорасоч, қоракўз, икки ўсмир болани кўрди. Бу болалар бир-бирлари билан туркча гаплашаётгандилар. Раҳмонқул улар ёнига борди.

– Салом, болалар!

Болалар немис формасидаги одамга ҳайрон бўлиб, кўрқа-писа қарашди-да:

– Салом! – дейишди.

– Сизлар мендан кўрқманглар, мен немис эмасман, россиялик мусулмон одамман.

– Яхши, бизда нима гапингиз бор?

– Бу атрофда қаерда партизанлар бор?

Болалар нима дейишларини билмай, бир-бирларига қарашди.

– Нега бизга бундай савол беряпсиз? – деди болаларнинг ёши каттароғи.

– Мен ўша томонга қочиб ўтмоқчиман. Бу чин сўзим. Бошқа мақсадим йўқ.

– Анави довондан ошиб ўтсангиз, партизанларга дуч келасиз, – деди бола чап томонни кўрсатиб.

– Йўлда немисларнинг заставалари йўқми?

– Йўқ. Кечалари партизанлар баъзан шу ерларга ҳам келишади.

– Раҳмат, сизларга болалар!

– Соғ бўлинг!

Раҳмонкул гарнизонга кирди-да, ҳовлида милтиқларини тозалаётган ўртоқлари ёнига бориб, болалардан эшитганларини уларга айтди.

– Ундай бўлса, вақтни бой бермай, бугун-эрта қочшимиз керак, – деди Мирзааҳмедов.

– Албатта, шундай қилиш керак, – дейишди бошқалар ҳам.

Кечки овқатдан сўнг кўп ўтмай, дам олиш учун буйруқ бўлди. Йигитлар ечиниб, бошларини ёстиққа қўйишганда баракка эсэсчилар кириб келишди. Улар Худойберганов, Успанов, Мирзааҳмедовни ўринларидан турғазишиб, кийимларини кийишларига ҳам рухсат бермай олиб чиқиб кетишди. Кўпчилик чақув бўлганлигини, бу уч йигитнинг куни битганлигини дарҳол фаҳмлади. Раҳмонкул Зияматга қаради-да, «Хайр, дўстим!», дегандек секин бош қимирлатиб, чиқиб кетди.

Орадан ўн беш-йигирма дақиқа ўтгач, олисдан кетма-кет отилган ўқ товуши келди. Кейин яна ҳаммаёқ жим-жит бўлиб қолди.

Эрталаб комендант отрядни саф қилди-да, Файзиев бошлиқ беш йигитни олдинга чиқарди.

– Сенларга шундай топшириқ: бир соатда бешта от топиб келасанлар.

Беш йигит қишлоқ оралаб кетишди. Комендатнинг ўзида от бор эди. Беш от уларга ҳамроҳ бўлган беш эсэсчига керак эди.

– Бу аблаҳлар кеча кун бўйи биз билан баравар пиёда юриб чарчашди. Энди отда юришмоқчи, – деди Зиямат.

– Уларнинг отлиқ бўлиши биз учун яхши бўлмайди, – деди Файзиев. – Пиёда одамнинг отлиққа ҳужум қилиши осон эмас, бунини унутмаслигимиз керак.

– Нима қиламиз, қишлоқда от йўқ экан, деб қайтиб борамизми?

– Шундай қиламиз. Йўлига уч-тўрт хонадонга қарайлик-да, орқага қайтайлик.

– Бу аблахлар чангалидан бугуноқ кутулмасак, эртага ҳаммамизни гумдон қилишлари мумкин. Уч дўстимиз учун албатта, ўч олишимиз керак.

– Албатта, шундай қиламиз, – деди Файзиев. – Агар ҳозир қайтиб бориб йўлга тушсак, қишлоқдан чиқиб, овлоқроқ бир жойга етишимиз билан соқчиларга ҳужум қиламиз. Мен чалган ҳуштак ҳужумни бошлаш учун берилган сигнал бўлади. Бошқаларни ҳам огоҳлантиринглар.

– Маъқул, – дейишди йигитлар.

Улар йўлига уч-тўрт хонадонга кириб, от сўраган бўлишди-да, «йўқ» жавобини олишгач, пана жойда бироз тамаки чекиб ўтиришиб, “қишлоқда от йўқ экан”, деб қайтиб боришди. Комендантнинг қовоғидан қор ёғиб, ҳаммани гарнизон олдига саф қилди. От топиб келолмаган беш йигитни бир-бир саф олдига чиқарди-да, йўлдаги балчиққа беш мартадан ётқизиб, турғазди. Кейин уларга кийимларини тозалашни буюрди. Беш йигит рўпарадаги қудуқдан сув олиб, кийимларини тозалашди. Фашистлар эса сигарет чекиб, уларнинг бу ишини томоша қилиб туришди.

Сўнгра комендант отига миниб, яна ҳаммани сафлаишга буюрди.

– Сенларни бизнинг қўлимизга юборганларни ҳам, сенларни ҳам пешоналарингдан отиш керак! – деди комендант балчиққа ётганларга бир-бир ўқрайиб. – Лекин мен ҳозирча шу жазо билан кифояландим.

– Чапга қайрилишлар! Марш!

Отряд йўлга тушди. Ҳадемай қишлоқ ортда қолиб, дала йўлига чиқишди. Бу йўл довонгача бориб, кейин ўнгга бурилиб кетарди. Олдинда катта бир сой кўринди. Сой устида кўприк бор эди. Кўприк тор, бир арава зўрға сиғарди.

Файзиев айнан шу кўприк ҳужум қилиш учун энг қулай жой эканлигини ўйлаб, шерикларига маъноли қараб қўйди. Улар ҳам Файзиевни дарҳол тушунишди.

Олдинда бораётган комендантнинг оти тахта кўприкдан ўтай деганда, Файзиев қаттиқ хуштак чалди-да, от устида бораётган комендантга ташланди. Унинг қўлига бутун залвори билан ёпишиб, ерга тортди. От хуркиб, эгасини йиқитиб қочди. Файзиев ерга қулаган комендантнинг бошига милтиқ қўндоғи билан туширди. Орқасига ўгирилганда эса кўприк усти тўс-тўполон бўлиб кетганлигини кўрди.

Қизил аскарлар олти соқчининг ҳаммасини бирпасда ўлдириб, қуролларини олиб, жасадларини пастда кўприб оқаётган сой сувига ташлашди. Кейин иккита граната отиб, кўприкни портлатиб, доvon томонга қочишди.

Гарнизондагилар ўқ товушини эшитиб, уларнинг ортидан қувишди. Аммо фойдаси бўлмади. Қизил аскарлар уларнинг ҳужумини муваффақиятли қайтариб, қалин дарахтзор ичига кириб кетишди.

Партизанлар эрталаб соат ўнларда олисда отишма ва граната портлашларини эшитиб, доvon томонга бир рота жангчиларни юборишди. Улар олисдан пастга тушиб келаётган немис формасидаги ҳарбийларни кўришиб, мушт ўқталишди. Буни кўргач, Файзиев шартта ички кўйлагини ечди-да, йиртиб, бир ёғочга боғлаб, улар томон дадил юрди.

– Рус-рус! Свобода народу! Смерть фашизму! – деб бақирди у русча ва югославча сўзларни аралаштириб.

Партизанлар ҳам қадамларини тезлатиб, совет жангчилари томон юришди. Улар тоғ бағридаги йўлда учрашиб, бир-бирларини танишгач, кучоқлашиб кетишди.

Бу воқеа 1944 йил 25 майда Черногорияда бўлди. Эртаси югослав партизанлари дивизиясининг командири Штрю Атанасов (Виктор), шу дивизия сафида жанг қилаётган болгар партизанлари батальони командири Боян Михиев Чобановни штабга чақириб, 28 ўзбек қизил аскарни қабул қилиб олишни буюрди.

Боян ўзбек йигитлари билан учрашиб, ҳар бири билан самимий саломлашди. Уларнинг концлагерда озиб-тў-

зиб, қоқсуяк бўлиб қолганлигини кўриб, бир ҳафта дам берди. Йигитлар дала ҳаммомида чўмилиб, устиларидаги кийимларини ташлашди. Уларга янги кийимлар берилди. Бир ҳафта тўйиб овқатланиб, роҳат қилиб ухлаб, анча ўзларига келиб қолишди. Шундан кейин уларни Преполе рўпарасидаги позицияга юборишди.

Файзиев Боян Михиев билан тўрт кун бирга бўлди. Бригада штабида у билан жанговар вазиятни муҳокама қилди. Боян Силистрада – болгар турклари кўплаб яшайдиган шаҳарда туғилиб ўсганди, турк тилини анча дуруст биларди. Бу унинг ўзбеклар билан тезда тил топишиб, дўстлашиб кетишига ёрдам берди. Файзиев унга асирликдан қандай қочганликларини гапириб берди.

– Онадан қайта туғилгандай бўлдим, – деди Сайлихон Файзиев ўшанда. – Фашистлар чангалидан қутулганимга, дўстлар орасида эканлигимга ҳеч ишонгим келмаяпти.

– Фашистлар кўп хўрлашдимиз?

– Хўрлаш ҳам гапми?! Бу аблаҳлар учун инсоннинг молчалик ҳам қадри йўқ экан.

– Дарҳақиқат, фашистлар кўп пасткашликлар қилишяпти, улар бу қилмишлари учун жавоб берадилар. Мана, Қизил Армия уларни тирқиратиб қуваяпти.

– Шундайми-а? Биз бу ҳақда деярли ҳеч қандай ахборотга эга эмасмиз. Қизил Армия қайси шаҳарларни озод қилишга улгурди?

– Украина, Белоруссия тўла озод қилинди ҳисоб. Ҳадемай Қизил Армия Польша, Чехославакия тупроғига қадам қўяди.

– Офарин-э!

– Файзиев, сиз Ўрта Осиёнинг қайси шаҳаридансиз?

– Бухоро деган жойни эшитганмисиз?

– Эшитганим бор.

– Ана ўша шаҳарданман.

– Урушгача нима касб билан шуғуллангансиз?

– Колхозда раис эдим.

– Қандай қилиб асир тушиб қолдингиз?

– Мен ҳарбий хизматга 1939 йилда чақирилганман. Яна уч-тўрт ой хизмат қилгач, уйга қайтишим керак эди. Шунда бирдан уруш бошланиб кетди.

1941 йил май ойида бизнинг полкимиз Драгобич вилоятидаги Новий Самбор шаҳрида турарди. Июнь ойи бошларида тактик машқлар ўтказиш учун Карпат тоғи этакларига кўчиб чиқдик. Шунда бирдан полкимиз турган жойларга снарядлар туша бошлади. Кўп ўтмай, фашистлар Германияси мамлакатимизга уруш эълон қилганлигини билдик. Эртаси душман билан биринчи тўқнашув бўлди. Кучлар нисбатидаги фарқ катта эканлигини ўшандаёқ билдик. Полкимиз жанг билан чекина-чекина, кўп кучларни йўқотиб, Киевгача келди.

Умань шаҳри яқинида ўрмонзор қишлоқда яна бир даҳшатли жанг бўлди. Шу ерда оғир ярадор ҳолимда душман кўлига тушиб қолдим. Фашистлар мени офицерсан, деб кўп қийнашди.

– Ҳақиқатдан офицермидингиз?

– Йўқ, мен офицер эмасман. Уруш арафасида бўлинма партия ташкилотининг котиби эдим.

– Фашистлар бундан хабардор бўлишмадими?

– Йўқ, ҳартугул, ёнимдагилар мени сотишмади. Бу офицер эмас, оддий аскар, яқинда уйига қайтиб кетиши керак эди, дейишди.

– Урушнинг бошида, ҳақиқатда, Қизил Армия учун жуда оғир бўлди. Кўп шаҳар ва қишлоқларни ташлаб чиқишга, катта талафот беришга мажбур бўлдиларингиз, – деди Боян. – Биз ўша кезлари Совет Иттифоқи ҳақидаги хабарларни ташвиш билан эшитардик, Қизил Армия кўпи билан тўрт-беш ойга дош берса керак, деб ўйлагандик. Аслида эса ҳаммаси бошқача бўлиб чиқди. Сизлар гитлерчиларнинг кучли зарбаларига дош берибгина қолмай, уларни ҳолдан тойдиришга, урушнинг боришида ташаббусни қўлга олишга муваффақ бўлдинглар. Ҳозир бутун дунё Қизил Армиянинг ҳар бир муваф-

фақиятини ҳайрат ва ҳавас билан кузатиб турибди. Ҳам-ма сизларга қойил қоляпти.

– Армиямиз ҳақидаги шу даражада илиқ гапларингиз учун раҳмат! Биз ҳам шу армиянинг муносиб вакиллари эканлигимизни исботлашга ҳаракат қиламиз.

* * *

Гитлерчилар совет асирлари бегона юртда қочишга ҳаракат қилмайдилар, деб ўйлашганди. Лекин улар янглишишди. 28 ўзбек йигити фашистларнинг қаттиққўл-лигига, эҳтиёткорлигига қарамай, югослав партизанлари томонига муваффақиятли қочиб ўтиб, улар сафига қўшилишди. Бу пайтда югослав халқи Қизил Армиянинг ғалабаларидан руҳланиб, фашистларга қарши курашни кучайтириб юборганди. Ўзбек йигитлари қардошлар сафида туришиб, душманнинг ҳарбий ва полиция гарни-зонларига, автомобиль йўлларида бораётган юк колон-наларига ҳужум қилишди. Германиядан Болқонга янги ҳарбий куч ва қурол-аслаҳа олиб келаётган темирйўл составларини портлатишда иштирок этиб, яхши ҳурмат қозона бошлашди.

1944 йил июнь ойи охирларида фашистлар партизан-ларни таъқиб қилишни кучайтирдилар. Шу муносабат билан Боян Михиев батальонига Преполедан Болгария сари юриб, болгар партизанлари штабини Қаршилиқ ҳа-ракати билан бирлаштириш тўғрисида буйруқ берилди. Батальон Ғарбий Болгариянинг озод ҳудуди Трин сари юриш бошлади. Душман партизанларнинг бу режасини ўз вақтида пайқаб, уч юз жангчиси бўлган батальон йў-лига тўрт минг аскарини қарши қўйди.

Оқшом батальон тоғ йўли ёқасидаги бир кулбага етди. Боян Михиев йигитларига шу ерда бироз дам бер-моқчи бўлди. Кулба олдида бир кампир ёнида ўн икки-ўн уч ёшлардаги невараси билан партизанларни кузатиб турарди.

– Салом, она! – деди Боян унга.

– Салом, ўғлонларим, худонинг паноҳида юрибсизларми?

– Раҳмат, она. Чолингиз йўқми, ёлғизмисиз?

– Чолим уруш арафасида қазо қилган. Кўзларингиз ич-ичига тушиб кетибди, чарчаган, очиққан кўринасизлар-ку?

– Қорин-ку, очликка оч, чарчаганимиз ҳам рост.

– Менга қара, командир ўғлим. Анави бузоқ меники, – кампир тепалик ёнида ўтлаб юрган бузоқни кўрсатди, – ўшани тутиб олиб келинглари-да, сўйиб, гўшттини пишириб, еб кетинглари. Мен ҳозир қозонга сув солиб, олов ёқиб юбораман.

– Биттагина бузоғингиз бор экан, иккита бўлса ҳам майли эди. Шуни ҳам биз еб кетсак, уят бўлмайдими?

– Ахир мен уни сизларга ўз розилигим билан беряпман-ку. Шуни сизлар есангизлар, ўғлим еганидек суюнаман. У ҳам қаерлардадир очин-тўқин юргандир.

Михиев Файзиевга мурожаат қилди:

– Михаил, мол сўйиш қўлингдан келадими?

– Эплаймиз, ўртоқ командир.

– Яхши, бузоқни олиб келиб, дарров сўйинглари.

Кампир қозонга сув солиб, ўчоққа олов ёқиб юборди. Сайлихон икки-уч йигитнинг ёрдамида бирпасда бузоқни сўйиб, калла-поча қилиб ташлади. Гўштлирини қозонга солишди. Бир маҳал “қайнатма шўрва”га туз соламиз дейишадики, туз йўқ, аксига кампирнинг туздонида бир сиқим ҳам туз қолмаган экан. Ноилож гўштни тузсиз пиширишди. Уни еб бўлгач, кампирга раҳмат айтиб, яна йўлга тушишди. Кампир партизанлари билан хайралашар экан, чўқиниб:

– Илойим, парвардигор ҳаммаларингни ўз паноҳида асрасин! – деди.

Батальон ярим соатча йўл юргач, бир тепалик остида оқаётган жилға ёнида тўхтади. Михиев рота ва взвод командирларини ёнига чақириб, қай бири қайси позицияни эгаллаши лозимлигини белгилаб берди. Барча

қатори Файзиев отряди ҳам ўз позициясини эгаллади. Сайлихон отрядни уч гуруҳга бўлиб, бирига Хусановни бошлиқ қилиб тайинлади.

...Оқшом тушди, йигитлар харсангтошларни, ўнгирликларни паналаб, юқорига томон ҳаракат қила бошлашди. Шунда бирдан фашистлар қаттиқ ўт очиб қолишди. Зияматнинг бўлинмаси билан ёнма-ён ҳаракат қилаётган болгар йигитлардан уч-тўрт нафари ўқ еб, қулашди. Бош кўтаришнинг ҳеч иложи бўлмай қолди.

Тоғда жанг қилишнинг ўз қонун-қоидаси бор. У жангчидан эпчил ва жасур, альпинизм спортдан озгина хабардор бўлишни тақозо этади. Тоғдаги жангда техникадан фойдаланиш имкониятлари ҳам чекланади. Юқорида жойлашган томон пастдагиларга нисбатан беқиёс устунликка эга бўлади.

Ҳозир пулемёт нуқтасини тўп билан йўқ қилиш мумкин эди, лекин тўп йўқ. Граната отиш учун орадаги масофа узоқ. Партизанлар душман амбразурасини пулемёт ва автоматлардан ўққа тутиб кўришди, аммо ҳеч бир натижага эришиб бўлмади.

Зиямат ётган жойида харсанг тош ёнидан секин мўралаб, душман пулемётчиси қаердан отаётганлигини яна бир кузатди. У эллик-олтмиш метрча баландликда ўсиб турган тоғолчами ёки наъматак ёнидаги баландликдан отаётганди, блиндаж олди катта тошлар билан паналанган. У ерга тик чиқиб бориш ҳеч мумкин эмас. Йигитлар пулемёт нуқтасидан чап томонга юрилса, ўттиз-қирқ метрча нарида қиялик борлигини айтишди. Агар шу қияликда мудрофаа чизиқлари бўлмаса, душман блиндажига ўша томондан яқинлашиш мумкин. Бунинг учун фақат қоронғи тушишини кутиш керак.

Ҳадемай, қоронғи ҳам тушди. Душман эса ўқ узишни сусайтириш ўрнига, янада кучайтириб юборди, атрофни яхши кузатиб туриш учун дам-бадам осмонга ракета ота бошлади. Бундай ҳолатда ўт пуркаб турган амбразура ёнига яқинлашиш даҳшатли эди. Ўлимни писанд қил-

майдиган одам йўқ. Зиямат ҳам душман ўқига учишдан қўрқарди. Лекин жангда ёнингдаги ўртоқларинг ҳалок бўлаётганлигини, вақт бой берилса бундан ҳам нохушроқ воқеалар юз бериши мумкинлигини тасаввур қилганингда ўз ҳаётингни қутқариш ҳақида камроқ ўйлар экансан. Зияматда эса шу кез фашистларга нисбатан шахсий алам, қасос олиш истаги ҳар вақтдагидан юқори эди. Кечаю кундуз иложи борица кўпроқ фашистни ўлдириш ҳаёли билан юрарди.

Зиямат ёнидаги ўртоқларига мурожаат қилди: “Мен душман блиндажига яқинлашишга ҳаракат қиламан. Уни портлашим билан ҳужумга ўтасизлар. Кетдим, ҳозирча хайр!”

– Хайр, Зиямат! – дейишди дўстлари ҳам секингина.

У ўнг томонга қараб эмаклаб кетди. Қияламага етиб, юқорига кўтариладиган жойда йигирма-ўттиз метр жой яланглик бўлиб, унда на тош, на бута бор эди. У ердан эмаклаб ўтса, душман ракеталар ёруғида кўриб қолиши мумкин. Шунинг учун Зиямат ўрнидан даст туриб, ялангликдан югуриб ўтди-да, биринчи дуч келган чуқурликка ўзини отди. Ичини ўт босган, худди ариққа ўхшаган чуқур тўғри душман блиндажи томон кетганди. У шу чуқурдан олға эмаклай бошлади. Боши устидан визиллаб ўқлар учиб ўтаётганди. Пулемёт нуқтасига ўн-ўн беш метрча қолганда, бир харсангтош бор эди. Зиямат ўша харсангтош ёнига борганида нафасини бироз ростлаб, ҳаяжонини босди. Кейин икки гранатанинг илгагини суғуриб, кетма-кет пулемёт нуқтасига отди. Пайдар-пай кучли портлаш ва фашистларнинг бақиргани эшитилди. Пулемёт овози ўчди. Зиямат эса шу заҳоти тош панасидан чиқиб, тўрт ҳатлаб, душман блиндажи ёнига борди. У ерда уч фашист уч томонда чўзилиб ётарди. Бири ҳали ўлмаган, жон талвасасида типирчилаётганди. Зиямат ханжарини қинидан олиб, ўлишга қийналаётган фашистнинг кекирдагига тортиб юборди. Кейин шартта пулемётни эгаллаб олди-да, унинг ўтини

душманга қаратди. Батальон жангчилари учун йўл очилди. Пастда “ура” садолари янгради. Ана, партизан дўстлари тошдан-тошга кийикдай сакраб, унинг ёнига югуриб кела бошлашди. Бунни кўриб, Зиямат янада руҳланиб кетди. Шунда бирдан рўпарасига бир нарса тушиб гумбурлади-ю, кўз олди ёришиб кетди. Кейин яна ҳаммаёқ зимистонга айланди-да, у ҳушидан кетди.

Зиямат бир маҳал кўзини очганида атроф жимжит, осмонда тўлин ой сузиб юрарди. Ҳатто “тиқ” этган товуш эшитилмасди. У хандақда чалқанчасига чўзилиб ётарди.

Зиямат аввал ўнг қўлини, кейин чап қўлини қимирлатди. Икки қўли ҳам жойида эканлигига қаноат ҳосил қилгач, бармоқлари билан пайпаслаб, оёқларини ушлаб кўрди. Икки оёғи ҳам бутун эди. Қўлини кўкрагига юборганида эса, бармоқларига шилимшиқ нарса ёпишди. “Ия, кўкрагимдан ўқ еганга ўхшайман-ку, – деди у ўзича. – Қизиқ, ундай бўлса, нега кўкрагим оғримаяпти?” Зиямат ҳайрон бўлиб ёнбошига ағдарилди. Шунда миясининг чап томони зирқираб оғриб, қичқириб юборай деди. Бошидан ўқ еганини англади. Чап қўлини секин қулоғининг орқасига юбориб, беш бармоқ сиғадиган жойи очилиб қолганлигини, ундан иссиқ қон сизиб оқиб турганлигини сизди. Бошини хиёл қимирлатса ҳам мияси мих қоққандай зирқираб оғрир, оғриқнинг зўрлигидан додлаб юборгиси келарди.

Шу алпозда у гимнастёркасини, ички кўйлагини бир амаллаб ечди-да, йиртиб, ярасини боғлаган бўлди. Кейин жуда чанқаганлигини ҳис қилди. Ёдига йўлдаги жилға тушди. «Ўша жилғага етолсам, сувидан бир симирандим, – деди ўзича. – Етиб боришга қурбим келармикин?”

У секин-секин эмаклаб, тоғдан пастга туша бошлади. Инсон қандай оғир аҳволда бўлмасин, иродасини маҳкам қилиб кўзлаган мақсадига интилса, албатта, шу мақсадига етар экан. Ўшанда Зиямат бунга яна бир қарра ишонч ҳосил қилди. Аҳволи ниҳоятда оғир бўлишига қарамай, жилғага эмаклаб етиб келди. Унинг тиниқ, муз-

дек сувидан тўйиб-тўйиб симиргач, ўзини анча енгил хис қилди. Шу ерда бироз дам олиб ётди. Кейин ёдига кечаги кампир келиб, ўшанинг кулбаси томон эмаклай бошлади. Кампирнинг уйига етиб келганида тонг отиб қолганди. Тоғ тошлари панжалари, тиззаларини шилиб юборганди. У тинкаси қуриганидан овоз чиқаришга ҳам ҳоли келмай, остонага шундоқ бош қўйди-ю, яна ҳушидан кетди.

Кампир оқ гуржи кучуги бетиним акиллаётганидан уйғониб, сергакланди. Секин ўрнидан туриб, уй эшигини очди. Остонада қонга беланиб ётган йигитга кўзи тушганида эса, қўрқиб кетди.

– Худойим-э! – деди у чўқиниб. – Бу ким бўлди экан-а?

Кампир унинг кечаги партизанлардан бири эканлигини дарҳол билди. Уйига қайтиб кириб, неварасини уйғотди. Иккаласи бир амаллаб йигитни ичкарига олиб кириб ётқизишди. Кейин кампир човгумда сув қайнатиб, Зияматнинг ярасини ювди. Унга йод шимдирилган пахта босиб, дока билан боғлади. Неварасига ярадор олдида қимирламай ўтиришни тайинлаб, ўзи партизанларга хабар бергани шошилди. Тушдан кейин тўрт нафар партизан келиб, Зияматни замбилга солиб, олиб кетишди.

Зиямат кўзини очганида кенг ўтлоқ майдонда, самолёт яқинидаги замбилда ётарди. Атрофида эса нотаниш одамлар юрарди. Бир маҳал Боян тепасига келди-да:

– Ҳусанов, мени танияпсанми? – деди унинг пешонасини аста силаб.

Зиямат «ҳа» дегандек, хиёл бош қимирлатди.

– Сенга минг раҳмат! Ҳаётингни таҳликага қўйиб, батальонга йўл очдинг. Биз қуршовни ёриб ўтиб, Қаршилик ҳаракати жангчилари билан бирлашдик.

– Соз бўлибди, – деди Зиямат зўрғагина.

– Ҳозир сени Италиядаги госпиталга жўнатяпмиз. У ерда яхши шифокорлар бор. Сени сал кунда оёққа турғазишади. Биз сен билан албатта учрашамиз.

Зиямат индамай кўзини юмди. Боян шундай ажойиб, жасур йигитнинг ҳаёти қил устида турганлигини ўйлаб, кўзига жиқ-жиқ ёш олди.

Шу куни қўшни районда ҳаракат қилаётган итальян партизанлари бригадасининг командири бўлган генерал оғир яраланганди. Уни партизанларнинг Торонтодаги яширин госпиталига жўнатиш учун самолёт чақирилганди. Зияматни ҳам шу самолётда Италияга жўнатишди.

Зиямат ўзини самолётга қандай чиқаришганини ҳам, самолёт қандай парвоз қилганини ҳам билмади. Фақат парвоз чоғида бир марта кўзини очди-да, сал ўтмай, яна ҳушидан кетди. Шундан кейин у ёруғ хонада, оппоқ чойшаб тўшоғлиқ каравотда ётганида ўзига келди. Ёнида оқ халат кийган ҳамшира қиз ўтирибди.

– Сув беринглар, – деди у оҳиста.

Ҳамшира унинг нима деганини англади, шекилли, дарҳол ташқарига чиқиб, стаканда сув келтирди. Ўнг қўли билан Зияматнинг елкасидан хиёл кўтариб, чап қўли билан стаканни лабига тутди. Сўнг уни яна ёстиққа ётқизаркан:

– Хотиржам ётавер, сен дўстларинг орасидасан! – деди серб ва болгар сўзларини аралаштириб. – Эртага сени операция қилишади. Албатта, тузалиб кетасан.

Эртаси куни уни тўрт соат операция қилиб, миясидан бир нечта металл парчасини олиб ташлашди. Сўнг унга қон қуйиб, қувватга киргизадиган ҳар хил дорилар бера бошлашди. Аҳволи бирмунча яхшиланса-да, чап қулоғи том битган, тинмай ғувилларди, миядаги оғриқ ҳам буткул йўқолмаганди. Фақат бешинчи марта операция столига ётқизилиб, энг сезгир магнитли асбоблар ёрдамида миядаги металл зарралари олиб ташланганидан кейин оғриқ қолди, ғувиллаш йўқолди, аммо чап қулоқ том битганлигича қолаверди. Шифокорлар қулоқни очишнинг иложи йўқ, аммо яра битиб кетиши керак, деб муолажага зўр беришди. Зиямат итальян шифокорларининг

ширинсуханлигини, беморга меҳрибонлигини, шифохо-
надаги юксак даражадаги тартиб-интизом, осойишта-
ликни кўриб қойил қолди.

1945 йил февраль ойининг охирлари эди. Торонтодаги
госпиталга бир совет майори келиб, Зиямат билан учра-
шиб, унинг бу ерга қандай келиб қолганлигини сўраб-су-
риштирди. Зиямат бошидан ўтган савдоларни гапириб
берди. Майор уни Совет Иттифоқига жўнатажагини ай-
тди. Зиямат хурсанд бўлди. Бу пайтда у росмана соғай-
маган эди. Аммо бегона юртда, тили тушунарсиз бўлган
одамлар орасида етти ойдан ортиқ туриб зерикканди. Ўз-
бекистонни, ота-онасини жуда-жуда соғинганди. Шунинг
учун ҳам шифокорлар унга шошмасликни, шу ерда ётиб,
охиригача даволанишни таклиф қилишганида кўнмади.

– Сизларга минг раҳмат! – деди Зиямат. – Мана, да-
волаб шунчалик қилиб қўйдиларинг. Бизнинг юрти-
мизда ҳам яхши шифохоналар, шифокорлар бор. Рухсат
берсанглар, ўз юртимга қайтиб, даволанишни ўша ерда
давом эттирсам.

Зияматнинг бу қарорини майор ҳам қўллаб-қувват-
лади. Шундан сўнг шифокорлар ноилож унга рухсат бе-
ришди. Зиямат эса қувонганидан ҳатто касаллик тарихи-
ни олишни ҳам унутиб, шифокорлари билан хайрлашди.
Кейинчалик эса бу хатоси учун кўп афсусланди.

1945 йил март ойи бошида Италия соҳилидан чиққан,
ичида асирликдан озод қилинган қизил аскарлар бўлган
совет кемаси бир ҳафтада Одессага етиб келди. Асир-
ларни шу ерда кемадан туширишди-да, тўғри темирйўл
станциясига пиёда олиб бориб, қизил вагонларга чиқа-
ришди. Ҳар бир вагонда белига тўппонча таққан икки-уч
НКВД ходими соқчилик қилиб турарди. Одамлар нима
бўлаётганига ҳайрон эдилар.

– Нима гап ўзи, бизни қаёққа олиб кетяпсизлар? –
дейишди улар.

– Юқоридан сизларни қаёққа олиб бориш буюрилган
бўлса, ўша ёққа.

– Билсак бўладими?

– Етиб борганларингда биласизлар! Ҳозирча гапни кўпайтирмай, тезроқ вагонга чиқинглар, акс ҳолда, ёмон бўлади.

Ҳамма вагонга чиққач, поезд юрди. Тўрт кун деганда улар Уфа яқинидаги бир станцияга етиб келишди. Бу ерда ҳам уларни қуролланган НКВД ходимлари кутиб олишди. Лой қишлоқ йўлларида беш соатча пиёда юргизиб, Алкина қамоқ лагерига ҳайдаб келишди.

Зиямат Алкинадаги лагерда ноябрь ойигача турди. Шу ерда биринчи марта Италиядан ярасини охиригача даволатмай қайтганлигига қаттиқ ачинди. Алкинада яраси зўриқиб, қулоғининг орқасидан мадда оқадиган бўлиб қолди. Уни сотқинликда, югослав партизанларига қарши жанг қилганликда айблаб, роса қийнашди. Ҳатто айбингни бўйнингга олсанг уйингга жўнатиб юборамиз, деб алдаб ҳам кўришди. У эса тўғри гапни айтиб тураверди.

– Ёлғон айтасан, сен сотқинни Сибирда чиритаман! – дерди унинг алдовга учмаётганини кўрган турқи совуқ НКВД лейтенанти.

– Ахир чет элда концлагердан қочиб партизан бўлганман, болгар Боян Михиев командир бўлган батальонда жанг қилганман, суриштиринглар.

– Қани партизанлик гувоҳноманг?

– Гувоҳномам йўқ, сабаби, мени Преполедаги жангда ярадор бўлганимдан сўнг Торонтодаги госпиталга жўнатиб юборишган. Шундан сўнг болгар дўстларни қайтиб кўрмадим.

– Ундай бўлса, қани касаллик тарихинг?

– Госпиталда қолган. Ким ўйлабди мени бундай қисмати-бастига олишларингизни.

– Барча гапларинг ёлғон. Сен власовчисан. Қилмишларингни бўйнингга олмагунингча қутулмайсан.

Бир кун ярим кечаси камеранинг эшиги очилди-да:

– Ҳусанов, ташқарига чиқинг! – деди милтиқ кўтарган соқчи.

Зиямат уйқусираб, уст-бошини наридан-бери кийиб, соқчининг олдига тушди.

– Қаёққа олиб борасиз?

– Терговга.

Зиямат хонага кирди-да, терговчи столидаги катта шиша сиёҳдонни олиш учун қулайроқ жойга курсини суриб ўтирди. Терговчи унинг делосини очиб, кишини қонга ташна қилиб юборадиган «ўйинни» яна бошлади.

Шу орада соқчи нимагадир ташқарига чиқди. Терговчи ўрнидан туриб, дераза томонга юрди-да, чекмоқчи бўлиб чўнтагидан папирос қутисини чиқарди. Зиямат фурсатдан фойдаланиб, столдаги сиёҳдонни олди-ю, терговчининг башарасига отди. У бошини чангаллаганча бақириб, ўтириб қолди, афти бирзумда қон ва сиёҳга беланди.

Хонага кетма-кет одамлар югуриб киришди. Улар Зияматни уриб ағдариб, қўлларига кишан солишди. Лагерь бошлиғининг ўринбосари:

– Нега маҳбусни соқчисиз тергов қилдингиз? – деб терговчини койиди.

– Мен шу ерда эдим, беш минутга ташқарига чиққан-дим, – деди соқчи гуноҳкорона.

Терговчини медпунктга олиб кетишди. Хонада лагерь бошлиғининг ўринбосари, икки соқчи ва Зиямат қолишди.

– Хўв, аблаҳ, нега НКВД ходимини уриб, бошини ёрдинг?! – деди лагерь бошлиғининг ўринбосари калтак еб ҳолдан тойган, оёғида турган Зияматга ўшқириб.

– Мени ноўрин қийнаганлиги, туҳмат қилганлиги учун урдим!

– У сени қийнаб тўғри қилган, хоинсан, власовчисан!

– Сенлар эса фашистлардан баттар ифлоссанлар! Хоин биз эмас, сенларсанлар! Сенлар бу ерда урушдан қочиб, одамлардан айб қидириб ўтирибсанлар.

– Олиб чиқинглар, бу бандитни!

Уни судраб, ташқарига олиб чиқишди-да, қоронғи, зах ертўлага қамаб қўйишди. Шу ерда бир ҳафта ётди.

Икки кунгача лагерь ходимлари берган нон ва сувга ҳам қарамади.

Саккизинчи куни эрталаб уни ертўладан олиб чиқишиб, тўғри лагерь бошлиғининг хонасига олиб боришди. Бу одам ўрта ёшлардаги, сочининг қорасидан оқи кўп, бир оз бадқовоқроқ рус киши эди. Соқчилар Зияматни шунинг ҳузурига олиб киришди, у маҳбус қўлидаги кишанни олишни буюрди. Соқчилар буйруқни бажаришгач, бошлиқ уларга яна мурожаат қилди:

– Бизни озгина вақт ҳоли қўйинглар.

Икки соқчи ҳайрон бўлиб, бир-бирига қаради.

– Ахир бу умумий тартибга хилоф-ку?

– Буни мен илтимос қиляпман! – деди бошлиқ қатъий оҳангда. Шундан сўнг соқчилар чиқиб кетишди. Бошлиқ рўпарадаги курсини Зияматга кўрсатди-да:

– Ўтиринг, ўртоқ Ҳусанов, тортинманг, – деди меҳрибончилик билан.

Нима воқеа бўлаётганлигига Зияматнинг ақли етмай қолди. Шу пайтгача бу ерда унга ҳеч ким мулозамат кўрсатмаган, ўртоқ деб мурожаат қилмаган эди.

– Ўртоқ Ҳусанов, аҳвол қалай? – деди яна бошлиқ ҳеч гапдан хабари йўқдай.

– Аҳволим қандайлигини кўриб-билиб турибсиз-ку...

– Гапингиз тўғри, – деди бошлиқ гапини салмоқлаб давом эттириб. – Аммо ҳозир мен сизни бу ерга яхши ният билан чақирдим, бунга ишонинг. Биз сизга уйингизга қайтишга рухсат бермоқчимиз.

– Мени отмоқчи бўлгандинглар-ку? Ўлимимни кутиб ётгандим.

– Буни энди гапирманг, ўтган ишга саловат. Ҳозир лагеримизда сақланаётган кишиларнинг ҳаммаси уруш йилларида турли вазиятларда душманга асир тушган, Европанинг фашистлар босиб олган мамлакатларидан йиғиб келинган кишилардир. Улар ҳар хил, ораларида сотқинлари ҳам, фронтда астойдил жанг қилиб, душман қўлига бахтсиз тасодиф туфайли ёки ярадор бўлиб тушиб қолганлари ҳам бўлиши мумкин. Биз эса сизлар-

ни бу ерда орангиздаги жиноятчиларни аниқлаш учун ушлаб турибмиз. Аммо биз ҳам янглишишимиз мумкин. Мана, сизга нисбатан шундай бўлди. Сизнинг Ватан олдида гуноҳингиз йўқ экан, мардона жанг қилиб, оғир ярадор ҳолингизда душман қўлига асир тушган экансиз. Қуролдош дўстларингиз сизни ҳалок бўлди, деб ўйлашган экан. Сизга 1944 йил 22 февралда Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилган экан. Биз сизни бу ерда ушлаб турганлигимиз, ноўрин азоб берганлигимиз учун узр сўраймиз. Бугундан эътиборан озодсиз. Сизга ҳозир янги уст-бош, йўл учун озиқ-овқат, пул беришади, уйингизга кетасиз.

Зиямат анча вақт суратдай қотиб, бу гаплар тушида ёки ўнгида бўлаётганлигини англолмай қолди. Кейин бирдан ҳаммаси кўз ўнгидан ўтди.

Бу воқеа 1943 йил 5 июлда Курск ёйида бўлганди. Душман тонг саҳарда қаттиқ артиллерия ҳужумини бошлади. 7-армия ихтиёридаги 78-ўқчи дивизия қўмондонлиги ортиқча қурбон бермаслик учун олдинги маррадаги қўшинларнинг иккинчи хандаққа чекиниши ҳақида буйруқ берди. Шунда взвод командири кучли артиллерия ўти ҳалақит бериб, Шимолий Дон дарёси бўйидаги ДЗОТга ўрнашган гвардиячи сержант Зиямат Ҳусанов командирлигидаги пулемётчилар бўлинмасига буйруқни етказа олмади. Шундай қилиб, бўлинма кучли душман билан ёлғиз ўзи бетма-бет бўлиб қолди. Аммо улар таслим бўлишмади. Кун бўйи етти марта душман ҳужумини қайтариб, ўнлаб фашистларни ер тишлаштирди. Охири уларнинг ҳам икки нафари ҳалок бўлди. Зиямат ёлғиз қолди. У ўқлари тамом бўлгунча олишти. Кейин қутидаги энг сўнгги икки гранатани қўлига олди-да, ўлимга тик боқиб, блиндаждан ташқарига чиқди. Олисдан лахча чўғ бўлиб сўниб бораётган баркашдай куёш нури остида унинг барваста қадди худди қора шарпадай бўлиб кўринди.

Блиндаждан чап томонда, дарё бўйида қад кўтарган, снаряд ва бомбалар вайрон қилган похол томли кулба ортидан қўлида автомат тутган, шотидай узун икки немис аскарлари чиқиб, у томон кела бошлади.

– Шльюз, хенде хох! – деди фашистлардан бири блиндаж ёнида қаққайганча хўмрайиб турган, ёқавайрон, ҳаммаёғи тупроқ ва терга беланган қизил аскарга.

– Ватан учун! – деб ҳайқирди Зиямат қўлидаги гранаталардан бирини душманга ирғитаркан. Граната мўлжалга бориб тушиб, икки фашистни ҳам ер тишлатди. Аммо бу орада улар ҳам автоматдан ўқ узишга улгуришди. Бу ўқлардан бири Зияматнинг ўнг қўлига тегди. Шунинг учун ҳам сержант иккинчи гранатани отди-ю, мўлжалга теккизолмади. У кучсиз ҳаволанди-да, беш-ўн метр нарига бориб тушди. Портлаш натижасида ҳосил бўлган тўлқин Зияматнинг ўзини ҳам қулатди.

“Дўстларим ўшанда бу воқеаларнинг ҳаммасини кўриб-билиб туришган экан-да, – деди Зиямат ўзича. – Минг раҳмат сизларга, дўстларим!”

Зиямат ҳушёр тортди. Унинг нима демоқчи бўлаётганлигини кузатиб турган бошлиққа:

– Сизлар буни қаердан суриштириб билдинглар, мен бу гаплардан мутлақо беҳабарман! – деди.

– Сизни ҳарбий хизматга жўнатган Тошкент шаҳар Сталин тумани ҳарбий комиссариатига хат ёзиб билдик.

– Раҳмат сизларга!

* * *

Кечқурун Зиямат Уфа вокзалига келиб, Тошкентга борадиган поездга ўтирди. Орадан тўрт кун ўтгач, хуфтон пайтида Тошкент вокзалига келиб тушди. Қорасувдаги уйларига етиб борганида эл ётар пайт бўлиб қолганди. Ҳаяжонланиб бориб, қадрдон дарвозани итарди, у берк эди. Зиямат дарвозани тақиллата бошлади.

Ҳовлида оёқ товуши эшитилди.

– Кимсиз? – деди аёл киши.

Бу Муҳтарама опа эди.

– Ойи, бу мен, Зияматман!

– Вой, Зиямат болам!... Сенмисан?!

– Ҳа, мен, ўғлингизман, очинг тезроқ дарвозани.

– Вой, қўнғироқдай овозингдан айланай сенинг!..

Она ҳаяжонланганидан оёқ-қўллари билан дарвоза ҳалқасини тимирскилаб ахтарарди-ю, ҳеч тополмасди. Ниҳоят, дарвоза очилди. Она фарзандининг бағрига ташланди-ю, ўзидан кетди.

Уйдан бошқалар ҳам югуриб чиқишди. Хонадонларига қувонч ва ташвишнинг бирдан кириб келиши ҳаммани эсанкиратиб қўйди.

– Мен билан кейин кўришасизлар, ойимга қаранглар аввал! – деди Зиямат шошганидан.

Муҳтарама опани уйга олиб кириб ётқизишди, оёқ-қўлларини уқалаб, юзига муздек сув сепишди. Она бечора ярим соатлар ўтгач, ўзига келди. Тепасида ўғли ўтирганини кўриб:

– Зиямат, шу ростдан сенми? – деди унга термилиб.

– Ҳа, менман ойи, душманни енгиб, урушни тамомлаб қайтиб келдим, – деди Зиямат онасининг пешонасини силаб.

Эрталаб уйни қўни-қўшнилари, қариндош-уруғ босиб кетди. Хусан ака ўғлига фронтдан келган “қора хат”ни, командирларидан келган мактубни, 1944 йил 23 февралда «Известия» да эълон қилинган, унга Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони бериш тўғрисида СССР Олий Совети Президиуми чиқарган Фармонни кўрсатди. Зиямат бу ҳужжатларни кўриб яна ҳаяжонланди, урушда бошидан ўтган воқеаларни отасига гапириб берди.

Зиямат уйида ўн-ўн беш кун дам олгач, мактабда ўқитувчилик қила бошлади. Мактаб ўқувчиларининг қишқи таътил кунларида эса қаҳрамонлик гувоҳномасини олиш мақсадида Тошкент шаҳар Сталин тумани ҳарбий комиссариатига мурожаат қилди. У ерда эса унинг асирликда бўлганлигини билишгач: «Масалангиз нозик экан, бу борада сизга фақат СССР Олий Советига мурожаат қи-

лишни маслаҳат берамиз”, – дейишди. Зиямат Москвага борди. У ерда уни қабул қилиб, талабини тинглаганлар: «Биз бу масалани ўйлаб кўриб, сизга ёзма жавоб юборамиз”, – дейишди. Зиямат Тошкентга қайтди. Лекин СССР Олий Советидан жавоб келмади.

Орадан кўп ўтмай, уни жумҳуриятнинг тегишли идорасига чақирди. Бу ерда уни подполковник Мельников сўроқ қилиб, бир қоғозга мажбуран қўл қўйдириб олди. Яна уни Ватанга хиёнат қилганликда, фашистлар сафида туриб югослав партизанларига қарши жанг қилганликда айблашди. Тошкент шаҳрида яшамайсиз, дейишди. СССР Олий Совети Президиуми 1952 йил 22 июнда чиқарган Фармон билан унга берилган Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони ҳам бекор қилинди.

Зиямат Тошкентда яшаш ҳуқуқидан маҳрум бўлганидан кейин Ҳусан ака оиласининг тинчи бузилди. Зиямат ҳали уйланмаганди. Минг ўлимни енгиб қайтиб келган ўғлининг ёлғиз ўзини ота-она бошқа жойга жўнатармиди? Ҳусан ака оиласи билан Қибрайдаги боғдорчилик совхозига бориб, бир одамнинг уйини ижарага олиб туришди. Аммо бу ерда оила моддий жиҳатдан қийналди. Йил бўйи совхозда тинмай меҳнат қилиб, охирида қарздор бўлиб қолишди. Шундан кейин оила аъзолари маслаҳатлашиб, эски яшаган жойлари – Сайрамга кўчиб боришди. Бу ерга Ҳусан аканинг қизлари Ойқарам, Ойшакар, Асалоилар кўникишолмади. Биз Тошкентда ўсдик, ўша ёққа кетамиз, деб туриб олишди. Ота-она қизларининг раъйига қаради. Шунинг учун ҳам Ҳусан ака билан Муҳтарама опа 1948 йилда Зияматни уйлантиришгач, уни Сайрамда қолдиришди-да, ўзлари бошқа болалари билан Тошкентга қайтишди. Шундай қилиб, Зиямат Ҳусанов яна сайрамлик бўлиб қолди.

* * *

“Московские новости” газетаси 1990 йил 7 январь сониди КПСС Марказий Комитети Сиёсий бюросининг 30–40 йилларда ва 50-йилларнинг бошида содир бўл-

ган қатағон билан боғлиқ материалларни қўшимча ўрганиш бўйича комиссияси раиси, КПСС Марказий Комитети Сиёсий бюроси аъзоси, Марказий Комитет котиби А.Н.Яковлевнинг газета мухбири билан суҳбатини эълон қилди. “Ахлоқий демократия” деб номланган бу суҳбатда Яковлев қизиқ бир фактни келтиради. У Канадада совет элчиси бўлиб ишлаётган пайтида бу олис ўлкага келиб қолган собиқ совет фуқаросидан илиқ бир хат олди. Уруш пайтида бу одам жасорат кўрсатади, оғир ярадор ҳолида асирга тушиб қолади. Бизникилар буни билишмайди. Унга ўлимидан сўнг Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилади. Қаҳрамон туғилиб, ўсган жойдаги мактабга унинг номи берилади. Синглиси ҳам ўша ерда яшарди. Лекин у обрўси тўкилиши мумкинлигидан қўрқиб, синглисига хат ёзмайди. Бу йиллар мобайнида у Ватанини жуда соғинади. Ниҳоят, қариган чоғида бошидан ўтган ҳамма воқеалар ҳақида гапириб беришга қарор қилиб, совет элчисига мурожаат қилади. Соддалик билан ҳаммасига одилона қаралади, деб умид қилади. Яковлев дарҳол Москвага, бу одамнинг уйига, синглисиникига, унинг номи билан аталган мактабга сафарини ташкил қилинглари, деган мазмунда телеграмма юборади ва кўп ўтмай, беадабларча ёзилганлиги билан кишини ларзага соладиган жавоб олади. Унда бу одам Қаҳрамон унвонидан маҳрум қилинганлиги, сабаби, бу унвон унга янглишиб берилганлиги ёзилганди. Мактабдан унинг номи олиб ташланади, оила аъзолари эса имтиёزلардан маҳрум этиладилар. Фожиа шу йўсинда яна такрорланади.

Уруш даврида ва ундан кейинги даврда инсон тақдирига бундай юзаки муносабат ҳоллари кўп бўлган. Мен Яковлевнинг ўша суҳбатини ўқиганимда беихтиёр Зиямат Ҳусановнинг тақдирини ўйладим. Канададаги муҳожирнинг бирдан-бир айби ўзининг ҳаёт эканлигини, чет элда яшаётганлигини оиласига маълум қилгани бўлган. Ҳусановнинг бирдан-бир айби эса чет элда қо-

лишни хоҳламай, Ватанига қайтиб келгани бўлди. Агар у урушда ҳақиқатда ҳалок бўлганида ёки ўша даврдаги жуда кўплаб ҳарбий асирлар сингари ўзга юртларни ватан қилиб кетганида, ҳеч сўзсиз, унинг номи урушдан кейиноқ абадийлаштирилган, шон-шарафга бурканган бўларди. Ватанга қайтиш эса бу одамга қимматга тушди.

Қаҳрамоннинг уйида ундан қолган катта папка бор. Мазкур папкадаги ҳужжатларнинг асосий қисми Зиямат аканинг ўзига нисбатан бўлган адолатсизлик хусусида турли маҳкамаларга, мансабдор шахсларга ёзган шикоят хатлари ва бу хатларига олган жавобларидан иборат. Бу хатларнинг ҳаммаси натижасиз қолган. Охири Зиямат ака хат ёзишдан чарчаб, ҳафсаласи пир бўлган.

Зиямат аканинг дўстлари унинг ўша пайтдаги кайфиятини ифодаловчи бир воқеани гапириб беришди. 1964 йил 19 февралда “Правда”да “Қаҳрамонлар шуҳрати сўнмайди» сарлавҳали хабар босилади. Газетанинг Софиядаги мухбири ёзган хабарда бу ерда иккинчи жаҳон уруши йилларида гитлерчилар қўлида асирликдан қочиб, Ватан озодлиги учун болгар партизанлари билан ёнма-ён туриб жанг қилган совет жангчилари ҳақида ҳикоя қилувчи янги ҳужжатлар жамоатчиликка маълум қилинганлиги ҳақида ёзилган ва бир қатор совет жангчиларининг, жумладан, Зиямат Ҳусановнинг номи ҳам тилга олинганди.

Сайрамдаги Калинин номли колхоз партия ташкilotи котиби ушбу хабарни ўқигач, кўчада Зиямат акани учратиб қолди.

– “Правда”даги хабарни ўқидингизми, Зиямат ака? Сизни ёзибди-ку? – деди у шошиб.

– Ҳа, ўқидим, – деди Зиямат ака жилмайиб. – Лекин у ердаги одам мен эмас.

– Ким бўлади, сиз бўлмасангиз?! Ахир болгар партизанлари билан бирга жанг қилганман, дер эдингиз-ку?

– У бошқа одам, – деди Зиямат ака яна бепарволик билан. – Менинг исмим Зиямат, у ерда эса Зифмат ёзилган.

Зиямат ака шундай деб, йўлида давом этди. Колхоз партия ташкилоти котиби эса ҳайрон бўлиб, унинг ортидан қараб қолди. Аслида Зиямат ака «Правда»даги хабарда гап ўзи ҳақида бораётганлигини биларди. Лекин айтини чоғда бу ҳақиқатни юқори идоралардаги бюрократларга исботлаб, ўзининг пок номини оқлаш мушкул вазифа эканлигини ҳам яхши англади.

Бир куни Зиямат ака ўзи ишлайдиган мактабнинг ўқитувчилар хонасида диванда газета ўқиб ўтириб, «Қизил Ўзбекистон» газетасининг тўртинчи саҳифасида босилган «Йигирма саккиз ўзбек жангчисининг жасорати» сарлавҳали хабарга кўзи тушди. У бу хабарни ўқиркан: «Ўша, ўша!» – дея ранги оқариб, титраб, газета қўлидан тушиб кетди. Юрагини чангаллаганча, диванда чўзилиб қолди.

Ўқитувчилар хонаси бирпасда тўс-тўполон бўлиб кетди. Одамлар нима бўлганлигига ақллари етмай, бири шифокорга, бири сувга югурди. Икки киши хона деразасини очиб, Зиямат аканинг қўл-оёқларини уқалай бошлади.

Зиямат ака шифокор келиб укол қилгач, ўзига келди. Кейин уни уйга олиб бориб қўйишди. “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1963 йил 26 май сониди “Огни Болгария” журналидан таржима қилиб босилган бу хабарда эса Югославия ва Болгарияда жанг қилган 28 ўзбек партизани ҳақида гап борарди. Хабар остида Болгария солдат партизанлари батальонининг собиқ командири, Силистра шаҳридаги Ватан fronti раиси Боян Михиев Чобановнинг имзоси турарди.

“Файзиев ва унинг ўзбек ўртоқлари Совет Армияси етиб келгунга қадар биз билан елкама-елка туриб жанг қилишди, – якунлаганди Боян Михиев Чобанов ўз хотираларини. – Биз Болгарияда, Бревнике шаҳрида ажралишдик. Мен унга 27 совет жангчиси билан бирга партизанлар батальонида жанг қилгани ҳақида гувоҳнома бердим. Файзиев Ўзбекистонга қайтиб кетди.

Шундан сўнг у билан кўришмадик. У менга фақат эски суратини эсдалик қилиб қолдирди. Мен ўзбек жангчиларини, уларнинг мардлиги ва жасоратини тез-тез эслайман. Файзиевни қидириб топишга кўп ҳаракат қилдим – менга қолдирилган адресга хат ёздим, лекин жавоб олмадим. Ҳозир шу сатрларни ёзаётганимда ҳам ўз жанговар дўстларимни қидириб топишдан умидимни узганим йўқ.

Қадрдон дўстим Файзиев, менинг батальонимда жанг қилган қизил аскарлар, сизлар қаерда бўлсангиз ҳам, ушбу хотираларимни ўқиғач, қаердалигингизни билдириг!”

Орадан ўн кунча ўтгач, Зиямат ака уруш йиллари бошидан ўтган воқеаларни қоғозга тушириб, «Қизил Ўзбекистон» газетаси редакциясига келди. Редакцияда унинг хати билан танишиб чиқишгач, бу масала билан ёзувчи Адҳам Раҳмат шуғулланаётганлигини, ўша кишига учрашиш лозимлигини айтишди. Шундан кейин Зиямат ака Адҳам Раҳматнинг ҳузурига бориб, Боян Михиев Чобанов билан алоқа ўрнатиб беришни илтимос қилди. У эса Зиямат аканинг қўлидаги хат билан танишиб чиққач:

– Сиз Болгарияда жанг қилган йигирма саккиз ўзбек партизаннинг бириман, деб менинг олдимга келганларнинг бир юз тўртинчиси бўлдингиз, – деди атайлаб си-намоққа.

– Ия, тоза ғалати гап бўлди-ку? – деди Зиямат ака таажжубланиб. – Агар сиз менинг сўзларимга ишонмаётган бўлсангиз, ишонтирадиган далилларим бор.

– Масалан?

– Михиевга хат ёзинг-да, шундай деб сўранг: ўша қуршовдан чиқиш учун бўлган жанг олдидан бир кампирнинг бузоғини сўйиб, тузсиз пишириб еганларингиз ростми? Зиямат Ҳусанов қуриган терак баргини уқалаб, тамаки деб тутганида, уни чекиб тоза йўталганингизда, Ҳусановни сўкканингиз ростми? Ярадор Ҳусановни замбилда самолётга олиб чиқиб кетишаётганда, у кўзини

очган экан, сиз пешонасидан силаган экансиз, шу ҳам ростми?

Шундан кейин ёзувчи Зиямат аканинг гапларига ишонгандай бўлди. Михиевга у айтганидай қилиб хат ёзишга ваъда берди.

Орадан кўп вақт ўтмадию, Сайрамга – Зиямат Ҳусановнинг номига олис Болгариядан хат келди. Бу хатни унинг собиқ батальон командири, генерал-майор Боян Михиев Чобанов ёзган эди.

У хатида Зияматни ҳалок бўлган, деб ҳисоблаб юрганлигини, унга ўлимидан сўнг “Халқ озодлиги учун” ордени, “Болгария ҳалок партизани” унвони берилганлигини, қора ипак газлама билан ҳошияланган катта портрети эса Софиядаги Инқилоб ҳаракати музейига қўйилганлигини ёзганди. Зияматдан урушдан кейинги ҳаёти ҳақида батафсил ҳикоя қилишни, ўзи ва оила аъзоларининг расмларини юборишни илтимос қилганди.

Шундан кейин Зиямат ака урушдан кейин бошидан ўтган савдоларни батафсил баён қилиб, командирига хат ёзди: Михиев бу хатни олиб ўқиб, қаттиқ ҳаяжонланди. У қуролдош дўстига иккинчи марта ёзган хатида ҳақиқатни юзага чиқариш учун курашни тўхтатмасликни, тегишли юқори ташкилотларга яна мурожаат қилиб кўришни маслаҳат берди. Шундан кейин Ҳусанов турли ташкилотларга талабномалар ёзишни яна давом эттирди. Мана, ўша хатлардан бири.

Совет Иттифоқи Коммунистик партияси
Марказий Комитетининг Биринчи котиби
Л.И.Брежневга.

Ҳурматли Леонид Ильич!

Мен ушбу мактуб билан Сизга мурожаат қиларканман, бу хатимни охиригача диққат билан ўқиб чиқишни ва унга эътибор билан қарашни қаттиқ илтимос қила-

ман. Ахир мен бундай хатларни илгари СССР Мудофаа министри Р.Малиновскийга ҳам бир неча марта ёзганман. Лекин бу хатларни ҳамиша СССР Олий Советининг мукофотлар бўлимига юборишган ва у ердан доимо қуйидагича жавоб олганман: «Хусанов Зиямат Усмонович Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонидан СССР Олий Совети Президиумининг 1952 йил 22 июндаги Фармони билан маҳрум қилинган». Лекин бунда ҳеч ким мени юксак унвондан нима учун маҳрум қилинганлигимни дурустроқ ўйлаб, мулоҳаза қилиб кўрмайди. Агар мен бундай унвонга номуносиб бўлсам, у ҳолда нима учун уни менга беришган?» Мабодо мен кейинроқ жиноят қилган бўлсам уни айтиб, исботлаш керак.

Фикримча, менга берилган Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонининг бекор қилинганлиги Берия сиёсатининг натижаси бўлди, унинг даврида гитлерчиларга асир тушганларнинг ҳар бири мукофотдан маҳрум этилган. Ҳозир эса Берия йўқ. Шундай бўлгач, нима учун эндиликда у қилган ножўя ишлар тўғриланмайди?

Ушбу ҳолда йўл қўйилган хатони тўғрилаш шунинг учун ҳам зарурки, мен немис-фашистлари босиб олган ерларда партизанлар отрядларида фашистлар армиясига қарши жанг қилишни давом эттирганман. Бу ҳужжатлар ва тирик гувоҳлар билан тасдиқланади. Шулардан бири менинг собиқ батальон командири, Болгария Халқ Армиясининг генерал-майори Боян Михиев Чобановдир.

Мен бу ҳақда ёзавериб, чарчадим. Лекин осон бўлмаган бу ишни, гитлерчи босқинчиларга қарши фидокорлик билан жанг қилганим учун эмас, балки менга берилган юксак унвон бекор қилинганлиги фактининг ўзи мени ва менга яқин бўлган кишиларни руҳан эзади.

Ҳозир мен мактабда муаллим бўлиб ишляпман. Юқори синф ўқувчилари «Ўзбекистон ССР тарихи»ни ўқишади. Унинг 421-бетида менинг Курск ёйидаги жасоратим

ҳақида ёзилган. Ўқувчилар тарихга кирган бу одам аслида қаҳрамон эмас, бировнинг хизматини ўзиники қилиб олган қаллоб эканлигини билганларида, қандай ўй-халларга боришларини тасаввур этиш қийин эмас.

Наҳотки бизда менинг тақдирим билан жиддий шуғулланадиган бирон-бир инсон топилмаса?!

Менга қаҳрамонлик унвони 1944 йил 22 февралда берилган.

Ҳусанов Зиямат Усмонович,

Қозоғистон ССР, Чимкент вилоятидаги Сайрам қишлоғи. 1965 йил 26 апрель”.

– Бу мактубнинг натижаси нима бўлган? – дерсиз. Мана ўша мактубга олинган жавоб: “Сизга шуни маълум қиламизки, Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонингизни тиклаш ҳақидаги талабномангиз қараб чиқилди ва қониқтирилмасдан қолдирилди”.

Шундан кейин Боян Михиев Чобанов дўсти тақдирига ўзи аралашигга жазм қилди. У 1967 йилда Софиядан Москвага – Олий Совет Президиуми Раисига қўнғироқ қилиб, Зиямат Ҳусановга нисбатан бўлган адолатсизликлар ҳақида батафсил гапирди. А.И.Микоян бу масалани ўрганишни тегишли кишиларга топширишга ваъда берди. Шундан кейин Давлат Хавфсизлиги қўмитаси ходимлари, москвалик капитан Н.М.Чибилов ва лейтенант А.В.Беляков Зиямат Ҳусанов масаласи билан жиддий шуғулланишди. Улар Болгарияда бўлишиб, Зиямат Ҳусановни билган кишилар билан учрашишди. Унинг ўзи билан эса Давлат Хавфсизлиги қўмитасининг Чимкент вилоят бошқармасида суҳбатлашишди. Чибилов унга шундай деди:

– Ўртоқ Ҳусанов, мана ҳозир Сиз фашистлар билан бир сафда туриб югослав партизанларига қарши жанг қилганман, деб 1952 йилда ўзингизга қўйилган айбонмани инкор қиляпсиз. Бу гапларингизни тўғри деб ҳисоблайлик. Асирликдан қочган пайтимизда немис комендантига биринчи бўлиб Файзиев ҳужум қилган эди,

деган гапни ҳам айтдингиз. Шу гапингиз ҳақиқат эканлигига ҳеч бир шубҳангиз йўқми?

– Ҳеч қандай шубҳам йўқ. Немис комендантига биринчи бўлиб Файзиев ҳужум қилганлиги кечагидай ёдимда.

– 1952 йилда берган жавобингизда эса немис комендантига биринчи бўлиб Хўжаев ҳужум қилган эди, деган экансиз. Бу жавобларингизнинг қайси бирига ишонсак бўлади?

– Мен немис комендантига биринчи бўлиб Хўжаев ҳужум қилган, деб айтмаганман. Ўшанда терговчи нотўғри ёзиб юборган бўлиши мумкин.

– Сўроқ протоколининг остида имзоингиз турибди-ку?

– Ўшанда менга сўроқ протоколини ўқишга ижозат беришмаган. Бир қоғозга мажбурлаб қўл қўйдириб олишган.

– Урушдан сўнг собиқ командирингиз Сайлихон Файзиев билан учрашганмисиз?

– Учрашганман. 1952 йилда тергов пайтида мени у билан юзлаштиришган.

– Ўшанда у Болгарияда сиз билан бир отрядда бўлганлигини тан олганмиди?

– Тан олган.

– Кейин Файзиевни ҳеч учратдингизми?

– Йўқ, унинг кейинги тақдирини билмайман.

– Сизга охирги саволимни бераман. Нега Сиз илгари ҳам, ҳозир ҳам фронтда кўрсатган жасоратларингиз ҳақида гапиряпсиз-у, лекин концлагердаги ҳаётингиз ҳақида лом-мим демаяпсиз?

– Чунки мендан концлагерда қанча вақт бўлдинг, қандай азоб-уқубатларни бошдан кечирдинг, деб шу пайтгача ҳеч бир инсон сўрамади-да!

– Берган жавобларингиз учун раҳмат! – деди Чибисов суҳбат сўнигида. – Биз сиз тўғрингиздаги ҳақиқатни тегишли жойларга маълум қиламиз. Ўйлаймизки, Сизни

Қаҳрамон унвонидан маҳрум қилиш тўғрисидаги Олий Совет Президиумининг 1952 йил 22 июндаги Фармони бекор қилинади.

* * *

1968 йил февраль кунларидан бирида Сайрам тумани партия қўмитасига Қозоғистон ССР Олий Совети Президиумидан қўнғироқ қилишиб, Калинин номидаги ўрта мактаб ўқитувчиси Зиямат Ҳусановнинг Олмаотага – Қозоғистон ССР Олий Советига етиб келишини илтимос қилишди. Туман қўмитасидагилар дарҳол бу хабарни Зиямат акага етказишди. У белгиланганидан бир кун аввал Олмаотага етиб бориб, меҳмонхонага жойлашгач, жумҳурият Олий Советига қўнғироқ қилди. Телефон гўшагини кўтарган аёл ундан эртага соат ўн бирда Ҳукумат уйига етиб келишни илтимос қилди.

Эртаси Зиямат ака башанг кийиниб, Олмаотанинг замонавий кўчаларидан пиёда юриб, белгиланган соатда Ҳукумат уйига борди. Уни кенг, ҳашамдор хонага олиб киришди. Шу ерда Қозоғистон ССР Олий Совети Президиумининг раиси қаҳрамонлик Олтин Юлдузини топшириб, уни қизғин табриклади.

* * *

1972 йил апрель ойида Зиямат Ҳусанов Болгария Халқ Республикасидаги қуролдош дўстлари ҳузурида меҳмон бўлди. У ерда унга «Халқ озодлиги учун» ордени ва “Болгария халқ партизани” фахрий унвони гувоҳномаси тантанали суратда топширилди. Собиқ командири Боян Михиев билан меҳнат жамоаларида бўлиб, қон билан мустақамланган совет-болгар халқларининг дўстлиги ҳақида ҳикоя қилиб берди.

1974 йилда Боян Михиев Чобанов Болгария делегацияси сафида Ўзбекистонга келди. Шунда у Зиямат аканинг уйида ҳам бир кун меҳмон бўлди.

Делегация Тошкент вилоят партия комитетида қабул қилинганда мезбонлар генералдан: «Қандай шахсий илтимосингиз бор?» деб сўрашди. У Файзиевни кўриш истаги борлигини айтди. Дарҳол Бухоро вилоят партия комитетига қўнғироқ қилишди. У ердагилар Файзиевни топишда ёрдам беришга ваъда қилишди.

Қорақўл районидаги Дарғабоғ қишлоғида Файзиев фамилияли фронт қатнашчиси бўлган кишилар уч нафар эди. Улардан қай бири болгар партизанлари билан жанг қилганлигини аниқлагунча анча вақт ўтди. Ниҳоят, бу одам колхоз темирчиси Сайлихон ака эканлиги маълум бўлди. У дарҳол отланиб, жияни билан Бухорога келиб, самолётга ўтирди. Самолёт парвоз қилди-ю, аммо Тошкент аэропортига бориб қўнолмади, у ерда об-ҳаво ноқулай бўлганлиги учун орқага қайтиб, Самарқанд аэропортига қўнди. Сайлихон ака эртаси куни Тошкентга етиб борганида эса, Боян Михиев делегация билан Олмаотага учиб кетганди.

Тошкент вилоят партия комитетида Сайлихон акага Зиямат Ҳусановнинг адресини беришди. Шундан кейин у тўғри Сайрамга борди.

Сайлихон ака Сайрамнинг Пушкин кўчасидаги 16-уйга кириб борганда оқшом тушган эди. Зиямат ака айвонда оила аъзолари даврасида ўтирганди. У билан бирга Боян Михиевни Тошкент аэропортида кузатиш учун борган ҳамкасб дўсти, Калинин номидаги мактаб ўқитувчиси Турсунхўжа Хонхўжаев ҳам шу ерда, ҳали уйига кетмаганди. Бир маҳал кўча дарвоза тақиллади.

Зиямат ака йўлакда келаётган икки кишини кўрди. Уларнинг каттаси – олдинда юриб келаётгани кўзига иссиқ кўринди.

– Сайлихон ака! – деди у беихтиёр.

– Зиямат, қадрдоним!

Икки қуролдош қадамларини тезлатишди. Ҳовли ўртасида учрашиб, кучоқ очиб, бир-бирларининг бағир-

ларига отилишди. Ўзларини тутолмай, ўкраб-ўкраб йиғлашди.

Айвондагиларнинг ҳаммаси ҳовлига чиқишди. Улар ҳам беихтиёр кўзларига жиқ-жиқ ёш олишди.

Дўстлар икки кун бирга бўлиб, бошларидан ўтган воқеаларни эслашди.

– Бу азоблардан қачон қутуларкинмиз, Сайлихон ака? – деганди бир кун Люкенвальдда Зиямат Хусанов.

– Шу ювинди овқатдан минг марта ичсак қутулармиз, – деб жавоб берганди Сайлихон ака.

Зиямат ака унинг шу сўзларини эслади. Кейин дўстидан:

– Фронтдан қачон қайтдингиз? – деб сўради.

– Урушни Германия тупроғида тамомлаб, 1946 йил май ойида қайтдим.

– Кейин нима бўлди?

– Колхозда ҳосилот кенгаши раиси бўлиб ишлаётгандим. 1946 йил 20 июль куни тунда НКВД ходимлари уйимга келиб, қамоққа олиб кетишди. Фашистлар билан бир сафда югослав партизанларига қарши жанг қилганликда айблашиб, ўн йилга озодликдан маҳрум этишди: уй-жойларимни ҳам мусодара қилишди. Жазо муддатини Қарағандада ўтадим.

– Юқори идораларга ҳеч шикоят қилиб кўрдингизми?

– Қарағандадаги лагерда турганимда бегуноҳ қамалганлигим ҳақида Сталинга ҳам, Шверникка ҳам ёздим. Лекин ҳеч бир хатимга жавоб олмадим. Бунинг сабабини кейинроқ билдим. Лагерь ҳудудидан ҳеч қандай шикоят чиқарилмас экан. Почта қутисига ташланган хатларни ҳар куни лагер бошлиғи олиб, кўздан кечириб, шикоят хатларини ёқиб юборар экан.

– Отряддаги бошқа дўстларимизнинг тақдири нима бўлганлигидан хабарингиз йўқми?

– Қамалганимдан кейин, худди сиз билан бўлганидек, тергов пайтида уч-тўрттаси билан юзлаштиришди.

Кейин уларнинг тақдири нима бўлди, билмадим. Очиги, бу иш билан шуғулланиш юрагимга сиғмади, вақтим ҳам бўлгани йўқ.

Зиямат ака делегациянинг дастури тиғизлиги учун Боян Михиев ортиқча кутиб туролмаганлигини айтиб, Сайлихон акага унинг узрини етказди ва адресини берди. Шундай қилиб, эски қуролдошлар топишиб олишди. Михиев Сайлихон ака билан ҳам хат ёзишиб турди. Унга янги партизанлик гувоҳномасини, 1974 йилда Софиядаги ҳарбий нашриётда чоп этилган эсдаликлар китобини юборди. Бу китобнинг алоҳида бир боби 28 ўзбек партизанининг жасоратига бағишланган. Китобнинг ички муқовасига болгар тилида қуйидаги сўзлар битилган. «Жанговар дўстим С.Файзиевга, фашизмга қарши мардона жанг қилган инсонга эсдалик учун. (Б.Михиев). Самарқанд шаҳри, 22/III.75 й.»

1944 йил сентябрь ойида Сайлихон Файзиев Б.Михиевга эсдалик учун берган сурат ҳозир Софиядаги Инқилобий ҳаракат музейида Зиямат Хусановнинг портрети билан ёнма-ён қўйилган. Совет Иттифоқидан Болгарияга борган сайёҳлар бу суратларга ҳайрат билан тикилишади, уларнинг урушдан кейинги тақдири билан қизиқишади.

Сайлихон ака лагерда темирчилик касбини ўрганганди. 1956 йилда қишлоғига қайтгач, умрининг охиригача колхоз устахонасида темирчилик қилди. “Пенсияга чиққач, кўча юзига дўкон қураман-да, бутун Дарғабоб халқига текинга хизмат қиламан”, – дегувчи эди. Лекин у бу мақсадига етмади. 1977 йилда пенсияга чиққач, бир ойдан сўнг вафот этди.

* * *

Бу воқеа Белгород шаҳри меҳнаткашлари гитлерчи қўшинлар Курск ёнида тор-мор этилганлигининг 30 йиллигини нишонлаётган унутилмас кунларда бўлди.

Ўшанда Белгороддаги тантаналарга мамлакатнинг турли томонларидан уруш қатнашчилари боришди. Улар жанглар бўлган жойларда бўлишди, полкдошлари, жанговар қуролдошлари – дўстлари дафн этилган биродарлик қабристонларига гулчамбарлар қўйишди.

Меҳмонлар орасида Белгород яқинида жанг қилган 78-гвардиячи ўқчи дивизия сиёсий бўлимининг собиқ бошлиғи, полковник Б.И.Мутовин ҳам бор эди. Ветеран дивизия бўлинмалари қаттиқ жанг олиб борган Крутой Лог ва Разумное қишлоқларида бўлгиси келди.

Разумное қишлоғида полковник мангу машъала ёниб турган қардошлик қабристонига ҳаяжон билан қадам қўйди. Мармар тахталарга битилган жангчиларнинг номларини диққат билан ўқий бошлади. У сержант Зиямат Усмонович Ҳусановнинг номини ўқиганда ҳайрон бўлиб қолди.

– Нотўғри. Зиямат Ҳусанов тирик, – деди полковник ёнидаги ҳамроҳларига. – Мен баҳорда Болгарияга борган эдим. Софиядаги Инқилобий ҳаракат музейида бўлиб, унинг расмини кўрдим, тирик эканлигини билдим. Унга мактуб ёзиб, жавоб олдим. Зиямат Ҳусанов ҳозир Қозоғистон ССРнинг Чимкент вилоятидаги Сайрам қишлоғида яшайди.

Шундан кейин «Разуменский» совхозидаги мактабнинг қизил изтопарлари Зиямат Ҳусановга мактуб ёзишди. Кўп ўтмай, ўқувчилар қаҳрамондан жавоб хати олишди. Кейин эса уни ўз қишлоқларига таклиф этишди. Зиямат Ҳусанов бу таклифни қабул қилиб, Белгородга борди. Жанг қилган жойларини кўрди, полкдош дўстлари қабрларини зиёрат қилиб, гулдасталар қўйди. Сўнгра совхоз клубида қишлоқ меҳнаткашлари ва мактаб ўқувчилари билан учрашиб, уларга уруш йиллари бошидан ўтган воқеаларни гапириб берди. Унинг бу ҳикоясини тинглаганда залда ўтирган кўпгина кишиларнинг кўзига ёш келди. Аммо ўшанда бу уруш қаҳрамонини ол-

динда янги фожиалар кутаётганлигини ҳеч ким хаёлига келтирмаганди.

Ўтган уруш кўплаб қаҳрамонларни юзага чиқарди. Аммо бу қаҳрамонлар орасида тақдирида нурли ва фожиавий томонлар Зиямат Ҳусановники сингари уйқашиб кетганлари кам топилса керак.

Зиямат ака билан Қумри опа 37 йил турмуш қуришиб, икки фарзандни тарбиялаб, вояга етказишди. Аммо бу фарзандларнинг ҳаёти фожиали бўлди. Кичиги Азамат 1972 йилда автомобиль ҳалокатига учраб, ҳалок бўлди. Аширмат эса Тошкент политехника институтининг қурилиш факультетини 1976 йилда битириб, Чимкентдаги электр тармоқлари қурилиш трестида инженер бўлиб ишлаётган эди. 1979 йилда Красноярскка ёғоч олиб келиш учун бориб, қулаётган дарахт остида қолиб, бир умрлик ногиронга айланди.

Зиямат аканинг ўша кезлардаги руҳий ҳолатини бизга унинг Тошкентда яшайдиган синглиси Асалоӣ Усмонова гапириб берди.

– Акам Красноярскка жиянлари билан бориб, Аширматни олиб келиб, Тошкентдаги шифохонага ётқиздилар, – деди Асалоӣ опа. – У шифохонада анча вақт ётди. Охирида шифокорлар Аширматнинг бир умрга юролмайдиган бўлиб қолишини айтишди. Акам шу гапни эшитгач, меникига келдилар. Ўзларининг аччиқ тақдирларини ўйлаб, ўкраб-ўкраб йиғладилар.

Ўшанда Аширматнинг хотини Муҳаббатхон тўнғич ўғлини янги туққан эди.

– Агар энди келиним кетиб қолса, мен ҳам, ўғлим ҳам тамом бўламиз, – деди Зиямат ака синглисига.

Лекин Муҳаббатнинг бундай мақсади йўқ эди. У яхши оилада ўсган, ўйлаб иш қиладиган инсон эди. Аширмат шифохонадан чиқиши олдидан Зиямат ака юрак ютиб, бу ҳақда келинига гапириб кўрди. Шунда у қайнотасининг сўзларини охиригача тинглади-да, шундай деди:

– Дадажон, қўлингизга келин бўлиб тушганимда, ҳаммамиз биринчи марта дастурхон атрофида ўтирганимизда менга нималар деган эдингиз?

– Бу хонадонга келин бўлиб эмас, ҳақиқий фарзанд бўлиб келдингиз. Энди менинг фарзандим битта эмас, иккита, қизим бўлдингиз, Муҳаббатхон, дегандим.

– Мен ҳам бу хонадонга кетаман, деб эмас, бир умрга яшайман, деб келганман, дадажон. Сизни, ойимни, Аширмат акамни ташлаб ҳеч қаёққа кетмайман. Бошқа бир хонадонга бориб, ўғлимнинг тирик етим бўлишини ҳам хоҳламайман.

Келинидан бу гапларни эшитиб, Зиямат ака ва Қумри опанинг кўзларидан ёш оқди. Эр-хотин уни дуо қилишди. Аммо оила бошига кетма-кет тушган фожиалар отанинг бусиз ҳам уруш йиллари ишдан чиққан саломатлигига таъсир қилди. У 1986 йил 18 январда иккинчи марта такрорланган инфаркт хуружи натижасида вафот этди.

Сайрамликлар ўзбек халқининг шавкатли фарзанди, икки халқ қаҳрамонини зўр иззат-ҳурмат билан дафн этдилар. Вафот этгач, кўп ўтмай унинг номи абадийлаштирилди. Ҳозир Сайрам туманидаги бир мактаб, бир пионер лагери Зиямат Ҳусанов номи билан аталади.

Мен Зиямат Ҳусановнинг хонадонида биринчи марта 1987 йилда бўлгандим. Шунда Аширмат билан Муҳаббат яна бир фарзанд кўришган экан. Унга марҳум бобоси хотираси учун Зиёбек деб исм қўйишибди. Кейин бу хонадонда яна икки-уч марта бўлдим. Бир гал Қумри опа билан айвонда суҳбатлашиб ўтирганимда, телефон жиринглаб қолди. Қумри опа гўшакни кўтариб, ким биландир гаплашди. Сўнг гўшакни жойига қўйиб, ўрнига келиб ўтирди.

– Зиямат акангизнинг дўсти Турсунхўжа телефон қиялпти, – деди у. – Жуда ажойиб, оқибатли инсон, доим кўнғироқ қилиб, ҳол-аҳволимиздан хабардор бўлиб туради. Ҳовлидаги ер чопиш учун етилдими, агар тобида

бўлса, ўқувчиларимдан уч-тўрттасини дарсдан сўнг юбораман, деяпти. Мен икки кун тура турсин, деб айтдим.

Турсунхўжа ака билан биринчи марта учрашиб, суҳбатлашганимда, уни Зиямат аканинг дўсти бўлганлиги учун яхши кўргандим. Қумри опанинг шу гапларини эшитиб, бу одамга ҳурматим янада ортди.

Раҳмат, Турсунхўжа ака! Бу дунё Сиз ва Муҳаббатхон сингари яхши одамлар борлиги учун серфайз.

1990 йил.

ОЧЕРКЛАР

«МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ»ЧИЛАР ҚАТЛ ЭТИЛГАН ЖОЙ

Улуғ маърифатпарвар, миллатпарвар инсон, педагог ва адиб, 30-йиллар бошидаги Сталин қатағони қурбони Мунаввар Қори Абдурашидовдан биттагина сурат қолган. Бу суратга у рафиқаси Лазизахон, 3-4 ёшлардаги бола – Муҳаммадхон билан бирга тушган. Эр-хотин курсида ўтиришибди, устига чакмонча, зардўзи дўппи кийган болакай улар олдида турибди. Бу сурат 1992 йилда биринчи бор “Шарқ юлдузи” журналида эълон қилинган, биз суратдаги бола ҳаёт эканлигини, Тошкентнинг Новомосковская мавзесидаги ҳовлисида яшадини билдик ва у киши билан учрашиш мақсадида уйига бордик. Бизни ёши етмишлардан ошган, ўрта бўйли, оқиш юзидан нур ёғилиб турган киши – Муҳаммадхон ака кутиб олдилар.

Суҳбат асносида маълум бўлдики, Муҳаммадхон ака Мунаввар Қорининг ўғли эмас, жияни (акаси Муслимхоннинг ўғли) бўлиб, гўдаклигидан Мунаввар Қори тарбиясида ўсган экан.

Биз Муҳаммадхон акадан: “Мунаввар Қорининг фарзандлари бўлмаганми?” – деб сўрадик. У киши: “Фарзандлари бўлган, лекин гўдаклигида турли касалликларга чалиниб, ўлиб кетишган, шу боис, мени ўз тарбияларига олишган”, – дедилар.

Муҳаммадхон ака журналдаги сурат қаерда олдирилганлигини ҳам эслар эканлар. “Ҳозирги Аброр Ҳидояттов номидаги театр биноси рўпарасида, кўчанинг ўнг томонида озарбайжон миллатига мансуб бир кишининг

суратхонаси бўларди, ўша ерда олдирилган, бу сурат”, – деб эслагач, Мунаввар Қори ҳақидаги хотираларини ҳикоя қилдилар.

...Бугунги кунда Муҳаммадхон ака ҳам дунёдан ўтиб кетдилар. Шу боисдан, у кишининг хотираларини ёндафтаримиздаги битиклар асосида баён қиламиз.

Муҳаммадхон Абдурашидов ҳикояси:

– Мунаввар Қори отадан уч ака-ука эдилар: Аъзамхон, Муслимхон, Мунаввархон. Болалар отадан ёш айрилишган. Уларни оналари Хосиятхон тарбиялаган. Фарзандлар бошланғич таълимни ҳам маҳалла отини бўлган оналари қўлида олишган. Муслимхон билан Мунаввархоннинг зеҳни ўткир бўлган. Шу боис, улар ўқиш-ни давом эттириб, аввал Тошкентдаги Кўкалдош мадрасасида, кейин ўша пайтдаги Туркистондаги илм маркази бўлган Бухородаги мадрасага бориб ўқишган.

Бухородаги мадрасани битириб Тошкентга қайтгач, Мунаввар Қори Мирободдаги масжидда имомлик қилган.

XIX аср охирида Мунаввар Қори Исмоилбек Гаспринский Гаспрали ва бошқа татар маърифатпарварларининг ғоялари билан танишгач, жадидлик ҳаракатини бошлайди, Тошкентнинг Дархон маҳалласидаги ҳовлисида янги усул мактабини ташкил этади. Унинг бу иши чор маъмурларига ёқмайди. Махфий полиция бу “кўзи очиқ” инсон ортидан хуфиялар қўяди.

Аммо Мунаввар Қори ўз фаолиятини давом эттираве-ради. 1906 йил сентябрда “Хуршид” (“Қуёш”) газетасини нашр этиб, ўзи муҳаррирлик қилади. Лекин кўп ўтмаёқ, оқ подшо маъмурлари уни ёпиб қўядилар. Кейинроқ Мунаввар Қори “Нажот” (1917 йил), “Кенгаш” (1917 йил), “Хуррият” (1917 йил), “Осиё”, “Сурат”, “Ҳақиқат”, “Турон” ойномалари ва рўзномаларида муҳаррирлик қилади. “Садойи Туркистон” газетасида бўлим муҳаррири бўлиб ишлайди.

Мунаввар Қори ўз фаолиятини маърифатпарварликдан бошлаган эди. 1916 йилдаги халқ қўзғолонининг қонга ботирилиши, 1917 йилдаги Октябрь давлат тўнтарылишидан сўнг Қўқон мухториятининг тугатилиши ва Қўқонда оддий халқ қирғинбарот қилинганлиги Мунаввар Қорини маърифатчидан истиқлолчига айлантирди. Тошкентдаги илғор фикрли ўзбек зиёлилари ва ёшлари Мунаввар Қори атрофида тўпланадилар. “Хуррият берилмас, олинур. Ҳеч нарса ила олиб бўлмай, фақат қон ва қурбон илагина олиб бўлур”, – деб ёзган эди Мунаввар Қори ўзининг “Мақбул қурбонлари” мақоласида.

1929 йил 6 ноябрда Мунаввар Қорини ҳибсга олганлари ҳам кечагидек ёдимда. Оқшом чоғи уйга тўрт киши кириб келди. Улардан иккитаси ҳарбий формада эди. Ҳарбийлардан бири Мунаввар Қорини қамаш ҳақидаги ордерни кўрсатди. Кейин уйни тинтув қилишди. Ҳарбийлардан бири том устини тинтув қилаётганида фанер ёрилиб кетиб, ҳарбийнинг оёғи осилиб қолган. Тўртовлон уйдан анчагина китоб, қўлёзмаларни олиб кетишган.

Шу куни Тошкентда жами қирқ нафар собиқ уламо ва эшонзодалар ҳибсга олинган. Булар орасида Қудуқбоши маҳалласидан Оловуддин Махсум, Хайриддинхон Эшон, Дукчи маҳалласидан Абдувоҳид Қори, Эшонгузар маҳалласидан Ҳасан Қори, Эшонхўжа домла, Оқмачит маҳалласидан Муҳиддин Қори, Хонхўжа Эшон ва бошқа кишилар бор эди.

Тошкент қамоқхонасида бирмунча вақт сақланган Мунаввар Қорини Ўзбекистондан олиб кетишди. Шундан бери унинг ўлик-тириклигини ҳеч билолмадик. Мунаввар Қори ҳаёт эмиш, Сибирнинг аллақайси бир шаҳридаги лагерда қамоқ муддатини ўтаётган эмиш, бир татар аёлга уйланиб олган эмиш, деган гапларни ҳам эшитганмиз, лекин бу гапларнинг ҳақиқат эканлигига ишонмаганмиз.

Отам Муслимхон домла укаси билан бирга Бухородаги мадрасани битириб келгач, анча йиллар турли

масжидларда имомлик қилганлар, аммо сиёсий ишларга аралашмаганлар. У укасининг сиёсат билан шуғулланаётганлигидан ташвишланиб: “Ука, бу ишингни ташла, охири “вой” бўлиши мумкин”, – деб огоҳлантирган. Шунда Мунаввар Қори акасига: “Сиз менинг бу ишимга аралашманг”, – деган эканлар.

1941 йил. Уруш бошланганида мен мактабда ўқитувчилик қилардим. Бир куни дарс бошланишидан аввал ўқитувчилар хонасида уч киши ўтирардик. Немис-фашистлари Москва остоналарига яқинлашиб қолган оғир пайтлар эди. Суҳбатдошларимдан бири фронтдаги аҳвол ҳақида гапириб: “Маршал Ворошилов Сталинга вақтинчалик Москвани душманга топширмасак бўлмайди. Жуда кўп қўшин қирилиб кетади. Уралга чекиниб, куч тўплаб олишимиз керак, дебди”, – деди. Мен шунда: “Ворошилов ҳам тажрибали саркарда, таклифида асос бўлиши мумкин”, – дедим. Айбим шу. Кечаси НКВД¹ ходимлари уйимизга келиб, мени ҳам қамоққа олиб кетишди. У ерда мени ўз бошлиқлари олдига олиб киришиб: “Мана, Мунаввар Қорининг ўғлини ушлаб келдик”, – дейишди. Мени Қизил Армияга қарши миш-мишлар тарқатишда айблаб, ўн йил қамоқ жазоси беришди. Аслида эса, Мунаввар Қорининг тарбиясида ўсганлигим учун қамашди. 1955 йилда оқландим.

Қамоқда суд бўлгунимга қадар Акмал Икромовнинг поччаси (исми ёдимдан кўтарилди) билан бир камерада ётганман. У киши жуда одамохун инсон экан. Биз ётган камерада маҳбуслар кўп эди. Бир куни темир эшик очилиб, хонага отам кириб келдилар. У кишини дастлаб кўриб танимадим: соч-соқоллари қиртишлаб олиб ташланган, ранг-рўйлари бир ҳолатда, кўзлари ҳам хиралашиб қолган эди. Отам эшикдан кириб, остона яқинидаги бўш бир жойга ўтирдилар. Мен у кишига синчиклаб тикилиб, отам эканлигини билдим. Акмал Икромовнинг

¹ НКВД – СССР Ички ишлар халқ комиссарлиги.

поччасига: “Бу киши менинг отам-ку?!” – дедим. Беихти-ёр кўзларимга ёш келди.

Биз камеранинг тўрида эдик. Ёнимизда бир туркман йигит ётарди. Акмал Икромовнинг поччаси уйдан келтирилган нондан туркман йигитга тўртта берди-да: “Хув, анави мўйсафид пойгакда қолди. Ўша одам билан ўрин алмашинглар, сен ёшсан, жон ука”, – деди. Туркман йигит рози бўлди. Отамнинг олдига бориб кўришиб, ёнимизга бошлаб келдим.

Отамнинг қамалиши тафсилоти қуйидагича бўлган: уруш бошланиб кетгач, Совет ҳукумати гитлерчиларга қарши каолицияга кирган Ғарб давлатлари ҳукуматларининг талаби билан мамлакатда дин-эътиқодга озгина эрк беради. Шу баҳонада Ўрта Осиё диний бошқармаси тузилади, йирик шаҳарларда учта-тўрттадан масжидлар очилади. Шундан кейин менинг отам Тошкентдаги масжидлардан бирига имом қилиб тайинланадилар. Лекин НКВД хуфиялари уларнинг бу ерда эмин-эркин ишлашига имкон бермайдилар.

Бир куни отамни маъмурий идорага чорлашиб: “Масжидда Совет ҳукуматига қарши гапирадиганларни бизга маълум қилиб турасиз”, – дейишади. Отам табиятан ювош одам бўлганликлари учун бу таклифга “йўқ” демайдилар. Лекин бировни сотмайдилар ҳам. Кунлардан бир куни уни яна маъмурий идорага чақиришиб: “Бизнинг топшириғимизни нега бажармаяпсиз?” – деб сиқувга олишади. Отам эса уларга: “Бажараяпман. Одамларга тўғри юринглар, ҳукуматга тил теккизманглар, бу ҳукумат билан ўйнашиб бўлмайди, деяпман”, – дейдилар. Маъмурий идора ходими эса: “Биз сизга бундай топшириқ бермаганмиз, Совет ҳукуматининг душманларини ушлаб беринг деганмиз. Сиз топшириғимизни бажармадингиз, энди ўзингизни қамаймиз”, – деб отамни ҳибсга олишади, уриб, қийнашади. Лекин кексалигини, кўзи хиралашиб қолганлигини, бунинг устига ҳеч бир

айби йўқлигини ўйлаб, озгина инсофга келишдими, ҳар ҳолда бир йилдан кейин қамоқдан чиқариб юборишди.

Отам 1955 йилда 86 ёшида вафот этганлар.

Мен бир куни отамга: “Омадсиз эканман, ўн йил умрим қамоқда ўтди. Ўқиб, ўсиб-униш имкониятидан маҳрум бўлдим. Мен билан бирга ўсганларнинг кўпчилиги кимсан – фалончи бўлиб юришибди”, – деганимда, у киши: “Ўғлим, ношукр бўлманг. Буни қисмат дейдилар, ундан ҳеч ким қочиб қутулолмайди. Ўзингизга маълум, миллионлаб одамлар урушда қирилиб, болалари етим-есир бўлиб қолди, минг-минглаб бегуноҳ кишилар қамалиб, отилиб кетди. Сиз эса қамалган бўлсангиз ҳам омон қолдингиз, оқландингиз, соппа-соғ яшаб юрибсиз, оилангиз, фарзандларингиз бор. Беажал ўлиб кетганлар олдида сиз омадлисиз”, – деган эдилар. Нафсиламрини айтганда, отам ҳақ эдилар.

Зулайхо Қаюмова ҳикояси (91 ёшда):

– Мунаввар Қори билан менинг отам дўстона муносабатда бўлишган. У кишининг уйимизга меҳмон бўлиб келганларини ҳамон яхши эслайман.

Мунаввар Қори йигирманчи йиллардаги зиёлиларнинг сардори эди. Шу боис, отам бу киши билан дўст бўлганликларидан беҳад фахрланардилар.

Отам ҳам ўқиган одам эдилар. У киши аввал рус-тузем мактабида, кейин гимназияда, ундан сўнг эса Санкт-Петербургда ўқиб, ирригатор-муҳандис касбини эгаллаган эдилар, йигирманчи йилларда Туркистондаги суғориш ташкилотларида масъул вазифаларда ишлаганлар. Жумладан, Тошкент вилоятининг ариқ оқсоқоли (бош ирригатори) лавозимида ишлаган пайтларида вилоятда суғориш ишларини яхшилаш билан боғлиқ кўпгина ишларга бош-қош бўлганлар.

Аммо одам душмансиз бўлмас экан. 1929 йилнинг охирида отамни тухматчилар қаматишди. Унга суд ҳукми билан ўн йил қамоқ жазоси берилди.

Отамни Тошкент қамоқхонасидан олиб кетишадиган кунда Олой бозори яқинидаги қамоқхона дарвозаси олдига бориб турдим. Шунда тўнғич фарзандим Маҳмуджон қўлимда эди.

Бир маҳал қамоқхона дарвозаси очилиб, маҳбусларни саф-саф қилиб олиб чиқишди. Улар орасида отам ҳам, Мунаввар Қори ҳам бор эди. Маҳбусларни Тошкент темир йўли юк-товар станцияси томон ҳайдаб кетишди. Ҳозирги Амир Темур хиёбони яқинида отам бораётган саф Мунаввар Қорим кетаётган саф билан тенглашди. Шунда дўстлар бир-бирларини кўришгач, унсиз-садосиз бош қимирлатиб, саломлашишди.

Бир маҳал Мунаввар Қори отамга қараб:

– Абдуқаюмхон, Сизнинг гуноҳингиз нима экан? – дедилар.

– Тухмат балосига учрадим, Қори ака, туҳмат балосига, – дедилар отам маҳбусларни кўриқлаб бораётган НКВД ходимларига олазarak қараб.

Тошкент юк-товар станциясида бир узун юк поезди турарди. Унинг қизил вагонлари қари-қартанг маҳбуслар билан тўла эди. Суриштирсак, бу маҳбуслар шоир Ҳамза ўлими баҳонасида Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида, Тожикистон ва Туркменистонда ҳибсга олинган уламо ва руҳонийлар экан. Тошкентлик маҳбусларни ҳам шу поездга жойлаштиришди.

Бироздан кейин поезд ўрнидан қўзғалиб, кунчиқар томонга йўл олди.

Отам Сибирдаги қамоқ лагерларида тўрт йил бўлгач, ишларининг судда қайта кўрилишига эришиб, оқланиб, қайтиб келдилар. Аммо Мунаввар Қорини ортиқ кўрмадим.

1929 йилдаги қатағонга шоир Ҳамза ўлими баҳона бўлган. Ҳамза асли пичоқлаб ўлдирилган. Лекин ҳукумат одамлари уни диндорлар тошбўрон қилиб ўлдиришди, деб эълон қилишиб, шу баҳонада бутун Ўрта Осиёдаги кўзга кўринган диндорларни қамоққа олишган.

**“Вечерняя Москва” газетасидаги хабар
(1992 йил 25 май):**

“1930–1940 йилларда Ваганьково қабристонига махфий дафн этилган Сталин қатағони қурбонларининг рўйхатини эълон қилишни давом эттирамиз. Уларни аксилинқилобий фаолиятда, зараркунандаликда, террорчилик ҳаракатлари қилишда уринишда айблаганлар. Эндиликда уларнинг барчаси оқландилар. “Вечерняя Москва”да эълон қилинган рўйхатни бизга СССР Давлат хавфсизлиги қўмитаси ва Давлат хавфсизлиги қўмитаси Москва шаҳар ва Москва вилояти бошқармалари хужжатхоналари ходимлари тайёрлаб беришди.

Отилганлар рўйхатини газета 1990 йил 6 декабрдан эълон қилишни бошлаган эди. Шундан бери “Вечерняя Москва” саҳифаларида Ваганьково қабристонига махфий кўмилган 600 нафардан ортиқ ва жасади куйдирилиб, Донской қабристонига 1-қабрга кўмилган 250 нафардан ортиқ қатағон қурбонларининг исм-шарифлари эълон қилинди.

Афсуски, шу пайтгача 30–50-йиллардаги қатағон қурбонлари бўлган барча отилганларнинг рўйхатини тўла эълон қилиш масаласи ҳамон ҳал этилгани йўқ.

“Вечёрка”нинг шундай таклиф билан бир қатор чиқишларига қарамай, Россия хавфсизлик вазирлиги, худди илгариги йиллардаги СССР Давлат Хавфсизлик қўмитаси сингари, таклифимизни жавобсиз қолдиряпти”.

* * *

“Вечерняя Москва” газетаси ушбу хабар билан бирга, 30-йиллар бошидаги қатағон қурбонлари бўлган кишилардан тўққиз нафарининг суратини ва улар ҳақидаги қисқача маълумотларни эълон қилди. Бу кишилардан 5 нафари ўзбекистонликлардир. Мана ўша маълумотлар:

Аҳрорий Саид Абдурашидович (Саид Абдурашидович Аҳрорий). 1895 йилда Туркияда туғилган, ўзбек, ВКП(б) аъзоси, ўрта маълумотли. Самарқанд молия-иқтисод

техникуми ўқитувчиси, Самарқанд шаҳрида яшаган. 1930 йил ноябрда қамалган. 1931 йил 23 майда отилган. (Саид Аҳрорий ВКП(б)нинг эмас, Бухоро Компартиясининг аъзоси бўлган – муаллиф).

Абдурашидов Мунаввар Қори (Мунаввар Қори Абдурашидов). 1878 йилда Тошкент шаҳрида туғилган, партиясиз, олий маълумотли, адабиётшунос. Тошкент шаҳрининг Шайхонтоҳур даҳаси, Дархон маҳалласидаги 17-уйда яшаган. 1929 йил 6 ноябрда қамалган. 1931 йил 23 майда отилган.

Тиллахонов Салимхон (Салимхон Тиллахонов). 1897 йилда Тошкентда туғилган, ўзбек, партиясиз, тўлиқсиз олий маълумотга эга, “Плодовинсоюз” йўриқчиси. Тошкент шаҳар Девонбоши маҳалласидаги 169-уйда яшаган. 1929 йил 6 ноябрда қамалган. 1931 йил 23 майда отилган.

Мақсудов Тангрикулҳожиди. 1900 йилда Тошкент шаҳрида туғилган, ўзбек, партиясиз, ўрта маълумотли, рабфакка кирувчиларни тайёрлайдиган курс мудириди. Тошкент шаҳрида яшаган. 1929 йил 6 ноябрда қамалган. 1931 йил 23 майда отилган.

Шермухамедов Нажмиддин (Нажмиддин Шермухамедов). 1900 йилда Тошкентда туғилган, ўзбек, партиясиз, бошланғич маълумотга эга, маълум бир жойда ишлаган. Тошкент шаҳар, Бешёғоч даҳасининг Машраб маҳалласида яшаган. 1929 йил 6 ноябрда қамалган, 1931 йил 23 майда отилган.

“Вечерняя Москва” газетасининг ушбу хабар босилган сони ксеронусхасини “Шарқ юлдузи” таҳририятига москвалик профессор Ражаббек Ислombeков юбордилар. У киши газета ксеронусхасига қўшиб юборган мактубларида шундай ёзадилар: “Вечерняя Москва” газетасида Сталин қатағони қурбони бўлган ҳамюртларимнинг суратларини кўрганимда жуда ҳаяжонландим. Газета таҳририятига қўнғироқ қилиб, хабарни тайёрлаган хо-

димдан бу кишилар Москванинг қайси қамоқхонасида ётганликлари ва қаерда отилганликлари ҳақида қўшимча маълумот олишга ҳаракат қилдим. Газета ходими Мелкумовнинг маълум қилишича, марҳум ҳамюртларимиз Москванинг машҳур Бутирка қамоқхонасида ётган ва шу ерда қатл этилиб, махфий равишда Ваганьково қабристонига дафн этилган эканлар. Ушбу рўйхат “Шарқ юлдузи” журналида ёки республикадаги бошқа бир нашрда эълон қилинса фойдали бўлар, деб, ўйлайман.

“Вечерняя Москва” газетасида сурати эълон қилинган беш нафар ҳамюртимиз орасида фақат бир киши – Мунаввар Қори Абдурашидов менга таниш. Мен у кишини ҳаётликларида кўрмаганман, лекин Тошкентнинг Шайхонтохур даҳасидаги Дархон маҳалласида ўз ҳовлиларида ташкил этган янги усулдаги мактабда ўқиганман.

Болалигимда маҳалламиздаги катта ёшли кишилардан бу инсоннинг ўз ҳаётини миллатига хизмат қилиш учун тиккан улуғ маърифатпарвар ва истиқлолчи бўлганликларини эшитганман. Шу боис, бу инсонга нисбатан қалбимда ҳурмат бир умрга муҳрланиб қолган.

Мунаввар Қори 20-йиллар охирида қатағон қилинганлигини эшитганман. Лекин у киши қаерда вафот этган ва дафн этилганликлари тўғрисида ҳеч қандай маълумотга эга эмас эдим. Газета хабари бу масалага равшанлик киритди”.

* * *

Москвадаги газета ксеронусхасини олгач, ундаги беш кишидан биттаси кекса журналист, меҳнат фахрийси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, “Саодат” журнали бош муҳаррирининг собиқ ўринбосари Ҳолида Ахророванинг отаси эмасмикан, у кишининг оталари ҳам 30-йилларнинг бошида қатағон қилинган дейишади, деб тахмин қилдик ва “Саодат” журнали таҳририятидаги ҳамкасблардан Ҳолида опанинг уй телефон рақамларини олиб, қўнғироқ қилдик.

Эртаси куни Ҳолида опа таҳририятимизга кириб келдилар ва газета ксеронусхасига тикилиб: “Бу киши менинг отам бўладилар. Мен у кишининг изларини 60 йилдан бери излайман. Отамнинг нима учун қамалганликлари ва ўлимга маҳкум қилинганликларини сўнгги йиллардагина аниқлаш имконига эга бўлсам-да, қаерда қатл этилганликлари ва қаерга дафн этилганлари менга номаълум эди. Эндиликда ҳаммаси равшан бўлди. Бунинг учун сизларга раҳмат! Эндиликда отам хоки ётган жойни бир зиёрат қилсам, армоним қолмасди”, – дедилар. Кейин Ҳолида опа Салимхон Тиллахоновнинг ҳам авлодларини билишларини, уларни топишда ёрдам беражакларини айтдилар ва оталари ҳақидаги ҳикояни бошладилар.

**Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими,
кекса журналист Ҳолида Аҳророва ҳикояси:**

– Дунёда армонсиз инсон кам бўлади. Отамдан жуда ёш айрилганлигим, унинг меҳрига тўймай, ўксиниб ўсганлигим менинг бир умрлик армонимдир. Отамдан жудо бўлганимизда мен тўрт ёшли қизалоқ бўлганман. Шу боис, уни элас-элас эслайман. У ўрта бўйли, хушбичим, оврупча кийиниб, майин, қўнғир сочларини бир томонга силлиқ тараб юрадиган зиёли одам эди.

Отам 1929 йилнинг 12 ноябрида эрталаб уйдан чиқиб кетганлар-у, қайтиб келмаганлар. У тирикми, ўликми, қамалганми ёки озодликдами, аниқлашнинг ҳеч иложи бўлмаган. Онамнинг бормаган идораси, мурожаат қилмаган раҳбари қолмаган.

Отам йигирманчи йилларда Бухоро Халқ Республикаси ҳукумати идораларида масъул вазифаларда ишлаганлар, маълум муддат Бухоро Халқ Шўролар Республикасининг Озарбайжондаги элчиси ҳам бўлганлар. Уни Файзулла Хўжаев, Акмал Икромовлар яхши билишган. Отам бедарак йўқолгач, онам Тошкентда (1930 йили пойтахт Тошкентга кўчган эди) Файзулла Хўжаевга ҳам

мурожаат қилганлар. У киши: “Саидни қидиряпмиз, топилиб қолса керак”, – деган. Энди англашимча, Файзулла Хўжаев отамнинг қамоқдалигини билган, лекин бор ҳақиқатни онамга айтиб, уни ранжитишни истамаган.

Отамнинг 1929 йил 12 ноябрда қамалганлигини бир тасодиф туфайли аниқлаш имконига эга бўлдим. Москвада нашр этиладиган “Родина” журналининг 1989 йил ўн биринчи сониде эълон қилинган тарих фанлари доктори Фарҳод Қосимов билан фалсафа фанлари номзоди Баҳодир Эргашевнинг мақоласига кўзим тушди. Мен бу мақолани ўқимаслигим ҳам мумкин эди. Мақола Бухоро инқилобига доир бўлганлиги учун ҳам мутолаага киришарканман, қалбим тўрида дадам ҳақида бир дарак топармиканман, деган умид йўқ эмас эди. Негаки, даданинг ҳаёти тарихи шу инқилоб билан туташ... Шунда бирдан дадам ҳақидаги парчага дуч келдим.

“Ўзбекистон Жумҳуриятининг биринчи раиси бўлган Хўжаевдан ташқари, 1920 йил инқилобига алоқадор бўлган кўплаб кишилар Сталин даври қатли омига гирифтор бўлди. Улар орасида Бухоро Компартиясининг биринчи раиси Нажиб Хўсаинов, 1923 йилда худди шу лавозимда ишлаган Абдулла Раҳимбоев, Ўзбекистоннинг биринчи Халқ Молия Комиссари Мунаввар Қори, Йўлдош Пўлатов, биринчи ўзбек ва тожик профессорлари Абдурауф Фитрат, Мусо Саинжонов ва Аббос Алиев, ўша даврнинг таниқли адабиёт намояндалари Саид Аҳрорий ва Аҳмаджон Абдусаидов (Ҳамдий), Ўзбекистоннинг таниқли партия ва совет ходимларидан Абдурахим Юсуфзода, Раҳматулла Музаффаров, Отахўжа Пўлатхўжаев ва кўплаб бошқа ўртоқлар бор эди”.

Тонггача мижжа қоқмадим. Отамнинг қамалиш тафсилотларини кимдан, қаердан аниқласам бўлади? Бирон-бир хабар топишга ишончим йўқ эди. Сабаби, элгинчи йиллардан ОГПУга¹ ариза билан мурожаат этган ва у ерда: “Бизда ҳеч қандай маълумот йўқ”, мазмунида жавоб олган эдим. Барибир ўша маҳкамага яна мурожаат

қилдим. Ахири орадан икки ой ўтиб, жавоб хати олдим. “Ўзбекистон ССР Олий Судининг 1957 йил 5 сентябрдаги 216/11 ажрими билан СССР Бирлашган Бош Сиёсий Бошқармаси Коллегиясининг 1931 йил 25 апрелдаги Саид Абдурашидович Ахрорийга доир иши тўхтатилиб, унинг пок номи ўлиmidан сўнг тикланди...”

Олтмиш йил бедаракликдан сўнг отам ҳақида топган илк аниқ маълумотим эди бу.

Дадам ҳақида нималарни биламан? У киши ҳақидаги хотираларим, асосан, онам ҳикоялари бўйича шаклланган. Аммо маъмурий идора ҳужжатхонасидаги “Мунаввар Қори Абдурашидов, Салимхон Тиллахонова ва бошқалар” деб номланган жиноий ишнинг ўн иккинчи жилдида ОГПУнинг анкетаси бор. 1930 йил 14 февраль кuni оператив вакил Журавлёв тўлдирган ана шу анкетада, тўғрироғи, тергов баённомасида дадамнинг манзилгоҳи Самарқанд шаҳри, Қаландархона даҳаси, Маҳмуд Хоразмий маҳалласи, 4-ҳовли деб кўрсатилган.

Ҳужжатлардан билишимча, бобом Абдурашидхўжа хўжандлик бўлиб, ҳаж сафаридан қайтаётиб, Туркияда яшаб қолган эканлар. Отам Муҳаммад Саид Туркияда туғилган. Туркиядан биринчи жаҳон урушига жўнаган отам турклар билан ўрислар ўртасида бўлган жангда жароҳатланиб, ўрисларга асир тушиб қолади ва Красноярск шаҳридаги тутқунхонага жўнатилади. Ҳужжатлардан яна шуни билдимки, 1918 йил феврилида Красноярск тутқунгоҳидан қочиб, Тошкентга келган Саид Ахрорий Ўқчи маҳалласида “Ватан” деган мактаб очади ва шу мактабда “Изчилар тўдаси” деб номланган ёшлар гуруҳини ташкил этади.

Отам авлодлари Истанбулда 1897 йилдан бошлаб яшаган экан. Дадам Истанбулда аввал гимназияни таъмомлаган, сўнг икки йил мобайнида ҳарбий билим юртида таҳсил олиб, зобит бўлган экан. 1918 йилда Туркистонга келганидан бу ёнга “Турк ўчоғи” миллий уюшмасини ташкил этган, “Турк сўзи” рўзномасини чоп

этган. “Ватан” мактаби ҳузурида “Изчилар тўдаси” уюшмаси ташкил қилган. Бу кашшофлар уюшмаси – ўлкамиздаги энг биринчи ёшлар уюшмаси, ёш авлодни билимдон, жисмонан бақувват қилиб тарбиялашни кўзда тутган ташкилот.

Яна ҳужжатлардан шуни билдимки, дадам ташкил этган “Изчилар тўдаси” ўз олдига талай маърифий вазибаларни қўйган. Лекин бунга тергов органларининг қараши бошқача бўлган. Шу ўринда дадам кетидан тушган хуфиялардан бири “Юрчи”нинг ёзувларидан келтираман: “Тўданинг олдига қўйган мақсади: ўн олти ёшдан ўттиз ёшгача бўлган ёшларга миллий байроқ остида илм бериш, улардан мутахассислар тайёрлаш, уларни жисмонан етук қилиб тарбиялашдан иборат бўлиб, илм олиш учун хорижга жўнатиш, санъатни ривожлантириш, адабиёт ва матбуотни миллий руҳда барпо этиш, ҳарбий ўқувни йўлга қўйиш ва охир-оқибатда Туркистон халқини миллий мустақиллик учун курашчи қилиб тарбиялашдан иборатдир”.

Хуфиянинг чақувларига бу кунги кўз билан қаралса, “Изчилар тўдаси” қанчалар хайрли ишларни мақсад қилиб қўйганлиги намоён бўлади.

“Изчилар тўдаси” ёшлар учун мўлжалланган уюшма бўлса, бошқалар учун ҳам уюшмалар ташкил этила бошланган. Бунинг ўзига яраша сабаблари бор эди, албатта. Совет воқелигида бўлиб турган ерлиларга нисбатан шовинистик муносабат – камситишлар, халқ турмуш даражасининг кун сайин пасайиб бориши, алифбомизнинг ўзгартирилиши, марказнинг миллий жумҳуриятлар устидан юритаётган ҳокими муталақлиги... шунга ўхшаш қатор бедодликларга чек қўйиш мақсадида зиёлилар “Иттиҳоди тараққий”, “Иттиҳоди тараққийпарвар” каби жамиятлар ташкил этдилар ва миллий мустақиллик учун кураш йўлида фаоллик кўрсата бошладилар. Менинг отам кейинчалик “Миллий истиқлол” номи остида иш юритган, раҳбари Мунаввар Қори бўлган шу жамият-

нинг фаол аъзоларидан бўлган. “Миллий истиқлол”чиларнинг нияти хуррият учун курашмоқ эди. Лекин ОГПУ уларни таъқибга олди ва 1929 йилда деярли ҳаммасини қамаб, бир қисмини (ўн беш нафар) отишга ҳукм қилди, қолганларига 10–15 йилдан қамоқ жазоси берди.

Бир йилдан ортиқ ҳужжатгоҳда ўтириб, отам Муҳаммад Саид Аҳрорийнинг қисқагина умри давомидаги ўн йиллик меҳнат фаолиятига доир далилларни аниқладим. (То шу кунгача мен булардан тамомила беҳабар эдим).

1. “Турк ўчоғи” уюшмаси ташкилотчиси ва раҳбари.
2. “Турк сўзи” рўзномасининг адабий муҳаррири.
3. “Ватан” мактаби ташкилотчиси ва раҳбари.
4. “Ёш бухороликлар” қўмитаси саркотиби.
5. Бухоро Халқ Шўролар Жумҳурияти нашриёти директори.
6. “Бухоро ахбори” рўзномаси муҳаррири.
7. Бухоро Халқ Шўролар Жумҳурияти Нозирлар Кенгаши аппарати ходими.
8. “Озод Бухоро” рўзномаси муҳаррири ўринбосари.
9. Молия Халқ Комиссарлиги ходими.
10. “Зарафшон” газетаси муҳаррири.
11. Самарқанд молия-иқтисод техникуми ўқитувчиси.

Отам дурустгина бадий талант эгаси бўлган. У ўнлаб публицистик мақолалар, шеърлар ёзган. Лекин бу мақола ва шеърлар ўз даврида алоҳида китоб ҳолида нашр этилмаган. Шу боисдан, мен уларни кутубхона ва ҳужжатхоналарда ўтириб, 20-йиллардаги рўзнома ва ойнома таҳламларини титкилаб, қидириб топяпман. Отам асарларида ўз халқи эрки ва бахт-саодатини, чинакам инсоний туйғуларни куйлаган. Зотан, унинг ўзи халқ эрки ва бахт-саодати учун курашни ҳаётининг асосий мақсади қилиб олган олийжаноб инсон эди.

Мана, отамнинг ёзган шеърларидан айрим намуналари:

ИСТАЙМАНКИ

Истайманки, кўнглум ўзин бошқа ўтка қўймасун,
Севгингдаги ниҳоясиз тиниқликка тўймасун.
Сандан гўзал кўрингуси дилбарларга уймасун,
Севгингдаги ниҳоятсиз тиниқликка тўймасун.

Эй, кўнглумга эга бўлган қорақўзли жайроним,
Қўй, йиқилсун ишқ кўйинда тотли умрим, жаҳоним,
Тилайманки, ёш чоғимда туйғум, жоним, виждоним,
Севгингдаги ниҳоятсиз тиниқликка тўймасун.

Боқу.

“Маърифат ва маданият”, 1923 йил № 1.

СЕН ЯША!

Севикли рафиқамга

Йўқсулликлар, айрилиқлар мени бутун эзганда,
Ёлғизликнинг наштавлари юрагимни тешганда.
Ҳаётимнинг баҳорини сен келтирдинг бирликда,
Сен келган кун руҳим теран севинчлар-ла безанди.
Меҳрибоним! Бу қоронғу, бу қоронғу очунимда биргина.
Сен эурсан оппоқ, ёруғ юзли юлдузим.
Сен мен билан бўлган сайин қайғу кирмас кўнгулга,
Фидо сенга ёзувларим, ҳам ҳар сўзим.
Вазирам, кул, хандалар соч менинг нурсиз умримга,
Вужуд бериб, жон бағишла гўзал тилакларимга!
Тилаганча очил, яйра, ўйнаб, яшна, қаноатлан,
Булбул каби сайраб учгил, яшна мани бағримда!

Боқу.

1922 йил, 3 сентябрь.

АРМОН ЙЎЛИНДА

Ёр олдига борай деб кўп уриндим,
Қонга ботиб тиканларда сурундим.
Эсим кетди, элга ёмон кўриндим,
Йўл очилсин севганимга қовушай!

Армон излаб, ўздин узун борлиқдан,
Кўп толиқдим ва зерикдим торлиқдан.
Жондан тўйдим, бошдан кечдим аниқдан,
Тоғлар чўксин армонимга эришай!
“Ерни тепма сочиласан”, дейдилар,
Юксалишдан мени қаттиқ тийдилар.
Улар халққа ёвуз душман эдилар,
Қанот, тирноқ беринг учай, тирмашай –
Ёр олдига эргашай.

*Самарқанд.
1926 йил, январь.*

Зилола Сулаймонова ҳикояси (Салимхон Тиллахоновнинг набираси):

– Бобомни 1929 йил 6 ноябрь саҳарда Девоубеги маҳалласидаги ҳовлимизга НКВД ходимлари бостириб кириб, қўлига кишан солиб олиб чиқиб кетишган. Бувим Кароматхон Шодмон Қори қизи гўдак фарзандларини бағрига босиб, икки қўли бир тепа бўлиб, додлаб қолаверганлар. Шунда бувим 28 ёшда, фарзандлари Гўзал (менинг онам) етти ёшда, Ширин холам 4 ёшда эканлар.

Девоубеги маҳалласидаги уйимиздан икки уй нарида бобомнинг аммаваччаси Яҳёхон Саидов яшаган. Касби муаллимлик бўлган бу қариндошимиз ҳам Мунаввар Қори раҳбарлигидаги “Миллий истиқлол” жамиятининг фаол аъзоларидан бўлган. У бобомни олиб кетгани уйимизга НКВД ходимлари келишганини сезиб, ҳовлисидаги уч пахса девордан ошиб қочган. Қирғизистонга бориб,

у ердан Хитойга ўтиб кетган. Ўша пайтда Қирғизистон билан Хитой чегарасида, баланд тоғ устидан Хитойга ўтиш мумкин бўлган, хавfli жойига сим тортиб қўйилган сўқмоқ йўл бўлар экан. Шу йўлни айрим маҳаллий кишиларгина билишар экан. Яхёхон амаки яхши кишилар кўмагида шу сўқмоқдан Хитойга ўтиб кетади ва ўша ерда яшаб, бола-чақали бўлади. У Сталин вафот этгач, 1955 йилда Тошкентга оиласи билан қайтиб келган.

Бобом Салимхон Тиллахонов ўз даврининг ўқимишли кишиларидан бўлганлар. Дастлаб биринчи босқич эски мактабни тамомлагач, рус-тузем мактабида ўқиганлар, кейин Бухородаги мадрасада таҳсил кўрганлар. 1917-1918 йилларда Бокуда иқтисод ва жуғрофияни ўргатувчи тўлиқсиз олий ўқув юртида ўқиганлар. Айни пайтда Боку молия билим юртида муаллимлик ҳам қилганлар.

Ўқишни битиргач, Тошкентга қайтиб, турли курсларда иқтисодиёт ва сиёсий аҳволдан лекциялар ўқиганлар. Ўрта Осиё Давлат дорулфунунининг иқтисод ва тарих куллийетига кириб ўқишни давом эттирганлар.

1921 йилдан бошлаб икки йил педагогика билим юртига директорлик қилганлар. Шу даврда у кишининг “Садойи Туркистон”, “Маданият ва революция” каби газета ва журналларда иқтисодий мавзуда қатор мақолалари чоп этилган.

Бобомнинг ота-боболари ҳам ўқимишли, илмнинг қадрига етадиган кишилар бўлишган. Катта бобомиз Рустамхон Нурмуҳаммад ўғли домла бўлган, Тиллахон бобомиз мадрасада мударрислик қилган. У фарзандларининг ҳам илмли бўлиши учун интилган. Бобомнинг синглиси адабиётга 20-йилларда кириб келган биринчи ўзбек совет шоираларидан бўлган, 30-йилларда “Янги йўл” (ҳозирги “Саодат”) журнаliga муҳаррирлик қилган Хосият Тиллахонова 1917 йилдан сўнг Тошкентдаги Валихўжабойнинг ҳовлисида очилган биринчи ўзбек қизлар билим юртида Ойдин Собирова, Саида Шераҳмедо-

ва, Робия Носирова каби кейинчалик Ўзбекистоннинг таниқли зиёлилари бўлиб етишган ўзбек қизлари билан ўқиган. Уларга шу даврда Мунаввар Қори Абдурашидов, Шокиржон Раҳимбоевлар билан бирга, Петербургдаги Смольний хотин-қизлар маориф институтини битирган, полковник Еникеевнинг хотини Саодат Еникеева, Қримдан келган Муршидахоним Исмоилова, қозонлик Гавҳар Алиева каби машҳур мураббийлар дарс беришган. Бироқ Хосият Тиллахонованинг ҳам тақдири фожиали бўлган – уни 1937 йилда “халқ душмани” сифатида қамашган.

Бобом Мунаввар Қори Абдурашидовнинг энг яқин дўсти ва маслакдоши, “Миллий истиқлол” жамиятидаги биринчи муовини бўлганлар. Асосан, жадидлардан ташкил топган бу жамият аъзолари юртнинг мустақиллигига эришиш учун халқ фарзандларини ўқитиш, улар савиясини ошириш керак, деган фикрда бўлганлар. Шу боисдан ҳам 20-йилларда қобилиятли ёшларни чет элларга, биринчи навбатда, ўша даврдаги тараққий этган капиталистик давлат саналган Германияга юбориб ўқитиш ҳаракати бошланган. Бу хусусда “Бухоро ахбори” газетасининг 1923 йил 17 март сониди қуйидагилар ёзилган: “1922-23 йилларда Бухоро Халқ Шўролар Жумҳуриятидан Берлинга талабалар олиб бориш, уларни олий, махсус ўрта ва ўрта таълим билим юртларига жойлаштириш машҳур татар зиёлиси Олимхон Идрисов, Бухоро Марказий Ижроқўми аъзоси Бурҳонов ва Россия ваколатхонасининг собиқ ходими Кеминистскийлардан иборат комиссияга топширилган. Бухоро талабалари Германияга бориб етганда тил ўргана бошлаган, тез замонда немис тилини яхши билиб, имтиҳон топширувчилар бўлган Шамсилбанот Аширмат қизи билан Сайдали Усмон мактаб мудирини, доктор Расма ҳузурида имтиҳон бериб, Шамсилбанот дорулфуниннинг тиббиёт шўъбасига қабул этилганлар.

Хориждаги талабаларимизга давлат нафақаларидан ташқари, ҳар икки жумҳуриятнинг турли хил маданий

ва спорт ўйинлари, томошаларидан тушадиган даромадларнинг ҳам маълум қисмлари ажратилиб турилган... Шунингдек, маҳаллий илғор маърифатпарварлардан Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Абдулҳамид Сулаймонов (Чўлпон), Шокиржон Раҳимий, Саидносир Миржалолов, Салимхон Тиллахоний ва бошқалар моддий ёрдам кўрсата бордилар”.

Салим Тиллахонов шу мавзуда “Туркистон” газетасида 1928 йил 11 мартда эълон қилинган “Четга қўпроқ ўқувчилар юбориш керак” мақоласида шундай деб ёзган эди:

“1922 йил ўқиш мавсумида Тошкентда ташкил этилган “Кўмак” уюшмасининг ташаббуси, Туркистон ҳукуматининг кўмаги, Бухоро жумҳуриятининг ғайрати ва Шўролар Россияси соясида Туркистон ва Бухородан 70 га яқин ўқувчи Германияга кетган эди. Мана бу ҳисобга қарганда 12 миллион нуфузга молик Туркистонимиздан 70 тагина талаба бўлиши ҳеч бир вақтда бизни қаноатлантирмайди. Ҳаракат қилиб, келгуси йилларда Оврўпанинг ҳар бир бурчагига минглаб талабалар юборишимиз керакдир! Бизнинг дўхтирларимиз, адибимиз, муҳарриримиз, техникимиз, файласуфларимиз ва ҳоказо улуғ кишиларимиз, йўлбошловчиларимизни ўз ичимиздан чиқаришимиз лозимдур.

Мамлакатимизнинг ҳаёти бўлган сув ишларимиз ҳам бизнинг жаҳолатимизга қурбондир. Оврўпа сувсиз ерларни ишга киритган бир замонда биз катта-катта дарёларимиздан баҳра ололмасдан, ташна ҳолда яшаймиз. Оврўпа минглаб кишиларни ҳавода юритган ҳолда, биз ҳамон Имом Аъзам аробаси билан нашуънамо қилмоқдамиз. Ҳар бир маслаҳат, ўйлашнинг натижаси болаларимизни четга юбориб ўқитиш бўлиб чиқмоқда”.

Бу сўзлар йигирманчи йилларда – элимиз чоризм кишанидан қутулган, лекин ҳали бўйнига “қизил империя” кишани ростмана илинмаган бир пайтда халқимизда, айниқса, унинг илғор вакиллари бўлмиш зиёлилар

орасида уйғониш бўлганлиги, улар ўз эл-юртларини чинакам эрка, бахт-саодатга эриштириш учун нима-лар қилиш кераклиги ҳақида қаттиқ қайғурганликлари, халқни маърифатли қилишни бунинг асосий омилларидан бири, деб билганларининг яққол далилидир.

Бобом жуда билимдон, форс, араб, рус ва озарбайжон тилларида яхши сўзлаша оладиган, Алишер Навоий, Бедилнинг кўп ғазалларини ёд биладиган қобилиятли инсон бўлганлар. Терговчилар ҳибсга олинган бобомга: “Сен миллатчисан”, – дейишади. У киши: “Мен миллатчи эмасман, миллатпарварман”, – деб жавоб қилган эканлар.

Бувимдан: “Бобомдан жуда ёш бева қолган экансиз, нега иккинчи марта турмуш қурмагансиз?” – деб сўраганман. Шунда бувим: “Бобонг шу қадар гўзал, шу қадар ақлли инсон эдики, мен ундай одамни топа олмасдим. Иккинчидан, мен уни шу қадар севар эдимки, вафотидан сўнг унинг ўзинигина эмас, ҳатто руҳини ҳам норизо қилишни истамаганман”, – деб жавоб берган эдилар.

Бобом сураткашликка ҳам ҳавасманд бўлиб, ўз фотоаппаратлари бўлган экан. Шу боисдан, у кишидан талай суратлар қолган. Лекин 1937-38 йилларда қама-қама яна авжига чиққанида, бувим бу суратларни сақлашга кўрқиб, йўқ қилган эканлар. Фақат биттасини тандирнинг остига латтага ўраб яшириб асраганлар. Ҳозир шу сурат биз учун ноёб ёдгорлик саналади. Унга қараб бобомнинг чинакам гўзал, зиёли инсон бўлганлигини билиш мумкин.

Бобом “Миллий истиқлол” жамиятининг раҳбарларидан бири бўлганликлари учун у кишини қамоқда жуда қаттиқ тергов қилишган. Бувимни, қариндош-уруғларимизни, ҳатто шаҳардаги идорага чақиравериб, тинкаларини қуритишган. Охири бувим фамилияларини ўзгартириб, ўз оталари номига ўтказиб, Шодмонова қилиб олганлар. Шундан сўнггина у кишини маъмурий идорага чақириш тўхтаган.

Ўша даврда “Миллий истиқдол” жамиятининг аъзоси сифатида ҳибсга олиган Азиз Лазиззода бобомни охириги марта Бутирка қамоқхонасининг йўлагига кўрган эканлар. “Унинг ранги бир ҳолатда, оқсоқланиб қадам кўярди. Афтидан, терговчилар Салимхоннинг оёғини тепиб, шикастлаган эдилар”, – деб эслаганди Лазиззода.

Мунаввар Қори ҳам бир кишилик хонадан кўпчилик сақланадиган хонага ўтказишларини илтимос қилиб, қамоқхона маъмуриятига ёзган аризасида ўзининг саломатлиги яхши эмаслиги, оёқлари шишиб кетганлигини ёзган экан.

Салимхон Тиллахоновнинг рафиқаси, икки қизи оламдан ўтиб кетишди, ҳозир саккиз набираси ҳаёт. Биз набиралар тез-тез учрашиб, бобомизни эслаб турамиз, унга муносиб бўлишга, руҳи-покини шод этишга ҳаракат қиламиз.

Салимхон Тиллахонов, Мунаввар Қори Абдурашидов, Саид Аҳрорий ва уларга маслақдош бўлган, улар билан бирга қатл этилган миллатпарвар кишиларнинг ачинарли қисмати бугунги озодлигимиз, мустақиллигимиз ўз-ўзидан қўлга киритилмаганлиги, бу йўлда халқимизнинг кўплаб ажойиб фарзандлари қурбон бўлганликларини далилидир. Биз, бугунги авлод кишилари юртимиз мустақиллигини кўз қорачиғидек асрасак, вақтинчалик иқтисодий қийинчиликларга бардошли бўлиб, Ватанимиз равнақи йўлида қўлни-қўлга бериб, ҳалол меҳнат қилсак, бугунги кунларни орзу қилган, лекин унга етишолмай оламдан ўтган ота-боболаримиз руҳи-покини шод этган бўламиз.

* * *

Биринчи жаҳон уруши арафасида Туркистон катта сиёсий курашлар майдонига айланиб кетди. Туркистонга кўчирилган ва сургун қилинган рус, украин ва бошқа халқларнинг вакиллари орқали ўлкага марксистик ғоялар кириб кела бошлади. Оврўпаликлар кўп яшайдиган,

саноат маркази бўлган шаҳарларда большевистик гуруҳлар ташкил этила бошлади. Лекин маҳаллий аҳоли бу ғояга қизиқмади. Шу боис, Октябрь давлат тўнтаришигача ўлкада социал демократик ҳаракатда иштирок этган деярли биронта ҳам маҳаллий халқ вакиллари бўлмади. Аксинча, маҳаллий халқ зиёлилари, айниқса, уларнинг илғор вакиллари бўлмиш жадидлар коммунистик ғоялар мусулмон халқларининг имон-эътиқодига зид, истиқболи бўлмаган ақида эканлигини ўша пайтдаёқ айтган эдилар.

1911-1912 йилларда Туркистонда Рафиқ Эл Аъзамнинг (таржимон Зокир Эл Қодирӣ) брошюраси турк тилидан ўзбек тилига таржима қилиб тарқатилди. Бу китобчанинг кириш қисмида мусулмон динининг социализм, анархизм ва Ғарбда пайдо бўлган бошқа ғояларга, шунингдек, умуман, ҳаётга муносабати баён қилинган эди. Муаллиф бу китобида Ғарбда пайдо бўлаётган ҳеч бир янги таълимот, шу жумладан, социализм ҳам инсонни бахтли қилолмаслигини, ижтимоий муносабатларни яхшилашнинг ягона йўли – ислом ақидаларига амал қилишдан иборатлигини исботлашга ҳаракат қилган. Муаллиф социалистларнинг тушунарсиз ва асоссиз ғоялари одамларни бахтли қилиши мумкинлигини ҳеч тушунолмаслигини, моддий ва маънавий бахтга илоҳий қонунларга амал қилган шароитдагина эришиш мумкинлигини ёзади.

Туркистонда ва Бухорода барча туркий халқларни бирлаштиришга, Туркистон мустақиллиги учун даъват этувчи варақалар, китоблар, прокламациялар тарқатила бошланди. Айниқса, Бухоронинг Россиядан қисман мустақиллиги, бу ерда чор цензурасининг йўқлиги уни буюк Туркистоннинг бирлиги ва мустақиллиги учун кураш ғоялари тарқатиладиган марказга айлантирди. Бундай ғоялар, айниқса, биринчи жаҳон уруши даврида авж олиб, Россия қўшинлари катта талафот қўра бошлаганидан кейин кучайди. Ҳатто Тошкентдан Афғонистон-

га махфий вакиллар бориб, Афғонистон ҳукуматини Россия империясига қарши уруш бошлаб, мазлум Туркистон халқларининг озодлик курашига ёрдам беришга даъват этдилар. Лекин Афғонистон ҳукумати раҳбарлари бу таклифга рози бўлмадилар.

1913 йилда Верний (ҳозирги Алмати) қалъасида “Му-сулмонлар тўғараги” ташкил этилди. Бу тўғарак етакчи-лари мусулмонларни жипслашишга ва эътиқодни ҳимоя қилишга даъват этдилар.

Дастлаб, Туркияда XIX аср охирида ташкил этилган, 1909 йилнинг 27 апрелида Султон Абдулҳамид II тахт-дан ағдарилгандан кейин ҳокимият тепасига келган, эрк ва эътиқод, тараққийёт учун курашни ўзининг бош мақсади қилиб олган “Иттиҳод ва Тараққий” партияси ғояларининг Туркистонга ёйилиши ҳам биринчи жаҳон уруши даврига тўғри келади.

Чор ҳукумати даврида халқнинг маънавий зимис-тонда қолганидан ўртанган Туркистон жадидлари элни аввал ёруғликка олиб чиқишга – онгини ўстиришга уриндилар. Шу мақсадда Туркиядаги “Иттиҳод ва Та-раққий” партиясидан андоза олиб, ўлкамизда “Иттиҳоди тараққийпарвар” (Тараққийпарвар уюшмаси) тузилди. Худди шу ҳодиса уларнинг кейинроқ большевиклар то-монидан пантуркизм ва панисломизмда айбланишлари учун яхши дастак бўлди. Ваҳоланки, бу ҳаракат дасту-рида туркий бўлмаган бошқа бир миллатга душманлик, унинг мустақиллигига хавф солиш кўзда тутилмаган эди. Кейинчалик ташкилот номидаги “парвар” сўзи олиб ташланиб, жамият “Иттиҳоди тараққий”, ундан сўнг “Миллий иттиҳод” деб аталган, яъни тараққийёт йўлида бирлашиш кўзда тутилган. Ҳужжатларнинг далолат бе-ришича, бу ташкилотнинг ташкилотчиси ва маънавий раҳбари Мунаввар Қори Абдурашидов бўлган.

Йигирманчи йилларнинг иккинчи ярмида ташкилот “Миллий истиқлол” номини олади. Мунаввар Қорининг изоҳича, жамиятнинг айна пайтдаги мақсади ҳамда

унинг олдида турган вазифаларидан келиб чиқилганда, “Миллий истиқлол” номи кўпроқ мос келар эди. Зеро, Миллий иттиҳод (миллий бирлашув) ҳақида, яъни барча туркий миллатларни (ўзбек, қozoқ, туркман, қорақалпоқ, қирғизларни) бирлаштириш ҳақида, аввало, асосий мақсадга – мустақилликка эришгандан кейингина гап бўлиши мумкин, деб ҳисоблаган. “Миллий истиқлол”-нинг ўз олдида қўйган вазифаси қуйидагилардан иборат бўлган:

1. Мустақил Туркистон учун кураш.
2. Мактаб-маориф ишида ислоҳ ўтказиш.
3. Бидъатга берилган руҳонийларга қарши кураш.
4. Турк ҳарбий асирларига ёрдам кўрсатиш¹.
5. Жамиятга аъзолар жалб этиш.

Мунаввар Қорининг далолат беришича, жамият бирон-бир кимсада миллий озодлик ҳаракатига интилиш борлигини сезса, ишончли аъзолардан бирини у билан мулоқот олиб боришга ундаган ва бу шахс лойиқ топган тақдирдагина хайрихоҳ кимсани жамиятга аъзо бўлиш-ликка таклиф этган. Таклифни қабул қилган киши ўша ташвиқот қилган жамият аъзоси етагида (аксарият тунда) бирон-бир мактаб ёки идорага борган.

Бу одам кузатиб борилган хонада стол турган. Унинг устида “Смит-Витобсон” тўппончаси ва Қуръони карим бўлган. Орқада қизил алвон – унинг ортида эса Раёсат аъзоларидан бири келганларга кўринмай турган. Бошлашиб келган икки одам алвон рўпарасига келиб тўхташган ва алвон ортида турган Раёсат аъзоси хитоб қилган: “Фалончи” Туркистон Миллий Истиқлол жамияти Сизни ўзининг ҳақиқий ва садоқатли аъзоси бўлишингизга ишонч билдиради. Шунга эътирозингиз йўқми, содиқ аъзо бўлишни истайсизми?” Аъзоликка кираётган киши розилигини изҳор этгач, байроқ ортида турган

¹ Биринчи жаҳон урушида ўрислар асир олиб, тутқунгоҳларга солинган турк ҳарбий асирлари Октябрь тўнтариши туфайли озод бўлишгач, қора тортиб, Тошкентга келган эдилар.

одам унга дейди: “Фалончи” Сизнинг ўз ихтиёрингиз билан аъзоликка киришингизга жамият номидан розилик билдираман. Менга берган сўзингиз чин бўлса, ўнг қўлингизни Каломуллоҳга, сўл қўлингизни тўппонча устига қўйинг! – Сўнг бошлаб келган одамга мурожаат этади, – Сиз, Фалончи, мана шу кишининг шу дақиқадан бошлаб Туркистон Миллий Истиқлол Жамияти аъзолигига қабул этилганига гувоҳ бўлинг”. Бошлаб келган киши розилик билдирганидан кейин, қасамёдга ўтадилар. Алвон ортидаги одам: “Фалончи! Энди Сиз жамиятга қасамёд қиласиз. Мен нима десам, шуни такрорланг!” – дейди-да, сўзларни лўнда-лўнда қилиб айтиб туради ва аъзоликка кираётган кимса уни такрорлайди. “Менким фалончи, жамиятнинг икки обрўли аъзоси олдида, ўнг қўлимни Каломуллоҳга, сўл қўлимни ўлим қуроли устига қўйиб туриб ва юзимни буюк Туроннинг миллий байроғига қаратган ҳолда Туркистон “Миллий истиқлол” жамиятига аъзо бўлганлигимга қасамёд қиламан. Жамият мақсадлари ва фармонларига ҳеч қачон қаршилик кўрсатмайман, ҳар қандай қурбонлардан, бажариш жуда қийин бўлган фармонларни ижро этишдан сира қайтмайман. Жамиятнинг барча топшириқ ва буйруқларини сўзсиз бажараман, унинг мақсадлари рўёбга чиқиши йўлида бор мол-мулкимни сарфлашга, жонимни фидо қилишга тайёрман. Жамиятнинг бирон-бир сирини ошкор этгудек бўлсам ёки унга хиёнат қилсам, 24 соат ичида мени ўлимга маҳкум этишларига розиман. Жамият сирини ошкор этмасликка Парвардигори олам олдида диним-имоним билан қасамёд қиламан”. Шу дақиқадан бошлаб, бу кимса “Миллий истиқлол” жамияти аъзоси саналарди.

“Миллий истиқлол”чилар сафи вазифалар моҳиятини онгли суратда тушуниб етган аъзолар ҳисобига кенгайиб борган. Шўро ҳокимияти ўрнатилгач, улар янги ҳокимиятни чинакам ишчи-деҳқон ҳокимияти деб ишониб, биргаликда иш олиб боришни кўзлаган даврлар ҳам бўлган. Ҳатто Мунаввар Қори маълум муддат коммунист-

тик партия аъзоси ҳам бўлган. Бунинг сабабини сўрашганда, у: “Мен халққа манфаати тегиши мумкин бўлган, уни ёруғликка олиб чиқадиган ҳар қандай ташкилотга аъзо бўлишга тайёрман”, – деб жавоб берган. Аммо бу зукко зиёлилар янги ҳокимиятнинг сўзи билан иши бошқа-бошқалигини тезда англаб етдилар. Халқ орасида ҳам норозилик кундан-кунга ортиб боради. Бу бедодликларни ўз кўзи билан кўриб, ўз бошидан кечириб турган зиёлилар мушоҳада юритишар, қиёслашар ва тегишли хулоса чиқарардилар. Бу хулоса Шўро ҳукумати фойдасига бўлмас эди. “Ўзбекистонда буюк давлат шовинизми ривожланиб бораяпти”, Ўрусиянинг марказий туманларидан ўрисларнинг оммавий равишда кўчириб келтирилиши, бунинг оқибатида маҳаллий аҳоли орасида ишсизликнинг кўпайиб бориши, маҳаллий саноатнинг ривожланишига аҳамият берилмаганлиги, устига-устак, тўқимачилик фабрикаларининг Ўрусия ҳудудида қурилиши ва бор пахтанинг ўша ёққа ташиб кетилиши хонавайрон бўлган ўзбек ҳунармандларининг ҳолини баттар хароб қилади”, – “миллий истиқлол”чиларнинг хулосаси шундай эди.

Бу орада Туркистон жумҳуриятларга бўлиб юбориладиган бўлди. Туркистонни ҳур, мустақил кўриш орзусида ёнган “миллий истиқлол”чилар англадиларки, Шўро ҳокимиятининг сўзи бошқа-ю, иши бошқа. “Гўштни ҳам аввал нимталаб бўлакларга бўлинади, сўнг еб юбориш осон бўлади”, – дедилар истиқлолчилар. Аммо уларнинг нола-ю талабларини тинглагувчилар қулоқ, англагувчи дил топилмади. Аксинча, уларнинг ҳар бир қадами ОГПУ таъқибида бўлди.

Зулайхо Қаюмова ўз хотираларида “миллий истиқлол”чиларнинг ҳибсга олинишини Ҳамза ўлими билан боғлайди. Ҳақиқатда уларнинг ҳибсга олинишига шу воқеа баҳона бўлган бўлиши мумкин. Лекин масаланинг асл сабаблари бошқа ерда.

“Вечерняя Москва” газетасида номи ва сурати эълон қилинган кишилардан тўрт нафари қозоғистон-

лик. Бу кишилар ҳам 1929 йилнинг турли ойларида қамоққа олиниб, Москванинг Бутирка қамоқхонасида отиб ташланганлар. Шу далилнинг ўзи ҳам Шўро ҳокимиятига нисбатан мухолифиятда бўлган кишиларни қамаб йўқ қилиш Бутуниттифоқ миқёсида амалга оширилганлигини кўрсатади.

“Миллий истиқлол” жамияти раҳбарларини аввал масъул лавозимлардан четлаштириб, ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол иштирок этиш имкониятидан маҳрум қилдилар. Масалан, Мунаввар Қори Абдурашидов Октябрь тўнтаришидан кейинги дастлабки йилларда Туркистон Республикаси Маориф комиссарининг ўринбосари бўлган. Шундан кейин секин-аста лавозимлари пасайтирилиб, охирида маҳалласида ўзи ташкил этган мактабда ўқитувчи бўлиб қолган, рўзғорни зўр-базўр тебратган. Бухоро Халқ Республикасининг Озарбойжондаги элчиси, Бухоро Халқ Республикаси нашриётининг директори, бир қатор газеталарнинг муҳаррири бўлиб ишлаган шоир ва публицист Саид Аҳрорий эса сўнгги пайтда молия-иқтисод техникумининг оддий ўқитувчиси эди. Яхши иқтисодий билимга эга бўлган, бир нечта тилни билган, педагогика билим юртида директор бўлиб ишлаган Салимхон Тиллахонов эса 1929 йилда “Плодо-вошчвиносоюз”да йўриқчи бўлиб ишлаб юрган эди.

1929 йилнинг кеч кузида “Миллий истиқлол”чиларни битта-битталаб ҳибсга олдилар. Жамиятнинг жами саксон етти аъзоси қамалди.

Уларни нега айнан шу даврда қамаб, йўқ қилишди? Сабаби, бу даврда Шўро ҳукумати қишлоқда қулоқларни синф сифатида тугатишга киришаётган пайт эди. “Миллий истиқлол”чилар эса, большевикларнинг фикрича, қулоқларнинг ғоявий раҳбарлари эдилар. Шу боисдан ҳам Шўро ҳукумати Туркистонда қулоқлаштиришни “Миллий истиқлол”чиларни йўқ қилишдан бошлади.

“Миллий истиқлол”чилар нимани исташарди? деган савол туғилади. Бу саволга уларнинг ўзлари шун-

дай жавоб беришган. Республика давлат идораларидаги раҳбарлик лавозимларида ҳеч бўлмаса эллик фоиз маҳаллий миллат фарзандлари ишласин. Ўзбекистон қизил мустамлака бўлиб қолмасин. Истиқлолчилар яна пахта яккаҳокимлигига йўл қўймаслик кераклигини, ер-сув ислоҳоти нотўғри ўтаётгани, алифбони ўзгартириш мамлакатни саводсиз бир ўлкага айлантиражагини, халқ ўз тарихидан узилиб, манқуртга айланиб қолажагини таъкидладиларки, уларнинг бу талабларига бугунги кун назари билан қаралганда нақадар тўғри, одилона ва ўз вақтида қўйилган талаблар эканлигига қаноат ҳосил қилиш мумкин. “Миллий истиқлол”чилар социализм яхши нарса, аммо у хомхаёлликдан бошқа нарса эмас, деган фикрда эдилар, диний эътиқоднинг оёқости қилинишига қарши эдилар.

1929 йилнинг ноябрь ойида ҳибсга олинган “Миллий истиқлол” жамиятининг аъзолари орасида юқорида номлари тилга олинган кишилардан ташқари, Азиз Лазиззода, Шорасул Зуннун, хотин-қизлар педагогика техникумининг директори Усмонхўжа Тўхтаҳўжаев, “Қизил Ўзбекистон” рўзномасининг адабий ходими Усмон Акрамий, рўзнома тарқатиш идораси ходими Толибжон Мусаев, Ҳасанқори Хоний, Мирхалил Каримов, Зайниддин Насриддинов, Абдуллаҳўжа Ғофуров, Насимжон Маҳмудов ва бошқа кишилар бор эди.

Ҳибсга олинганлар аввал Тошкент қамоқхонасида, кейин Москвадаги Бутирка қамоқхонасида азоб чекдилар. Уларга РСФСР Жиноят мажмуаси 58-моддасининг турли бандлари билан жазо берилиб, 15 нафари отувга ҳукм қилинди, қолганларига турли муддатли қамоқ жазоси берилди. Отувга ҳукм қилинганлар қуйидагилар эди:

1. Мунаввар Қори Абдурашидов.
2. Салимхон Тиллахонов.
3. Ғулом Икромов.
4. Мирхалил Каримов.

5. Нажмиддин Шораҳмедов.
6. Толибжон Мусабоев.
7. Асадулла Хўжахонов.
8. Усмонхўжа Тўхтаҳўжаев.
9. Исмоилжон Иброҳимов.
10. Тангрикулҳожии Мақсудов.
11. Ҳасан Қори Хоний.
12. Зайнидин Қори Хоний.
13. Муллағайбулло Дадамуҳамедов.
14. Абдуллабек Мусабеков.
15. Саид Аҳрорий.

“Миллий истиқлол”чилардан фақат айрим кишилар, жумладан, Азиз Лазиззода ва Шорасул Зуннунгина йигирма йилдан ортиқ қамоқ ва сургун азобини тортиб, Сталин вафот этиб, мамлакатдаги сиёсий муҳит бироз юмшаганидан кейингина, ўз оилалари бағрига қайтиш имкониятга эга бўлдилар. Узоқ йиллик қамоқ ва сургун азоби уларнинг қаддини букиб, соғлиқларини ишдан чиқарганига қарамай, бу кишилар маданиятимизнинг турли соҳаларида ҳалол меҳнат қилишни давом эттириб, ўзларидан яхши ном қолдирдилар.

1994 йил.



АМИР ТАХТИДАН ҚУЛАТИЛГАЧ

Бухоро Аркидаги ўлкашунослик музейига кирсангиз, кўпгина ашёлар қатори соқол кўйган, сервиқор, басавлат кишининг каттакон суратига назарингиз тушади. Бу манғитлар сулоласининг сўнгги вакили амир Саид Олимхондир. Замона зайли билан 1920 йилнинг сентябрида тахтидан қулатилган бу шахснинг Бухоро амири бўлганлиги, юртини тарк этганидан сўнг ўзи ва бола-чақасининг тақдири қандай кечганлиги сўнгги даврларгача жамоатчиликдан сир тутиб келинди. Аслида эса бу ўз юрти тарихига лоқайд бўлмаган ҳар бир кишини қизиқтирадиган ҳодисадир.

Бухорода 1885–1910 йилларда амирлик қилган Абдулаҳаднинг рафиқаси Давлатбахт ойим фарзанд кўргач, унга Олимхон деб исм қўйишини ҳазратларидан илтимос қилди. Жуфти ҳалолининг тилаги остида яширинган мақсадни сезмаган амир бунга розилик берди. Онанинг эса бу исмга ихлосини пинҳона сабаби бор эди. Давлатбахт ойимнинг бобоси Олимбек Ҳисор туманининг ҳокими бўлган. Ўз даврида Музаффархон зулмидан эзилган халқининг амирга қарши исёнига бошчилик қилган.

Бундан ғазабланган Музаффархон тоғли тожиклар юртига катта қўшин тортиб бориб, исёнкорларни қиличининг тиғидан ўтказди. Қамаритдин Олимбекнинг кўз ўнгида унинг уруғига мансуб бўлган бутун эркак зотининг боши танасидан жудо қилинди. Шундан кейин исёнкор бекнинг ўзи ҳам кўз кўриб, қулоқ эшитмаган қийноқларга солиб ўлдирилди.

Амир Музаффар Олимбек кўрғонининг ичкарасидаги барча хотин-қизларни Бухородаги ҳарамига олиб келди. Олимбекнинг энг гўзал невараси Давлатбахт ойим Музаффархоннинг ўғли Абдулаҳад тўрага совға қилинди. Кейинчалик у пушти паноҳининг ижозати билан никоҳ ўқитдириб, Давлатбахт ойимни ўзига хотин қилиб олди.

Бироқ ҳисорлик қиз қалбида қасос учқунлари сўнмаганди. У яккаю ягона ўғлига бу номни қўйиб, қачонлардир ўсиб-улғайган Олимхон манғит ҳукмдорларидан бобокалонининг ўчини олади, деб умид қилган эди.

Фалакнинг гардиши билан Абдулаҳад худди мана шу ўғлини тахт ворислигига танлади. Отанинг ниятлари бўлакча эди. У бу ўғлидан манғит сулоласининг буюк давомчисини тарбиялашни ўйлади. Шунинг учун ҳам ҳали тўққиз ёшга ҳам тўлмаган Олимхонни Николай I саройига ҳарбий илми ўрганиш учун жўнатди. Амир зурриёдини оқпошшо саройига қуруқ жўнатгани йўқ. Шарқ анъанасига биноан, рус пошшосига ўн бир турдаги совғадан ўн бир донадан олиб борилди.

Жумладан, шахзодани Петербургга кузатиб борган бухоролик элчилар ўзлари билан ўн битта наслдор араб тулпорини олиб боришди. Отларнинг ҳар бири бошига тилла тож кийгизилган, думи тилла гардишдан ўтказилган, бўйнига марварид-маржонлар тақилиб, жабдуқлари зар билан зийнатланган эди.

Николайнинг чавандозлигини билган Абдулаҳад, аиниқса, шу совғани топиб танлаганди. Подшо элчилардан отларнинг насл-насаби, ёши, хислатлари тўғрисида узоқ суриштирди. Юборилган совғалар манзур эканлигини элчиларга орденлар бериш билан изҳор этди.

Шундай қилиб, Олимхон тўра сарой ҳузуридаги пажлар корпусига ўқишга қабул қилинди. Бу рус зодагонлари фарзандларининг ҳамма жойда подшо ҳазратларини кузатиб юрадиган ҳарбийлаштирилган уюшмаси эди. Бухоролик ёш шахзодага рус армиясининг полковниги Демин жаноблари адъютант этиб тайинланди.

Олимхон балоғат ёшига етгач, подшонинг кўрсатмаси билан пажлар корпусидан сарой ҳузуридаги кадетлар корпусига ўтказилди. Кадетлар ҳарбий билимларни эгаллаш билан бир қаторда, саройни қўриқлаш хизматини ўташар, бўш вақтларида эса бу ерда ўтказиладиган базм ва зиёфатларда қатнашар эдилар.

Олимхон кадетлар корпусидаги ўқишни муваффақиятли тугатгач, казак полкининг офицери этиб тайинланди. Бу полк подшога содиқ кубанлик казаклардан ташкил топган эди. Кейинчалик Олимхон Бухоро амири бўлгач, худди шундай полкни ўз саройида ҳам ташкил этди. Фақат унда Терек дарёси бўйида яшаган казаклар эмас, балки амирнинг ғуломбаччалари хизмат қилишар эди. Бухорода бу полк “думбалапур” деб аталиб, Арк, Ситораи Моҳи хоса каби амир ҳазратлари истиқомат қиладиган жойларни кўриқлар эди.

Олимхон рус армиясида бир неча йил хизмат қилди. Охири қариб қолган отасининг кўпдан-кўп даъватлари билан Бухорога қайтиб, Қарши туманига ҳоким этиб тайинланди.

Бу пайтга келиб кексайиб, касалманд бўлиб қолган Абдулаҳад Тошкўприк ва Султонобод ўртасида қурдирган қасрида яшаб, бутун ҳокимиятни амакиваччаси бўлмиш Насрулло қушбеги қўлига топшириб қўйган эди. Жуда чуқур билимли, жаҳонгашта Насруллобек давлатни ҳукмдорнинг Бухорода йўқлигини билдирмай бошқарар эди. Вос-вос касалига мубтало бўлган амир кўп ўтмай вафот этди. Бундан биринчи бўлиб воқиф бўлган Насруллобек пинҳона Қаршига чопар юборди. Ҳукмдорнинг васиятидан хабардор бўлган қушбеги ака-укалар ўртасида тахт учун кураш бошланиб кетишидан хавотирда эди.

1910 йил 4 декабрь, жума куни Саид Олимхон сулола анъанасига кўра, Аркдаги кўринишхонада барча амалдорларнинг иштирокида оқ кигизга кўтарилиб, амирлик тахтига ўтқазилди. Аммо у шундан кейин деярли ўн йил давлатни бошқариб, юртни обод қилиш ўрнига айшу ишрат билан машғул бўлди. Олимхон ўз маишати-ни ўйлаб, отаси Ситораи Моҳи хосада қурдирган саройга қаноат қилмай, Петербургдан таклиф этилган усталар иштирокида янги услубда муҳташам сарой бунёд этди.

Мамлакатда раҳбарлик аслида Насрулло қушбеги, жойлардаги бек ва қозилар қўлида эди.

Амир Олимхон ҳақида Садриддин Айний, Фитрат ва бошқа адиблар, тарихчилар, сиёсий арбоблар ёзган эсдаликлар, рисоалардан маълумки, у давлат арбобилик лаёқатига эга бўлмаган, айшу ишратни яхши кўрадиган шахс бўлган, давлат ва жамият ишлари билан деярли шуғулланмаган, бу ишлар уни қизиқтирмаган. Мамлакатда ислохотлар ўтказишни ўйламаган.

У Афғонистонда сиёсий муҳожир сифатида яшаган йиллари “Бухоро халқининг қайғули тарихи” номли эсдаликларини ёзди. Бу эсдаликларида амир халқ учун битта кўприк, мадраса ва масжид қурганлигини ёзади. Аввал Нафас, Кармана вилоятларига ўн икки йил ҳоким бўлган, кейин бутун бир мамлакатга ўн йил амирлик қилган давлат арбоби учун бу кулгили даражада оз-ку. Агар амир мамлакат ободлиги ва халқ фаровонлиги йўлида астойдил меҳнат қилганида, халқ орасида уни ҳурмат қиладиган, уни ҳимоя қилиш учун курашадиган кишилар кўпайган ва, эҳтимолки, большевиклар Бухорони истило қилолмаган ва Бухоро амирлиги мустақил бир давлат бўлиб қолган, амир ва унинг оила аъзолари, қариндошлари ачинарли бир аҳволга тушмаган бўлишармиди.

* * *

“Амирнинг уч хотинидан туғилган уч ўғли бор эди, – деб ёзади ўз эсдаликларида ёшлигида амир саройида раққоса бўлган, марҳум Ўзбекистон халқ артисти Мариям Ёқубова. – Бирини Султонмурод дейишарди, мендан икки яшар катта эди, иккинчиси Шохмурод мен билан тенгқур эди. Кенжатой ўғли Раҳим 1917 йилда туғилган. Султонмуроднинг бир оёғи ёшлигида синиб, росмана тузалиб кетмаганди, шунинг учун оқсоқланиб юрарди. Раҳимнинг эса бўйни қийшиқ эди. Фақат Шохмурод беками-кўст бўлиб, уни ҳамма яхши кўрарди. Лекин менга у билан ўйнаш учун рухсат беришмасди: қизларга ўғил болалар билан ўйнаш қатъий тақиқланган эди. Амирнинг, худди ўғиллари сингари, турли хотинларидан туғилган

уч қизи ҳам бор эди. Бу қизлар туғилганларидан кейин оналарини ҳеч кўрмаган эдилар. Уларни қаёққа жўнатишарди, бу номаълум, Амирнинг жами тўртта расмий хотини бор эди..”

Амирнинг иккинчи ўғли Шоҳмурод Муршалина ойимнинг фарзанди эди. Муршалина ойим ўғил кўргач, қайнонасига мурожаат қилиб, исмини Шоҳмурод қўйишни амир ҳазратларидан илтимос қилишни ўтиниб сўради. Саид Олимхон рафиқасининг бу илтимосига монелик қилмади.

Муршалина ойим ўғлига нега бундай исми танлаганига аниқлик киритиш учун энди манғитлар сулоласи ҳукмронлигининг бошига, яъни бир ярим аср муқаддам Бухорода содир бўлган воқеаларга қайтишга тўғри келади.

Манғитларнинг Мовароуннаҳрдаги ҳукмронлиги бошлангунга қадар бу ерда ҳар бир уруғ бошлиғи ёки зодагон ўзини амир деб эълон қилиши расм бўлган эди. Муҳаммад Раҳимбий оталиқ (1744–1758 йиллар) бу уруғларнинг барчасини бирлаштириб, ўзини амир деб аташ тўғрисида фармон чиқарди. Унинг даврида Бухоро давлат сифатида анча куч-қувватга тўлди. Аммо Раҳимбийнинг вориси Дониёлбий (1758–1789 йиллар) даврида амирлик яна инқирозга учрай бошлади. Сабаби, асосий вақтини маишатбозлик ва ов билан ўтказишни хуш кўрган Дониёлбий ҳокимият ишларини буткул собиқ қулваччаси Давлатшоҳ қушбегига топшириб қўйди. Маккор Давлатшоҳ эса мамлакат равнақини ўйлаш ўрнига амирни йўқ қилиб, тахтни эгаллаш пайига тушди. Шу мақсадда амирликдаги иккинчи шахс – қози Низомутдин билан пинҳона тил бириктириб, давлат тўнтаришига ҳозирлик кўра бошлади. У амирнинг ўғиллари мақсадидан воқиф бўлиб қолишидан қўрқар эди. Шаҳзодалар орасида, айниқса, Шоҳмурод бўлакча эди. У ўзини бузуқликлардан узоқ тутиб, шаҳардаги мадрасалардан биридаги ҳужрада тақводорлар сингари оддий ҳаёт кечирарди. Фикр-мулоҳазалари ҳам жуда теран эди.

Шоҳмурод асосий вақтини диний ва илмий китоблар мутолаасига бағишлаб, дунёвий ишлардан четлашгандай кўринарди. Шахсий тирикчилиги учун зарур бўладиган маҳсулотларни ҳам ёзги таътил пайтлари деҳқончилик қилиб топарди. Шунинг учун ҳам у халқ ўртасида Шоҳмурод маъсум, яъни покиза, деган ном олган эди.

Қариб қолган Дониёлбий Давлатшоҳ қушбегининг истагига зид равишда худди мана шу ўғлини ҳокимият вориси деб эълон қилди. Унга Минораи Калон майдони ёнидан катта ҳовли ажратиб, давлат ишларига аралаштиш учун барча ваколатларни берди. Шундан кейин Шоҳмурод атрофига етук дин ва фан арбобларини, ишончли муллаваччаларни тўплаб, давлат ишларига шўнғиб кетди. Ҳовлиси фуқаро вакиллари билан гавжумлашди. Бой ва амалдорлардан жабр кўрган бирон-бир кишининг арзини ерда қолдирмади, қушбеги ва қозикалоннинг ножўя кўрсатмаларини бирин-кетин бекор қила бошлади. Бу эса ўртадаги зиддиятни кучайтира бошлади.

Қушбеги ва қозикалон ҳокимият жилови қўлдан чиқиб кетаётганини сезиб, атрофларига ўзларига ҳамфикр саидларни тўплаб, ўзбошимча тўрани йўқ қилиш тараддудини кўра бошладилар. Шоҳмурод тўра яшил саллалари ғанимларининг (бухоролик зодагонлар оддий фуқаролардан ажралиб туриш учун яшил салла ўрашарди) барча хатти-ҳаракатларидан ўз вақтида воқиф бўлди.

Кунларнинг бирида амирнинг зодагонлар билан кўринишхонадаги учрашуви охирига етгач, Шоҳмурод маъсум тиззалари қалтираб турган падари бузрукворини қўлтиғидан суяб тахтидан туширди-да, беш-олти энг яқин маслакдошлари билан тахтапул (Арк дарвозаси олдидаги майдонча)га ўтиб, амалдорларнинг чиқишини пойлаб турди. Одатдаги тартибга кўра, амирга салом берилганидан кейин қушбегидан ташқари барча амалдорлар Аркдан чиқиб кетишлари лозим эди. Фақат қушбеги ва тўпчибоши амир қатори Аркда муқим яшайдиган амалдорлар саналишарди.

Ҳеч нарасадан беҳабар қози Низомутдин амалдорлар олдида бепарво долондан юриб борар экан, тўсатдан қаршисида Шоҳмурод тўрани кўриб саросимага тушди ва тезда отига миниб, ундан узоқлашишга уринди. Бироқ, шунда Шоҳмурод рақибига йўлбарсдек ташланиб, кумуш сопли ханжарини қозининг мешдек қорнига санчди. Асов от ҳуркиб, олдинга интилди. Эгардан қулаб, бир оёғи узангида қолган қози Низомутдин Арк майдонига тўпланган халойиқ кўз ўнгида молдек бўкириб, жон таслим қилди. Қозикалоннинг кетидан тавозе билан бо- раётган шаҳар казо-казолари бу манзарадан даҳшатга тушиб, Шоҳмурод тўра қаршисида тиз чўкишди. Пайтдан фойдаланган Шоҳмурод тўра олдиндан тайёрлаб қўйилган амир фармонини ўқиб эшиттиришни удайчига буюрди. Мазкур фармонга биноан, қозикалон тўплаган бутун мол-мулк халқ талонига берилган эди.

Шу воқеадан кейин Шоҳмурод тўра журъатли ва адолатпарвар ҳукмдор сифатида шухрат қозонди, Қози Низомутдиннинг тарафдори бўлган саидлар қасос куни яқинлашаётганлигини сезиб, талвасага тушишди. Давлатшоҳ қушбеги эса энг яқин таянчи бўлган қозикалондан жудо бўлиб, воқеалар ривожини жон таҳликасида кутмоқда эди. Аммо Шоҳмурод худди ҳеч нарса содир бўлмагандек, қушбегига қадимгидек илтифот кўрсатиб, бош вазир сифатида унинг ҳурматини жойига қўйишда давом этди. У қудратли рақибни бўлган қушбегини йўқотишга шошмаётган эди.

Арк дарвозаси қаршисида содир бўлган даҳшатли воқеадан кейин бир неча ой ўтиб, кўп нарса унутилгач, бир куни Шоҳмурод саройдаги қушбеги ҳазратлари бошлиқ барча саидларни ҳовлисига зиёфатга таклиф этди. Давлатшоҳ қушбегини энг азиз меҳмон сифатида тўрга чиқариб, ёнига ўтказди. Дастурхон турли хил ноз-неъматларга тўла эди. Зиёфат ниҳоятда зўр бўлди, шаробу мусаллас дарё бўлиб оқди. Энг яхши ҳофизлар дилрабо қўшиқлари билан даврага файз бағишлашди. Кайфлари

ошиб, очилиб-сочилив ўтирган саидлар Шохмуродни кўкларга кўтариб мақташди.

Давра охирлаб қолаётганда Шохмурод кушбегининг белидаги чиройли қиличга икки-уч разм солди. Кушбеги эса бунн ўзича тушуниб, қиличим шахзодага ёқиб қолди, деган хаёл билан уни белидан олиб, Шохмурод тўранинг олдиға қўйди. Шохмурод худди шу ҳаракатни кутмоқда эди. У қиличға маҳлиё бўлгандек, уни оҳиста қинидан суғуриб, дамиға ҳавас билан тикилган бўлди-да, кейин шартта ўрнидан туриб, “Ур!”, дея бир зарб билан кушбегининг бошини танасидан жудо қилди. Меҳмонхона даҳлизида тўранинг даъватини кутиб турган одамлари хонаға ёпирилиб киришиб, дастурхон атрофида хотиржам ўтирган саидларни қўйдек бўғизлаб ташлашди. Хона қонға беланиб, ўлим талвасасидаги таналарнинг оҳу фиғонига тўлди.

Буюк файласуф ва тарихчи Аҳмад Дониш ўзининг “Манғитлар сулоласининг тарихи” асарида бу воқеаларнинг тўла тафсилотини бериб, саройдаги қора кучларға қарши мардона курашиб, ғалаба қилган Шохмуроднинг жасорати, ақлу фаросатини кўкларға кўтариб мақтаган. Дарҳақиқат, Шохмурод ақлли ва довураклиги туфайли тезда барча муҳолифларидан халос бўлиб, амирлик тахтини эгаллади. Унинг ҳукмронлиги даврида мамлакатда турли уруғлар ўртасидаги адоватға чек қўйилиб, осойишталик ўрнатилди. Амирликда илму фан, ҳунармандчилик равнақ топди, динға эътиқод кучайди.

Шохмурод маъсум Бухорода ўн беш йил ҳукмронлик қилиб (1785–1800 йиллар), ўзи яратган қудратли давлатни ўғли амир Ҳайдарға топширди. Амир Ҳайдар ҳам отасидек ниҳоятда тақводор ҳукмдор бўлса-да, давлат ишлариин ёқтирмас эди. Шу сабабли, унинг даврида (1800–1826 йиллар) мамлакат яна инқирозға юз тута бошлади.

Амир Ҳайдардан кейин қисқа вақт Бухорода ҳукмронлик қилган амир Умар (1826–1828 йиллар) ичкиликбоз-

лиги туфайли укаси Насрулло томонидан тахтдан ағдарилиб, мусофирликда вафот этди. Насруллобий (ёки Ботирхон) Қўқондан Шаҳрисабзгача бўлган ерларни амирликка бўйсундириб, ўзбекларга кўчманчиликни ман қилди. Ундан кейин амир Музаффархон (1860–1885 йиллар) ҳукмронлик қилган давр Бухоро тарихидаги энг фожиали давр бўлди. Бу даврда амир қўшинлари мустамлакачиларга қарши курашда енгилиб, Бухоро амирлиги рус чоризмининг вассалига айланди. Абдулаҳадхон даврида эса икки томонлама зулм туфайли халқнинг турмуш шароити янада ёмонлашди (1885–1910 йиллар). Амир Саид Олимхон даврида Бухоронинг рус чоризмига ҳар томонлама тобелиги кучайди. Аслида давлатни амир ёки кушбеги эмас, рус подшосининг Когондаги ваколатхонаси амалдорлари бошқарар эдилар. Буларнинг ҳаммасини сезиб, билиб юрган Саид Олимхоннинг ақлли рафиқаси Муршалина ойим мамлакатда Шоҳмурод амирлик қилган давр қайтиб келишини орзу қилиб, ўғлига Шоҳмурод деб исм қўйди. Лекин орзу бошқа-ю, қисмат бошқа экан. Она орузларининг тескарисин юз бериб, Шоҳмурод Олимов отасини тахтдан ағдариб ташлаган Қизил армия генерали бўлди. Бироқ бунгача унинг ҳаётида қўпгина воқеалар рўй берди.

* * *

Аср бошида Россияда тобора авж ола бошлаган инқилобий ҳаракат олис Бухоронинг ижтимоий ҳаётида ҳам акс-садо бермоқда эди. Дастлаб илмий-маърифий мақсадларда вужудга келган жадидчилик ҳаракати амирдан демократик сиёсий ислохотларни талаб қила бошлади. Россиядаги 1917 йил февраль буржуа-демократик инқилоби бу ҳаракатга кучли туртки берди.

Айниқса Россияда Октябрь тўнтаришидан кейин ҳокимият большевиклар қўлига ўтгач, амирликдаги сиёсий тузум ҳам катта хавф остида қолди. Амирликни қулатиш учун биринчи уриниш 1918 йилнинг баҳорида

бўлди. Тарихга “Колесов юриши” деган ном билан кирган, Ёш бухороликлар партияси Марказий Қўмитасининг ташаббуси билан бошланган бу жанг амир қўшинларининг ғалабаси билан тугади.

Саид Олимхон катта жанг олдиндалигини, большевиклар кучли тайёргарлик кўриб, бугун бўлмаса эртага амирликни тугатиш учун яна кураш бошлашларини биларди. Шунинг учун ҳам Аркни ҳимоя қилишга бутун имкониятларини ишга солиб, тайёргарлик кўрди.

Амир ҳарбий ёрдам сўраб Англия ҳукуматига кўп марта мурожаат қилади, лекин натижаси бўлмайди. Совет тарихчиси Камол Абуддаев бу ҳақда шундай ёзган: “1919 йилда Афғонистон билан урушда ютқазган ва халқаро обрўйини анчагина йўқотган Англия ҳукуматининг “Бухоро конфликти”дан ўзининг Ўрта Шарқдаги позициясини мустаҳкамлашда фойдаланиш учун амалда ҳеч бир имконият йўқ эди. Олимхоннинг ҳарбий ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги илтижолари Деҳли ва Лондонда катта мунозараларга сабаб бўлди. Ғарб муаллифлари ўз илмий ишларида келтирилган Англия архивларининг материалларидан шундай хулоса чиқариш мумкинки, амирнинг таклифлари инглизларда катта қизиқиш уйғотмаган.

Англия ташқи ишлар вазирлиги амалдорлари большевиклар Бухорога эгалик қилишни чоризмдан мерос қилиб олишган. Амалда бу империалистик мантиқдан келиб чиқиладиган бўлса, улар амирнинг советларга қарши ҳаракатларини ноқонуний деб билишган. Бундан ташқари, вице-қирол қўмитасининг сиёсий қўмитаси шундай фикр билдирдики, собиқ Россия империясининг бир қисми сифатида, Бухоро билан муносабатларни Ҳиндистон ҳукумати эмас, балки Форин Офис йўлга қўйиши керак...”

Бизнингча, Англия ҳукуматининг амирга ёрдам бермаганлигининг бошқа сабаблари ҳам бор эди. Биринчидан, XIX асрнинг иккинчи ярмида дунё етакчи

капиталистик давлатлар ўртасида деярли тақсимланиб бўлинган, бунда Англия ўзига етарли “улуш”ни олишга биринчи навбатда улгурганди – унга янги мустамлаканинг кераги йўқ эди, деса бўларди, саноат маҳсулотини исталган нархида сотиши мумкин бўлган бозорлари би-сёр эди. Иккинчи сабаб, Октябрь тўнтаришини Оврупадаги мамлакатлар, шу жумладан, Англия ишчилар синфи маъқуллаб кутиб олганлиги бўлди. Бундай шароитда Туркистонда фуқаролар урушининг авж олишида фаол иштирок этиш Англиянинг ўзида ижтимоий тангликни юзага келтириши мумкин эди. Учинчи, бизнинг назаримизда, энг асосий сабаблардан бири эса, Англия томонининг амир Саид Олимхон ҳақидаги фикри яхши эмаслигида эди. Инглизлар уни чекланган, характери бўш, СССРга жиддий зарба беришга қодир бўлмаган шахс ҳисоблашарди. Шу боисдан, инглизларни Амир Олимхон шахси вақт ўтган сари тобора камроқ қизиқтирган. Лекин шунга қарамасдан, Англия томони амир билан дўстона муносабатларини сақлаб қолган.

Амир фақат ўз кучларига ишониб иш қилиши мумкин эди. Лекин улар кўп бўлмай, кўнгиллилар ёки навкарларнинг мунтазам қисмларидан иборат эди. Навкарларни – қуролдан фойдаланишни биладиган ёш йигитларни ҳар бир қишлоқ ва шаҳар жамоалари етказиб бериши керак эди. Булар амалда вилоятлар бекларининг йигитлари бўлиб, уруш бўлгудай бўлса, ҳукумат армиясига қўшилишлари керак эди. Сарбозлар, яъни профессионал аскарлар амир армиясида ихтиёрий равишда тўпланишганди.

Амирликдаги армияни замонавий деб бўлмасди. Унинг қўшинларида ҳамон феодал тартиблар ҳукмрон бўлиб, интизоми ҳам мустаҳкам эмасди. Сарбозлар орасида олтишга кириб, ҳарбий ишга яроқсиз бўлиб қолганлари анчагина эди. Армиядаги замбараклар алмисоқдан қолган эди.

Тарихчи Александр Крушельницкий “Родина” журналининг 1989 йил 5-сонидан босилган “Телефон бўйича

диктатура” мақоласида амирлик ва Туркистон Республикаси кучларининг нисбатини берган: “Амир армиясидаги пиликли тўп билан қуrollанган 13 минг сарбозга замонавий қуrollлар ва жанговар техника билан қуrollанган 70 минг тажрибали жангчи қарши турарди (1920 йилдаги архив материаллари ҳам шундай нисбатни кўрсатади).”

Бу баҳода кўнгиллилар эътиборга олинмаган. Афтидан, тўғри қилинган. Ҳабий таълим кўрмаган ва ёмон қуrollанган кўнгиллилар – деҳқон йигитлар тўдаси мунтазам армияга қарши нима ҳам қилаоларди! Лекин шундай кўнгиллиларни тўплаш осон бўлмади. Бухоронинг турли миллатга мансуб, ҳар хил солиқларни тўлай-вериb қийналган, ҳукуматдан норози аҳолиси амирликни ҳимоя қилиш учун қўлига қуroll олишни истамади. Мана, Ҳарбий назорат бўлими Бухоро район бюросининг 1919 йил 19 сентябрдаги маълумотларидан иқтибослар:

«... 5) Ҳисор ва Ғиждувон бекликларида аҳоли сафарбарликдан бош тортди. Икки бекликнинг ҳар бирида 2000 нафардан одамни сафарбар қилиш мўлжалланганди.

6) Қорақумда 3000 одамни сафарбар қилинди, Қаршида аҳоли сафарбарликдан бош тортди.

... 8) Эски Бухорода сафарбарлик баҳона бўлиб, форслар ғалаён кўтаришди, форслар Бухоро мулкларида жами 200 мингдан ортиқ.

9) Нурота беклигида сафарбарлик ва солиқ тўлаш сабабли ғалаён давом этмоқда (Москва. Совет Армиясининг Марказий давлат архиви, фонд-110, рўйхат-1, дело-25, 159-бет)

Саид Олимхоннинг ҳозир Туркиянинг Ғозиянтэп шаҳрида яшаётган ўғли Саид Мансур Олимий “Бухоро – Туркистон бешиги” номли китоб ёзиб, 1996 йилда Покистоннинг Пешовар шаҳрида нашр эттирди. Унинг ёзишича, совет давлати 1919 йилда Афғонистон мустақиллигини тан олади. Шундан кейин Муҳаммад Валихон Бадахший раҳбарлигидаги делегация Москвага йўл

олади. Делегация Россияга бораётиб Бухорода тўхтайди, Афғонистон амири Омонуллохоннинг Бухоро амирига совғаларини топширади. Шунда амир Саид Олимхон афғонистонлик меҳмонларга рус тажовузини эслатиб, Афғонистон ҳукуматидан ёрдам беришни илтимос қилади. Афғонистон делегацияси бошлиғи Бадахший шундай жавоб беради: “Амир Омонуллохон бу мавридда Россия билан уруш олиб боришни лозим деб билмайди. Агар Бухоро урушга кирса, бу ҳам Бухорога, ҳам Афғонистонга катта зарар келтиради. Бу урушда икки давлат ҳам мағлуб бўлиши аниқ”.

Лекин Саид Олимхон ўз эсдаликларида ёзишича, Афғонистон ҳукумати Бухоро амирлиги билан дўстона муносабатларга амал қилиб, полковник Фазлаҳмад бошлиқ 200 аскарини, етти тўп, етти филни Бухорони ҳимоя қилиш учун ёрдам тариқасида юборган.

Бухоро аркидаги амалдорлар мамлакатни большевиклардан сақлаб қолиш, адолатли бошқарувни йўлга қўйиш эмас, кўпроқ бойлик орттириш пайида бўлдилар. Амирликнинг эртанги тақдири кўпчиликни дуруст ташвишга солмади.

Большевиклар эса Бухоро амирлигини Туркистондаги аксилинқилобий ҳаракат маркази деб билиб, уни тугатишни энг биринчи вазифа қилиб қўйдилар. Бухоро Коммунистик партияси ва Ёш бухороликлар партияси вакиллари 1920 йил ёзида Чоржўй шаҳрида ўз қурултойларига тўпланиб, амирлик тузумига қарши курашда ҳамкорлик қилиш тўғрисида қарор қабул қилишди. Улар Туркистон fronti қўшинларидан мадад сўраб, М.В.Фрунзегга мурожаат этишди.

Манғитлар сулоласи ҳукмронлигининг сўнгги кунлари яқинлашмоқда эди. Саид Олимхон шаҳар ҳимоясига раҳбарликни қушбеги ва тўпчи бошига топширди. Август ойининг охирида инқилобий қўшинлар ҳужумга ўтишди. Кучлар нисбати тенг эмас, қизил аскарлар кўп ва яхши қурулланган, жанг қилиш тажрибалари ҳам катта

бўлишига қарамай, тез ғалабага эришаолмадилар. Бухорода тўрт кун қаттиқ жанг бўлди. Амир қўшинлари стра-тегик жиҳатдан қулай ерда – қадимдан мудофаа жойи бўлиб келган шаҳар қалъасида жойлашганди. Бу ердан теваарак-атроф худди кафтдагидек кўриниб турарди. Шу боисдан ҳам дастлабки кунларда қизил аскарларнинг шаҳар қалъасига кетма-кет ҳужуми беҳуда бўлди, ҳар гал талайгина кучларини йўқотиб ортга чекиндилар. Уларнинг айримларига амир қалъасини ишғол қилиш амалга ошириб бўлмайдиган ишдай туюла бошлади. Фақат В.И.Ленин Польша frontiдан шошилишч юборган авиация етиб келгач, вазият ўзгарди. Самолётлар тунда пастлаб учиб, шаҳар қалъаси ва унинг атрофини бомбардирмон қила бошладилар. Саид Олимхон Фрунзе ҳузурига ўз вакилини юбориб, сизлар аэропланларни ишлатиб, уруш қондасини бузаяпсизлар, деб огоҳлантирди. Лекин қизил аскарлар амирнинг огоҳлантиришига эътибор беришмади. Авиация шундан кейин ҳам шаҳарни бомбардирмон қилишни давом эттираверди. Амир қўшинларида эса самолётлар ҳужумини қайтариш учун қурол йўқ эди.

Қалъа Туркистон fronti қўшинлари томонидан олиниши аниқ бўлиб қолгач, Саид Олимхон энг яқин амалдорлари ва сарбозлари билан тунда ерости йўли орқали аркни тарк этди. Ҳатто у оила аъзоларини бирга олиб кетишга ҳам улгурмади. Лекин амир ва унинг одамлари катта миқдордаги олтин ва кумуш захираларини, чорва молларни, қорақўл тери берадиган қўйларнинг сурувларини Афғонистонга олиб ўтиб кетишга улгуришди. Афғонистонда муҳожирликда яшашни ва хавфсиз жойдан туриб, большевизмга қарши курашга раҳбарлик қилишни ўйлади.

Афғонистон ҳукумати Саид Олимхон ва унинг ҳамроҳларини яхши кутиб олди. Амир сарбозларига Мозори Шариф ва Хонободдан жой берилди. Унинг ўзига эса шоҳнинг Кобул яқинидаги боғи – Қалъаи Фатухдан манзилгоҳ ажратилди.

Дастлабки даврда Қалъаи Фатухда амир билан яшаган кишилар орасида Кармана беки Ёвқочбек, Шеробод беки Абдулҳафизбек, Мирфаттоҳбек удайчи, амирнинг савдо бўйича Лондондаги вакили бўлиб ишлаган Юсуфбой Муқимбоев, Қори Мизроб, амирнинг ҳарбий вазири Иброҳимбек, Абдуллабек тоқсабо, Аъзамжон каби кишилар бор эди.

Бухоро инқилобидан кейин Бухоро амирлигидаги мусулмон оламида ислом ва шариат, фикҳ илмининг билимдони сифатида танилган, нотиқлик санъатига ҳам эга бўлган мулла Ибодулла муфти ҳам Афғонистонга қочган эди. Бу одам Кобулда яшарди ва амир ҳузурига тез-тез келиб турарди. Бундан ташқари, амир ҳузурига Бухоро Халқ Жумҳурияти Марказий Ижроия Қўмитасининг собиқ раиси, 1922 йилда Афғонистонга қочган Усмонхўжа Пўлатхўжаев, Бухоро Халқ Жумҳуриятининг собиқ молия нозири, 1922 йилда Туркияга қочган Носир Ҳакимов, Бухоро Халқ жумҳуриятининг Афғонистондаги собиқ элчиси, 1922 йилда элчиликдан, СССРга қайтишдан воз кечиб, Афғонистон ҳукуматидан сиёсий бошпана сўраган Ҳошим Шайх Ёқубов ҳам келиб туришарди. Асли инқилобчи ва Ёш бухороликлар партиясининг аъзоси бўлган бу кишилар Бухоро инқилоби кутилган натижа-ни бермаганлигини ва ўлкада ҳур фикрни бўғиш, кишиларни ўринсиз ҳибсга олиш бошланганлигини кўриб-билишгач, ўзга юртни ўзларига ватан қилган эдилар.

Совет ҳукумати дастлабки йилларда Афғонистон ҳукуматига бир неча марта расман мурожаат қилиб, собиқ Бухоро амири Саид Олимхонни Афғонистондан чиқариб юборишни талаб этди. Афғонистон ҳукумати эса мамлакатда қўзғолончилик ҳаракати мавжудлигини, агар Саид Олимхон Афғонистондан чиқариб юборилса, ҳаракатнинг кучайиб кетишига сабаб бўлишини баҳона қилиб, совет томонининг талабини бажаришдан бош тортди. Аини пайтда Афғонистон ҳукумати Совет Иттифоқи билан муносабатларини ёмонлаштириб қўйишдан ҳа-

диксираб, амирнинг қурол-яроғдан ёрдам кўрсатишни сўраб қилган илтимосларини ҳам пайсалга сола бошлади. Худди шу вазият Омонуллохон билан Саид Олимхон ўртасидаги муносабатларни белгилади.

“Саид Олимхон Кобулга келиши биланоқ Омонуллохоннинг большевиклар билан дўстона алоқалар ўрнатишдан воз кечишини ва бу алоқалар охир-оқибат афғон халқининг зарарига эканлигини уқтирди, – деб ёзади Саид Мансур Олимий. – Аммо мағрур Омонуллохон Бухоро амирининг гапларини инобатга олмасдан Ленин режими билан ҳамкорликни давом эттирди ва бу ҳамкорлик охир-оқибат афғон халқининг бошига кулфатлар келтирди (“Бухоро – Туркистон бешиги”, 122-бет).

Вақт ўтиши билан Омонуллохон билан амир Олимхон муносабатлари ёмонлашиб, самимийликдан ҳоли бўлади. Амир Олимхон ва унинг атрофидагиларга берилаётган нафақанинг ҳажми ҳам камайиб боради.

“Омонуллохоннинг Бухоро шоҳига кўрсатган бир миқдор ҳарбий ёрдами афғон халқини алдашдан иборат эди, – деб давом этади Саид Мансур Олимий. – Агар афғон халқи ҳаққоний вазиятдан бохабар бўлганида, у Бухоро халқининг ёнида туриб, русларга қарши жангга кирарди.

Омонуллохон томонидан Бухоро амири Қалъаи Фатухда яшаши учун унга ва оила аъзоларига берилаётган нафақа ва кўмак амир Олимхонни узоқ вақт бу ерда ушлаб туриш ва ташқи дунё билан боғланмаслик учун бир тузоқ эди” (“Бухоро – Туркистон бешиги”, 146–147-бетлар).

Афғонистон ҳукумати амир Олимхоннинг ҳаж сафарига боришига рухсат бермаган. Олимхонга қарши КГБ икки марта суиқасд уюштирган. Амир Олимхон ва унинг оила аъзоларини хорижий журналистлар билан учрашиши ва интервью бериши тақиқланган эди.

Амир Олимхон “Бухоро халқининг қайғули тарихи” эсдалигини ёзганда Афғонистон ҳукумати уни Афғонистонда нашр этилишига ҳам, тарқатилишига ҳам рухсат бермаган. Сабаби, бу эсдаликларда русларга қарши гап-

лар бор эди. Китоб Парижда 2 минг нусхада нашр этилган.

Саид Олимхон ҳали Бухорога қайтиш, тахтига яна эгалик қилиш ниятида эди, албатта. У шу мақсадига етиш учун барча имкониятларни ишга солди.

Амир бутун дунё жамоатчилигига мурожаат этди. Рейтер агентлиги бу мурожаатномани дунёдаги барча матбуот воситаларига тарқатди. Биз мазкур мурожаатнинг 1923 йил 4 июнда «Манчестер Гардиан» рўзномасида эълон қилинган матни билан танишишга муваффақ бўлдик. Унда, жумладан, шундай дейилади:

“...Большевикларнинг Бухоро, Хива, Туркистон ва умуман бутун Ўрта Осиёдаги сиёсати энг пасткаш ва разил хислатларга эга... Большевиклар ҳали темирйўл тармоқлари улар ихтиёрида эканлигидан фойдаланиб, Бухорога 20 минг қуролланган қизил аскарларни жўнатишди. Ваҳоланки, шўролар ҳукумати ташқи ишлар комиссариати вакили Гопнер ўзаро дўстлик битимини тузиш тўғрисида биз билан музокаралар олиб бормоқда эди.

Менинг Бухородан жўнаб кетганим большевикларга маълум бўлганига қарамай, ҳимоясиз қолган шаҳар тўрт кун мобайнида бомбардимон қилинди, аҳолининг учдан бир қисми нобуд бўлди, барча муқаддас жойлар, машҳур минора, жоме масжиди вайрон қилинди.

...Бухорога Ботуми орқали етиб келган машҳур Ғози Анвар пошшо мусулмонларни изтиробга солаётган туйғуларни ҳис этиб, мендан ўзига қандайдир лавозимни беришни илтимос қилди. Мен унга мужжаҳитдинлар армиясига қўмондонлик қилишни ишониб топширдим. Жангларнинг бирида Анвар шаҳид бўлди...

Менким, Бухоронинг ўтмишдаги ва ҳозирги қонуний ҳукмдориман, шу кунларда мужжаҳитдинларнинг ҳам йўлбошчиси ҳисобланаман, мамлакатдаги аҳвол тўғрисида адолатни севувчи, тинчликни истовчи барча кишиларга мурожаат этиб, бу масалага ўз муносабатини изҳор қилишини сўрайман”.

Халқаро ҳаётда катта шов-шувга сабаб бўлган мазкур мактуб Миллатлар Лигаси билан бир қаторда, Буюк Британия, АҚШ, Япония ва яна бир қатор давлат бошлиқларига ҳам жўнатилган эди. Буюк Британия ҳукумати шундан кейин Совет ҳукуматига расмий баёнот билан мурожаат қилди. Масалага аниқлик киритиш мақсадида, Совет Иттифоқи вакили Красин билан лорд Керзон ўртасида бу тўғрида музокаралар бўлиб ўтди. Совет томони Саид Олимхоннинг барча даъволари асоссиз, деб исботлашга ҳаракат қилди.

Афғон ҳукумати амир Олимхон ва унинг оила аъзоларини мамлакатда эркин юришини чеклаганига қарамай, ўша пайтда Қалъаи Фатух Шарқий Бухородаги қаршилик (босмачилик) ҳаракатининг норасмий штабига айланган эди. Бу ерга Бухоронинг ўзидан ҳам, Иброҳимбек, Абдул Қаҳҳор, Хуррамбек, Абдуқодирбек каби кўрбошиларнинг йигитлари ҳаракат қилган туманлардан ҳам махсус одамлар келиб-кедиб туришарди. Бу кишилардан нафақат ҳарбий маълумотлар, балки бутун Ўзбекистон халқи билан боғлиқ барча муҳим янгиликларни билиб олиш ва бутун дунёга тарқатиш мумкин эди. Ўша даврда Давлат хавфсизлиги қўмитаси ходимлари кўрбошилар билан амир ва унинг яқин кишилари ўртасидаги ёзишмаларнинг бир қисмини қўлга туширишга муваффақ бўлишган. Ҳозир тегишли идораларнинг архивида сақланаётган, қайта қуриш, ошкоралик туфайли тарихчилар ва матбуот ходимлари кўриши мумкин бўлган бу хатлар билан танишганингизда, улар ўша давр воқеалари ҳақида кейинги 50–60 йилда бизда шаклланган тасаввурларни мутлақо ўзгартириб юборади. Ватанидан қувилган юртдошларимиз ўн йилдан ортиқ давом этган бу қурашни мадад кучлари етарли бўлмаган, бунинг устига озиқ-овқат, қурол-аслаҳа камчил бўлган жуда қийин шароитда олиб борганликларини кўз ўнгимизда гавдалантиради, “босмачилар”нинг маънавий қиёфаси ҳам, уларнинг ҳарбий ҳаракатлар бўлаётган туманлардаги оддий

халққа муносабатлари ҳам бизга шу пайтгача уқтириб келинганидан бошқачароқ бўлганлигини кўрсатади.

Саид Мансур Олимийнинг ёзишича, Иброҳимбек КГБ фитнасининг қурбони бўлган. КГБ Афғонистонда Британия, Афғонистон ва Тожикистон ўртасида эркин зона ташкил қилиб, у ерда ташкил этиладиган ҳукуматга Иброҳимбек лақайни бошлиқ қилиб тайинлармиш, деган миш-миш тарқатади. Шундан кейин Нодиршоҳ укаси Муҳаммадхон раҳбарлигидаги қуролли кучларни Ховок девони орқали Иброҳимбекка қарши юбориб, у бошлиқ ҳарбий кучларни Афғонистон ҳудудидан ҳайдаб чиқаради. Иброҳимбек лақай шу тариқа большевиклар қўлига тушиб, қатл этилади.

Шарқий Бухорода 1920 йилдан 1932 йилгача давом этган қаршилик ҳаракати четда мустаҳкам таянч манбаларига эга бўлмаганлиги учун муваффақиятсиз тугади. Лекин бу Бухоро халқининг қаршилик ҳаракатига жаҳон жамоатчилиги лоқайд муносабатда бўлди, деган сўз эмас. Аксинча, жаҳон жамоатчилиги бу кураш иштирокчиларига хайрихоҳлик билан муносабатда бўлди. Буни юқорида биз келтирган амирнинг жаҳон жамоатчилигига Мурожаатидан кейин бутун дунёда кўтарилган шовшув ҳам, қуйидаги мактуб ҳам маълум даражада исботлайди. Бу мактубни амирнинг Пешовардаги вакили Тўракулбой 1924 йил 4 августда Бухородаги Камолбой Носирбоевга ёзган:

“...Бизнинг яқин вақтлардаги вазифамиз Бухоро ва унинг атрофида ота-боболаримиз эътиқодини маҳкам тутган, яратганга ишонадиган, лекин бахтсиз, душманларимиз томонидан йўлдан урилган, жойлардаги оқсоқоллар, аминлар, қозилар, раислар, бойларнинг ёзишича эса, ҳамон олий ҳазратларига содиқ бўлган халқни уюштириш оладиган кучларни тутиб туришдан иборатдир.

Халқнинг Аллоҳ таолога, туғилиб ўсган ерига ва олий ҳазратларига садоқатини сўндирмаслик учун дўстлар

билан бундан кейин ҳам мумкин бўлган барча ишларни қилинглар.

Кейинги йилларда мен Афғонистонда, Ҳиндистонда, Англияда, Фарангистонда, Истамбулда, Мисрда бўлиб, кўпгина таниқли кишилар билан учрашиб, улар бизнинг бахтсиз амиримизни ҳурмат қилишларига ва биз тараққийпарвар миллатлар ва бутун дунё мусулмонларининг қўллаб-қувватлаши билан ўз ватанимизни қутқариб, Аллоҳ таоло паноҳида ва амир бошчилигида дийдор кўришажагимизга амин бўлдим.

Биз ҳар гал Ҳиндистоннинг вице-қиролига¹ мурожаат этганимизда, у Англия қироли ва ҳукумати олий ҳазратларини ва бутун Бухоро халқини ҳурмат қилади, деб ишонтирди ва давлатингизнинг бошига тушган синовлар яқин вақтларда тугайди, деб умид билдирди.

Биз кун сайин бутун дунёда янгидан-янги ишончли дўстлар ва ҳомийлар топаяпмиз. Бу дўстлар ва ҳомийлар фақат мусулмон биродарларимиз орасида эмас, балки оврўпаликлар орасида ҳам бор.

Мен қаерда бўлмай, ўша мамлакатларнинг ҳукумат раҳбарлари эътиборини бизнинг бебахт халқимиз тақдирига қаратишга ҳаракат қилаяпман.

Кўпгина сабабларга биноан мен ҳамма гапни хат орқали айта олмайман, наинки, бунга олий ҳазратларидан махсус рухсат олган эмасман. Иккинчидан, бу мактубни иккимизнинг эски қадрдонимиз бўлган жуда ишончли одам олиб бораяпти, у мендан эшитган ҳамма гапларни жафокаш ҳамюртларимизга етказди, деб ишонаман”.

1928 йилнинг мартада амир ўз вакили Юсуфбекни Миллатлар Лигасига юборди. Бундан кутилган мақсад Парижнинг банкларидан бирида сақланаётган 180 миллион олтин франк ҳажмидаги пулини қайтариб олиш эди. Юсуфбек бундан олдин ҳам худди шу масалада Лондон ва Женевага бориб келган эди. Лекин бу сафарлари

¹ Ўша даврда мустамлака Ҳиндистоннинг вице-қироли Англия қиролининг муовини – вице-қирол саналган.

муваффақиятли ўтмади. Франция ҳукумати Бухоронинг собиқ амирига пуллари қайтаришдан бош тортди. Бунга асосий сабаб қилиб эса Саид Олимхон ҳозир Бухоро амири эмаслиги кўрсатилди. “Пуллар Бухоро халқининг ўзи талаб қилсагина, қайтарилиши мумкин”, дейишди Франция ҳукумати вакиллари Юсуфбекка. Масаланинг чигаллиги шунда эдики, амир Бухородан қочаётганида бу пулларнинг ҳужжатини йўқотган эди. (Бу пулларнинг кейинги тақдири нима бўлганлигини аниқлаш имконияти бўлмади).

Амир белидаги олтин камарини Омонуллохонга, олтин тожини Нодиршоҳга тухфа этган эди. Бундан ташқари, йигирманчи йилларнинг охирида бир одам Ҳиндистонда дўконлар очиб, тижорат ишларини йўлга қўйишни ваъда қилиб, амирнинг икки миллион сўмга яқин пулини олиб, мазкур мамлакатга кетганча қайтиб келмади. Шундан кейин амир анча камбағаллашиб қолди. Лекин унинг бу “камбағаллиги” нисбий эди. Унинг Пешовардаги банкда 2 миллион рупий пули, Кобулда заргарлик буюмлари дўконлари бор эди. Афғонистон ҳукумати халқаро қоидага биноан унга ва оиласига нафақа тўлаб турарди.

* * *

1920 йилнинг 2 сентябрида Бухородаги шаҳар қалъаси қизил аскарлар томонидан ишғол қилинганида, у ердаги амалдорлар билан бир қаторда амирнинг оила аъзолари ҳам қўлга олинган эдилар. Аммо уларга ҳеч бир зиён етказилмади. Бухорода дахлсиз яшай бошлашди. Тўғри, инқилобчилар орасида қўлга тушган қушбеги, қозикалон, раис ва бошқа йирик амалдорлар қатори, амирнинг оила аъзоларини ҳам йўқ қилиш тарафдорлари анчагина эди. Лекин Файзулла Хўжаев, Абдурауф Фитрат ва уларга ҳамфикр бўлган кишилар сўлларнинг инсонпарварликка зид бундай таклифларига қатъиян қарши чиқдилар.

Бухоро Шўролар Халқ Жумҳурияти Ижроқўми бюросининг 1923 йил 23 май куни ўтказилган йиғилишида шу масала муҳокама қилинди. Йиғилишда маъруза қилган Атоҳўжа амир томонидан Афғонистондан юборилган Али Ризо Термиз ва Карки шаҳарларидаги босмачилар раҳбарлари билан учрашиб, уларга совғалар улашиб, келгусида катта мансаблар ваъда қилиб, шўроларга қарши фаол курашишга, амир оиласини озод қилиб, ўзини тахтга қайтаришга даъват этганлигини маълум қилди.

Ижроқўм бюроси хавфнинг олдини олиш мақсадида амир оиласи аъзоларини шаҳардаги ҳовлисида Хиебон мадрасасидаги қамоқхонага кўчириш, уларни кўриқлашни кучайтириш тўғрисида қарор қабул қилди. Бу ишни ташкил этиш учун Қори Йўлдош Пўлатов, Аббос Алиев, Абдурауф Фитратдан иборат комиссия тузилди.

Бироқ уларни узоқ муддат бундай шароитда сақлаб бўлмас эди. Орадан бир ой ўтар-ўтмас бу масала жумҳурият Нозирлар Кенгашидаги йиғилишда яна муҳокама қилинди. Кенгаш амирнинг ўғиллари Султонмурод, Шоҳмурод ва Раҳимни Москвадаги Бухоро Маориф уйига ўқишга юбориш тўғрисида қарор қабул қилди. Амирнинг оналари Тўра ойим, Шамсия ойим, Тўти ойим, қизлари Хосиятой, Саодатой, хотинлари Муҳаррам ойим, Муборак ойим, Муршалина ойим, Хурсанд ойим, амакилари ва бошқа яқин қариндошлари (жами 51 киши) ўз ихтиёрлари ва амирнинг талабига биноан Афғонистонга жўнатилдилар. Амир оиласи аъзолари ва қариндошларидан 64 киши эса Бухорода қолиш хоҳишини билдирдилар. Ҳокимият уларнинг дахлсиз яшашлари учун шароит яратди.

Файзулла Хўжаев ва унинг атрофидагилар амир ва унинг оила аъзолари, қариндош-уруғларига муносабати инсоний бўлганлигини яна шу далил исботлайдики, 1923 йилнинг ёзида амир оиласи ва қариндошларидан бир қисми Афғонистонга жўнаб кетишаётганида Файзулла Хўжаев амирга 19 та бриллиант кўзли узукни

совға қилиб юборган экан. Амир бу совғани олгач, жуда хурсанд бўлган ва Файзулла Хўжаевга нисбатан қилган ёмонликларига афсусланган экан.

Амирнинг уч ўғли кўп ўтмай махсус кузатувчилар билан Москвага жўнаб кетишди.

Москвадаги Бухоро Маориф уйи шахсан Файзулла Хўжаевнинг ташаббуси билан собиқ фабрикант Рябушинскийнинг Кропаткин кўчасидаги уйида ташкил этилган эди. Бухоро Халқ Жумҳуриятининг Москвадаги ваколатхонаси ҳам шу бинода фаолият кўрсатар эди.

Бухоро Маориф уйида, асосан, бухоролик косиб ва деҳқонларнинг, ҳалок бўлган инқилобчиларнинг фарзандлари таълим олишар эди. Файзулла Хўжаев ҳар гал Москвага борганида бу ерга келиб, талабаларнинг иссиқ-совуғидан хабардор бўлиб турарди. Ўша йиллари Москвада ҳаммаси бўлиб 290 нафар бухоролик, шу жумладан, 35 нафар қиз таълим олди. Қиш пайтлари болалар шу ердаги интернатда ўқишиб, истиқомат қилишар, ёзги таътилни эса Клязьма дарёси соҳилидаги оромгоҳда ўтказишар эди. Амирнинг фарзандлари кейинчалик жумҳуриятимизнинг таниқли маданият ва санъат арбоблари бўлган Сора Эшонтўраева, Саъдихон Табибуллаев, Мариям Ёқубова ва бошқалар билан бирга таҳсил кўришди.

Ўрта Осиёда миллий чегараланиш ўтказилганидан кейин Бухоро Маориф уйи рабфакка айлантирилди ва кўп ўтмай, Ўзбекистоннинг ўша даврдаги пойтахти Самарқандга кўчирилди. Саид Олимхон фарзандлари эса Москвада қолишди.

Амир фарзандлари Москвада сақланаётганлигидан норози эди. Лекин дастлабки йилларда бутун хаёли Шарқий Бухорода фуқаролар урушини кучайтириб, яна тахтга ўтириш мақсади билан банд бўлганлиги учун фарзандларини озод қилиш иккинчи даражали масала бўлиб турганди. Лекин йиллар ўтиб, биринчи мақсади сароб бўлиб қолаётганлигини англаган сари амирнинг

кўзига Москвада гаровга ушлаб турилган фарзандлари кўрина бошлади.

Саид Олимхон халқаро Қизил Крест ва Қизил Ярим Ой жамиятига мурожаат қилиб, ўғилларини қайтариб беришни, Совет ҳукуматига таъсир кўрсатишни талаб қилди. Ғарб матбуотида яна унинг мурожаатномалари пайдо бўла бошлади. Унинг ўринли талабини халқаро жамоатчилик ҳам қўллаб-қувватлади. Совет томони бунга жавобан, амир олдига ўлкадан олиб кетган бойликларни қайтариб бериш шартини қўйди.

1932 йилда амир Афғонистон Ташқи ишлар вазирлиги орқали Афғонистоннинг Совет Иттифоқидаги элчиси Муҳаммад Азизхонга шахсий мактуб йўллаб, фарзандларини қутқаришда ёрдам беришни илтимос қилди. Муҳаммад Азизхон Кобулга келганида Саид Олимхон у билан икки-уч марта учрашиб, суҳбатлашди. Амирнинг “Менинг фарзандларимни Афғонистонга қайтариш масаласи нима бўлаяпти?” деб берган саволига Муҳаммад Азизхон шундай деди:

– Менга ёзган мактубингизни олишим билан бу масалани Ташқи ишлар халқ комиссариати орқали ҳал этишга ҳаракат қилдим, лекин ҳеч бир натижа чиқаролмадим.

– Сизга шу нарсани айтишим керакки, – деб сўзини давом этказди элчи, – эркин совет тарбияси шароитида ўғилларингиз янги муҳитга кўникиб кетишган, уларнинг руслардан фарқлари кам. Совет таълим-тарбияси зарарли эътиқод ва қарашларни ўғилларингизнинг қон-қонига сингдириб, уларни инглизларнинг ашаддий душманига айлантирган. Шу боисдан, мен улар Россияни ихтиёрий равишда тарк этиб, бағрингизга қайтишга рози бўлишади, деб айта олмайман.

– Бундан ташқари, – деб давом этди Муҳаммад Азизхон, – ҳозир Россияда худони унутишган, ичкилик дарё бўлиб оқиб ётибди, дейиш мумкин, хотин-қизлар озод, улар орасида кўзга яқинлари ҳам кўп, бугунги ёшларда табиатан бундай кўнгилёзар ишларга мойиллик кучли.

Ўғилларингизни расмий йўл билан қайтаришнинг ҳеч бир иложи йўқ.

Муҳаммад Азизхоннинг бу сўзларига жавобан Бухоро амири шундай деган эди:

“Мен ўғилларимга тўла ишонаман. Улар ўз эътиқодларини ҳеч қачон ўзгартирмайдилар ва худони билмаган, алдамчи русларнинг таъсирига берилмайдилар. Ўғилларимни руслар гаров тариқасида ушлаб туришибди, улар асирлар сингари яшашаяпти. Ўғилларим ҳаётларини қувноқроқ ўтказиш учун ташқи жиҳатдан русларга ўхшаб кетган бўлиб кўринишлари мумкин, лекин бу маълум вақт, муддатгача давом этадиган ҳодиса. Агар имконият туғилса, улар бир дақиқа ҳам ўйлаб ўтирмай бағримга қайтиб келишади”.

Шундан кейин Саид Олимхон Муҳаммад Азизхондан Москвадаги элчихона котиби Муҳаммад Сиддиқхонга ва СССР ҳудудидаги Афғонистон консулхоналарига махфий кўрсатма бериб, Москвада яшаётган, синалган, тайинли афғон, ўзбек, туркман, тожик ёшларидан танлаб, болалари орасига (дўст, ўртоқ, ҳамсуҳбат тариқасида қўйишни илтимос қилди. “Бу ёшларни етарлича маблағ билан таъминланг, – деди амир, – улар ўғилларим билан илжи борица яқинлашиб, ишончига киришсин, улардаги янги эътиқодни йўққа чиқариб, совет ҳаётига нисбатан нафрат уйғотиб, ўз ота-оналари бағрига қайтишлари зарурлигини уқтиришсин”.

– Бу иш амалга оширилгач, уларни Афғонистон чегарасигача олиб келиш лозим бўлади, – деб сўзини давом этказди Саид Олимхон. – Ўғилларим чегарага етиб келгунларига қадар Афғонистон консулхонаси ходимлари уларга пул, озиқ-овқат ва бошқалардан ёрдам беришлари керак.

Айни пайтда Саид Олимхон барча чегарачиларга фармойиш бериб, Бухоро амири ўғиллари келиши билан, улардан паспортлари, визалари ва бошқа ҳужжатларини сўраб-суриштириб ўтирмай, дарҳол Кобулга жўнатилишини илтимос қилди.

Муҳаммад Азизхон Бухоро амирининг сўзларини охиригача тинглагач, илтимосини бажариб, Москвадаги элчихонага ва Совет Иттифоқи ҳудудидаги Афғонистон консулхоналарига тегишли кўрсатма беришни ваъда қилди.

Амирнинг юқоридаги сўзларига қўшимча қилиш мумкинки, у ўғиллари тўғрисида билдирган фикрларида ҳақ эди. Москвада амир болаларини қайта тарбиялаб, “эзувчи синф”нинг ашаддий душманига айлантиришга қанча ҳаракат қилишмасин, улардаги ота-она, қариндош-уруққа, туғилиб ўсган юртга муҳаббат сўнмади. Бири (Раҳим) шу орзу йўлида қурбон бўлди, иккинчиси эса Совет давлати душманининг ўғли сифатида қамаб, йўқ қилишди. Учинчиси омон қолди-ю, аммо дардини бировга айтолмай дунёдан бир умр маъёус бўлиб яшаб ўтди.

Ўша даврда Бухорода Муҳаммад Ҳожи деган одам яшарди. Бу одам амирнинг яқин кишиларидан бўлиб, унинг рафиқаси Шоҳмуродни эмизган эди. Амирнинг ўғиллари мана шу оила билан хат ёзишиб туришган. Бундан ташқари, ўша пайтда Бухорода яшаган, амирга хайрихоҳ бўлган бир қатор бойлар, савдогарлар вақти-вақти билан Москвага бориб ёки ўз одамларини юбориб, амир болаларининг ҳолидан хабар олиб туришган, уларга моддий ёрдам кўрсатишган. Булар орасида таниқли бойлар ва савдогарлар Неъматжон Шамсибеков, Камолбой Носирбеков, Мирза Муҳитдин ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин.

Муҳаммад Азизхон Москвага қайтгач, амирдан олган махфий топшириғини бажаришга киришди. Белгиланган тадбирлар тез вақтда ўз натижасини бериб, амирнинг кенжа ўғли Раҳим икки-уч маротаба Афғонистон элчихонасига келди. Бир келганида элчи у билан якка-якка узоқ суҳбатлашиб, Афғонистонга кетиш масаласини расмий йўсинда қўйишни маслаҳат берди.

Шундан кейин Раҳим СССР Марказий Ижроия Қўмитаси ва СССР Халқ Комиссарлар Кенгашига ариза ёзиб,

чет элга кетишга рухсат берилишини илтимос қилди. Унинг бу аризаси Москвадаги Ўзбекистон ваколатхонасига юборилди. Ваколатхона бошлиғи Раҳимни хузурига чақириб, у билан суҳбатлашди. Шунда Раҳим собиқ Бухоро амири бўлган отаси олдига кетишга қатъий аҳд қилганлигини баён этди. Ваколатхона бошлиғи унинг бу илтимосини бажариб бўлмаслигини маълум қилди.

Шундан кейин, Раҳим яна Афғонистон элчисига мурожаат қилиб, Афғонистонга визасиз жўнатишни сўради. Лекин элчи бу ишга журъат этмади. Раҳим бу орада Кобулга бораётган Афғонистон элчихонаси ходимлари орқали отаси билан ҳам алоқа ўрнатишга улгурганди. Унинг шундан кейинги тақдири ҳақида икки хил маълумот бор. Расмий маълумотларда, Раҳимнинг чет элдаги аксилинқилобий кучлар билан алоқа боғлаганликда айбланиб, 1937 йилда қамалиб, отиб ташланганлиги ёзилади. Одамлар оғзида юрган, яъни амирнинг болаларини билган кишилар берган маълумотларга қараганда эса, ўша пайтда Афғонистон элчиси қонуний йўл билан бирон-бир натижага эришиш қийин эканлигига яна бир бор ишонч ҳосил қилгач, Раҳимнинг визасиз Афғонистонга кетиш ташаббусини қўллаб-қувватлаган. Лекин бу иш муваффақиятсиз тугаб, Раҳим чегарада қўлга тушган ва отиб ташланган. Бизнингча, шу фикр тўғри бўлса керак.

Амирнинг тўнғич ўғли Султонмуроднинг бир оёғи ногирон бўлганлигини айтиб ўтган эдик. У Москвадаги ногиронлар фабрикасида ишларди. Очiq, дали-ғули йигит эди, 30-йилларда нима учундир бир сидра инглиз тилини ўрганишга ҳаракат қилиб юрган.

Бу йигитни 40-йилларда Совет давлати душманининг ўғли сифатида қамашди. У ўзига ноҳақ айблар қўйилганлиги учун қамоқхонада очлик эълон қилиб, кўп ўтмай вафот этди. Совун заводида ишлайдиган рафиқаси эса бу жудаликни кўтара олмай, иш жойида совун қайнатилаётган катта қозонга ўзини ташлаб, ҳалок бўлди.

Иккинчи ўғли Шоҳмурод Олимовнинг тақдири эса бошқача бўлди. 1929 йил 16 июнь куни “Известия” рўзномаси Шоҳмурод Олимовнинг отасига очиқ хатини эълон қилди. “Бухоро амирининг ўғли ўз отасига шундай дейди” деган сарлавҳа билан эълон қилинган бу хатга таҳририятнинг қуйидаги кириш сўзи илова қилинган эди:

“Биз ўғилнинг ўз отасига мактубини эълон қилмоқдамиз. Унинг отаси – собиқ Бухоро амири, оқ пошшонинг содиқ малайи – рус чоризмнинг қўллаб-қувватлаши билан Бухоро амирлигида ҳукмдорлик қилган. Меҳнаткаш омма томонидан Бухородан қувиб чиқарилган ота Афғонистоннинг қайсидир бурчагида кўп йиллардан бери мусофирчиликда яшамоқда. Яқиндан у Совет ҳукуматига қарши “фош қилувчи” мурожаатнома эълон қилди. Худди шу вақтнинг ўзида босмачи тўдалари Ғарм шаҳри яқинида бизнинг худудимизга ҳужум қилишди. Бу тўғрида илгари хабар қилган эдик.

Ўғил – Шоҳмурод бошқа лагерда. У москвалик рабфакчи. Собиқ ўғил ўз отасининг янги қилиғи тўғрисида унга биринчи ва сўнгги мактубини йўлламоқда. Биз бу хатни социалистик ғояларнинг сиёсий жиҳатдан чириб кетган мустабид оиладаги ўрта асрчилик муносабатларига ҳам раҳна солганлигига мисол, инсоният тарихида камдан-кам учрайдиган ҳужжат сифатида эълон қилмоқдамиз”.

Шоҳмуроднинг “Известия” рўзномасида босилган мактубини жумҳуриятимиздаги кўпгина рўзномалар, жумладан, “Озод Бухоро” ҳам кўчириб босди. Бугунги кунда сталинча “ғоявийлик” ва зўравонликнинг ўзига хос намунаси сифатида баҳоланадиган бу очиқ хатда ўғил тилидан қуйидаги сўзлар битилган:

“Мен сенга умримда биринчи ва сўнгги маротаба хат ёзаяпман. Мен хат ёзишни, орамизда ҳеч қандай алоқа ўрнатилишини истамаган эдим. Лекин кейинги кунларда юз берган воқеалар мени сенга юрагимнинг қони билан хат ёзишга мажбур этди. 1917 йилда дунё инсоният

тарихида биринчи марта икки лагерга бўлинди. Капитализм лагери ва социализм лагери.

1918 йил келди. Бу вақтда сенинг крепостной ҳокимиятингда тескарилик жуда кучайди. Регистон камбағал косиблар ва деҳқонлар қаттиқ зулмга қарши бош кўтаришга журъат этган ва сен ҳукмронлик қилган вақтда бутунлай таланган кишиларнинг қони билан тўлди.

Сен эса айш-ишрат билан машғул эдинг. Ота-ўғил бўлганимиз ҳолда сен билан йилига бир маротаба учрашар, бошқа вақтларда бизлар (уч биродар) ўз оналаримиз билан бирга яшар эдик. Сен ўғилларнинг борлигини билмас эдинг! Сен уларни англамас эдинг. Лекин онамнинг шикоятлари ҳали эсимда турибди. 1920 йил келди. Бухородаги мустабид, крепостной, ярим мустамлака ва тескаричи ҳокимият қулатилди. Муллаларнинг, бойларнинг ҳокимияти, сенинг ҳокимиятинг қулатилди. Амир ҳокимияти йўқ бўлди. Унинг ўрнига янги ҳокимият келди. Янги ташкил этилган Бухоро Халқ Шўролар Жумҳурияти бизларни ўз бағрига олди. У бизларни боқди ва кийинтирди. 1923 йилда бизлар ўқимоқ учун Москвага бордик. Бу вақтга келиб Туркистон шўролари, Бухоро ва Хоразм жумҳуриятлари бирлашиб, Ўзбекистон Шўролар Жумҳуриятини ташкил этдилар. Ўзбекистон жумҳурияти бошқа жумҳуриятлар билан тенг ҳуқуққа эга бўлган ҳолда СССР таркибига кирди. Ёлғиз сенгина эмас, балки сенинг хўжайининг бўлган Русия самодержавиеси томонидан ҳам эзилган амир Бухороси тугади. Бухоро янги, бошқа бўлди. Ҳозир у ерда зўрлик ва зулм йўқ, у ерда нодонлик, саводсизлик йўқолмоқда, мактабларнинг сони кўпаймоқда. Батрақлар ва меҳнаткаш халқнинг ўн минглаб болалари бу мактабларда ҳар хил илмларни ўрганишмоқда. Большевиклар фирқасининг тўғри раҳнамолиги остида халқ хўжалиги ривожланмоқда ва мустақамланмоқда.

Мен олти йилдан буён Бутуниттифоқнинг сиёсий ва иқтисодий маркази бўлган Москвада ўқимоқдаман.

Мен ишчилар факультетида билим олдим. Бу ерда орт-тирган ўртоқларим билан бирга ўқиб ва яшаб катта шўролар жамоасининг аъзоси бўлдим. Мен сени ёмон кўраман. Мен отам йўқ, деб ҳисоблайман ва сенга ҳам ўғлинг борлигини ёдингдан чиқаришингни таклиф этаман. Мен сенинг илгариги ўғлинг эмасман, у янги тил билан гапиради. У хур фикрли ва турмушга янгича қарайдиган кишига айланди. Дунё икки лагерга бўлинди. Инқилобий ҳаракат ёлғиз Ғарбда эмас, балки Шарқда ҳам ўсмоқда. Хитой куллари мустамлакачилик зулмига қарши кўзғолдилар. Ҳиндилар мустақиллик учун интиломқдалар. Инқилоб ўти бутун ер юзига ёйилмоқдаким, у шубҳасиз алангага айланиб, зиндонларни ёндиради. Мустамлакачилар миллатлар ўртасига нифоқ соладилар, уларни ўз кулларига айлантириш учун алдайдилар... Сен, инидан қувилган тулки, Шўролар Тожикистонига ҳужум қилишни, кейин эса мустамлакачи ҳомийларнинг ҳимояси остида Бухорога келишни ўйлабсан. Сен шу йўл билан Шўро ҳукуматини йиқитиб, яна амир Бухоросини тузмоқчи бўлаяпсан. Бу ерда фарқ фақат битта: илгари сен халқни эзиб, топганларингни Русия ҳокими мутлағи билан бўлишар эдинг. Эндиликда эса очофатлиги билан танилган дунё йиртқичи – Англия билан ҳамтовоқлик қилмоқчисан. Лекин сен чучварани хом санаяпсан. Тожикистонда Шўро ҳокимияти яшайди ва яшаяжак. Шўро ҳокимиятини барпо қилиш осон бўлмади. Сендай ифлос, аҳмоқ ва дарбадар одам Шўро ҳукуматини осонлик билан йўқота олмайди. Сен 1920 йилда Бухородан қочаётиб, бутун Шарқий Бухорога босмачилик уруғини сепдинг. Ғолиб ишчи-деҳқон қизил кўшини ва кўнгилли аскарлар босмачиларни тор-мор келтирдилар. Лекин босмачи шайкалари шўро тупроғида яна пайдо бўла бошладилар. Бу гал ҳам Қизил кўшин алданган кишилар тўдасини тор-мор қилажак. Шўролар Тожикистонининг ортида 140 миллион кишилик кучли Шўролар Иттифоқи турибди. Шўролар Иттифоқини Ғарбдаги ишчилар син-

фи ва бутун мустамлака Шарқи ҳимоя қилади. Булар менинг сенга айтган энг сўнгги сўзларимдир. Сен билан абадий ажралишамиз. Агар ўзим истамаганим ҳолда, тақдир мени сен билан учраштирса, унда сен билан душманларча учрашамиз.

Сенинг собиқ ўғлинг: Шоҳмурод”.

Мана шундай қилиб, шахсга сиғинишнинг айнаи авжига чиқаётган палласида яна бир совет ўспирини “ғоявийлик” сиёсати туфайли ота ва ўғил ўртасидаги инсоний муносабатларни поймол қилиб, Павлик Морозовнинг “жасорати”ни такрорлади. Шу мактуби туфайли Шоҳмурод Олимов нафақат пуштипаноҳи, балким бутун ўтмиши, қилмиш-қидирмиши, инсоний илдизлари билан ви-долашиб, заминидан айрилган дарахтдай бўлиб қолди.

Хўш, Шоҳмурод нима учун бу мактубни ёзди?

Шоҳмурод рабфакни тамомлагач, ҳарбий билан юртига кирмоқчи бўлди. Унда бу билим юртини тамомлагач, ҳарбий академияга кириб ўқиш орзуси ҳам бор эди. У шу орзуларини дўстларига айтганида, улар:

– Сени бу соҳага ўқишга олишмайди, – дейишди.

– Нима учун? – деб сўради ёш йигит беихтиёр.

– Ахир сен Совет ҳокимиятининг ашаддий душмани бўлган одамнинг – собиқ Бухоро амирининг ўғлисан-ку.

– Бу гап тўғри. Лекин мен ўз ҳаётимни ҳарбийдан бошқа соҳада тасаввур этолмайман-да. Отам генерал бўлган, мен ҳам шундай бўлишни хоҳлайман.

– Бунинг битта йўли бор, – деди даврадагилардан бири.

– Бу қандай йўл экан?

– Матбуот орқали отангга хат ёзиб, ундан, гўё воз кечган ўғил бўласан. Шундай қилсанг, сени ҳарбий билим юртига қабул қилишади, келгусидаги ҳаётинг ҳар хил хавф-хатарлардан ҳам ҳоли бўлади.

Шоҳмурод ўйланиб қолди. Орадан маълум вақт ўтгач эса, “Известия”да эълон қилинган юқоридаги хат пайдо бўлди. Ўғил шундай қилди-ю, бир умр ўзини виждон азобига қўйди.

Шоҳмурод Олимовнинг ёшлигида Москвада рабфакда бирга ўқиб, кейин заводда бирга ишлаган Мусахон Зокиров исмли дўсти бўлган. Бу одам Шоҳмурод билан тенгқур бўлиб, Қарши шаҳри яқинидаги Маҳаллиёт қишлоғида, асли Қозондан келган бой татар оиласида туғилган. Мусахон уруш бошланиб кетгач, Москвадан Душанбега кўчиб келиб, нон маҳсулотлари комбинатида ишлаган. Шу одамнинг ҳикоя қилишича, у Москвада яшган пайтларида Шоҳмурод рафиқаси Лидия Михайловна билан уникига тез-тез меҳмонга келар, қаттиқ маст бўлиб қолган пайтларида ота-онасини эслаб йиғлар экан. Айни пайтда Мусахон Зокиров Шоҳмуроднинг жуда ҳам саводли ва фикр-мулоҳазали одам бўлганлигини таъкидлайди.

– Совет ҳокимияти хавф остида бўлса, биздай кишилар хотиржам яшасак бўлади, – деган экан бир кун Шоҳмурод шу дўстига. – Аксинча, бу ҳокимият ўзига тинч бўлса, биздай ижтимоий келиб чиқиши “нобоп” кишиларни йўқ қила бошлайди. Рўзномаларда фарзанд ота учун жавоб бермайди, деб ёзишарпти. Бу бўлмаган сафсата. Бу ҳукуматнинг чангалига тушиб қолсанг, отангга эмас, бобонг учун ҳам жавоб талаб қилиши мумкин.

Ўзбекистон халқ артисти, марҳум Мариям Ёқубованинг қизи Тамара Ёқубова бизга бир воқеани гапириб берди. Унинг айтишича, 30-йилларнинг ўрталарида Мариям Ёқубова бир иш билан Москвага борганида, рабфакда бирга ўқиган дўсти Шоҳмурод билан учрашибди. У дўсти билан суҳбатлашиб ўтириб:

– Шоҳмурод, ёмон замонлар бўлаяпти. Сизни собиқ Бухоро амирининг ўғли, деб бир кунмас бир кун ҳибсга олишмасайди, – дебди.

Шунда Шоҳмурод кулиб:

– Ҳали хабарингиз йўқми? Мен бунинг эҳтиётини қилганман, – деб “Известия” рўзномасининг ўша хат босилган сонини олиб кўрсатибди.

Дарҳақиқат, отасига хати эълон қилинганидан кейин Шоҳмурод Олимовнинг йўли очилди. У аввал ҳарбий билим юртига, кейин Куйбишев номидаги ҳарбий-инженерлик академиясига кириб ўқиб, Совет армиясининг генерали даражасига етди.

Шоҳмурод Олимов ҳарбий-инженерлик академиясини аъло баҳолар билан тугатгач, қобилиятли офицерга яна бир ҳиммат кўрсатилди. У шу академияда ўқитувчи қилиб қолдирилди.

Улуғ Ватан уруши бошланиши билан эса Шоҳмурод Олимов биринчилар қаторида фронтга жўнаб кетди. Фашистлар тажовузкорона юришини тобора кучайтираётган дамларда темирйўллар, кўприкларни портлатишга раҳбарлик қилиб, душманнинг олға ҳаракатини секинлаштиришга ҳисса қўшди. Жанглардаги жасорати учун орден ва медаллар билан мукофотланди. Ўз соҳасини яхши билган мутахассис сифатида Совет Армияси Бош штабидагиларнинг назарига тушган эди.

1944 йилда Қрим яриморалини душмандан тозалаш чоғида Шоҳмурод Олимов оғир яраланди. Шу муносабат билан Москвада махсус самолёт ажратилди. Лидия Михайловна шу самолётда эри олдига бориб, ҳарбий шифокор, ҳамшира ҳамроҳлигида уни Москвадаги госпиталга олиб келди. Бу ерда Шоҳмурод Олимовнинг бир оёғини кесиб ташлашга тўғри келди. Унга академияга қайтиб, ўқитувчилик касбини давом эттиришига рухсат беришди.

Ҳассага таяниб, ёғоч оёғини дўқиллатиб аудиторияга кириб келадиган истараси иссиқ бу кишининг миллати, насл-насабидан академияда санокли кишилар хабардор эдилар. У ўтмиши, ҳаёти тўғрисида гапиришни ёқтирмас эди. Ҳатто узоқ йиллар у билан ёнма-ён ишлаган ҳамкасблари ҳам генерал Олимовнинг ғаройиб таржимаи ҳолидан беҳабар эдилар.

Амининг бошқа икки ўғли – Султонмурод ва Раҳимнинг тақдири билан солиштирганда, Шоҳмуроднинг тақдири бир қарашда бирмунча ёрқинроқ бўлгандай

туюлади. Аслида, уни ҳам бахтли деб бўлмасди. Дунёда ўз болалигини қўмсамайдиган, туғишганларини, жонажон юртини кўришни истамайдиган киши бўлмаса керак. Шоҳмурод эса ўз юрти билан жуда эрта хайрлашди. Туғишганларини кўришни эса хаёлига ҳам келтиролмас эди. У бир умр ўтмишини эслашдан қўрқиб, хеш-ақрабolari билан учрашувдан қочиб яшади. Бухорога эса болалигида кетганича қайтиб келмади. У камгап ва ғамгин одам эди.

Куйбишев номидаги ҳарбий-инженерлик академиясининг кафедра мудири, генерал-майор Шоҳмурод Олимов урушдан кейинги йилларда қатағоннинг янги тўлқини кўтарилганида ўзи ва oilаси тақдири тўғрисида қўп ташвишланди, ҳатто фамилиясини ўзгартирмоқчи ҳам бўлди. Дарҳақиқат, ўша қалтис йилларда Совет ҳокимияти душманининг фарзандини йўқ қилиш учун бериячиларга сал нарса баҳона бўлиши мумкин эди.

70-йиллар бошида Афғонистонда яшаб турган Муршалина ойим Халқаро Қизил Ярим Ой жамиятига муржаат қилиб, шу ташкилот кўмагида Москвада яшаётган ўғли Шоҳмурод билан учрашишга рухсат олади. Шундан кейин Москва сафарига ҳозирлик кўриб, ўғли, келини, набирасига совға-саломлар тайёрлайди. Москвага самолётда учадиган кундан бир кун аввал унинг олдида оқ халат кийган икки тиббий ходим келиб: “Олис сафарга кетяпсиз, сизга ҳар хил юкумли касалликлардан муҳофаза қиладиган укол қилишимиз керак”, дейишади. Муршалина ойим рози бўлади. Ярим кечага борганда эса бирдан унинг тоби қочиб вафот этади.

1985 йилда 75 ёшида Москвада вафот этган генерал Шоҳмурод Олимов умрининг охиригача ўзини кўринмас занжирлар билан кишанланган бандидек ҳис қилиб яшади. У илдизига болта урилган, ўтмиши бўлмаган инсон эди.

Хўш, амирнинг 1923 йилда Афғонистонга кетишни истамай, Бухорода қолган 64 нафар oilа аъзолари ва қариндош-уруғларининг кейинги тақдири қандай бўлди?

Бунга ҳозир Жумҳурият давлат Хавфсизлик қўмитасининг архивида бир нусхаси сақланаётган, давлат Хавфсизлиги халқ комиссариати Бухоро вилоят бошқармаси бўлим бошлиғи, ички ишлар катта лейтенанти А.Филимонов имзо чеккан мактубида аниқ-равшан жавоб берилган. Юқори идораларнинг сўровига биноан 1940 йил июнь ойида ёзилган бу мактубда собиқ амирнинг Бухорода қолган оила аъзолари ва қариндош-уруғларининг ҳаммаси 1937-38 йиллардаги қатағонда қамаб, йўқ қилинганлиги ёзилган.

1941 йилда гитлерчилар Совет Иттифоқига уруш бошлаганликлари ҳақидаги хабарни Афғонистондаги туркистонлик муҳожирлар катта қувонч билан кутиб олишади. Улар Туркистон озод бўладиган ва биз Ватанимизга қайтадиган вақт яқинлашди, деб ўйлашди. Бу даврда Афғонистондаги туркистонлик муҳожирларга турк, япон, немис разведкасининг қизиқишлари ортади. Улар 1941–1943 йилларда туркистонлик муҳожирларни ўз мақсадлари йўлида хизмат қилдириш бўйича фаолиятларини кучайтирадилар. Айниқса, немис разведкаси бу борада зўр фаоллик кўрсатди. Бунинг ўз сабаблари бор эди, албатта. Совет Иттифоқи билан бўлаётган уруш чўзилиши муқаррар бўлиб қолганлигини англагач, советларга қарши туркистонлик муҳожирлардан фойдаланиш истаги немис разведкасига тинчлик бермай қўйган эди.

Немис разведкачилари Расмус ва Витцаль амирнинг ўғиллари Саид Умархон ва Саид Иброҳим, шунингдек, бухоролик муҳожирларнинг бошлиқлари – Мубаширхон Тарозий, Шермуҳаммад, унинг укаси Нурмат ва бошқалар орқали Саид Олимхон билан алоқа ўрнатдилар. Немис разведкаси СССРга жанубдан зарба беришга чоғлана бошлади. Улар Афғонистондаги бухоролик муҳожирлар билан кифояланмай, Ўрта Осиёда собиқ Бухоро амирига мойил бўлган кишилар ўртасида ҳам тарғибот ишлари-

ни йўлга қўя бошладилар. Бухоролик муҳожирларнинг “Фаол” маркази тузилиб, унга Мубаширхон Тарозий бошчилик қила бошлади. Ҳарбий кучларга қўмондонлик қилиш вазифаси эса Шермуҳаммад зиммасига юклатилди.

Немис разведкаси бухороликлар учун маблағни аямади. Афғонистоннинг шимолий вилоятларига тарғибот ишларини кучайтириш учун махсус одамларни юбора бошладилар. Айни пайтда Совет Иттифоқининг жанубий туманларига ҳам яширин равишда одамлар ташлана бошланди.

Бухоролик муҳожирлар большевиклардан қасос олиб, яна Ватанга қайтиш соатлари яқинлашаётганига қаттиқ ишона бошладилар. Улар ўзларининг бу ҳаракатларини Афғонистон ҳукумати ҳам қўллаб-қувватлайди ёки ҳеч бўлмаганда, бу масалага бетараф йўл тутаети, деб қаттиқ ишонардилар.

Немис разведкаси бухоролик муҳожирлар орасида олиб бораётган ишлардан Афғонистон давлат хавфсизлик қўмитаси ходимлари яхши хабардор эдилар, албатта. Айни пайтда улар амир Саид Олимхон ва унинг атрофидаги кишилар хатти-ҳаракатларини совет разведкаси ҳам диққат билан кузатиб турганлигини, зарур бўлса, совет томони қарши чора-тадбирлар кўриши мумкинлигини ҳам яхши билишарди. Афғонистон томонини, айниқса, Совет қўшинлари мамлакат хавфсизлигини таъминлаш баҳонасида, худди Эронда бўлгани сингари, Афғонистон ҳудудига кириб олиш эҳтимоли кўп ташвишлантираётган эди.

1943 йилнинг бошида Сталинград жанги Совет Армиясининг ғалабаси билан тугагач, Афғонистон томони иккиланиб ўтиришнинг вақти ўтганлигини билди ва март ойида Афғонистон давлат хавфсизлиги ходимлари “Фаол” маркази раҳбарларининг ҳаммасини (50 кишига яқин) бир кечада қамаб, уй-жойларини тинтув қилиб, немис разведкаси етказиб берган кўрол-яроғ, пул маблағлари ва бошқа нарсаларнинг ҳаммасини тортиб олди. Шундан кейин “Фаол” марказининг фаолияти тугади.

Афғонистон ҳукумати меҳмондўстлик анъаналарига амал қилиб, Саид Олимхонга тегмади. У илгаригидай Афғонистон ҳукумати белгилаган нафақани олиб, тинч яшай берди.

Юқоридаги воқеадан кейин бухоролик муҳожирларнинг руҳи тушиб кетди. Уларнинг орасида Туркияга, Саудия Арабистонига кетиш ёки қандай жазо берилмасин, она юртга қайтиш кайфиятлари пайдо бўла бошлади.

1993 йилда Би-Би-Си радиостанциясининг мухбири Муҳиддин Олимпур АҚШда Саид Олимхоннинг фарзандлари Саид Умар ва Шукрия билан суҳбат қилган. Шу суҳбатда мухбир: “Тувоҳларнинг айтишича, отангиз умрининг охирида руҳий касалликка дучор бўлган экан. Шу ростми?..” деб сўраган. Саид Умар шундай жавоб қилган: “Йўқ, бу ҳақиқатдан йироқ гап. Фақат Олмония Шўравийга (Совет Иттифоқига – муаллиф) хужум қилиб, катта зафарлар билан олға ҳаракат қилганда, агар Олмония урушда ғалаба қозонса, шоядки Ватанимиз озод бўлиб, Марказий Осиё алоҳида давлат бўлиб қолса, биз Ватанга қайтардик, деб қайта-қайта гапира бошладилар. Одамлар унинг бу ҳолатини кўриб, амир вос-вос бўлиб қолибди, деб ўйлаганлар”.

Сталинград жанги 1943 йил 2 февралда тугаган. Икки буюк давлат ўртасидаги урушда бурилиш ясаган бу жангдан сўнг Афғонистон хавфсизлик ташкилотлари “Фаол” маркази аъзоларини қамаб, Саид Олимхонга тегмаган бўлсалар ҳам, амир катта умид билан қараётган урушда большевиклар фойдасига бурилиш ясалганлиги ва “Фаол” марказининг аъзоси бўлган, ўзи билан ҳамфикр ватандошларининг қамалиши амирга катта руҳий таъсир кўрсатганлиги ҳақиқат. Ватанни озод кўриш ҳақидаги сўнгги орзу-умиди саробга айланганлигини англаш, ватандошлари фожиасининг шоҳиди бўлиш саломатлигига ҳам қаттиқ таъсир кўрсатди. У йиғлоқи бўлиб қолди ва хиралашган кўзи кўп ўтмай кўрмай қолди. У овоз чиқармасдан йиғлар, ич-ичидан фарёд қиларди.

Фарзандлари уни Лондонга олиб бориб, кўзини жарроҳлик йўли билан даволатишига ҳам Афғонистон ҳукумати рухсат бермаган.

Саид Олимхон 1943 йил 29 апрелда вафот этди. Қобул радиоси хорижий хабарлардан сўнг собиқ Бухоро амири Афғонистонда 23 йил умргузаронлик қилгач, қон босими кўтарилиши оқибатида вафот этганлигини маълум қилди ва Афғонистон давлати раҳбариятининг таъзиясини билдирди. Шунингдек, унинг жанозаси Йидгоҳ масжидида ўқилишини ва у “Шуҳадойи солеҳин” қабрисида дафн этилиши хусусида ҳам хабар берди.

Унинг жанозасида Афғонистон бош вазири Муҳаммад Ҳошимхон раҳбарлигидаги олиймақом кишилар, туркистонлик муҳожирларнинг раҳбарлари иштирок этганлар.

Амир дафн этилганидан кейин орадан бир неча кун ўтгач, Қалъаи Фатухда кўпчилик иштирокида Саид Олимхоннинг тўнғич ўғли Саид Умархонга тахт меросхўри сифатида амирлик либосини кийдириш маросими бўлди.

Саид Умархон шу маросим охирида нутқ сўзлаб, бухоролик муҳожирларнинг биринчи навбатдаги вазифаси Ватанни Совет ҳокимиятидан озод қилиш учун курашдан иборатлигини таъкидлади.

Амирнинг кенжа қизи Шукрия “Би-Би-Си” радиостанцияси муҳбири билан суҳбатда айтишича, Саид Олимхон рус, инглиз, француз тилларида гаплаша олган, шеър ёзган, танбур чалишни билган.

Шукриянинг онаси Душанбенинг Ҳисоридан бўлган. Амирдан икки қиз – Шукрия ва Узрони туққан. У 1993 йилда ҳам ҳаёт бўлиб, Покистоннинг Пешовар шаҳрида яшаган.

* * *

– 70-йилларнинг бошида Афғонистонда “Тоғлар ва афсоналар мамлакати” фильмини суратга олаётганимда афғон ҳамкасбларимдан гўзал бир қизни топишни илтимос қилдим, – деди бизга кинорежиссёр Малик Қаюмов. – Бир маҳал улар олдимга Кобул дорилфунунининг то-

либаси бўлган ғоят гўзал бир қизни бошлаб келишди. Қарасам, у ўзбек тилини биладигандек туюлди. Мен ундан:

– Синглим, сиз ўзбекмисиз? – деб сўрадим.

У:

– Ҳа, мен сизнинг ҳамюртингизман, амир Олимхоннинг неварасиман, – деди.

Бу қиз бирмунча вақт биз билан ишлади. Бир кун у:

– Малик ака, ойим сиз билан учрашмоқчилар. Хўп десангиз, эртага машина олиб келиб, уйимизга олиб бораман, – деди. Мен рози бўлдим. Шундай қилиб, эртаси Саид Олимхоннинг қизиникида меҳмон бўлдим. У Бухорода туғилган экан. Ҳозирги Бухоро, Ўзбекистон ҳақида сўради, гапириб бердим.

– 70-йилларнинг охирида ҳамкасбим Турди Нодиров билан Афғонистонда бўлганимизда Саид Олимхоннинг яна бир невараси Саид Али Олимий билан танишдик, – дейди Малик Қаюмов. – Бу йигит Бомбейда ўқиган бўлиб, инглиз тилини яхши билар, Кобул киностудиясида овоз оператори бўлиб ишлар эди. Саид Алининг укаси, 1952 йилда туғилган Саид Темур Олимий 1986 йилда Киев Давлат дорилфунунининг фалсафа факультетини тамомлаган. У рус тилини пухта билади. Тошкентда ҳам бир неча марта бўлган.

1983 йилда Саид Темур Олимий Москвада шаҳар адреслар бюроси орқали амакиси Шоҳмурод Олимовни қидириб топиб, уйига боради. Шоҳмурод жиянини анча совуқ қабул қилади. У гапни қисқа қилиб: “Нима қиласан менинг ҳам, ўзингни ҳам ҳаётингни хавф остига қўйиб? Давлат хавфсизлиги қўмитаси ходимлари сенинг бу ерга келганингни билишади”, деб жиянини квартирасидан чиқариб юборган экан.

Саид Али ва Саид Темур амир Афғонистонга қочиб борганидан кейин туғилган ўғилларидан бирининг фарзандларидир. У бу ўғлига Бадахшон ҳокимининг қизини олиб берган эди.

Саид Темур Совет Иттифоқида ўқишни битиргач, Тошкентда қолишга кўп ҳаракат қилди. Сабаби, бу пайтда Афғонистонда борар жойи йўқ, ота-онаси уй-жойини сотиб, етти фарзанди билан Америкага кўчиб кетишган эди. Лекин унга Тошкентда қолишига рухсат берилмади. Шундан кейин, Саид Темур Афғонистонга жўнаб кетди. Айтишларича, у Кобулга эмас, тикка Ғазна шаҳрига бориб, у ердан Покистонга ўтиб, сўнгра Америкага – ота-онасининг олдига жўнаб кетибди.

* * *

“Шуҳадойи солеҳин” Кобул шаҳри чеккасидаги кўримсизгина қабристон. Амир Саид Олимхоннинг қабри шу ерда катта гумбаз остида жойлашган. Қабр устидаги тошга амирнинг исм-шарифи, таваллуд топган ва вафот этган саналари ёзилган. Бу ёзув остида эса “Тажовузкор рус лашкари таъқибидан қочиб Афғонистонда паноҳ топган Бухоронинг сўнгги амири” сўзлари битилган.

Қабр тошидаги бу сўзларни ўқиган киши беихтиёр амир Саид Олимхон ва уни оиласини аччиқ қисматини ўйлайди. Бу қандай кўргиликки, Бухоро амири 1920 йилда айнан рус лашкари тажовузидан қочиб, Афғонистонга келган эди. Орадан 60 йил ўтгач унинг оила аъзолари, фарзандлари ҳам рус лашкари туфайли амир ичган ғам-андуҳ бодасидан ичиб, Афғонистонни тарк этишга мажбур бўлдилар.

1979 йилда совет қўшинлари Афғонистонга киргач, бу мамлакатда яшаётган ўзбекларнинг анчагина қисми, хусусан, амир Саид Олимхонга қариндошлиги бўлган ўзбекларнинг кўпчилиги Покистонга қочиб ўтишади. Улар қатор давлатлардан сиёсий бошпана сўрайдилар. Лекин ҳеч бир давлат бу илтимосни бажармайди. Фақат Туркия президенти Кенен Эвран афғонистонлик туркий миллатга мансублиги аниқ бўлган беш минг фуқарога сиёсий бошпана беришга рози бўлади. Улар Туркиянинг Сурияга чегарадош Ғозиянтеп ва Хотай вилоятларига

жойлаштирилиб, иш ва нафақа билан таъминланадилар. Булар орасида амир Саид Олимхоннинг етти фарзанди ҳам бор.

Амир Саид Олимхоннинг ҳаёт бўлган авлодлари ҳозир Туркия, АҚШ, Олмония, Афғонистон ва бошқа мамлакатларда яшашмоқда.

ҒОЛИБ АРМИЯНИНГ ҚАБОҲАТИ

20-йиллардаги фуқаролар урушида қизил қўшинлар қилган ваҳшийликлар ҳақида ҳужжатлар гувоҳлик беради.¹

1917 йилда бутун Россия империясини қамраб олган инқилобий жараёнлар бизнинг халқларимиз кўнглида ижтимоий, миллий ва мустамлакачилик истибдодидан батамом қутулиш умидини уйғотади...

Аммо бу жараёнлар ривожига чигал ва зиддиятли эди. Дастлабки даврларда инқилобий ғояларни амалга оширишга раҳбарлик қилишга маҳаллий аҳоли вакиллари мутлақо қатнашмади, десак бўлади.

Уларни минтақанинг ўзига хос жиҳатларини мутлақо билмайдиган кишилар четга суриб, чиқариб қўйдилар. Улар халқнинг асрлар мобайнида шаклланган анъаналари, урф-одатлари, турмуш тарзига зид, уларга тўғри келмайдиган хато сиёсатни амалга оширдилар. Тор синфий қарашлар, большевикча ҳаддан ошиш, ур-йиқит, инқилобни четга ёйиш каби ҳаракатларнинг оқибати яққол сезилди.

Шу сабабдан бугун биз йиллар давомида аксинқилобий, реакцион ва миллатчилик деб баҳоланган «жадидлик», «пантуркизм» ва босмачилик ҳаракатлари каби зиддиятли ҳодисаларни холислик билан атрофлича қайта таҳлил қилишимиз керак, деб ҳисоблайман.²

И.А.КАРИМОВ

¹ Ушбу мақола тарих фанлари доктори, профессор Иброҳим Алимов билан ҳамкорликда ёзилган.

² Мужоҳид – арабча сўз бўлиб, жиҳод, яъни ғазовот урушининг иштирокчиси, демакдир. Туркистонда Октябрь тўнтаришидан кейинги йилларда мужоҳид сўзи Ватан озодлиги учун кураш иштирокчиси маъносида ишлатилган.

ОҚЛАБ БЎЛМАЙДИГАН ЖИНОЯТЛАР

Ҳақиқат эгилади, букилади, лекин синмайди, дейди халқимиз. Ўтмиш воқеалари ҳам тарихий ҳақиқатдир. Улар маълум даврларда турли сабаблар билан бирёқлама ёритилиши, нотўғри баҳоланиши мумкин, лекин ҳақиқат ҳақиқатлигича қолаверади ва бир кун сув остига чўккан гавҳардай юзага чиқади.

Ўзбек халқининг совет даври тарихи, шунингдек, бошқа даврлар тарихи ҳам нотўғри талқин қилинганлигини, тарихимизни янгидан ёзишимиз зарурлигини бугунги кунда қўпчилик тан оляпти. Тарихимизга умуминсоний қадриятлар нуқтаи назаридан эмас, балки синфий ёндашиш туфайли у бузиб кўрсатилди, тарихий ҳақиқат сохталаштирилди. Бунга Октябрь тўнтаришидан кейин бошланган миллий озодлик ҳаракати атайин халққа қарши, реакцион ҳаракат сифатида баҳоланганлиги яхши мисол бўла олади. Туркистон халқлари мустақиллиги, озодлиги учун курашган мужоҳидлар² қасддан босмачилар деб аталди.

Советларга, большевикларга қарши, мустақиллик учун курашганлар ўзларини мужоҳид деб номлаганликларини амир Олимхоннинг «Бухоро халқининг ҳасратли тарихи» (Тошкент, 1991 йил, «Нур» матбаа кичик корхонаси) китобини ўқиб билиш мумкин. Шунинг учун ҳам, бизнингча, бундан буён тарихий ҳақиқатни тиклаб, большевиклар атайин, ғаразгўйлик билан «босмачи» деб номлаган халоскорларимизни ўз номи билан «мужоҳид» деб атасак ўринли бўлади, деб ўйлаймиз.

Биз, ўзбек тарихчилари, шу пайтгача мужоҳидлар ҳаракатининг фақат камчиликларинигина кўриб, салбий баҳолаб келдик. Қизил Армия фаолиятини эса фақат ижобий баҳоладик – «ой»нинг қоронғи томони ҳам борлигини жамоатчиликдан атайин яшириб келдик. Мана, республикамиз мустақилликка эришиб, тарихимизни

холисона ёритиш, ҳақиқатни баралла айтиш имкониятига эга бўлдик. Эндиликда бу имкониятдан тўғри фойдаланишимиз керак.

Қуйида ихтиёрингизга ҳавола қилинаётган материаллар Қизил Армия тўғрисидаги ҳақиқатни тиклаш мақсадида Ўзбекистон жумҳурияти Марказий Давлат архивида олиб борган изланишларимиз натижасидир.

Биз матбуотда шу пайтгача эълон қилинган ҳужжатларда Қизил Армия қўшинларининг ўлкамиздаги фаолияти бир томонлама, ижобий томондан ёритилганлигини ҳисобга олиб, мазкур ҳужжатларда унинг илгари махфий ҳисобланган, ёритилмаган салбий ишларини – қонли ва қонсиз жиноятларини кўрсатишга ҳаракат қилдик.

Мазкур ҳужжатларнинг аҳамияти яна шундаки, улар жамиятдаги нотўғри жараёнларга қарши ўзининг ҳалол, ҳақ сўзи билан қарши турган олийжаноб кишилар ўша пайтда ҳам бўлганлигини исботлайди.

Қ.С.Отабоевнинг эълон қилинаётган маърузаси «Юность» ойномасининг 1990 йил 1-сонида Ю.Папоровнинг «Сахродаги оқ қуёш» мақоласида қисман босиб чиқарилган. Биз қайта эълон қилаётганлигимизнинг сабаби, биринчидан, Ю.Папоров Қизил Армия отрядларининг қишлоқлардаги тинч аҳолини қирганлиги, талаганлиги тўғрисидаги маълумотларни матндан тушириб қолдирган. Иккинчидан, матннинг эълон қилинган қисмида археография қоидаларига зид равишда айрим жумлалар таҳрир қилиб юборилган. Биз Қ.С.Отабоев маърузасини Ўзбекистон Республика Марказий Давлат архивида сақланаётган асл нусхасидан ўзбек тилига таржима қилдик.

Республикамиз мустақилликка эришгунга қадар ёзилган тарихий асарларда мужоҳидлар тинч аҳолига нисбатан зolimлик қилди, уларни қирди, мол-мулкини талади, деб кўп ёзилган. Тўғри, бундай ҳодисалар бўлган. Лекин ҳамма ерда, ҳамиша шундай бўлган, дейиш тўғри эмас.

Эълон қилинаётган ҳужжатлар шуни кўрсатадики, Қизил Армия отрядлари айбсиз, тинч қишлоқ меҳнаткашларини ўтакетган раҳмсизлик билан қийнаб, ёш-қари, аёл, эркак демай, айрим жойларда ёппасига отиб ўлдирганлар, талаганлар. Аҳвол шу даражага борганки, қишлоқ аҳолиси дўппи, чопон кийганлиги учун мужоҳид ҳисобланиб ёки уларга ёрдам берган ҳисобланиб, отиб ташланаверган.

Қизил Армия отрядлари жангчилари маҳаллий халқ – мусулмонларнинг урф-одатларини билишмас ва ислом динини, шариат қонун-қоидаларини назар-писанд қилишмас эди. Шу боисдан ҳам улар масжидларни Қизил Армия қисмларининг отхоналарига айлантирдилар, масжидларда намоз ўқиётган тинч аҳоли устига бомбалар ташладилар, қабристонларда тиловат қилаётган кишиларни отиб ўлдирдилар.

Шуни ҳам айтиш керакки, асосан, оврўпаликлардан ташкил топган ҳарбий отрядлар маҳаллий аҳолини отган ва талаган бўлса, бунинг учун рус, украин ёки бошқа халқларни айблаш адолатдан эмас. Ўша даврда Қизил Армия қўшинларининг оддий халққа нисбатан нотўғри хатти-ҳаракатлари фақат Туркистон ўлкасида эмас, балки чор империясининг барча ҳудудларида – Донда, Сибирда, Украинада ва бошқа жойларда ҳам юз берган. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун «Новый мир» ойномасининг 1988 йил 10-сонида эълон қилинган ёзувчи Владимир Короленконинг «Луначарскийга ёзилган хатлар»ини, «Аргументы и факты» ҳафталигининг 1992 йил 19-сонида эълон қилинган «Будённый от устида» мақоласини эслаш kifоя.

Буюк рус ёзувчиси Владимир Короленко 1920 йил август ойида Луначарскийга ёзган хатларида Украинадаги фуқаролар урушида «иккала томон шафқатсизликда ўзаро мусобақалашаётгани», хусусан, большевикларнинг бебошликлари ҳақида дарғазаб бўлиб ёзиб, «заиф овозимнинг кучи қанчага етса, сўнгги нафасим чиққун-

гача судсиз отишларга ва болаларни ўлдиришларга қарши норозилигимни тўхтатмайман», – деган эди.

Ўша пайтда Туркистонда ҳарбий отрядлар қилган номаъқулчиликлар буйруқни бажаришга мажбур бўлган оддий аскарларнинг эмас, балки уларга топшириқ берган давлат, партия, ҳарбий ташкилотларнинг ишидир. Ана шу ташкилотларнинг розилиги ва кўрсатмаси билан жазо отрядлари тузилди ва уларга «босмачи»лар жойлашган қишлоқларни бутун аҳолиси билан қириб ташлаш ва талаш буюрилди.

Эълон қилинаётган ҳужжатларда Қизил Армия қўшинлари сафидаги дашноқ отрядлари маҳаллий халқни раҳмсизларча қирганликлари ҳақида ҳам далиллар бор. Бундан арман халқи ўзбек халқини қирган экан, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Бу отрядлар ўз даврида Дашноқцутюн арман майда буржуазия партияси томонидан тузилган ва унинг топшириғини бажарган. Бу партиянинг Совет ҳокимиятига қарши хатти-ҳаракатлари жуда тез ошкор бўлиб қолди. 1919 йил май ойида Дашноқцутюн партиясининг Тошкентдаги ўлка қўмитаси тугатилиб, шу дашноқ отрядлари тарқатиб юборилди.

Аҳолини Қизил Армия томонидан талаш хилма-хил шаклларда амалга оширилди. Юқорида айтиб ўтилган ошкора талашдан ташқари, яширин талаш усуллари ҳам кенг қўлланилган. Қизил Армия отрядлари, қисмларида ўз-ўзини таъминлаш усули кенг жорий этилган. Ҳарбий қисмлар қишлоқларда бўлган вақтларида аҳолидан озиқ-овқат ва ем-хашак олиб, пул ўрнига тилхат бериб, баъзида уни ҳам бермай кетарди. Бундан ташқари, ҳарбий қисмлар аҳолидан от, эшак, туя ва арава каби транспорт воситаларини маълум муддатга олиб, кўпинча қайтариб беришмасди. Натижада деҳқонлар дала ишларини бажаришга қийналиб қолишарди.

Озиқ-овқат развёрткиси ҳам қишлоқ меҳнаткашларини талашнинг бир усули эди. Россияда бўлганидек, Туркистонда ҳам 1918–1920 йилларда ҳарбий комму-

низм сиёсати амалга оширилиши туфайли озиқ-овқат развёрткиси жорий қилиниб, ғалла ва бошқа маҳсулотлар деҳқон оиласига янги ҳосил йиғилгунга қадар етadиган миқдорда ва уруғлик учун қолдирилиб, ортиқчаси қизил аскарларга ва ишчиларга, деб тортиб олина бошланди. Деҳқонлардан тортиб олинган озиқ-овқат маҳсулотларига одатда ҳеч қандай ҳақ тўланмасди.

Жазо отрядлари томонидан аҳолининг қирилиши, қишлоқларнинг вайрон қилиниши, таланиши натижа-сида, шунингдек, Қизил Армия қисмлари ва мужоҳидлар отрядлари ўртасидаги жанглар оқибатида қишлоқ хўжалигига катта зиён етказилди, юзлаб қишлоқлар харобага айлантирилди, экин майдонлари йўқ қилинди, каналлар, ариқлар бузилди, иш ҳайвонлари ҳайдаб кетилди. Бунинг устига, қизил аскарлар ва мужоҳидлар ўртасидаги жанглар туфайли деҳқонларнинг қишлоқда турғун яшай олмаганлиги, қочиб юриши деҳқончилик билан шуғулланишга имкон бермасди. Россиядаги фуқаролар уруши туфайли иқтисодий алоқалар тўхтаб, Туркистон четдан ғалла олиш имкониятидан маҳрум этилди. Бундан ташқари, ўша йиллари қурғоқчилик бўлди. Натижада 1917–1922 йилларда Туркистонда очарчилик юз берди. Бу фожиа, айниқса, 1919 йил баҳорида кучайди. Туркистон аҳолиси 1917–22 йиллардаги қирғинлар, очарчилик ва қатағон натижасида бир миллионга камайди.

Қизил Армиянинг Туркистондаги ҳарбий ҳаракатларидан асосий мақсад – Совет ҳокимиятини мустақкамлашгина эмас, балки ўлкани аввалгидек Россиянинг мустамлакаси сифатида сақлаб қолиш, миллий-озодлик ҳаракатини бостириш эди. Айнан шунинг учун ҳам маъмурлар Туркистонда қулоқ бўлса ҳам русларни қуроллантирдилар, ерли аҳолига эса қурол бермадилар. Маҳаллий аҳоли томонидан мужоҳидларнинг қўллаб-қувватланишига, уларга озиқ-овқат, отларига ем-хашак берилишига кескин қарши чиқдилар. Бу масалада

озгина бўлса-да, шубҳали саналган қишлоқларга Қизил Армия раҳбарлари жазо отрядларини юбориб, мужоҳидлар билан жанг қилиш ўрнига, тинч аҳолини раҳмсизларча қириб, мол-мулкини таладилар. Улар шундай йўл билан маҳаллий аҳолини қўрқитиб, мужоҳидларга қарши қўймоқчи бўлдилар. Аммо бу қирғинлар натижа бермади. Мужоҳидлар, юнон афсонасидаги Ҳеракл ердан қувват олиб турганидек, халқдан мадад олиб турдилар.

Мужоҳидларнинг орзу-умидлари мана энди рўёбга чиқди. Ўзбекистон мустақилликка эришиб, халқимиз ўз тақдирини ўзи ҳал қилиш имконига эга бўлди.

ҚИЗИЛ АРМИЯ ЖАЗО ОТРЯДЛАРИНИНГ АНДИЖОН ШАҲРИ ВА УЕЗДИ ҚИШЛОҚЛАРИНИ ВАЙРОН ҚИЛГАНЛИГИ, ТИНЧ АҲОЛИНИ ҚИРГАНЛИГИ, АЁЛЛАРНИ ЗЎРЛАГАНЛИГИ ВА ТАЛОНЧИЛИКЛАРИ ТЎҒРИСИДА

*(Андижон шаҳар аҳолиси вакилларининг мусулмон
коммунистлар ташкилотларининг Туркистон ўлка
бюросига маърузаси. 1919 йил, апрель)*

Бизни Андижон шаҳрида яшайдиган меҳнаткаш мусулмон камбағаллар вакил қилишиб, Фарғонанинг ва хусусан, Андижон шаҳри, унинг уездлари барча мусулмон пролетариати бошидан кечираётган даҳшатларни жумҳуриятнинг марказий ҳукуматига ва Коммунистлар партиясининг Марказий Қўмитасига маълум қилишни топширди.

Бир пайтлар гуллаган бутун Фарғона меҳнаткашлари оҳ-фиғон чекишяпти. Ҳамма жойда қарийб бир хил ҳодиса, бир хил сабаб, бир хил натижа. Фарғона Эргаш, Мадаминбек, Маҳкам ва Холхўжа бошлиқ босмачи гуруҳлар маскани бўлиб қолди. Дастлаб унча катта гуруҳга эга бўлмаган, кейин эса оёққа туриб, уюшган босмачи тўдалар қилаётган қотилликларни ёзишга қалам ожизлик

қилади. Буржуа унсурлари қўшни давлатларга кетиб ёки руслар яшайдиган жойларга яқин ерларда яшириниб, Фарғонанинг бу кулфатидан у ёки бу йўсинда ўзларини сақладилар. Лекин меҳнаткаш камбағаллар, ўртаҳол деҳқонлар ва косиблар босмачилар ҳамда уларни таъқиб қилувчиларнинг қурбонига айландилар. Коммунист большевикларнинг мусулмон фракцияси майда босмачи гуруҳлар пайдо бўлганлиги натижасида юзага келган аҳвол жуда жиддий эканлигини бир неча марта кўрсатиб ўтган эди, лекин рус ўртоқлар етарли даражада хушёр ва эҳтиёткор бўлиб, мусулмон биродарларининг овозига қулоқ солмадилар ва кескин чоралар ўрнига, юзаки чоралар кўриб, кўзда тутилган жойларга қизил армиячиларнинг майда отрядларини юбориш билан чекландилар. Бу отрядларга бошчилик қилиш ва кўрсатма бериш вазифасини «дашноқчи» арманлар бажардилар.

Ўғриларни жазолаш учун юборилган нияти ёмон кишилар эса, уларни таъқиб қилиш, қурол-аслаҳа, ўқ-дори-ларини ва уясини йўқ қилиш ўрнига, қуролларини тинч аҳолига қарши қаратдилар. Шундай қилиб, меҳнаткаш мусулмон камбағалларни муҳофаза этиш учун юборилган жазо отрядлари, уларни талаб, бойий бошладилар. Бусиз ҳам кўрқиб қолган аҳолига нисбатан қилинган, ҳеч бир оқлаб бўлмайдиган шафқатсизликлар, уларни қаторасига отиш, уйларига ўт қўйиш, хотин-қизларни зўрлаш, гўдакларни ўлдириш – булар ҳаммаси йиғилиб, ранжитилган, ҳақоратланган, ночор аҳволга тушган, дарбадар ва оч камбағаллар миқдорини кўпайтириб юборди. Шу тўда «босмачи», «бўғмачи» деб ном олган ўғрилар томонига ўтиб, бу ишни бошқа йўли бўлмаганидан, иложсизликдан, ўзи истамаган ҳолда қилди.

Андижон уездида босмачи тўдалар янги пайдо бўлган пайтларда, биз юқори доираларга у ёки бу чораларни таклиф этдик, лекин ҳукумат тепасида турган рус ўртоқлар бизнинг турмуш тажрибамизни, маҳаллий аҳолининг ҳаётини, руҳиятини, дунёқарашини билишимиз-

ни инобатга олмай, таклифларимизни кўполлик билан инкор қилишди.

Арманлар томонидан гиж-гижланган рус ўртоқлар, айниқса, қизил армиячилар, йўлда учраган тўн кийиб, салла ўраган ҳар бир кишини ўғри деб билдилар. Мана шу ғалати ўхшатиш туфайли бир пайтлар меҳнат жўш урган ўнлаб обод қишлоқлар ва юзлаб уй-жойлар йўқ қилинди. Табиийки, жони омон қолган ва қочиб қутулган аҳоли босмачилар сафларини тўлдирди, гарчи босмачилар билан мулоқотда бўлиш ҳалол одам сифатида кадр-қимматларини ерга урса ҳам, шундай қилишди.

Очлик – холанг эмас, дейилади рус халқ мақолида. Албатта, оч, бошпанасидан, кўзининг оқу қораси бўлган оиласидан айрилган маҳаллий деҳқонлар, пролетар ишчилар, чоракорлар ўзларини босмачиларнинг қучоғига отиб, бошпана, иссиқ жойга эга бўламиз, қорнимиз тўяди, деб умид қилдилар. Қароқчилар сафини тўлдирганлар учун эшиклар ланг очиб қўйилганлиги сабаби тушунарли, албатта. Шундай қилиб, ҳозирги вақтда, Қизил Армия ўзининг сиёсий вазифаси даражасида эмаслиги, рус ўртоқларнинг лоқайдлиги оқибатида бутун Фарғона босмачилик ҳаракати деб аталган ўт ичида қолди.

Маҳаллий аҳоли бу ҳодисани сиёсий ҳодиса деб ҳисобламаяпти ва бу ҳаракатга сиёсий тус беришга зўр ҳаракат ва интилиш мавжудлигига қарамай, уни оддий сўз билан босмачилик деб атаяпти. Бу вазият эътиборга молик ва тарихан муҳимдир. Бу ҳаракатда халқ – оми, саводсиз, меҳнаткаш халқ қаҳрамонликни ҳам, озодлик ҳаракатига хос мардоналикни ҳам кўрмаяпти. Ҳозирча бахтимизга халқ кўзғолони эмас, босмачилик ҳаракати ҳисобланаяпти.

Руслар ва арманлар орасидаги ифвогарлар, бу босмачилик ҳаракатининг ўз маъноси бор, бу ишда барча мусулмон халқларнинг Совет ҳокимиятини ағдариб ташлаш истаклари кўриниб турибди, деб зўр бериб гап тарқатмоқдалар. Лекин бу маҳаллий камбағаллар ва меҳнаткашлар оммасига қарши қаратилган қабиҳ ифвогарликдир.

Сўзак, Ҳаққулобод, Пойтуқ, Жалолобод, Қўқон қишлоқ, Бозорқўрғон, Қашқар қишлоқ, Хайриобод каби ўнлаб қишлоқлар ва шаҳарлар тўплардан ўққа тутилиб, ўт қўйилиб, култепага айлантирилди. Мана, жазо отрядларининг қилган ишлари!

Даҳшатли равишда ўт қўйиш, хотин-қизларни қириш, бойларнинг данғиллама уйлари ва саройларини эмас, аксинча, камбағалларнинг гувалакдан қурилган кулбаларини вайрон қилиш босмачилар миқдорини камайтирдими? Йўқ, албатта. Тинч аҳолини қатағон қилиш мутлақо нотўғри иш эканлиги маълум бўлди.

Аксинча, босмачилар сафи ортганидан-ортиб боряпти. Ҳаёт шуни исботладики, босмачиларга қарши шу пайтгача олиб борилган кураш усули тўғри эмас, аксинча, инқилоб учун ҳалокатлидир. Демак, бошқа йўллар, бошқа усуллар, бошқа қуроллар билан курашиш керак.

Қишлоқ кишини отиш аҳолини ғазаблантиришдан бошқа натижа бермайди.

Шу боисдан, биз инқилобнинг буюк ғоялари йўлида, социализм интилаётган муқаддас идеаллар йўлида, ўз томонимиздан, жойларда воқеаларнинг пайдо бўлиши ва оқибатларини биладиган кишилар сифатида қуйидаги тадбирларни таклиф этишга бурчлимиз, деб ҳисоблаймиз. Бу тадбирлар ҳаётга оқилона жорий этилса, Совет ҳокимиятини мустаҳкамлайди, босмачилик ҳаракатини тубдан йўқотади.

Биз бу ерда босмачиларни қўлга тушириш қийинлигини, уларнинг кураш усуллари ва бошқаларни ёзиб, эзмалик қилиб ўтирмаймиз, фақат шуни таъкидлаб ўтамизки, бутун Фарғона уездлари, шаҳарлар бундан мустасно, босмачилар ёки уларнинг йўлбошчилари қўлидадир.

Ҳозир экиш-тикиш даври, меҳнаткаш, маъмур ҳаёт кечиришга ўрганган деҳқон эса, юзага келган вазият оқибатида бир жойдан иккинчи жойга кўчиб, дала ишлари учун қимматли бўлган вақтларини бой беряпти, унинг ерни шудгорлаш, экиш-тикиш учун имконияти йўқ, сабаби, унинг деҳқончилик қилиш учун зарур

асбоб-анжомлари, уловларини ёки босмачилар ёки жазо отрядлари тортиб олишган. Шу боисдан, унинг тинч меҳнат билан шуғулланиш имкониятидан фойдаланиш ва унга ёрдамга келиш керак. Бунинг учун эса ихтиёрий равишда қуроолларини топширадиган ва ўзининг қадрдон кулбасига қайтиб, тинч меҳнат билан шуғулланишни истайдиганларга умумий афв эълон қилиш керак. Афв эълон қилинганидан кейин ҳам ишонч қозона билиш, камбағалларни таъқиб этмай, уларга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш, қарз бериб, от-улов, асбоб-анжом, уруғликлар сотиб олишларига кўмаклашиш керак.

Бу хайрли ишдан мамнун бўлган маҳаллий камбағаллар ишчилар, деҳқонлар ҳукумати, пролетариат ҳукумати буржуазиядан нимаси билан фарқ қилишини билиб оладилар. Оми, саводсиз маҳаллий камбағаллардан биз шундай қилиб, меҳнаткашлар ҳукумати учун курашчиларни тарбиялаб етиштирамиз. Албатта, тўрт каллакесар: Эргаш, Холхўжа, Мадамин, Маҳкам қонундан ташқари, деб эълон қилинишлари керак. Лекин бу ерда ҳам уларни тутиб келтиришни талаб қилиш керак эмас. Улар ҳеч қачон боришмайди ва қилмишларига яраша жазоларини олишади.

Фарғонанинг маҳаллий халқи табиатан босқинчи эмас, балки тинчликни истайдиган меҳнаткашлар ва ҳозирча меҳнатга иштиёқини йўқотганича йўқ. Унинг бу фазилатидан билиб фойдаланиб, яшаши, тинч меҳнат билан шуғулланиши учун имконият яратиш керак.

Ҳозирги босмачилардан қуроолларини қабул қилиш учун қишлоқларга отрядлар юборилганда (афв эълон қилинганидан кейин, албатта), бу отрядлар таркибига алоҳида эътибор бериш керак, токи ифвогар кучлар улар орасига кириб олиб, яна ҳар икки томон учун ҳам фойдаси бўлмаган ишлар билан шуғулланмасинлар. Отрядга етарли миқдорда мусулмон фирқа аъзоларидан киришиш керак, токи улар ўзларининг яхши муомалалари билан қолоқ омманинг ишончини қозона билсинлар.

Фақат мана шу шартларга риоя этилса ва афв эълон қилинса, фойдаси бўлмаган, меҳнаткаш халқ ҳукумати вазифасига кирмайдиган ишларни тўхтатиш мумкин.

Биз, мусулмонлар орасидан чиққан коммунистлар, меҳнаткашларнинг фарзандлари мусулмон пролетариатлар бошидан кечирган кулфатларни ички изтиробсиз эслай олмаймиз ва содда, жафокаш камбағалларга ёрдам бериш истаги билан яшаб, ушбу маърузада баён қилинган фикрларимизни марказнинг алоҳида эътиборига ҳа-вола қиламиз.

Бизнинг фикримизча, албатта, билими камроқ бўлган мусулмон ўртоқларнинг фикрича, инқилоб меҳнаткашларнинг қонини тўкмаслиги, ўз қўлини меҳнат аҳлининг қони билан ювмаслиги керак, аксинча, меҳнаткашлар манфаатларини хушёрлик билан қўриқлаб, жиддий хато туфайли ўз ўрнини йўқотиб қўйган мусулмон биродарини бақувват қўллари билан ўт ичидан тортиб олиши лозим. Буни эса совуқ ва очлик йилида уларни тўла афв қилиш ва ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш йўли билан амалга ошириш мумкин.

Яшасин, меҳнаткаш камбағаллар диктатураси!

Битсин меҳнаткаш мусулмонларга ишончсизлик!

Холботиров, М.Алимов.

*(Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви,
36-фонд, 1-рўйхат, 15-иш, 131–134-бетлар.)*

ФАРҒОНАДА ДАШНОҚ ОТРЯДЛАРИНИ ҚУРОЛСИЗЛАНТИРИШ ТЎҒРИСИДА

*Туркистон АССР Советлари Марказий Ижроия Қўмитаси
Фавқулодда Комиссиясининг буйруғи. 1919 йил 26 май.*

Ички буржуазия ва халқаро буржуазияга қарши курашаётган Совет ҳокимияти жамиятнинг фақат пролетар ва меҳнаткаш қисмига таяниши мумкин.

Дашноқцутюн арман партияси, гарчи Совет ҳокимиятини қўллаб-қувватлашини маълум қилган бўлса ҳам, лекин ўзида аксарият аҳолининг буржуазия ва меҳнаткаш бўлмаган, пролетар инқилобини ихтиёрий ҳимоя қила олмайдиган қисмини бирлаштирган.

Ҳаёт тажрибаси натижасида биз шуни билдикки, инглиз қўшинлари Боку шаҳрини Дашноқцутюн партиясининг таклифи ва қўмаги билан эгаллашга муваффақ бўлдилар, душманларимизнинг Каспий ортидаги сафларида ҳам уларнинг вакиллари бор эди. Ниҳоят, Фарғонада қирғин отрядлари маҳаллий аҳолига нисбатан миллий мурасизликни намоён этишиб, Совет ҳокимиятига қарши ҳаракатга айланиб кетган кенг босмачилик ҳаракатининг кучайишига сезиларли даражада имкониёт туғдирдилар.

Туркистон Совет Жумҳурияти Марказий Ижроия Қўмитаси Фавқулудда Комиссияси Фарғона аҳолиси тинчлигини таъминлашга интилиб, Фарғона қўшинлари қўмондонига арман аҳолисига, Қизил Армия сафларига кирганлари бундан мустасно, ушбу буйруқ эълон қилинганидан кейин ўн соат давомида ўзларида бўлган қурооларни ҳам, ўқ-дориларни ҳам топширишни таклиф этишини буюради.

Бу вақт мобайнида қурооларни топширмаган ёки яширган кишилар жавобгарликка тортилиб, ҳарбий дала судига берилдилар.

Қурооларини топширганларнинг шахсий хавфсизлиги қолган барча фуқаролар билан умумий асосда Совет қўшинлари ва жумҳуриятнинг бошқа кучлари воситасида таъминланади.

*Туркистон АССР Марказий Ижроия Қўмитаси Фавқулудда Комиссияси (Турар Рисқулов.
«Инқилоб ва Туркистоннинг маҳаллий аҳолиси».
Тошкент, 1925 йил)*

БОСМАЧИЛИК ҲАРАКАТИДА ҚАТНАШГАН ФАРҒОНА МЕҲНАТКАШ АҲОЛИСИНИ АФВ ҚИЛИШ ТЎҒРИСИДА

*Туркистон АССР Марказий Ижроия Қўмитаси ва
Халқ Комиссарлари Кенгашининг*

БАЁНОТИ

1919 йил 9 июль.

...Туркистон жумҳурияти ҳукумати қатъиян баёнот беради:

1. Эргаш ва бошқа гуруҳларнинг босмачилик ҳаракатида қатнашган Фарғонанинг меҳнаткаш аҳолиси ўз душманлари – қулоқлар, бойлар ва чор режимининг маънавийлари томонидан чалғитилди, шу боисдан, улар ушбу баёнот асосида афв қилинадилар ва ўз уйларига қайтишлари, қуролларини топширишлари ва кечикмасдан тинч меҳнатларини давом эттиришлари керак.

2. Адашган ва босмачи гуруҳларида иштирок этган меҳнаткашлар ҳукумат томонидан жазоланишлари ва таъқиб қилинишлари мумкин эмас...

3. Шу билан бирга, Қизил Армия сафларида тўла тозалаш ўтказиб, ундаги ифвогар шахсларни қуролсизлантириш ва асосан, чинакам ишчиларни ва Коммунистик партия аъзоларини қуроллантириб, тинч аҳолига зўравонлик қилинишига қарши кескин чоралар кўриш керак.

4. Юқорида баён қилинган тадбирларни бажариш учун қуйидаги тартибда делегация юборилади:

Комиссарлар Кенгаши раиси Сорокин (у ўлка Қўмитаси номидан ҳам вакил саналади), миллий ишлар халқ комиссариати Турсунхўжаев, Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси раиси Рисқулов (у мусулмон коммунистлар ўлка Қўмитаси бюросидан ҳам вакил ҳисобланади) ва Марказий Ижроия Қўмита аъзоси Ҳ. Ҳусанбоев.

Бу делегация дарҳол Фарғона вилоятига жўнаб кетиб, зиммасига юклатилган вазифани бажариш учун дадил чоралар кўриши, ўз навбатида Фарғонанинг барча шаҳарларида митинглар ўтказиб ва Туркистоннинг марказий ҳукумати томонидан қўйилган қадамларни аҳолига тушунтириш учун баёнотлар тарқатиши керак.

Туркистон ҳукумати номидан:

Марказий Ижроия Қўмита раиси:

(Казаков).

Комиссарлар Кенгаши раиси:

(К.Сорокин).

Миллий ишлар бўйича комиссар:

(Турсунхўжаев).

Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси котиби:

(Теодорович).

«Известия» №113, 1919 йил, 13 май, Кўқон шаҳри.

ҚИЗИЛ АСКАРЛАРНИНГ ФАРҒОНА ҚИШЛОҚЛАРИ ТИНЧ АҲОЛИСИНИ АЗОБЛАБ ЎЛДИРГАНЛИГИ, ХОТИН-ҚИЗЛАРНИНГ НОМУСИГА ТЕККАНЛИГИ ТЎҒРИСИДА

(«Иштирокиюн» рўзномасининг ахбороти. 1919 йил, 1 июль)

Самарқандда чиқадиган «Меҳнаткашлар товуши» рафиқимизда қизил аскарлардан Ахтам Имиш Мирзо Афанди ушбу сарлавҳа ила ёзган мақоласида, Фарғона босмачилар ва қизил аскарлар орасида бўлган урушлар ҳақида жуда диққатга сазовор маълумотлар берадур. Тарихий бу воқеалар газетага кўп қайтлар қилиниб қолсин учун тубанда дарж этамиз. Мақола соҳиби ёзадир:

«Сарикўрғон билан Даштқишлоқ ўртасида аскаримиз истироҳат қилишга кўниб турганда душманлар туйқусдан ҳужум этдилар. Тўрт соат урушдан сўнг душман қочди. Биз икки пулемёт ва бошқа уруш олатлари (аслаҳалар) олдик. Шу жойда бир мингдан ортиқ одам

ўлдирилди. Буларнинг тўрт-беш юзи душман бўлса, қолгани тинч қишлоқ халқи эди. Қишлоқ ичи ва атрофи одам ўлиги ила тўлди.

Қизил аскарлар орасидаги хоинлар бечораларнинг молини талаш, хотин-қизларнинг номусини таҳқир этиш каби қабоҳатлар ила машғул бўлдилар. Ҳеч ким билан ҳисоблашмай, бойми, бечорами – ҳеч ажратмасдан ётқиздилар, таладилар, ўлдирдилар. Таассуфки, қизил аскарлар орасидаги баъзи мусулмонлар ҳам бундай қабоҳатларда руслар ва арманлардан қолишмадилар. Балки ортиқроқ иш кўрдилар. Хусусан, Хўқанд қўшинлари (Мулла Умар йигити бўлса керак) биринчилиқни қозондилар.

Риштон волостиға бораётганимизда йўлда қизил аскарлар орасидаги қора гуруҳлар ҳар кимнинг уйига кириб, бечора тинч ва гуноҳсиз халқнинг бор-йўғини талар эдилар, ҳеч бир қишлоқ таланмасдан, хотин-қизларнинг номуси таҳқир этилмасдан қолмади. Алҳосил, Қўқондан Риштонга боргунга қадар бутун қишлоқлар таланди, баъзилари ёндирилди. Бир кўрпа билан кетган солдатлар 4–5 кўрпа, чопон ва ипак каби нарсалар билан халта ва хуржунларини тўлдириб қайтдилар. Онгли синф мустасно.

Мана, бутун дунё ишчиларини қутқариш йўлида юрган инқилобчи аскарларнинг ичида қандай одамлар яшайдилар.

Бечора халқ ўлдирилди, таланди, бир парча нонга, бир чопонга зор бўлиб қолди. Энди халқ душманлари байрам этадилар. Мусулмонларнинг, фақир халқнинг моли билан арманларнинг киссаларини тўлдириб, мусулмон хотунларнинг охириги кийимлари билан фоҳишаларини кийинтирурлар ёки бирига юз баҳо билан яна шул мусулмонларга сотурлар. Шулни ҳақиқат ва шулни инсониятчилик?»

Бу мақолани кўчиргандан сўнг, Хўқандда чиққан «Халқ газетаси», ўз тарафидан ушбу сўзларни илова қиладир:

«Агарда биз ҳар бир хабар ва аҳдларга ишонсак, Фарғона фожиаларинда яна даҳшатли ва ваҳшатли хабарлар оламиз. Шунга кўра, Сариққўрғон воқеаларида хоинлардан бири одам ўлдиришдан зерикиб, охири улар барча халқни кўчанинг бир тарафига йиғиб ётқизганлар ва устидан от юргизган ва чопиб ўтган. Лекин от одамларни босмай, орада очиқ жойларга қадам қўйган ёки оёғини букиб сапчиб ўтиб кетган. Қайси бир одамларнинг бошини қиймалаб пичоқ билан чопганлар. Бу хил ваҳшатли хабарлар бениҳоя кўп, агарда рост бўлса, ишчилар ҳокимияти учун хоинларнинг яширган ғоят катта қора ишлари шулар бўлур.

Ҳўқанд фожиасидан бери Фарғонада бир неча шаҳар, қишлоқ куйди, бозор расталари кулга айланди, уруш вақтида эмас, уруш тамом бўлиб, душман қочгандан кейин ҳам ёндирилди. Ёнган-куйган жойлар ва моллар ишчи ва фақир халқнинг кундалик рўзгорини адо қилиб турган сармояси эди. Бойларники бўлса ҳам ҳукуматга, ҳам юртга керак ва лозим эди. Уруш ўзи шул хил мулкни қўлга олиш учун эди. Таажжубки, бундай ваҳшатлар ҳам, албатта, ҳукумат душманлари, аскар орасида яширинган хоинларнинг ишидур.

Юртга маъмур ва амалдор бўлган майда милиция, мингбоши каби одамларда ҳам ришва (пора), қўрқитиб мол олиш, ўзича контрибуция солиш ва ғайри-ғайри қабохатлар борки, бундан юқорироқ доираларнинг асло хабари бўлмайди. Ҳатто меҳнаткашлар жамиятига аъзо бўлган баъзи бировлар ҳам кимни қўрқитиб, охранага айтиб уйингни талатдираман, деб нарсалар олиб юрганлиги билиниб, танбеҳ айтилмишдир.

Мана, душманлар тарафидан ишланган бу ишлар, бу қабохатлар халқ кўзида, хусусан мусулмонларга, Советлар ҳукуматининг ўз иши, асосий қонун ва одати бўлиб кўринди ва кўринмоқда...

Ҳукумат барчадан кўра Туркистон ва Фарғонанинг шундай ҳолларига диққат этмаса, меҳнаткашлар итти-

фоқи умумий суратга кириб, халқ ҳокимияти чин маъноси билан халқники бўлиши қийин.

Хусусан, Фарғонанинг бугунги ўғрилари йўқотмоқда аввалги хатоларга йўл қолдирмаслик иложи қилинмаса, вой Фарғонанинг ҳолига!

ШАРҚИЙ БУХОРОДАГИ СИЁСИЙ АҲВОЛ, ҚИЗИЛ АРМИЯ ҚИСМЛАРИНИНГ АҲОЛИ МОЛ-МУЛКИНИ ТАЛАГАНЛИГИ ТЎҒРИСИДА

(БХССР Марказий Инқилоб Қўмитаси раиси А.Ориповнинг Шарқий Бухоро диктаторлик комиссияси раиси Э.Ҳакимов билан телефон орқали суҳбатидан. 1921 йил).

Мен, Ҳакимов Эшмуроднинг шахсий котиби унинг хатини узатаман (Унинг ўзи йўқлиги сабабли).

Лекин ҳар ҳолда ўртоқ Ориповнинг келишини менга маълум қилинса бўларди...

Шарқий Бухоронинг Шеробод, Қарши, Ғузор, Бойсун ва бошқа вилоят ва туманларининг вакиллари қатнашадиган қурултой чақириладиган бўлди. Қурултой ўтказиладиган жой қилиб Бойсун белгиланди. Шарқий Бухорода лозим бўлган тартибни ва тинчликни ўрнатмасдан, аҳолидан олинаётган озиқ-овқат, бошқа энг зарур буюмлар ва от-улов учун ҳақ тўланмасдан, шунингдек, қизил аскарлар ва бошқалар аҳолига нисбатан зўравонликлар, масалан, фуқароларга нисбатан бебошликлар қилиш, уларни талаш ва ҳақоратлаш ҳолларига чек қўймасдан аввал қурултой чақириш мақсадга мувофиқ эмас, деб ўйлайман.

...Шарқий Бухоронинг транспорти ҳам мана шундай аянчли аҳволда. Бу шу билан изоҳланадики, от-улов эгалари отлари, эшаклари, туяларини фойдаланишга берганликлари учун ҳақ олмаяптилар. Юк ташиш учун олинган туялар ва бошқа уй ҳайвонлари эгаларига ўз вақтида қайтарилмайди. Уларни дуч келган одам со-

тиб юборади ёки ўзиники қилиб олади ёки улар қаров-сизликдан оч қолиб ўлади. Шунинг учун от-улов топиш қийин, кўпинча зўравонлик билан тортиб олишга тўғри келади.

(Ўз.Ж.МДА. 48-фонд, 1-рўйхат, 66-иш, 235).

МИЛЛИЙ СИЁСАТИМИЗ ВА БОСМАЧИЛИК ҲАРАКАТИ

*(Туркистон АССР Марказий Ижроия Қўмитаси аъзоси
Қ.С.Отабоевнинг МИҚ сессияси мажлисидаги
маърузасидан. 1922 йил, 18 февраль).*

Ўртоқлар, босмачилик бизнинг Туркистондаги ва эҳтимолки, ҳатто бутун Шарқдаги ишимизга катта дашномдир. Агар шундай бўлмаса, босмачилик тўрт йил мобайнида тугаши у ёқда турсин, балки аксинча, у Фарғонада кенгайиб, бошқа вилоятларга ёйилди ва Самарқанд вилоятини, Сурхондарёнинг бир қисмини ва Туркменистон вилоятларини қамраб олди. Бу шу билан изоҳланадики, бизнинг тўрт йил мобайнида амалга оширган барча ишларимиз маҳаллий аҳоли орасида асрлар мобайнида шаклланган ҳаёт, турмуш тарзи, анъаналарига тўла зиддир. Бизнинг вазиятни ҳисобга ола билмаслигимиз ҳаммамиз учун умумий бўлган касалликдир. Бу касаллик у ёки бу даражада раҳбарлик ролини бажаришимизга тўғри келган бир қатор қўшни давлатларда бизни оғир мушкулотларга рўпара қилди.

Бизнинг Фарғонадаги хатоларимизни, ножўя ишларимизни ва айрим ўринларда эса, бемазагарчиликларимизни яққол кўрсатиш учун биз билан қўшни бўлган давлатлардаги ишларимизга қисқача тўхтаб, таъриф бериш зарур деб ўйлайман...

Агар биз ҳозир Хивани мисол келтирсак, бу ердаги ишимизни ҳам бошқа жойлардагидан кам бўлмаган ачинарли йўсинда барбод қилганлигимизни кўраимиз.

Сизлар биласизки, Октябрь инқилобидан кейин биз нима қилиб бўлса ҳам Хивани инқилоблаштиришга интилдик. Биз бу ердаги ҳаракатимизда илгариги хон даврида бош вазир бўлган Жунаидхонга дуч келдик.

Биз Хива хонлигининг пойтахти – Хива шаҳрини босиб олдик. Хива хонини қамадик, лекин Жунаидхонни узоқ вақт йўқ қилолмадик, агар бизга бахтли тасодиф ёрдам бермаса, йўқ қилишимиз даргумон эди. Жунаидхонга қарши курашга тасодифан туркманларнинг бошқа йўлбошчилари, айни Жунаидхонга қарши бўлган Ғуломали ва Қўшмамад деган шахслар жалб этилди. Натижада биз икки уруғнинг курашига эришдик, Жунаидхон эса, Ғуломали ва Қўшмамаднинг Қизил Армияга берган ёрдами туфайли жанговар қўшилма сифатида йўқ қилинди.

Лекин мана шу биринчи муваффақиятларимиздан кейин биз яна шу ерда, Хивада атрофдаги вазиятни билмаслигимизни ва ҳисобга олмаслигимизни, ҳайрон қоларли даражада сўқирлигимизни намоиш этаёпмиз.

Мен бу борада кўп тўхталмайман, балки Хивада икки халқ – ёмудлар ва ўзбеклар яшабини, улар қадимдан ўзаро, асосан, сув талашиш оқибатида бир-бирларига душман бўлиб келганликларини кўрсатиб ўтаман. Ўзбеклар ҳудудий жиҳатдан суғориш тармоқларининг бошини, кулоқ қисмларини эгаллаганлар, мавжуд сувнинг салмоқли қисмини олиш имкониятига эгалар, ёмудлар эса қуйи қисмларда жойлашганликлари натижасида оқова сувлардан фойдаланишга мажбурлар. Сувнинг бундай барабар тақсимланмаслиги доимий англашилмовчиликлар, жанжаллар тез-тез бўладиган қуролли тўқнашувларнинг битмас-туганмас манбаи бўлиб хизмат қилади. Бу душманчилик янги ташкил этилган ҳукуматга – Нозирлар Кенгашига ҳам ўтди.

Туркманлар ҳам, шу жумладан, Ғуломали, Қўшмамад ҳам кирган Нозирлар Кенгашида сўнггиларга қарши фитначилик бошланди. Уларни давлатга хиёнат қи-

лишда, давлат тўнтаришини тайёрлашда ва бошқаларда айблай бошладилар. Афсуски, ўша пайтда Хивада бўлган Федерациянинг мухтор вакиллари Шокиров ва Малишев шу фитнага ишондилар ва натижада Жунаидхонни йўқ қилишда бизга шундай катта хизмат қилган Ғуломали ва Қўшмамадни отряди билан тугатишга қарор қилинди. Уларни бутун кучлари билан тугатиш учун махфий йўсинда тез вақт ичида, гўёки Бухорога юриш тайёрланаётганлиги эълон қилинди ва барча йигитлари билан Хивага келиш таклиф этилди.

Менга бу иш тарихи билан ўзим аъзо бўлган Фавкулотда трибуналга берилган тергов материаллари асосида батафсил танишишга тўғри келди.

Қўшмамад ва Ғуломали ҳеч нарсадан шубҳа қилмай, Хивага келишди ва ўзларига кўрсатилган биноларга жойлашишди. Шу кеча Қўшмамадга бизнинг қизил армиячиларимиз тўсатдан ҳужум қилишиб, уни қамоққа олишди ва йигитларини қуролсизлантиришди. Қўшмамад қамалганидан кейин бир неча соат ўтгач, яқин ҳодимлари томонидан чопиб ташланди. Ғуломали қочди.

Ғуломали қочганлиги маълум бўлганидан кейин, уни қувадиган жазо отряди тузилиб, у ўз йўлидаги бир нечта қишлоқни йўқ қилиб юборди.

Ёмуд аҳолиси бундан хабардор бўлганида, улар ҳамма нарсани ташлаб, бировлари отда, бировлари туяда, ҳўкизда, пиёда хотинлари ва болаларини олиб, туркман вилояти томон қочишди ва сувсиз саҳрода минг километрлаб йўл босиб, Каспий денгизигача келишди ва Эронда тўхташди.

Бу воқеалар биз нақадар саводсиз эканлигимизни ва ижтимоий кучни ҳам, улар ўртасидаги нисбатни ҳам ҳисобга олишга қодир эмаслигимизни кўрсатади.

Булар натижасида қуйидагича аҳвол юзага келди:

- 1) жами ёмудлар хонавайрон бўлишди;
- 2) Жунаидхон бошчилигида бошланган босмачилик шу пайтгача давом этяпти;

3) бутун туркман аҳолиси ўртасида умумий норозилик кучайди.

Энди ўртоқлар, эътиборимизни Бухорога қаратайлик, бу ерда ҳам вазиятни тушунмаслик ҳолати яққол намоён бўлмоқда, бизга шундай аҳволда ишлашга тўғри келяпти. Биз икки йил муқаддам Қизил Армиямиз кучи билан қарийб бутун Бухорони эгалладик ва у ерни икки йил бошқарганимиздан кейин Анвар пошшодек кишиларнинг пайдо бўлиши учун қулай вазият юзага келяпти, Бухоронинг бутун аҳолиси Совет ҳокимиятига қарши бош кўтараяпти.

Мен бир неча кун муқаддам Бухорода бўлдим ва қисқа вақтда шуни аниқладимки, биз бу ерда ҳам нотўғри сиёсатимиз туфайли аҳолини ўзимизга қарши қилиб олибмиз.

Мисол тариқасида бир диққатга сазовор далилни келтираман: нотиклар Бухородаги инқилобнинг моҳиятини тушунтириб, эмишки, бизнинг инқилобимиз бошқа инқилоблардан шуниси билан фарқ қиладики, у нафақат амирга қарши, балки Худога қарши ҳам қаратилгандир, дейишибди. Бу гап «шариф» деб аталувчи Бухорода, дин энг чуқур илдиз отган, бутун турмуш тарзи диний асосга қўйилган ва аҳолиси энг диндор ва мутаассиб бўлган Бухорода айтилди ва табиийки, бутун аҳолини ўзларига қарши қилиб олишди.

Ҳозир Бухорода эълон қилинган ён беришлар туфайли, жумладан қози-калонлик тикланганлиги, вақфлар қайтарилганлиги ва бошқа бир қатор ён беришлар туфайли, аҳолининг кайфиятида маълум ўзгаришлар юз берди ва у босмачиликни тугатишда бевосита иштирок этаяпти, шубҳасиз, Бухорода босмачиларга қарши кураш ниҳоясига етади.

Эндиликда қўшни жумҳуриятлардаги ишимизга қисқача тўхтаб ўтиш керак, деб ўйлайман.

Фарғонага Совет ҳокимиятини темирйўл ишчилари олиб келишди, улар узоқ вақт маҳаллий аҳоли билан умумий тил топишолмай юришди. Фарғонада Совет

ҳокимияти пайдо бўлиши билан бир пайтда бир гуруҳ мусулмон зиёлилари уламолар билан биргаликда мусулмон жангчилари ва деҳқонларининг қурултойини чақирдилар. Шу қурултойда Туркистон Мухториятининг ҳукумати сайланди. У барча талончи ва ўғриларга афв эълон қилиб, уларни Фарғонада ташкил этилган миллий армия сафига қўшилишга даъват этди. Дарвоқе, ўғрилиги ва талончилиги учун чор ҳукумати томонидан каторгага жўнатилган ва инқилобдан кейин қайтиб келган Эргаш ҳам шу ёққа таклиф қилинди. У «қўрбоши» этиб тайинланди. Бунинг таржимаси Қўқон соқчиларининг бошлиғи, деган сўздир.

Бу бандани тугатиш учун Қўқонга ўртоқ Перфильев бошлиқ отряд юборилиб, у шаҳарни қамал қилишга киришди. Мухтор ҳукумат мурожаатнома эълон қилиб, барча мусулмонларни ислом динини, миллий озодликни ва Мухтор ҳукуматни ҳимоя қилиш учун миллий армия сафига қўшилишга чақирди. Ҳақиқатда ҳам яқин қишлоқлар бу мурожаатномани маъқуллашди ва Қўқонга кетмон, болта, ов милтиқлари ва бошқаларни кўтариб келишди. Жанг уч кун давом этди. Бу вақт давомида Мухтор ҳукумат йўқ бўлди, Эргаш ҳам кетди. Қўқон олинган пайтда шаҳарда унга ёрдамга келган қишлоқликлар қолишган эди. Ўшалар ҳаммадан кўп жабр кўришди.

Бизнинг отрядда фикри бузуқ кишилар анчагина эди, улар юзага келган вазиятни тезда ҳисобга олишди ва пул тўплашга аҳд қилишди. Хужум, асосан, савдо расталарига қаратилди. Барча маҳаллий савдогарлар отиб ташланди, уларнинг мулклари омборларга ва вагонларга ташиб кетилди, қолгани эса ёқиб юборилди. Аҳоли зўрланди, таланди, шаҳар эса вайрон қилинди.

Фарғона аҳолиси, бундай шафқатсизлик билан жазолашни кўриб, мухториятчиларнинг большевиклар чиндан ҳам талончи ва каллакесар, улар ҳеч нарсани тан олишмайди ва динга, худога қарши боришади, деган гапларига ишонишди...

Мухторият тугатилганидан кейин Совет ташкилотлари тузила бошланди. Советлар – Ишчи-Дехқон ва Қизил Армия Советлари деб атала бошланди, маҳаллий аҳоли орасида эса ишчилар йўқ эди ва совет аппаратлари маълум вақт маҳаллий аҳолидан ажралган ҳолда фаолият кўрсатди. Юзага келган аҳволдан бу пайтда қайтиб келишган, чор ҳукумати томонидан фронт ортидаги ишларга ёлланган маҳаллий ишчилар «қутқаришди».

Сизларга маълумки, маҳаллий аҳолининг 1916 йилда мардикорликка олиниши Самарқанд ва Ёттисув вилоятларида бир қатор қўзғолонларга сабаб бўлди. Фарғонада қўзғолон қилишмади ва аҳоли бу ташвишдан жуда эҳтиёткорлик билан пул бериб қутулиб қолди: у ўзига алоҳида солиқ солиб, тўпланган пулга қаланғи-қасанғиларни – қиморбозлар, киссавурлар, Фарғонада тўлиб-тошиб ётган ишсизларни ёллади. Улар фронтларда бир йил бўлганларидан кейин уйларига «ҳақиқий ишчилар» бўлиб қайтишди ва келган заҳотлари маҳаллий Советларга ишга жалб этилдилар. Фарғонада Совет ҳокимияти мана шундай вазиятда тузилди.

Бизнинг сиёсий ишларимиз у ерда қай йўсинда амалга оширилди? Бизнинг «Битсин эски дунё, битсин буржуазия!» шиоримиз тахминан қуйидаги тартибда ҳаётга жорий этила бошланди: «эски дунё» деганда биз масжидлар, мадрасаларни тушуниб, уларни ёпдик, қози, уламоларни қамадик, диний хурофотларга қарши кураш шунда ифодаландики, Совет ҳукумати вакиллари Марғилонда мусулмонлар учун муқаддас бўлган Қуръонни ёқишди, Андижондаги жоме масжиди казармага айлантирилиб, у ерда баччабозликлар қилинди.

Бизнинг отрядларимиз масжидларга ҳужум қилиб, Қуръон тиловат қилаётган эшонлар, уламолар устига бомбалар ташлашди. Натижада уламолар ва эшонларнинг ҳаммаси босмачилар томонига ўтиб кетишди.

Маҳаллий бойларни биз Оврўпа буржуазияси қатори баҳолаб, ҳибсга олиб, қамоққа тиқиб, маълум миқдорда

товон тўлаганидан кейин озодликка чиқардик. Бу ерда мен яна бир нарсани таъкидлаб ўтмоқчиман. Ленинга суиқасд Фарғонада бойларга нисбатан қатағонга сабаб бўлди. Уларни: «Сиз, аблаҳлар, Лениннинг жонига суиқасд қилдинглар» – деб қамай бошладилар... Синфий кураш шундай давом этди.

Бизнинг хўжалик ишларимизга келганда, мутлақ деҳқончилик ва майда хунармандчилик ўлкаси бўлган Фарғона «Коммуна» деб эълон қилинди. Бу борада маълум декрет мавжуд эди. Барча ер майдонлари, энг кичик майдонларгача давлат мулкига айлантирилди. Натижада кўчага чиқариб ташланган ишчиларнинг катта қисми бир бурда нонсиз қолишди.

Агар бунга инқилобнинг биринчи даврида пахта тозалаш заводларининг катта қисми беркитилганлигини қўшадиган бўлсак, у ҳолда шу нарса маълум бўладикки, Фарғонада ҳар жиҳатдан – сиёсий жиҳатдан ҳам, ташкилий жиҳатдан ҳам қийин аҳвол юзага келган эди. Табиийки, бу кадрларнинг ҳаммаси босмачиларга бориб қўшилишди.

Яна шуни айтиш керакки, биз бу тадбирлар билан бирга отларни олдик ва мажбурий меҳнатга жалб қилдик, одамларни Қизил Армияга чақирдик. Биз шу ишлар билан барабар ғалла монополиясини ва озиқ-овқат разёрткасини ўтказдик, натижада бутун аҳоли – бойлар ҳам, руҳонийлар ҳам, деҳқонлар ва хунармандлар ҳам, ҳамма ёппасига совет тузумига, совет тартибига қарши бош кўтарди ва босмачилар томонига ўтиб кетиб, дастлаб бу ҳаракатга соф босқинчиликка хос йўсин, ғоявий мазмун бахш этишди. Шуни ҳам айтиш керакки, 1919–1920 йилларда Фарғонада бандитизм эмас, босмачилик ҳам эмас, маълум халқ кўзғолони юз берди.

4 йил давомида биз ҳатто бу ҳаракатнинг қай йўсинда эканлигини ҳам билолмай, у кўзғолон бўлгани ҳолда, босмачилик деб юритдик. Босмачиликнинг таржимаси бандитизм демакдир ва уни бундай белгилаш мазкур

масалани ҳал этганда нотўғри ёндашувга олиб келди. Ва биз 4 йил мобайнида бу ҳаракатни ҳеч тугата олмадик.

Совет ҳукумати тобора кучайиб бораётган қўзғолонга дуч келганида, йирик шаҳарларда мустаҳкам ўрнашиб, унга қарши кураш олиб борди...

Дастлабки пайтда бизнинг Қизил Армия қисмлари ягона қўмондонлик остида бирлаштирилмаган эди ва ҳар бир шаҳар босмачиларга қарши мустақил кураш олиб борди. Қизил Армия отрядлари, асосан, маҳаллий аҳоли билан ҳеч бир боғлиқлиги бўлмаган ва ўзининг келиб чиқиши жиҳатидан унга душман бўлган кишилардан иборат эди. Арманлар тижоратчилар сифатида ўзларининг кундалик ҳаётида маҳаллий аҳоли билан рақобатлашиб келишган. Мана шу отрядлар у пайтда жуда кучли бўлган, бизнинг ҳар қандай отрядларимиз билан жанг қилиб, уларнинг сиқувига бардош бериб, аксарият ҳолларда аҳолининг қўллаб-қувватлаши билан ғолиб чиқиши мумкин бўлган босмачиларга қарши курашдилар.

Маҳаллий ходимлар, ниҳоят, ўсиб, фақат маҳаллий тинч аҳолини талаш ва зўрлик қилиш билан шуғулланган бу отрядларга қарши норозилик билдирадиган бўлгунларича бир неча йил ўтди. Бу отрядларнинг ҳаракатини таърифлаш учун мен икки-уч мисолга тўхталаман. Шулардан босмачиликка қарши кураш қандай олиб борилганлиги маълум бўлади...

Босмачиларга қарши бораётган бизнинг отрядимиз уларнинг отряди билан учрашди. Босмачилар мудофаа кураши олиб бориш учун Сўзак қишлоғига кетишди. Бизнинг отрядимиз қишлоқни ҳимоя қилиб, уни пулемётдан ўққа тутди. Тинч аҳоли қишлоқдан қочиб чиқиб дарё ўзанига яширинганда, уларнинг ҳаммаси пулемётдан ўққа тутилиб, битта қўймай қириб ташланди.

Сизларга шуни айтиш керакки, биз бир пайт босмачиликни милтиқ ва қилич воситасида йўқ қилишни ўйлаб, «босмачилик билан шикастланган» катта-ки-

чик қишлоқларни раҳмсизларча йўқ қилдик, оқибатда, аҳоли Совет ҳокимиятидан тобора узоқлаша бошлади, бутун Фарғонани босиб олганлигимиз ҳам бизга ёрдам бермади. Бир пайт Фарғонага 30 минг қўшин ташланди ва барча йирик қишлоқларни Қизил Армия гарнизонлари ишғол қилди. Аҳоли бизга душман бўлиб қолди, босмачилар гарнизонларимизни йўқ қила бошладилар, ниҳоят, биз қўшинларни қишлоқлардан олдик.

Айрим бригадаларни бутун водий бўйлаб ҳаракат қилдириб, Фарғонани тозалаш тартиби йўлга қўйилди – босмачилар улар орасидан панжа орасидан ўтгандай ўтиб кетаверишди. Кураш жараёнида босмачилар катта тажриба тўплашди, бизнинг хатоларимизни ҳисобга олишди, ажойиб разведкани йўлга қўйишди: бизнинг отрядларимиз ҳаракати уларга олдиндан маълум бўларди, ҳамisha вақтида чекинишарди ёки ҳужумга ўтганимизда биз билан жанг қилмай, учқур отларига миниб, қочиб қолишарди. Ёки отрядларимиз ҳаракати йўналишини билиб, дарҳол жанговар сафларини тарқатиб, қуролларини яширишарди ва бизнинг отрядларимизни тинч аҳолидай кутиб олишарди, озиқ-овқат келтириб беришарди ва отрядларимиз кетиши билан орқадан зарба беришарди. Кўпинча улар бизнинг отрядларимизни 20–30 чақиримгача таъқиб қилиб, ёнбошдан ўққа тутишарди, йўлларнинг икки томони буткул боғлардан иборат бўлгани учун уларни кўриб бўлмас эди.

Бу аҳвол қизил аскарлар кайфиятига жуда ёмон таъсир этарди ва улар фиғонлари кўкка чиқиб, кўпинча мутлақо тинч аҳолини қиришарди.

Булар натижасида қўмондонликда ва қизил аскарлар ўртасида аҳолининг ҳаммаси босмачи, деган фикр вужудга келган эди.

Жазолаш сиёсати ҳам худди шундай тушунча асосида амалга оширилди. Улар нисбатан узоқ вақт гаровга олиш усулидан фойдаланишди. Гаровга олинганлар шу қадар кўпайиб кетдики, бутун Фарғонада уларни қамаш

учун жой етишмай қолди. Гаровга олинганларни тўда-тўда қилиб отиш ҳам, босмачилик ҳаракатини тўхтата олмади.

Тез вақт ичида Фарғонада босмачилар билан алоқада шубҳа қилинмаган биронта ҳам мусулмон қолмади.

Ниҳоят, бизнинг жазолаш сиёсатимиз босмачиларга қарши курашнинг янги тизими билан тугади, бу барча босмачиларни ҳисобга ва рўйхатга олишдан иборат эди. Шу йўл билан ишлаган қўлланмага амал қилиб, фавқулодда комиссиянинг маҳаллий ташкилотлари маҳаллий аҳолини сўроқ қилиш орқали босмачиларни рўйхатдан ўтказишга киришдилар.

Сотқинлик қилганларни босмачилар сўйиб кетишини билган ревкомлар аслида йўқ одамларнинг номларини айтишарди. Бу рўйхатлар асосида босмачиларни ушлаш мутлақо кутилмаган муаммоларни юзага келтира бошлади, ҳеч қачон босмачи бўлиши мумкин бўлмаган кишиларни ушлашди.

Шундан кейин Туркистон fronti штаби томонидан армиямизни соғломлаштириш бўйича бир қатор йирик тадбирлар белгиланди. Дашноқчи отрядларни Фарғонадан катта қийинчилик билан олиб чиқиб кетишга эришилди. Армияда темир интизом ўрнатилди, шубҳали шахслар армиядан ҳайдалди, қўмондонлик ягона раҳбарлик остида бирлаштирилди. Шу билан бирга, партия томонидан аҳолини (босмачилар томонига ўтганларни) тинч меҳнатга даъват этувчи бир қатор сиёсий кампаниялар ўтказилди.

Айни пайтда узлуксиз ҳарбий ҳаракатлар натижа-сида тинкаси қуриган Фарғона аҳолиси вужудга келган аҳволдан қутулиш йўлини излашга киришди ва қўрбошиларга таъсир кўрсатиб, уларни Совет ҳокимияти томонига ўтишга ундай бошлади.

Ниҳоят, 1921 йил августда Фарғона босмачилари Туркистон Советларининг X қурултойига расман му-

рожаат қилиб, тинч музокара олиб бориш тўғрисида таклиф киритдилар, динга, хўжалик ва сиёсатга дахлдор бир қатор шартларни қўйдилар. Бу шартлар шариатни тан олишдан, масжидлар, мадрасалар ва мактабларни очишдан, вақфдан, диний бошқарувни қайта йўлга қўйишдан, эркин бозорга, деҳқончилик хўжалигига ва ҳунармадчилик ишлаб чиқаришига йўл беришдан ва босмачилар отрядларини Қизил Армия сафига қабул қилишдан иборат эди.

Музокараларда тинч аҳоли иштирок этди ва ҳеч шубҳасиз, бу талаблар айна вақтда халқ талаблари ҳам эди.

Биз ҳеч бир шартларга қўнмадик. Аслида, бу пайт биз учун энг қулай эди. Бу ерда биз аҳоли билан узил-кесил келишишимиз ва вилоятни тинчитиш борасида йирик муваффақиятларга эришишимиз мумкин эди. Тинч музокараларнинг билиб ва оқилона олиб борилиши, шубҳасиз, босмачилик сафларини анча парчалаб ташлаш имконини берар эди. Бу қисқа даврда икки воқеа содир бўлди. Биринчи навбатда нуфузли қўрбошилардан бири – Бойтуман таслим бўлди, таслим бўлганларни афв этиш тўғрисида буйруқ мавжудлигига қарамай, уни 40 йигити билан қўлга олиб, қамоққа тиқишди. Фарғонада Совет ҳокимияти томонига ўтган қўрбошиларнинг иккинчи гуруҳи хоинларча ушланиб, отиб ташланди.

Бу икки ҳодиса бутун аҳолини яна биздан бездирди, босмачилик эса янги куч билан аланга олди. Бироқ бу музокаралар биз учун самарасиз бўлиб қолмади. Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси кейинги ойларда бир қатор декретлар эълон қилиб, аҳоли талабларини ҳал қилди, ишимизда «сиёсий ён беришлар» номи билан янги йўналиш яратди: булар қозилар суди, вақфларнинг қайтарилиши, мадраса, мактабларнинг очилиши ва бошқалардир.

Бу сиёсий ён беришлар аҳолига хўжалик юритишнинг мўътадил шароитларига ўтиш имконини берган янги

иқтисодий сиёсат (НЭП) ўтказилиши билан бир пайтга тўғри келди. Булар ҳаммаси йиғилиб, омма кайфиятида Совет ҳокимияти томонига маълум ижобий ўзгаришни юзага келтирди. Шу пайтгача аслида босмачиларнинг ғоявий раҳбари бўлган Ҳожимат Эшон бошлиқ руҳонийлар секин-аста босмачилардан узоқлашишди. Аҳоли кўз ўнгида «муқаддас» ҳисобланган, муридлари бўлган Ҳожимат Эшоннинг қизиллар томонига ўтиши, уламо ва эшонлар қурултойи, шундан кейин Фарғона руҳонийлари томонидан бир қатор баёнотлар ва мурожаатномалар эълон қилиниши барча тинч аҳолига сергаклантирувчи таъсир кўрсатди. Бир пайтнинг ўзида Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси таслим бўлган қўрбошилар ва уларнинг йигитларини афв этиш тўғрисида декрет эълон қилиб, уларнинг шахсий хавфсизликлари ва мулкий дахлсизликлари тўла кафолатланди.

Аҳоли босмачиларнинг бошлиқларидан Совет ҳукуматига таслим бўлишини қатъий талаб қила бошлади. Шу асосда аҳоли билан босмачилар ораси кескин бузилиб, баъзи бир туманларда тинч аҳоли босмачиларни отиб ташлади ёки уларнинг тўдаларини йўқ қилиб ташлади. Кейинги юз берган жараёнлар босмачиларни таянч кучлардан маҳрум қилди, аҳоли уларни қўллаб-қувватлашдан бош тортди. Босмачилар мунтазам таълончилик билан шуғулланишга мажбур бўлишди. Тинч аҳоли вакиллари ўзларини босмачилардан муҳофазалашни қатъий талаб этиб, Совет ҳокимиятига мурожаат қила бошлади. Бизларга у ёки бу қишлоққа қизил аскарлар отрядларини гарнизон сифатида беришни сўраб оммавий талабномалар тушди, гарнизонларни озик-овқат билан таъминлашни қишлоқ аҳолиси ўз зиммасига ола бошлади. Қўмондонлик уларнинг талабларини қондиришга қодир эмасди. Гарнизонлар қўйилган қишлоқларда эса ҳарбийлар ўзларининг бебошликлари билан аҳо-

лини шундай безор қилдики, натижада улар устидан мунтазам шикоят қилишга мажбур бўлишди. Шуниси ҳам бор эдики, гарнизонларни у ёки бу қишлоқда узоқ қолдиришнинг иложи йўқ эди. Кўп ҳолларда улар ҳарбий топшириқни бажариш учун бир тумандан иккинчи туманга ташланар, натижада қишлоқлар ҳимоясиз қоларди. Қизил аскарлар кетиши билан қишлоқларга дарҳол босмачилар ҳужум қилишар ва барча нуфузли вакилларни сўйишарди. Бунинг оқибатида гарнизонлар қишлоқдан чиқиб кетиши билан, улар билан бирга, бутун аҳоли ҳам ўзининг барча мулклари ва экинларини тарк эта бошлади. Бу ҳол уларни оғир, иложсиз аҳволга солди, оч қолдирди. Бизнинг ёрдамимиздан ҳафсала-си пир бўлган аҳоли ҳукуматдан ўз-ўзини ҳимоя қилиш учун қурол беришни талаб қила бошлади. Афсуски, ҳарбий қўмондонлик босмачилар қўлига ўтиб кетишидан қўрқиб, қурол беришдан бош тортди. Аҳоли бу ҳўрликлар – босмачиларнинг талончиликларини, қатли омини, умумий вайронагарчилик ва ўз аҳволи яхшиланишидан умид йўқлигини тангри юборган жазо деб билди. Диний кайфият бутун Фарғонани чулғаб олди. Ҳажга бориш учун умумий ҳаракат бошланди.

Айрим шахслар, мусулмон гуруҳлар, кўпинча бутун-бутун қишлоқлар ўз хўжаликларини тугатиб, сўнгги игналаригача сотиб, ўз оилалари билан, фарзандларсиз олдиндан хотинларидан ажралиб, поездларга ўтириб, Маккага йўл ола бошлашди. Маккага кетиш ҳаракати шу даражада жиддий эдики, у Фарғонага катта хавф сола бошлади. Шундай вазиятда менинг раислигимда босмачиларга қарши кураш бўйича Алоҳида Комиссия таъсис этилиб, у 1922 йил 15 февралда Фарғонага келди.

Фарғонани биз қуйидаги аҳволда кўрдик. Бутун вилоят босмачилар қўлида эди. Қўқон шаҳри, Фарғона группаси штаби ва ҳарбий қисмларнинг анча салмоқли қисми жойлашган вилоят марказининг ярмигина бизники эди.

Қоронғи тушиши билан эски шаҳар босмачилар қўлига ўтар ва ўша томондан ёрдам сўраб қилинган дод-войлар эшитила бошларди. Эски шаҳар билан катта кўчалар жамланган янги шаҳарни битта кичик сой ажратиб турарди. Аммо у томондагилар эски шаҳардагиларга ёрдам бериш учун бирон-бир чора кўришмасди.

Қўмондон босмачиларни қўрқоқ бандитлар сифатида таърифлаб, улар эски шаҳарга ҳужум қилишганида босмачилар сойдан ўтишга журъат қилмасликларини билиб, мутлақо хотиржам ухлаши ҳақида гапирди. Ихтиёрида Фавқулудда Комиссия отряди бўлган алоҳида бўлим бошлиғи очиқ тан олиб: «Дод-вой қилганларга ёрдам бериш жуда хавфли, босмачилар ҳамиша пис-тирма қўйишади», – деди. Шаҳардан икки чақирим нарида, Афғонбоғ деган жойда босмачиларнинг олдинги постлари навбатчилик қилишарди ва уларни тугатишни ҳеч ким ўйламасди...

...Андижон шаҳри бундан ҳам оғирроқ аҳволда эди. Уезд ревкоми аъзолари, ҳеч бир муболағасиз, босмачиларнинг ўқлари остида ишлашарди, кечкурун соат 6 да ҳамма асосий кўчадан босмачилар билан отиша-отиша янги шаҳарга келишарди. Жалолобод шаҳри бугун-эрта таслим бўлиши кутилаётганди. Ўш шаҳри ташқи дунёдан мутлақо узиб қўйилган эди.

Биз вилоятни биринчи марта катта таваккал билан айланиб чиқдик. Горчаково бекатига келиб кетганимиздан кейин икки соат ўтгач, босмачилар ҳужум қилишди. Зарба бизга қаратилган эди, лекин кечикди.

Биз вилоятдаги аҳвол билан танишгач, шундай қатъий фикрга келдикки, аҳоли курашга жалб этилмагунча, Фарғонада босмачиликни ҳарбий тартибда тугатиб бўлмайди. Бизнинг фақат оврўпаликлардан иборат ҳарбий отрядларимиз босмачиларни топишолмасди. Жуда пухта тайёрланган ҳарбий зарбалар ҳамиша муваффақиятсиз тугарди ёки озгина ғалаба келтирарди. Ҳамма сир

босмачиларнинг тактикасида эди: пистирмадан туриб хужум қилишарди, ҳеч бетма-бет жанг қилишмасди, жойларни яхши билишарди, тезда тарқалиб, яхши отларда қочиб қолишарди. Айтайлик, масалан, бизнинг отрядимиз куппа-кундузи йўлда бораётиб, босмачиларнинг қаттиқ ўқ ёмғири остида қолишарди. Қизил аскарлар отишга тутинсалар, одатда, паранжи ёпиниб, хотиржам бораётган ўзбек аёлига ёки ишлаётган деҳқонга, нонвойга ёки масжид олдида ўтирган нуроний мўйсафидга ва бошқаларга дуч келишар эди. Улардан: «Бу ерда ҳозир отаётган босмачи қани?» – деб сўрасангиз, қўллари билан бир тарафни кўрсатишарди, лекин қизил аскарлар узоқлашмай, орқадан ўзларига қарата узилган ўқ товушини эшитишарди. Босмачи, шундай қилиб, турли-туман усуллардан фойдаланади ва ҳар қандай қизил аскар оппа-осон унинг ҳийласи қурбони бўлиши мумкин. Босмачиларнинг бу тактикаси тинч аҳолини бизнинг отрядларимиз зарбасига рўпара қилиб, анча қайғули натижалар бериши мумкинки, бу босмачиларга жуда қўл келади, негаки, ранжитилган аҳоли ҳамиша уларга мадад бўлиб хизмат қилади.

Бундай аҳволда, шубҳасиз, ушбу боши берк кўчадан чиқишнинг ягона йўли аҳолининг ўзини босмачиликка қарши курашга жалб этишдан иборат эди, чунки фақат аҳолигина уларнинг барча ўзига хос томонларини ҳисобга олиши, уларга мувофиқ кучларни қарши қўя билиши мумкин. Маҳаллий туб аҳолини курашга жалб этишни нафақат стратегик мулоҳазалар, балки сиёсий мақсадлар ҳам тақозо этар эди, наинки, русларга қарши, динни, миллатни ҳимоя қилиш баҳонасида пайдо бўлган босмачилик маҳаллий оммани жалб этиш билан ўзининг асосий моҳиятини йўқотардики, бу вилоятда тинчликни барқарор қилиш ишининг муҳим томонидир...

(ЎзЖ.МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 90-иш, 325–338-бетлар).

БУХОРО ХАЛҚ СОВЕТ ЖУМЎУРИЯТИ КАРКИ ТУМАНИДА ҚУМДАН ҚИШЛОҚЛАРИГА ҚАЙТА- ЁТГАН АҲОЛИГА НИСБАТАН ҚИЛИНАЁТГАН ЗЎРА- ВОНЛИКЛАР ТЎҒРИСИДА

*(Карки туманидаги Фавқулудда вакил Мукомиловнинг
Халқ Нозирлар Кенгашига телеграммаси, 1922 йил,
июнь).*

Карки туманида босмачилик тугагандан кейин халқ қони тобора кўпроқ тўкилмоқда. Басучастка томонидан бизнинг бўлимимиз буйруғига биноан қумдан қайтаётган аҳолини ўлдириш, талаш ва зўрлаш ҳоллари тобора кўпаймоқда. Менинг РСФСР консулига, Басучастка штабига заставадагилар қилмишларига чек қўйиш бўйича чоралар кўриш тўғрисида қилган илтимосларим ҳеч қандай натижа бермади. Шу боисдан ҳам, мен қумда турганлар заставалар олиб ташланмагунча жойларидан қимирлашмасин, деб аҳолига эълон қилдим. Ушбуни хабар қилиш билан шошилиш чоралар кўрилишини сўрайман. Сизларнинг кўрсатмаларингизни кутаман.

Фавқулудда вакил МУКОМИЛОВ.
(ЎзЖ.МДА. 48-фонд, 1-рўйхат, 60-иш, 303-бет).

АНДИЖОН ШАҲАР УЕЗДИ ҚИШЛОҚЛАРИДАГИ БЕБОШЛИКЛАР ТЎҒРИСИДА

*(«Қизил Ўзбекистон» рўзномаси мухбири Абдулхай
Тожининг ахборотидан. 1925 йил, июль).*

Биз Фарғонага юборилган тафтиш комиссиясига ёрдамчи ўлароқ, ташвиқот, тарғибот ишлари ва оврўпаликлардан бошқа мусулмон исми ила юрган кишиларнинг бир дона ўлсун кўзга кўринмаслиги диққатимизни жалб қилди. Бу аҳволни кўриб, ажабо, Андижон мусулмонлари қирилиб битиб, ноҳақ қонлари ниҳоясиз бир дарё

шаклини олганми, бу бечораларнинг ҳаммаси бу дунёдан охиратга сафар қилганми, деган ўйлар хаёлдан ўтиб, ихтиёрсиз оҳ тортиб, жонсиз каби қолурсиз.

Миллатчи арманлар ерли аҳолининг бирини қолдирмасдан йўқ қилмоқ учун, кўчаларда юргизмай, кўрсалар ёнларидан қиличларини суғуриб, ҳеч бир сўз, саволсиз, нарсасиз бошларини олур ёки ёнларига Шўролар ҳукуматига қарши ёзилган бир қоғозними ёки қурол-асбоблариданми солиб, тафтиш ила топиб олган бўлиб: «Мана бу ўғриларнинг одами (босмачи демоқчи) бўлиб, Шўролар ҳукуматига қарши экан, ёнидан Шўролар ҳукуматига қарши ёзилган қоғоз чиқди, ўғриларга қурол олиб бориб сотар экан», – деб тахдид қилиб, ҳисобсиз азоб ва жафолар ила қийнаб ўлдирурлар. Андижонда эски шаҳар ила янги шаҳар ўртаси ғўзапоядан қилинган истеҳком ила айрилган. Ҳар куни кечаси бўладиган ўғрилар хужумидан фақат янги шаҳаргина сақланиб, эски шаҳар учун ўғрилар кечаси тушганда фақат тўғри эски шаҳарга тушиб 4-номи ила эслатилган ишчиларни кўрганда ўлдириб, молларини талаб, қайтиб чиқиб кетар.

Кундузи эса миллатчи арманлар тушиб, большевик, меньшевиклигига, қари-ёшига қарамасдан кўзга кўринганини қиличлари ила чопиб, «ҳамма мусулмон бир мусулмонсизлар, ҳам ўғриларга тарафдорсиз», деб молларини талаб ҳаттоки, хотинларнинг номусига тегарлар. Демак, Андижоннинг эски шаҳарида кечаси ўғрилар, кундузи арманлар ҳоким бўлиб, миллатчи арманларнинг жабри ўғрилардан ҳам бир неча маротаба зиёддир.

Андижоннинг крепостида бир қанча милтиқлар бор бўлиб, бу милтиқларни крепостда қолдиргани кўрқиб, крепостдан ҳам мустаҳкамроқ «Силаев»нинг заводига олиб бориб қўйилган, бунда турувчи арман қоровуллари ўғрилар ила сўзлашиб, милтиқларни сотганлар. Кечаси ўғрилар келиб, милтиқларни аробаларга солиб олиб кетганлар. Эрталаб бўлганда, заводда милтиқларнинг йўқлиги эълон қилиниб: «Буни мусулмонлар олурлар,

улардан бошқа ҳеч ким олмас. Мусулмонлар олурлар, тафтиш қилмоқ керак», – дерлар. Отрядлардагилар эски шаҳарга тушиб, турли уйларга кириб, баҳона ила молларини талаб, хотинларнинг номусларига тегиб, бир қанчаларини ўлдирганлар. Қайси уйга қулоқ солинса, оҳ-фиғон келар, фавқулодда мудҳиш аҳволни тасаввур қилганда инсон боласининг кўзларидан беихтиёр ёшлар оқар. Масалан, бир вақт эски шаҳарда мусулмонлардан икки юзга қадар кишиларни тутиб олиб: «Фалон жойда ўғрилар бор, бориб урушиб, ўғриларни қувламоқ керак, шунинг учун сиз бизга окоп қазиб берингиз, хизмат ҳақи берамиз», – деб мажбуран бир жойга олиб бориб, ҳандақ қаздиргандан сўнг бошларини олиб, ўзларини қазилган ҳандаққа кўмиб қайтиб келганлар.

Бир вақтда бир қишлоқ ўғрилар тарафидан олиниб, буларни ҳайдамоқ учун арманлар чиққанда, ўғрилар қишлоқни ташлаб қочганлар. Қишлоқ мусулмонлари арманларни кўргандан сўнг, турли ёққа тарқаша бошлаганда, арманлар: «Қўрқмангиз, биз зарар етказмаймиз», – дея алдаб, икки мингга яқин қишлоқ аҳолисини бир ерга йиғиб, буларга қарши ўт очиб, бечора софдил мусулмонларни қириб тугатганлар. Андижоннинг эски шаҳарлари хароб бўлган, шекилли, қишлоқлари ҳам вайрон бир ҳолга келган. Хусусан, Бозорқўрғон, Хўқанд қишлоқ, Сўзак, Избоскан, Чувала исмли қишлоқлар қабристон ҳолига келган. Ҳар қайси жойга бошлиқ миллатчи арманлардангина қўйилган.

Хулоса, миллатчи арманларнинг мусулмонларга қилган зулми, ваҳшатларининг ҳисоби йўқдир. Мусулмонларнинг кўплари арманларнинг бундай ваҳшатидан кўрқиб, ўзларини сақламоқ учун мол-мулкларидан кечиб қишлоқларига чиқиб кетганлари, уйларига кириб ётганлари, ҳаттоки, Шўролар ҳукуматининг ҳақиқий программасини билмасдан, арманларнинг қилган ваҳшатларини кўриб, коммунистик ваҳшийликдан иборат экан, дея ўғриларнинг ёнига бориб қўшилиб, фидойи

бир суратда ҳукуматга қарши ишлаб турганлари маълум бўлди.

Комиссарлар келганини эшитиб, атрофга қочган одамлар чиқа бошладилар ва вайроналарда йиғила бошладилар. Комиссарлар тарафидан масжидда катта митинг қилинди. Қизиллар ваҳшатидан қўрқиб, юрак олдириб қўйган бечора халқ ичидан митингга ишонмасдан, қўрқиб келмаганлари ҳам кўп бўлди. Комиссарлар, дружиначилар музика ила митингга тушиб, стол ёнига ўтирган вақтда бир қанча минг аҳоли йиғилган эди. Халқ ичидан бир қанча аризачи кишилар кўзларидан қонли ёшларини оқизган ҳолда, қўлларида аризаларини олиб келиб, топшира бошладилар. Қайси аризани ўқима, буларнинг ичида хотини, бирининг укаси, бирининг акаси ваҳшиёна тарзида ўлдирилганлиги баён қилинган эди. Бугунги издиҳом митинг эмас, балки бир қиёмат ҳолини олди. Ҳар тарафда йиғи овози!.. Митингда комиссарлар ўзларининг қандай ҳуқуқ ила келганларини, эски ҳукуматнинг жабр-зулмидан қутулиб, Шўролар ҳукуматининг бошига ёмон хоин кишилар ўлтириб, Шўролар ҳукуматидан мусулмонларнинг фойдаланмаганликларини, бунга сабаб фақат ҳукумат бошида ўтирган миллатчилар эканлигини, шунинг учун ўғриларга бориб қўшилган кишиларга ҳукумат тарафидан афву умумий эълон қилинганлигини, бу кишилар қайтиб келганларида ҳеч ким тарафидан зарар берилмаслигини, ҳаттоки уй-жойларидан айрилган кишиларга ҳукумат ёрдам қилдирганини ва коммунистик программасининг нимадан иборат эканлигини баён этилди. Халқнинг ичидан ҳам бир қанчаси кўрган-кечирган қийин аҳволларини сўйлаганларидан сўнг комиссарлар бундан сўнг Туркистонда, ҳаттоки ер юзида хоинларга йўл йўқлигини, бунга ҳукуматнинг қатъий киришганини баён этдилар. Ишчиларнинг тезда ишга киришиб, ишларни ўз қўлларига олмоқлари кераклигини, ҳукуматга қарши чиққан

кишиларни ва тор миллатчиларни йўқ қилмоқ кераклигини, ўғрилик замони ўтиб, тинчлик замони келганини билдириб, ҳукумат тарафидан чиқарилган афву умумийни келган, эшитган халққа тушунтирилмоғини талаб қилиниб, митинг тамом бўлди. Комиссарларнинг таъсирли сўзларини эшитгандан кейин халқнинг руҳи кўтарилиб, ўзида ҳурлик ҳис қила бошлади. Тор миллатчилар томонидан қўйилган кишиларнинг ҳаммаси деярлик қамалиб, ишларини тафтиш қилиб турмоқ учун «ревтрибунал» сайланиб, раисликка Марказий Қўмита аъзоси Ҳаққул афанди Ҳусанбоев тайин қилинди...

ҚЎҚОН МУХТОРИЯТИНИНГ ТУГАТИЛИШИ, ФАРҒОНАДА БОСМАЧИЛИК ҲАРАКАТИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА КУЧАЙИШИ ТЎҒРИСИДА

*(Турар Рискуловнинг «Инқилоб ва Туркистоннинг
махаллий аҳолиси» китобидан)*

Бу ерда бир-икки оғиз босмачилик тўғрисида, бу ҳаракатнинг биринчилари, айтиш мумкинки, кашшофлари ҳақида тўхтаб ўтиш керак. Инқилоб бошланиши билан чор ҳукумати даврида ўғрилик қилганлиги, одам ўлдирганлиги учун сургун қилинган кимса Фарғонага қайтиб келди. У келиши билан кичик шайка тузди ва касбини давом эттира бошлади. Шуни аниқ айтиш мумкинки, Қўқон мухторияти тузилгунга қадар Эргаш Фарғонада ягона эди.

Қўқон мухториятчилари ҳукумат тузганларида биринчи навбатда ҳарбий куч ташкил этишдан манфаатдор эдилар. Шу мақсадда улар ўғриларга кенг афв эълон қилиб, уларни янги ташкил этилган гвардияга таклиф этдилар. Шулар қаторида Эргашни ҳам шайкаси билан таклиф этишди ва уни Қўқон шаҳрига қўрбоши қилиб тайинлашди.

Перфильев дашноқлардан иборат бўлган отряди билан Қўқонни қамал қилганида, мухториятчилар ғалаба-

ни таъминлаш учун тантанали суръатда Эргашни «олий бош қўмондон» деб эълон қилдилар, унга яшил байроқ топшириб, мамлакатни «большевиклар босқинидан» ҳимоя этишни илтимос қилишди ва алоҳида чопарлар орқали мурожаатнома тарқатиб, гўёки большевиклар халқдан инқилоб туҳфа қилган озодликни тортиб олишяпти, деб тушунтиришди, маҳаллий аҳолини миллий озодликни, динни ва бошқаларни ҳимоя қилишга чақиришди.

Тарғибот Қўқонга яқин туманларда муваффақиятли бўлди. Аҳоли кетмон билан қуролланиб, «большевиклар» қамал қилган Қўқонга шошилишди ва бутун шаҳарни тўлдиришди. Жанг икки кун давом этди. Жанг мобайнида «большевиклар» қуролининг тактик жиҳатдан устунлиги боис, натижаси олдиндан маълум бўлиб қолгач, барча мухториятчилар қочишди, жанг охирида Эргаш ҳам қочди, шаҳарда фақат кетмон ва болға кўтарган, воқеадан ҳаммадан кам хабардор бўлган кишилар қолишди. Асосан, шу кишилар жабрланишди.

Қўзғолонни бостириш васвасасида тўққиз кун мобайнида Қўқонда ҳар хил талончиликлар бўлди. Ўз фойдаларини кўп ўйлайдиган дашноқлар дарҳол «пулдор» бўлиб олишга аҳд қилишди ва шаҳар яхшилаб «тозаланди». Бизнинг замонда мўъжиза бўлмайди, лекин инқилоб шаклланган бу фикрни ҳар қадамда суриб ташлайди. Жумладан, Қўқонга дашноқлар келишганидан кейин барча арманлар – баққоллар, виночилар, сартарошлар, қассоблар ва савдонинг бошқа соҳаларида ишлайдиганларнинг ҳаммаси ашаддий «инқилобчи» бўлиб олишди ва отрядга қўшилиб, шаҳарни тор-мор қилишга киришишди. Барча магазинлар вайрон қилинди, олиб кетиш мумкин бўлган нарсаларнинг ҳаммаси олиб кетилиб, қолганларига ўт қўйилди, оммавий қотилликлар рўй берди. Бу воқеалардан кейин халқ мухториятчиларнинг «большевиклар» зўравон, худосиз, мусулмонларнинг душмани, деган гапларига ишондилар.

Бироқ босмачилар тинчишмади. Улар Андижонга анча муваффақиятли ҳужум қилишиб, 70 та милтиқ ва бир неча минг патронни олиб кетишди. Дашноқлардан иборат гарнизон бу ёвузликда бутун эски шаҳар халқини айбдор, деб билди. Гарнизон қўшинлари митингга чақирилиб, унда тинтув ўтказишга қарор қилинди. Бир ҳафта тинтув ўтказиб, шаҳарни талашди, қотилликлар қилишди, кўпчиликни зўрлашди. Мана шу тинтувдан кейин кўпчилик аҳоли босмачилар турган жойларга кетиб қолди.

Бунга жавобан бир неча кундан кейин кетган дашноқларнинг 170 кишилик отряди босмачилар ва аҳоли томонидан ўраб олинди ва битта ҳам қўймай қириб ташланди.

Аҳоли босмачиларни қўллаб-қувватлашда, уларга ҳамдардлик билдиришда айблана бошланди. 170 дашноқ ўлдирилганига жавобан Салаев бошлиқ 250 кишилик отряд тузилиб, Қўқон қишлоққа ҳужум қилиб, уни култепага айлантирди. Қишлоқнинг қочган аҳолиси 20 чақиримгача таъқиб қилиниб, битта қўймай қириб ташланди. Бошқа отряд босмачилар билан Сўзак қишлоғида учрашди, босмачилар қишлоққа яширинишди. Сўзак қуршаб олиниб, ўққа тутилди. Аҳоли қишлоқни тарк этиб, дарё ўзанига яширинди. Шу ерда уларни пулемётдан ўққа тутиб, битта қўймай қириб ташлашди. Кейин бу ердаги жасадлар бир ой мобайнида итларга ем бўлди.

**КОНОВАЛОВ КОМАНДИРЛИГИДАГИ ҚИЗИЛ
АСКАРЛАР ОТРЯДИ ВА НИКОЛЬСКИЙ
ПОСЁЛКАСИНING ҚУРОЛЛАНГАН ДЕХҚОНЛАРИ
БОЗОРҚҶҮРҒОН ҚИШЛОҒИ АҲОЛИСИНИ ЁППАСИГА
ҚИРГАНЛИГИ ТЎҒРИСИДА**

*(Турар Рискуловнинг «Инқилоб ва Туркистоннинг
махаллий аҳолиси» китобидан).*

Коновалов бошчилик қилган учинчи отряд Бозорқўрғонга қараб йўл олди, маълумот бўйича шу ерда

босмачиларга дуч келишлари керак эди; йўлда бу отряд ўзининг ҳаракати душманга маълум бўлмаслигини кафолатлайдиган чоралар кўришга ҳаракат қилди (бошқа ҳужжатда айтилишича, йўлда ким учраса, ҳаммани битта қўймай отиб кетаверишган – наشريёт). Бозоркўрғон қишлоғи яқинида улар ҳақиқатда босмачилар билан учрашишди. Бир кун жанг бўлганидан кейин, босмачилар сездирмай қочиб қолишди. Коновалов Бозоркўрғондан жўнаб кетаётиб, руслар яшайдиган қўшни посёлка (Никольский) аҳолисига Бозоркўрғонни босмачилардан тозалашни топширди. Никольский посёлкаси қулоқлари Бозоркўрғонни 23 кун мобайнида босмачилардан «тозалашди». Аввал қишлоқни талашди, кейин одамларни ўлдиришди, охирида эса танламай, ҳаммани бир чеккадан отишди. Эркакларни босмачиларни қўллаб-қувватлаганликлари учун, болаларни эса бир неча йилдан кейин босмачи бўлиши мумкинлиги учун қатл қилишди. Улар бу ишларни уч марта тўхтатишди ва қочган аҳоли тўпланганда қайта ҳужум қилиб, яна ва яна қиришди. Ниҳоят, ҳалок бўлиб, жасадлари сасиб, атрофга бадбўй ҳид тарқатаётганларни кўмиш учун аҳолини таклиф қилишди. Тўпланган аҳоли ўликларни йиғиб, диний расм-русумни адо этишаётганда (қабрлар ёнида ўтириб Қуръон ўқишаётганда), деҳқонлар яна ҳужум қилишди ва милтиқлардан ўқ ёғдириб, ҳаммани ўлдиришди. Айтиш мумкинки, Бозоркўрғон воқеаси деҳқонларнинг қўмондонлик олдидаги мавқеларини ошириб юборди. Барча деҳқонлар қуроллантирилди. Жалолободда деҳқонлар армияси штаби тузилди. Фарғонада ҳам шундай қилина бошланди, натижада Еттисувда 1916 йилда бўлган ҳодиса юз берди (деҳқонлар Жалолободда Совет Ҳокимиятига қарши исён кўтаришди). Дашноқлар, қулоқлар ва ношуд совет арбобларининг бундай хатти-ҳаракатлари, бу ҳақда яна кўплаб мисоллар келтириш мумкин, албатта, босмачилар сафини ўстирди.

ТИРИК ГУВОҲЛАР СЎЗИ

Абдуваҳоб Каримов, Андижон вилояти, Қўрғонтепа туманидаги Султонобод қишлоғида яшайди, 92 ёшда

– 1919-20 йилларда³ Султонобод қишлоғининг атрофига қўрбошилар йигитлари билан жойлашиб олишганди. Чунки қишлоғимиз Қорадарё ва Хонтоғ адирлари билан туташлиги босмачиларнинг яшириниши ва жанг қилишлари учун қулай бўлиб, Саид қўрбоши, Йўлдош қўрбоши йигитларини қишлоқда деярли ҳар куни кўриш мумкин эди.

Қишлоғимизга қизил аскарлар биринчи марта келишганда 18-19 ёшлардаги йигитча эдим. Улар поездда келишиб, қишлоғимизнинг ёнбошида тўхташган. Шу пайт Йўлдош қўрбошининг йигитлари вагонда турган³ 20-йиллардаги фуқаролар уруши тирик гувоҳларининг эсдаликлари 1992 йилда ёзиб олинган. (*Муаллиф*). Аскарларга қарата ўқ узди. Қизил аскарлардан уч-тўрттаси қулади. Шундан кейин қўрбоши йигитлари қишлоқ оралаб чекинди. Қизил аскарлар қишлоққа келиб, тўғри келган эркак кишини отиб, чопиб кетаверишди.

Қизил аскарлар қирғинни ҳозир биз яшайдиган Қизилоёқ маҳалласидан бошлашди. Шу куни 70 киши ўлдирилди. Маҳалладаги деярли ҳамма уйда аза бўлди. Бироқ одамлар товуш чиқариб йиғлагани ҳам қўрқишарди. Тунда бутун қишлоқни қандайдир қўнғиллашга ўхшаган нидолар тутиб кетди.

Қизил аскарлар тинч аҳолининг оёғига арқон боғлаб, отга судратганларини ўз кўзим билан кўрганман. Улар келишганда биз 17 нафар ўсмир мактабда сабоқ олаётган эдик. Аскарлар мактабга кириб, домламизни отиб ташлашди. Биз талабалар турли томонга қочиб кетдик. Қўрбоши йигитлари Андижонсойдан кечиб, нариги томонга ўтиб олишган экан. Қизил аскарлар уларни таъқиб қилишди, аммо дарёдан ўтишга журъат этишмади. Шу жойда отишма бўлиб, қизил аскарлардан анчагинаси ҳалок бўлди.

Кечки пайт қизил аскарлар ҳарбий эшелонга қайтишди. Шу вақтда қўшни Хонобод қишлоғида ҳосил йиғим-теримига тушиш олдидан сайил бўлаётганди. Қизил аскарлар дурбиндан қараб, сайил қилаётган тинч аҳолини босмачи деб ўйлаб, уларни тўплардан ўққа тутишди. Сайилга чиққанлардан анчагинаси ҳалок бўлди, тирик қолганлари қочиб қутулишди.

Шу куни қўшнимиз Жўрабой аканинг ўғли Абдусалим ўроқчиларга овқат олиб кетаётганда йўлда уни қизил аскарлар отиб ўлдиришди.

Ҳошимбек Нишонбеков, Андижон вилояти Қўрғонтепа туманидаги Султонобод қишлоғида яшайди, 80 ёшда, нафақахўр.

– Қишлоғимиз тарихи билан қизиқаман. Сабаби, отам Қосимбек Нишонбеков инқилобдан кейин қишлоғимизда тўртинчиларнинг¹ бошлиғи бўлган. Отам менга тарихга оид кўпгина ҳужжатларни қолдирган. Ана шу

ҳужжатларга асосланиб, айта оламанки, 1919 йилнинг август ойида Қизил Армия қисмлари ҳарбий эшелонда Жалолободга ўтиб кетишаётганда, кўприк устида босмачилар уларнинг йўлини тўсган. Ўртада отишма бошланиб, босмачилар қишлоққа чекинган.

Шундан сўнг қизил аскарлар қишлоққа бостириб киришиб, босмачи қолиб, тинч аҳолини қиличдан ўтказа бошлашган. Маълумотларга кўра, ўша куни қишлоқда 70 киши ўлдирилган. Яна 120 кишини йиғиб, бозор майдонига олиб чиқиб отишга тайёргарлик кўрилаётганда дадам етиб келиб, қизил аскарларга бу кишиларнинг ҳеч қандай айблари йўқлигини тушунтирганлар. Шундан кейин улар қўйиб юборилди.

1920 йилнинг ёзида эса Султонободга татар отряди келди. Бу отряд ҳарбий эшелонда Жалолобод шаҳрига армия учун хашак йиққани ўтиб кетаётганида, яна босмачилар томонидан ҳужум қилиниб, татар отряди ҳам қишлоққа кириб, тинч аҳолини қиришга ҳаракат қилган. Қишлоқнинг у жой-бу жойида гуноҳсиз кишилар

чопилган ҳам. Лекин қирғин тўртинчилар томонидан тўхтатиб қолинган.

Босмачилар Қизил Армия аскарларини адирнинг ичига ҳужум қилиб боришга чорлаган. Лекин қизил аскарлар ҳарбий эшелондан узоқлашиш хавfli эканлигини билишиб, адирлар орасига боришга журъат қилишмаган.

¹ Тўртинчи – большевикларнинг иккинчи номи. Чор Россияси пайтида Думага сайланган большевик депутатлар тўртинчи рақам бўйича рўйхатга киритилганлари боис, шундай ном олганлар.

СУРГУН

Ёки 30-йиллар бошидаги қулоқлаштириш қурбонлари Астрахандан келган мактуб

“Миллатим ўзбек. Астрахань шаҳрида яшайман. Ёшим 61 да. Тахминан 1935 йилда Украинанинг Каховка шаҳридаги болалар уйига келиб қолганман. Бу ерда ўзбек болалари тарбияланишар, бизга Ўзбекистондан ўз она тилимизда дарсликлар келиб турарди. Икки нафар ўзбек муаллими бизга дарс берарди. Уруш бошлангач, юзга яқин болани Астрахань шаҳрига кўчириб кетишди. Кичик ёшдагиларни эса кемада Каспий денгизи орқали Красноводск шаҳрига жўнатишди. Уруш тугади. Бизлар Астраханда қолиб кетдик. Эсимни таниганимдан бери менга бир савол тинчлик бермайди: Қандай қилиб бундан 60 йил муқаддам ўзбек болаларининг бутун бошли колонияси Украина чўлларига келиб қолган? Менинг ҳам Ўзбекистонда қариндош-уруғларим борми? Қандай қилиб уларни топсам бўлади? Менга ёрдам беринглар, азиз юртдошлар!

Сизларга салом билан: АЛИШЕР ШОДМОНОВ.

Манзилим: 414016. Астрахань шаҳри, Водников кўчаси, 13-уй, 7-хонадон.

“Правда Востока” газетаси, 12.XII.1984 й.

Менга “Правда Востока”нинг ушбу мактуб босилган сонини қонунсиз сиёсий қатағон қурбонлари уюшмаси республика ҳайъатининг аъзоси, меҳнат фахрийси, бо-лалиги Украинада ўтган Собир Мўминов кўрсатди.

Бу мактуб шахсан мен учун янгилик эмас эди. Сабаби, мен бунга қадар ҳам тақдир тақозоси билан 30-йиллар-да қулоқ қилинган ота-оналари билан Украинага бориб қолган, ўша ерда етим бўлиб, болалар уйида ўсган, уруш бошлангач ёки кейинроқ катта қийинчиликлар билан Ўзбекистонга қайтган бир неча киши билан суҳбатлаш-ган эдим. Бундай кишилар Тошкент вилояти, Зангиота туманидаги ўзим туғилиб ўсган Хонобод қишлоғида ҳам бор эди. Алишер Шодмоновнинг мактуби ўшаларнинг ҳикояларини хотирамга солди, Ватанимиз тарихининг 30-йилларидаги ана шу энг фожиали саҳифалари ҳақи-даги ўй-мулоҳазаларимни қоғозга туширишга ундади.

1917 йил октябрда Санкт-Петербургда больше-виклар уюштирган давлат тўнтаришида атиги тўққиз киши ҳалок бўлган. Шундан кейин ўн йилдан зиёд давом этган фуқаролар урушида эса миллионлаб кишилар қур-бон бўлди ёки киндик қонлари томган жойларни тарк этиб, ўзга юртларни ватан қилдилар.

Бу хунрезлик Туркистон халқларига ҳам қимматга тушди. Ҳозирги ҳисоб-китобларга қараганда, ўн йилдан зиёд давом этган “босмачилик” ҳаракати давомида ўл-камизда бир миллиондан ортиқ аҳоли қирилган ва чет элларга кетиб қолган.

20-йиллар охирига келиб, мамлакатда фуқаролар уруши алангаси қарийб сўнди. Халқ тинч яратувчилик меҳнати билан шуғуллана бошлади. Кун кечириш бир-мунча осон бўлиб қолди.

Лекин шунда бирдан яна вазият ўзгариб, “момақал-дироқ гулдираб, чақмоқ чақди”. Онгли ваҳший – боль-шевизм халққа яна ҳамла қилди. 1930 йил 30 январда ВКП(б) Марказий Қўмитаси Сиёсий бюроси “Ялпи жа-моалаштириш туманларида қулоқ хўжаликларини ту-

гатиш тўғрисида”ги машъум қарорини қабул қилди. Бу қарорда шундай кўрсатмалар бор эди:

“а) аксилинқилобий жамоа, террорчилик ҳаракатлари ва советларга қарши исёнларнинг иштирокчилари ҳибсга олинсинлар ва жиноятлари учун суд қилинсинлар;

б) жамоалаштиришга қарши фаол курашган йирик қулоқлар ва собиқ ярим помешчиклар ялпи жамоалаштириш туманларидан мамлакатнинг шимолий туманларига ва олис туманларига бадарға қилинсинлар;

в) қулоқларнинг қолган қисми жамоа хўжаликлари ерларидан ташқаридаги янги ўзлаштирилган ерларга кўчирилсинлар”.

Мазкур қарорда қулоқ сифатида ҳибсга олинадиган ва бадарға қилинадиган кишилар миқдори мамлакат умумий деҳқон хўжаликларининг 3-4 фоизидан ошмаслиги кўрсатилган. Ўзбекистонда эса бу топшириқ ортиғи билан бажарилди.

1930 йилда Ўзбекистонда 750 минг деҳқон хўжалиги бўлган. Шу хўжаликлардан 40 минги (қарийб 6 фоизи) қулоқ сифатида ҳибсга олиниб, суд қилинганлар ёки Украина ва Шимолий Кавказга, Ўрта Осиёнинг янги ўзлаштирилаётган чўл туманларига бадарға қилинганлар. Агар ўзига тўқ ўзбек оилалари кўп сонли, ҳар бири камида 8-9 жондан иборат бўлганлигини эътиборга олсак, 1930-32 йиллардаги қулоқлаштириш даврида республикамизнинг 350–400 минг аҳолиси жабр кўрган.

Туманларда, қишлоқ Советларида қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш, қулоқларни синф сифатида тугатиш ишларига аксарият чаласавод, юқоридан берилган топшириқларни тўғри тушунмайдиган, қишлоқ хўжалик артели Низоми билан таниш бўлмаган, савияси паст кишилар раҳбарлик қилишган. Шу боисдан бу соҳада қонунга хилоф хатти-ҳаракатлар – зўравонлик, зуғум, ўч олишлар, ўртаҳол, ҳатто камбағал деҳқонларни қулоқлар рўйхатига тиркаб юбориш ҳоллари кўп бўлди.

Юқоридан берилган кўрсатма бўйича қулоқлаштириш қишлоқ хўжалигини жамоалаштиришнинг натижаси бўлиши, яъни аввал қишлоқнинг камбағал ва ўртаҳол деҳқонлари ихтиёрий равишда жамоа хўжалигига бирилашиб, кейин қулоқлар синф сифатида тугатилиши, бу масала қишлоқ Советлари қошидаги камбағал деҳқонларнинг ва батракларнинг кенгашида муҳокама қилиниши керак эди. Жойларда эса бу кўрсатмага хилоф равишда, аввал бой деҳқонларни қулоқлаштириб, кейин жамоа хўжалигини ташкил этиш ҳодисалари кўп бўлди. Одамларга агар колхозга кирмасангиз ҳибсга олиб, қулоқ сифатида бадарға қиламиз, ердан, сувдан, ғалладан, саноат молларидан, сайлаш, сайланиш ҳуқуқидан маҳрум қиламиз, деб дўқ қилиб, жамоа хўжаликларига зўрлик билан бирилаштириш ҳоллари рўй берди.

Бағдод туманида (Фарғона округи) бир қишлоқда деҳқонларни тўплаб, йиғилиш ўтказилиб, қишлоқда колхоз ташкил этиш масаласи муҳокама қилинди. Деҳқонлар колхозга киришга унчалик хоҳишлари йўқлигини изҳор этишгач, уларга жавоб бериб юборишади, фақат бирини ушлаб қолиб, унинг оғзидан қишлоқдаги барча деҳқонларнинг исм-шарифларини ёзиб, мол-мулкларини рўйхатга олишади, кейин бу қишлоқда колхоз ташкил этилди, деб эълон қилишади.

1930 йилда Хоразмда колхозга киришдан бош тортиш “советларга қарши ҳаракат” деб баҳоланиб, одамларни қамаганлар. 1930 йил 20 мартда Хива қамоқхонасида шундай айб билан 1700 киши ётган, буларнинг кўпчилиги камбағал ва ўртаҳол деҳқонлар бўлишган.

Одамларни мажбурлаб колхозга аъзо қилиш, бой деҳқонларнинг мол-мулкни зўравонлик билан тортиб олиш, айрим жойларда ҳатто уй паррандаларини ҳам умумийлаштиришга интилиш натижасида деҳқон хўжаликларида шахсий чорва молларини оммавий сўйиш, жанубий вилоятларда эса, минг-минглаб қорақўл қўйларни чет элга ҳайдаб ўтиб кетиш ҳоллари рўй берди.

Фақат 1930 йилда Ўзбекистонда 60 минг бош қорамол сўйиб юборилди.

Қулоқлаштириш даврида Ўзбекистонда чорва моллари қанчага камайганлиги тўғрисида аниқ статистик маълумот йўқ. Лекин бизга ён қўшни бўлган, биздагидек фожеани бошдан кечирган Қозоғистонда бундай маълумотлар бор. Масалан, бу республикада 1928 йилда 6.509 минг қорамол бор эди. 1932 йилга келиб 965 минг бош қорамол қолди. 1928 йилда 18.566 минг бош қўй бор эди. 1932 йилда атиги 1 миллион 366 минг бош қўй қолди. Отлар миқдори ҳам тўрт баравардан зиёд камайиб кетди.

Бой хўжаликларга солинадиган солиқ миқдорининг йил сайин ошириб борилганлиги, уларга хўжаликларини юритиш учун давлат томонидан моддий-техник ёрдам берилмаганлиги, ерларида одам ёллаб ишлатиш тақиқланганлиги оқибатида кўплаб ер майдонлари экилмай қолди. Бунга мамлакатнинг Оврўпа қисмида 1932-33 йилларда бўлган қурғоқчилик қўшилиб, қаҳатчиликни юзага келтирди.

Деҳқонларни ерида одам ёллаб ишлатгани учун ҳам қулоқ қилишарди. Ваҳоланки, бундай жазо чораси Ўрта Осиё шароитига ҳеч тўғри келмас эди. Ғўза сермеҳнат экин бўлганлиги учун, ҳатто камбағал деҳқонлар ҳам дала ишлари авжига чиққан пайтларида ташқаридан одам ёллаб ишлатишган.

Ўзбекистонда қулоқлаштириш, асосан, ўзига тўқ, ўртаҳол деҳқонларга қарши эълон қилинган уруш бўлди, дейиш мумкин. Тарих фанлари доктори, профессор Раҳима Аминованинг таъкидлашича, кўпгина туманларда кимни қулоқ деб ҳисоблаш тўғрисида аниқ мезонлар мавжуд эмас эди. Диндорлиги учун, маъмурият фаолиятдан норози бўлганлиги учун қулоқ қилишар, шахсий ўч олишарди. Ҳатто камбағаллар “қулоқ” бўлиб қолмаслик учун ўз хўжалик фаолиятларини қисқартирдилар. Қулоқлаштиришда террор усулидан ҳам фойдаланилди.

Масалан, Қовунчи туманида қулоқлаштириш мана бундай ўтказилган: қуролланган вакиллар қурол-яроғли милиция ходимлари ҳамроҳлигида қулоқ қилинадиганларнинг уйига кириб келишган, ҳамма нарса – молдан тортиб пулгача, кийим-кечак, идиш-товоқ ва бошқа нарсалар тортиб олинган. Баъзи ҳолларда, ҳатто тортиб олинган буюмларнинг рўйхати тузилмаган. Туман бўйича жами 600 деҳқон хўжалиги қулоқ қилинган. Уларнинг ҳаммаси туман милиция бўлимига олиб келинган. Бу ерда улар саккиз кеча-кундуз қолиб кетишган, қамалганларнинг кўпчилиги бегуноҳ кишилар бўлишган... Камбағаллар билан батракларнинг йиғилишлари қулоқлаштириш тугаллангач ўтказилган, яъни бу ишни бевосита амалга ошириши лозим бўлган кишилар воқеа рўй бергач, хабардор бўлишган.

Ўша пайтда Қибрай қишлоғида 400 деҳқон хўжалиги бўлган. Шундан 50 нафари – 12 фоиздан ортиғи қулоқ қилинган.

“Туркистон” рўзномасининг 1994 йил 12 февраль сонида журналист Ҳайдарали Узоқовнинг 1937 йилда қатағон қилинган каттақўрғонлик шоир Тошпўлат Саъдий ҳақидаги “Барбод бўлган” Кўнгил тошқинлари” сарлавҳали очерки эълон қилинган. Журналист шу очеркига фактлар тўплаш мақсадида шоир туғилиб ўсган Каттақўрғондаги Каттабегимжон қишлоғига бориб, ўша ерлик мўйсафидлар – 98 ёшли Аҳмад бува Салоев, 85 ёшли Қосим бува Муродов, 92 ёшли Мулланор бува Маҳмудов ва бошқалар билан суҳбатлашганида, улар шу ердаги Миёнқал ороли деган жойда 8 та тепалик борлигини, 1930-32 йиллардаги қулоқлаштириш даврида шу тепаликларга Фарғона водийси, Бухоро, Хоразм каби вилоятлардан минглаб қулоқларни қизил вагонларга босиб олиб келиб, отиб ташлаганликларини айтишди. Шундан кейин журналист бу гап ҳақиқатга қай даражада мос келишини аниқлаш мақсадида, тепаликларнинг учтўрт жойини “Беларусь” трактори билан кавлатиб кўр-

ди. Шунда трактор ҳар гал чўмичини ерга ботирганида, унга одам калла суяклари, қовурғалари, оёқ суяклари илиниб чиқади.

Республикада масжидларни оммавий бузиш, диндорларни таъқиб қилиш ҳам ана шу даврда авжига чиқди.

Халққа нисбатан қилинган бу зўравонликлар, табиийки, кучли норозиликларни юзага келтирди. Чустда, Попда, Пискентда, Ойимда, Карманада бой деҳқонлар билан “қизиллар” ўртасида оммавий муштлашишлар бўлди. Яна “босмачилик” ҳаракати жонланди. 1930 йилда давлат ходимларига қарши 338 марта террор уюштирилиб, 157 киши ўлдирилди.

Отам Имомназар Эгамназар ўғли хотираларидан:

– Оқ подшонинг даврида қишлоғимизда Саидқосим бўлис деган одам ўтган. Биринчи жаҳон уруши арафасида ниҳоятда бойиб кетган бу одам қишлоқнинг мутлақ ҳокими эди. У хоҳлаган одамани калтаклар, хоҳлаган одамани қишлоқдан бадарға қилдирар, хоҳлаган одамани пинҳона ўлдириб, йўқ қилдириб юборарди. Лекин унга ҳеч ким ҳеч нарса деёлмас эди.

Бир кун мўйсафидлар қишлоғимиз гузаридаги масжидда бомдод намозини ўқиб бўлиб, ташқарига чиқишса, уларни Саидқосим бўлис кутиб олибди.

– Оқсоқоллар, бизнинг ҳовлига кириб, қаймоқ билан чой ичиб кетинглар, – дебди у.

Мўйсафидлар рози бўлишиб, унинг ортидан эргашибди. Ҳовлига киришса, супа устида катта хонтахта, хонтахта устида хирмон қилиб уйилган пул, пул устида тўппонча турган эмиш. Ҳаётларида бунча пулни кўрмаган одамлар тахтадай қотиб қолишибди. Саидқосим бўлис ўз тенгқури ва ҳазилкаш ошнаси Юнус кўнчига мурожаат қилиб дебди:

– Юнус, мана шу тўппончани олиб, осмонга бир ўқ узсанг, шу пулларнинг ҳаммасини сенга бераман.

Шунда Юнус кўнчи:

– Эй, ошна, мен бу тўппончани қайси юрак билан ушлайман? – дебди. Кейин сўрабди: – Бунча пулни қаердан олдинг, ошна?

– Худо берди, – дебди Саидқосим бўлис (Ўша пайтда бўлис бошлиғи 75 сўм маош олган – муаллиф).

Кейин бўлис одамларни ичкарига таклиф қилиб, қаймоқ, иссиқ нон, чой билан сийлаб, кузатиб қўйибди.

Шунда отам уйга ҳаяжонланиб келиб: “Вой-бў, бу Саидқосим бўлис ғани бўлиб, битиб кетган экан-ку!” – деган эди.

Саидқосим бўлис бу ишни ҳамқишлоқлари олдида мақтаниш, “кўриб қўйинглар менинг давлатимни” дейиш, уларни ўзига яна ҳам тобе этиш учун қилганди. Ҳалол меҳнат билан эмас, порахўрлик, қароқчилик қилиш йўли билан топилган бу пуллар пировардида унга юқмади...

Қишлоғимиздан кимки қулоқ қилинадиган бўлса, мана шу кишини ҳақиқий қулоқ (муштумзўр) дейиш мумкин эди. Лекин у жуда хушёр, шамол қаёққа эсишини олдиндан биладиган одам эди. Инқилобдан сўнг бой одамларнинг даври ўтганлигини билиб, ўзини-ўзи “қулоқ” қилди – уй-жойларини сотиб, Тошкентга кўчиб кетди, қишлоқ билан алоқасини узди.

1930 йил ёзида қишлоғимиздан Маҳамат карвон, Фозил Қори, Маҳамат кўса, Одилбойвачча, Содиқ оқсоқол, Мулла Насиб, Аҳмаджон оқосоқол, Эргашбой деган кишилар, шунингдек, қўшни Қўшқўрғон, Нўғайқўрғон, Оқуй, Қорасув қишлоқларидан ҳам талайгина кишилар қулоқ сифатида Украинага бадарға қилиндилар. Бу кишиларнинг аксарияти бировга зарари тегмаган, ўз меҳнати, ишбилармонлиги билан бойиган асл деҳқонлар эди.

Хайр энди...

Тошкент вилояти, Зангиота тумани, Хонобод қишлоғилик уруш ва меҳнат фахрийси Раҳимжон Ёқубжонов ҳикояси:

– 1930 йилнинг ёзида Қўйлиқ қишлоқ Советига қарашли Хонобод, Қўшқўрғон, Қўйлиқ, Оқуй қишлоқларидан ўзига тўқ, ишбилармон деҳқонлардан 100 нафарга яқини қулоқ сифатида Украинага сургун қилинди. Уларнинг уй-жойлари, мол-мулки, ерлари мусодара қилиниб, колхоз ихтиёрига берилди. Қулоқ қилинган хўжаликлар орасида бизнинг оиламиз ҳам бор эди. 1930 йил 20 июль куни кечаси уйимизга қишлоқ Советининг вакиллари НКВД ходимлари ҳамроҳлигида кириб келиб, уйимизни тинтув қилишди ва ҳамма буюмни ҳовли ўртасига уйиб, соқчи қўйиб кетишди. Дадамни эса ҳайдаб олиб чиқиб кетиб, Тошкент қамоқхонасига қамашди.

1 август куни сургун қилинган оилаларга енгилгина кўрпа-ёстиқ, бир сидра уст-бош бериб, уларни Қорасувдаги етимхона ҳовлисига тўпладилар (етим болалар бу пайтда ёзги лагерда экан). Ўша куни бу ерда қиёмат кўпди. Кун иссиқ. Чанқаган болалар йиғлаб, оналарига ёпишади, чақалоқлар ҳам бетоқат, она эса гўдагига кўкрагини тутиб: “Болажоним, икки кундан бери туз тотиганим йўқ, сенга сут қайдан бўлсин!” – деб кўзига ёш олади.

Бир бойнинг кичик хотини бўлган жувон.

– Мен камбағал қизиман. Бой зўрлаб олган, мени нега қийнайсизлар? – деди.

Шунда милтиқли соқчи унга ўшқирди:

– Ўчир овозингни! Бойнинг ёғли паловини еб, маза қилиб яшаб, энди ундан тонасанми?

Бошқа бир аёл эса:

– Бой бўлса, қайнотам бой, менинг эрим эртаю кеч кетмон чопиб, қўш ҳайдаган, ҳақиқат қилинглари! – деб йиғларди.

Тунда яна кўп оилалар келтирилди. Етимхона ҳовли-си одамга тўлиб кетди. Эртаси куни аёлларни болалари билан Туясаройдаги (ҳозирги Тошкент қоғоз комбинати ўрнидаги) омборхоналарга олиб бориб қамадилар.

Кўп ўтмай, соқчилар оталаримизни ҳам шу ерга ҳайдаб келишди. Шу ерда ўн нафардан ортиқ чақалоқ очлик, иссиқ ва ташналиқдан вафот этди. Оналари жасадларини кўзларида ёш билан оқ дока рўмолга ўраб, дафн этиш учун қариндошларига бериб юборишди. Етарли одам тўплангач, ҳаммамизни Тошкент темирйўл юк-товар бекатига ҳайдаб бориб, ҳар ўн оилани биттадан қизил вагонга жойлаштиришди. 1930 йил 5 август соат 4 да вагон эшиклари беркитилди. Паровоз гудок берди. Поезд залвор билан шарақ-шуруқ қилиб, ўрнидан қўзғалди. Ватанимиздан жудо бўлаётган бизлар “дод!” деб йиғладик. Поезд Қозоғистон чўллари томон йўл олди. Орамизда Роҳила хола деган шоиртабиат аёл бор эди, у байт ўқиб:

*Оқар-оқар сувларим, хайр энди,
Сайраган қуш-булбуллар, хайр энди.
Сўлим-сўлим боғларим, хайр энди,
Она шахрим – Тошкентим, хайр энди, –*

деганида вагондаги каттаю кичик уввос тортиб йиғлаб юборди.

Ўша пайтларда тезюарар поезд Тошкентдан Москвага беш кунда борарди. Биз тушган поезд эса оддий поезд эди. Уни разъездларда четга чиқариб қўйишар, тезюарар поезд ўтиб кетганидан кейингина юришига рухсат бериладди.

– Одамларнинг овқатланиши ҳам, ҳожати ҳам қизил вагон ичида эди. Бу аҳволдан, айниқса, аёллар кўп жафо чекишди. Овқат челақларда келтириладиган қарам шўрва, қора нондан иборат эди. Баъзилар бу овқатда чўчқа гўшти бор деб, уни ичмадилар.

Кун иссиқ, вагонлар қизиб кетди. Иссиқдан лоҳас бўлган, оч қолган гўдақлар бирин-кетин ўла бошлади-

лар. Поезд разъездга келиб тўхтаганда, одамлар матога ўралган гўдак жасадини кўрсатиб, пастга тушишга рухсат сўрашарди. Рухсат теккач, эркалар темирйўл яқинидаги қумни қўл билан суриб кавлаб, гўдакни кўмиб, вагонга қайтишарди. Кейин вагонда ўлганлар руҳига бағишлаб Қуръон тиловат қилинади. Эртаси куни яна шу ҳодиса такрорланарди.

Бизнинг вагонда олий маълумотли ака-ука Амириллахон ва Абдулҳамидхон Амирсаидовлар бор эди. Олти кундан сўнг эшелонимиз Пенза шаҳрига етиб келиб тўхтади. Кечроқ яна йўлга тушдик. Шунда Амириллахон ака: “Жануб томонга кетяпмиз”, – дедилар.

Бир неча кундан сўнг поездимиз Херсон шаҳри темирйўли юк-товар бекатига келиб тўхтади. Ҳамманинг юклари билан поезддан тушиши ҳақида буйруқ бўлди. Оталаримиз наमतга ўралиб, арқон билан боғланган юкларни ерга туширдилар. Тонг саҳар эди, бироздан сўнг 10–15 оилани бир қилиб, кичик кемаларга жойлашди. Икки соат сузиб, океан кемаси ёнига бордик. Ҳамма ни шу кемага жойлаштиришди. Кексалар бизни мазкур кемага солиб, денгиз ўртасига олиб бориб, чўктириб юборишса керак, деган хаёлга бориб, калима келтира бошлашди. Хайриятки, ундай бўлмади. Кечаси билан денгизда сузиб, эрталаб Қора денгиз бўйидаги Скадовск портига етиб келдик.

Бу ерда Ўзбекистондан келган оилаларни 400 тадан ортиқ бричка арава кутиб турган эди. Шу араваларга ўтириб, белгиланган манзилимизга етиб бордик. Қирқта вагонда борган ўзбекистонлик оилалар Херсон вилоятидаги туманларга тарқатилди. Қўйлиқ атрофидаги қишлоқлардан борганлар Ястреб қишлоғига, Қибрайдан борганлар Нижеголенкага жойланди. Бошқалар 11-хутор, 1-база деган жойларни макон қилишди.

Биз борган хуторлардаги украин қулоқлари Архангельск вилоятига сургун қилинган экан. Бир хуторда 40 уй бўлса, шундан 15–20 тасига ўт қўйилган эди. Ёнмай

қолганларига биз жойлашдик. Бир оилага, у неча киши бўлишидан қатъий назар, бир хона берилди.

Кир ювиб, дам олиш учун бир ҳафта вақт ажратилди. Еттинчи кун оталаримизни Ястреба хутори ёнидаги майдонга тўпладилар. Туман раҳбарлари НКВД ходимлари билан келиб, мажлис ўтказишди.

Раислик қилувчи:

– Орангизда ким ўқитувчи? – деди.

Абдулҳамид Амирсайдов ўрнидан турди:

– Мен.

– Сиз болаларни рўйхатга олиб, мактаб очасиз. Ким бухгалтерлик ишини билади?

Амириллахон Амирсайдов ўрнидан турди:

– Мен.

– Сиз совхоз бўлими бухгалтери бўласиз.

– Яхши.

Шу тарзда Абдусаттор Тўрахонов, Усмон Зокиров магазин мудир, Алмат Дадамуҳамедов, Мўмин Йўлдошев почтачи бўлдилар. Бошқаларга ҳам иш тақсимланди. Совхоз пахтачиликка ихтисослашган экан. Меҳнатга яроқли кишиларнинг асосий қисми эртадан далага чиқиб, пахта терадиган бўлишди. Иш эрталаб соат 7 дан кеч соат 6 гача белгиланди.

Мажлис охирида ҳарбий кийимдаги одам сўз олиб, шундай деди:

– Сизларни Ўзбекистондан бадарға қилишди, у ерни унутинглар. Энди сизларнинг ватанингиз – Украина. Умрбод шу ерда яшайсизлар. Сизларга бу ердан узоққа бориш мумкин эмас. Мабодо, бозорга бормоқчи бўлсанглар, бир кун аввал комендатурадан рухсатнома олишларинг керак. Қочмоқчи бўлганлар қамалади.

Ҳамма бир хўрсиниб қўйди. Кексалардан бири ёнидаги одамга қараб, деди:

– Бу қандай бедодлик?! Жиноят қилган одамни суд қилиб, 5–10 йилга қамоқ жазоси берадилар. Биз эса ҳеч

бир гуноҳимиз бўлмай туриб, жаннатдек юртимиздан бир умрга жудо бўлсак.

Шу билан мажлис тугади.

Скадовск денгизга яқин, бунинг устига ярим чўл жой бўлганлиги учун қаттиқ шамол эсарди. Ўзбекистондан борганлар эса анча юпун кийинишган эди. Ноябрь ойига бориб, қор ёғиб, қаттиқ совуқ бошланди, пахта ҳосилининг бир қисми қор остида қолиб кетди. Одамлар бегона иқлимга кўниқолмай, турли касалликларга чалина бошладилар. Бундан ташқари, биз турган жойларда мевали дарахтлар ўсмас эди. Витамин етишмаслигидан одамларнинг милклари, оёқлари қорайиб, шишиб кета бошлади. Шунда шифокор ҳар бир оиллага 15 килограммдан қизил лавлаги ёзиб берди. Сабаби, лавлагида мевадаги витаминлар бўлар экан.

Лекин барибир аҳвол оғир эди. Одамлар турли касалликларга чалиниб, ўла бошлади. Менинг икки синглим ҳам вафот этди. Баҳорда Скадовск туман марказида 130 тарбияланувчиси бўлган етимхона очилди. Чалбасда, Круглянда, Каховкада ҳам болалар уйлари очилди. Кейин бу болалар уйлари Новая Маячкага кўчирилди. У ердаги болалар уйида 500 бола тарбияланган.

Айниқса, 1932-33 йиллардаги очарчиликда кўп одам қирилди.

1933 йилда бизга яқин хуторга жойлашган қозоқлар орасида терлама касали тарқалиб, бутун-бутун оилаларнинг ёстиғи қуриб, ҳатто ўликларни кўмиш учун одам топилмай қолди.

Мен Скадовск туманидаги 1-пахтачилик давлат хўжалигининг IV бўлимида ташкил этилган 6-ўзбек мактабида ўқиганман. 1937 йилда бу мактабнинг 7-синфини битирганимдан сўнг, бошқа тенгқурларим қатори менга ҳам Тошкентга бориб ўқишга рухсат беришди.

Менда Украинадаги 6-ўзбек мактабини битирганимдаги виньетка ва Тошкентга бориб ўқишим учун рухсатнома ҳамон сақланади.

Топшириқ бўйича отув

30-йилларнинг бошида Ўзбекистондан Украинага бадарға қилинган деҳқонларнинг деярли ҳаммаси оламдан ўтиб кетдилар. Ҳозир фақат уларнинг фарзандлари қолган. Бу кишилар ҳам кўп эмас. Сургун азоблари, қаҳатчилик, уруш даврининг қийинчиликлари уларнинг болалигини барбод қилиб, очилмайин сўлдирди, кўплари дунёдан жуда эрта кўз юмиб кетдилар. Ҳозир ҳаёт бўлганлари билан суҳбатлашсангиз, ўзга юртда ўзларига мураббийлик қилган – хат-саводларини чиқарган, ҳаёт сабоғини берган устозларини миннатдорчилик билан эслайдилар. Булар Амириллахон ва Абдулҳамид Амирсаидов, Жонти Исмоилов, Худойберган Иброҳимов, Иброҳимжон Каримов ва бошқалардир.

Абдулҳамид Амирсаидов Херсон вилоятининг Скадовск тумани 1-пахтачилик совхозининг IV бўлимида ўзбек болалари учун 6-тўлиқсиз ўрта мактабни ташкил этган.

Жонти Исмоилов ва Худойберди Иброҳимов Каховка тумани Новая Маячка қишлоғидаги болалар уйи қошидаги 8-миллий тўлиқсиз ўрта мактабда ўқитувчилик қилишган.

Иброҳимжон Каримов эса Херсон вилоятининг Скадовск, Каховка, Голая Пристань туманлари бўйича маориф инспектори ҳамда Каховка туманининг Сергеевка қишлоғидаги ўрта мактабнинг директори бўлган.

Ака-ука Амирсаидовлар Тошкент вилоятининг Қорасув қишлоғида (ҳозир бу ер Тошкент шаҳрига қарайди) ўзига тўқ оилада туғилиб ўсишган. Қулоқ қилинганларида ака-укаларнинг каттаси 35-36 ёшларда, кичиги 28-29 ёшларда бўлишган.

Амириллахон 1917 йилдаги инқилобга қадар рус-тузем мактабини, кейин гимназияни ва реал билим юртини, сўнгра Москвадаги молия институтини (ҳозирги Плеханов номидаги халқ хўжалиги институти) аъло баҳолар билан битирган. Ўша даврда Москвадаги бу олий ўқув

юртини аъло баҳоларга битирган талабалар Германия ва Франциядаги академияларга ўқишга юборилар эди. Амириллахон шундай талабалар рўйхатига киритилади. Лекин ҳар икки давлатдан ҳам бундай таклиф келмайди: биринчи жаҳон уруши бошланиб кетади, ундан кейин инқилоб бўлади.

Банкир бўлишни ният қилган Амириллахон чет элда ўқиш орзуси ушалмаганидан хафа бўлиб, юртига қайтади. Дастлабки даврда бу ерда ҳам иши юришмайди. Сабаби, Туркистонда ҳокимият большевиклар қўлига ўтиб, бой зоти борки, уни таъқиб қилиш бошланганди.

Инқилобгача Россия олий ўқув юртларини битирганлик ҳақидаги дипломларда талабанинг авлод-аждодлари тўғрисида ҳам батафсил маълумот бўларди. Амириллахон эса ота томонидан Қўқон хони Худоёрхонга, она томонидан Бухоро амири Саид Олимхонга авлод эди. Шу боис, у большевиклар таъқибидан қўрқиб, дипломини ёқиб юборади ва Тошкент тиббиёт институтига кириб ўқий бошлайди. Аммо бу олий ўқув юртини битиролмайди, чунки Амириллахонни Файзулла Хўжаев яхши биларди. Ўзбекистон пойтахти Тошкентга кўчиб келгач, уни ўз соҳаси бўйича ишга таклиф қиладилар. Амириллахон Амирсаидов республика банки бошқарувчиси бўлиб ишлай бошлайди

Абдулҳамид Амирсаидов Тошкентда Мунаввар Қори ташкил этган “Намуна” мактабини битирган, Украинага сургун қилинмасдан аввал Тошкентдаги мактаблардан бирида бир неча йил муаллим бўлиб ишлаган малакали педагог эди.

1930 йилдаги қулоқлаштиришда Абдулҳамидни қулоқлар рўйхатига киритишади. Акаси уни ҳимоя қилади. Ўртада жиддий вазият юзага келиб, кавла-кавла бошланади, ака-укаларнинг иккиси ҳам қулоқ қилинади.

Абдулҳамид Амирсаидов Скадовск туманининг 1-пахтачилик совхози IV бўлимидаги 6-тўлиқсиз ўрта мактабнинг ташкилотчиси бўлди.

Мактабда ўқув ишлари йўлга қўйилиб, болалар юқори синфларга ўтгач, уларга чет тиллардан дарс берадиган муаллим зарур бўлади. Бу пайтда эса муаллимлар етишмас эди. Шунда совхозда бухгалтер бўлиб ишлаётган Амириллахон акани мактабга ишга таклиф қилишди. У немис тилини яхши биларди. Бундан ташқари, бу одамда туғма педагогик қобилияти ҳам бор эди.

Амириллахон ака мактабга келганидан кейин ўқув-тарбия ишлари янада жонланиб кетади. У болаларга чет тили ва математикадан дарс бера бошлайди.

Раҳимжон Ёқубжонов бизга Скадовскдаги 6-мактабнинг 7-синфини 1937 йилда битирган ёшларнинг виньеткасини кўрсатиб, улар ҳақида гапириб берди. Ака-ука Амирсаидовларга шогирд бўлган бу ёшларнинг деярли ҳаммаси олий маълумотли бўлиб, ҳаётдан ўз ўринларини топишган экан.

Раҳимжон аканинг айтишича, айниқса Амириллахон ака катта билим ва заковат соҳиби бўлган инсон эди. Пушкин ва Лермонтовнинг бутун-бутун поэмаларини ёд айтиб берарди. Афсуски, бу ажойиб инсонларнинг кейинги ҳаёти ҳам ачинарли бўлди.

* * *

“Труд” газетасининг 1992 йил 4 июнь сонида “Топпириқ бўйича отув ёки большевиклар бу ишни қандай амалга оширишган?” сарлавҳали катта мақола берилган. Асосан архив ҳужжатларидан иборат бўлган бу мақолада собиқ иттифоқда 1937-38 йиллардаги сталинча қатағон қандай бошланганлиги баён этилган. Унда партия архивидаги пўлат сандиқда узоқ йиллар сақланган, мутлақо махфий саналган қуйидаги ҳужжат билан танишиш мумкин:

Бутуниттифоқ Коммунистик (большевиклар) партияси Марказий Қўмитаси № 11 51 94 1937 йил 3 июль.

Ўртоқ ЕЖОВга, вилоятқўм, ўлкақўм, миллий Компартиялар Марказий Комитетлари котибларига
Марказий Қўмита Сиёсий бюроси мажлисининг
1937 йил 2 июлдаги баённомасидан кўчирма.

ҚАРОР

94. Советларга қарши унсурлар тўғрисида.

Вилоят, ўлка қўмиталари, миллий Компартиялар Марказий Қўмиталари котибларига қуйидаги телеграмма юборилсин:

“Шу нарса аниқландики, ўз вақтида турли вилоятлардан шимолий ва Сибирь туманларига сургун қилинган, кейин сургун вақти тугагач, ўз вилоятларига қайтган собиқ қулоқлар ва жинойтчиларнинг катта қисми колхоз ва совхозларда, транспортда ва саноатнинг айрим соҳаларида советларга қарши турли хил ҳаракатлар ва кўпуровчилик ишларининг ташаббускори бўлмоқдалар.

ВКП(б) Марказий Қўмитаси барча вилоят ва ўлка ташкилотлари котибларига, НКВДнинг вилоят, ўлка ва республика вакиллари ва ватанига қайтган барча қулоқларни ва жинойтчиларни рўйхатга олишни, уларнинг энг душманлик кайфиятида бўлганларини дарҳол ҳибсга олиб, ишини маъмурий тартибда учлик (тройка) да кўриб чиқиб, отиб ташлашни тавсия этади, қолган кам фаолроқ, лекин душман унсурлар қайта рўйхатдан ўтказилиб, НКВД кўрсатган туманларга сургун қилинсинлар.

ВКП (б) МК беш кунлик муддатда Марказий Қўмитага учликлар таркибини, шунингдек, отилиши ҳамда сургун қилиниши лозим бўлган кишилар рўйхатини тақдим этишни таклиф қилади.

МК котиби СТАЛИН.

Шундан кейин барча вилоятлар ва ўлкаларда вилоят ва ўлка партия қўмитаси биринчи котиби, прокурор

ва НКВД бўлими бошлиғидан иборат учликлар тузилди. СССР Ички ишлар вазири Ежов махфий равишда ҳар бир республика, йирик шаҳарлар ва вилоятларда одамларни ҳибсга олиб, отиш ва сургун қилиш бўйича режа (разнарядка) белгилади. Масалан, шу режага биноан, Ўзбекистондан 4750 нафар, Москва вилоятидан 35000 нафар, Одессадан 4500 нафар, Грузиядан 5000 нафар киши отилиши ва сургун қилиниши керак эди. Шундай қилиб, яна қама-қама бошланди.

1937 йилнинг августи рўза ойи эди. Херсон вилоятининг Ястреба хуторида яшаётган ўзбеклар ҳам рўза тутиб, шомдан сўнг хутордаги уйлардан бирида таровеҳ намозини ўқишаётган эди. Шунда бу уйни НКВД ходимлари ўрашди. Намоз ўқиётганларнинг ҳаммасини тинтув қилишиб, қўлларини боғлашиб, ҳибсга олишди. Булар орасида Амириллахон ва Абдулҳамид Амирсаидовлар ҳам бор эди. Уларга: “Сизлар тўпланиб, денгиз орқали Туркияга қочиб ўтиб кетиш режасини тузаяпсизлар”, – деб айб қўйишди. Ҳибсга олинганларнинг бир қисми отилди, ака-ука Амирсаидовларга эса 10 йилдан қамоқ жазоси берилди.

Ўша кунларда Херсон вилоятидаги ўрта осиеликлар яшаётган бошқа туманлар ва хуторларда ҳам одамлар ҳибсга олинди.

Ака-ука Амирсаидовлар қамоқ жазосини “қўнғироқдан-қўнғироққача” ўтаб, Ўзбекистонга қайтишди. Амириллахон ака анча йиллар собиқ Қорасув туманидаги Жданов номидаги жамоа хўжалигида бухгалтер ёрдамчиси бўлиб ишлади. Абдулҳамид ака эса Янгийўлдаги мактаблардан бирида муаллимлик қилди. Амириллахон ака 1974 йилда, Абдулҳамид ака 1992 йилда оламдан ўтишди.

Раҳимжон ака Ёқубжон бундай дейдилар:

– 1992 йил апрель ойида бир кишидан тасодифан Абдулҳамид ака қазо қилганлигини эшитиб қолдим. Қилаётган ишимни йиғиштириб, Янгийўлга – устозим уйига

бордим. Дафн маросимида қатнашиб, мархумни ўз қўлим билан лаҳадга қўйдим.

Амириллахон ака билан Абдулҳамид ака мен учун ота-онамдай азиз инсонлар эдилар.

Самарқанд Давлат университетининг биринчи ректори Карим Абдуллаевнинг “иши”

Аксилинқилобий ташкилот аъзоси сифатида 1937 йил 5 августда ҳибсга олиниб, қатл этилган ажойиб инсонлардан бири Карим Абдуллаев эди. Бу кишининг ҳозир Тошкентдаги “Адолат” нашриётида муҳаррир бўлиб ишлайдиган жияни Обод Абдуллаева Ўзбекистон Республикаси Прокуратурасига ёзган аризасига 1994 йил 13 октябрда қуйидаги жавобни олган эди.

“Амакингиз Абдуллаев Карим тақдири хусусида ёзган аризангиз бўйича қуйидагиларни маълум қиламиз.

Абдуллаев Карим, 1905 йилда Туркистон шаҳрида туғилган, ўзбек, ҳибсга олингунга қадар Ўзбекистон ССР Соғлиқни сақлаш халқ комиссари, 1937 йил 5 августда Ўзбекистон ССР Ички ишлар халқ комиссарлигининг давлат хавфсизлиги бошқармаси томонидан ҳибсга олинган. Ўзбекистон ССР Жиноят Кодексининг 58, 63, 64 ва 67-моддаларига биноан 1932 йилдан бошлаб Советларга қарши, буржуа-миллатчи, исёнчи, аксилинқилобий ташкилотнинг фаол аъзоларидан бўлган.

СССР Олий суди Ҳарбий ҳайъати сайёр сессиясининг 1938 йил 1 октябрдаги ҳукми билан Карим Абдуллаев энг олий жазо – отиб ўлдиришга ҳукм қилинган, ҳукм ижро этилган.

СССР Бош прокурори 1957 йил июль ойида СССР Олий судига юборган хулосасига биноан, қўшимча текширувда аниқланишича, К.Абдуллаев ҳеч қандай жиноят қилмаган ва асоссиз жазога маҳкум этилган.

СССР Олий суди Ҳарбий ҳайъати жиноий иш материаллари билан танишиб, СССР Бош прокурори хулоса-

ларига қўшилиб, ўзининг 1957 йил 1 августдаги ажри-ми билан СССР Олий суди Ҳарбий ҳайъати 1938 йил 1 августда Карим Абдуллаевга нисбатан чиқарган ҳукмни бекор қилди ва унинг фаолиятида жиноий ҳаракат йўқлиги сабабли ишини тўхтатди.

Ўзбекистон ССР КГБ си 1957 йил 28 октябрда Карим Абдуллаевнинг қизи – Маҳбуба Абдуллаевага отаси оқланганлиги тўғрисида маълумотнома берган.

Халқ хавфсизлиги хизматларида қонунчиликка риоя этилишини назорат қилиш бўлими бошлиғи, катта адлия маслаҳатчиси.

Т.В.Дерень”.

Обод Абдуллаева ҳикояси:

– Амаким Карим Абдуллаев Чимкент вилоятининг Туркистон туманидаги Қарноқ қишлоғида бой оилада туғилган. У дастлаб қишлоғида ташкил этилган биринчи босқич шўро мактабида ўқиди. 1922 йилда бу мактабни тамомлагач, бир нечта тенгқур ҳамқишлоқлари билан Тошкентга келиб, Маориф институтига кириб ўқий бошлади. 1926 йилда институтни тамомлагач, Бухоро қишлоқ хўжалик техникумига директор этиб, кейин Бухоро округ маориф мудир (1927 йил) этиб тайинланди. Карим Абдуллаев округ маориф ишини бошқариш билан бирга, Бухоро Инпросида ижтимоиёт фанидан дарс берди. Инпросда ўша йиллари атоқли олимимиз, Ўзбекистон Фанлар академиясининг вице-президенти Иброҳим Мўминов, СССР халқ артистлари Олим Хўжаев, Раззоқ Ҳамроев ўқиган.

Карим Абдуллаев 1929-30 йилларда Қўқон округ маориф мудирлигига тайинланди ва Марғилон шаҳар партия комитетининг котиби бўлиб ишлади.

Ўша пайтларда республикамызда саводсизликни, маданий қашшоқликни тугатиш, халқ хўжалигига малакали кадрлар етказиб бериш мақсадида кўплаб ўрта ва олий ўқув юртлари ташкил этила бошланди. Шулардан

бири 1927 йилда Самарқандда ташкил этилган Олий педагогика институтидир. Бу институт 1930 йилда Ўзбекистон Педагогика академиясига айлантирилди.

1931 йилда Карим Абдуллаев раҳбарлик соҳасида тажриба тўплаган ва маориф соҳасини яхши биладиган ходим сифатида шу академияга директор этиб тайинланади.

Бу олий ўқув юртини қисқа вақтда керакли жиҳозлар ва ўқув қўлланмалари, кадрлар билан таъминлагач, Карим Абдуллаев ҳукумат олдида академияни университетга айлантириш таклифини қўяди. Бу таклиф қўллаб-қувватланди ва тез вақт ичида ҳукуматнинг бу ҳақдаги қарори эълон қилинди.

Карим Абдуллаев Самарқанд давлат университетининг биринчи ректори бўлди. Университетни малакали кадрлар билан мустаҳкамлаш, ўқув анжомлари билан таъминлаш, янги бинолар қуриш йўлида тиним билмай ишлади. Буни қуйидаги рақамлардан ҳам билиш мумкин. 1927 йилда Самарқанд педагогика институти (кейинчалик давлат университети)да 56 талаба ўқиган ва уларга 10 илмий ходим таълим берган бўлса, 1933 йилга келиб талабалар миқдори 922 нафарга етди ва уларга 173 илмий ходим, шу жумладан, 30 профессор ва 40 доцент таълим берди.

Даҳшатли 1937 йилда Карим Абдуллаев Ўзбекистон ССР соғлиқни сақлаш халқ комиссари бўлиб ишлаётган бўлиб, айни чоғда Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг аъзоси эди. Ўша пайтдаги Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг аксарият аъзолари қатори Карим Абдуллаевни ҳам 1937 йил 5 августда ҳибсга олишади. СССР Олий суди Ҳарбий ҳайъатининг 1938 йил 1 октябридаги ҳукмида Карим Абдуллаев 1932 йилдан “Советларга қарши, буржуа-миллатчи, исёнкор, аксилинқилобий ташкилотнинг фаол аъзоси бўлган”, деб айбланган. Амалда бу қабилдаги ҳеч қандай ташкилот бўлмаган. Шўро ҳукуматининг маъмурий идоралари

ўша пайтда халқимизнинг озодлиги ва мустақиллиги учун фаол курашчи, таниқли давлат ва жамоат арбоби Файзулла Хўжаев атрофига уюшган, у билан фикрдош бўлган, ота-бобоси бой-бадавлат ўтган кишиларга шундай айб қўйган.

Аслида эса амаким Карим Абдуллаев қонхўр коммунистик тузумнинг асил халқ фарзандларига нисбатан навбатдаги ҳамласи қурбони бўлган дейилса, тўғри бўлади.

Отам Имомназар Эгамназаров ўғли хотираларидан:

– 1937 йилнинг кузида бизнинг қишлоқдан қулоқ сифатида Украинага сургун қилинган Аҳмаджон оқсоқолнинг укалари Неъматжон ва Ҳошимжонни, Содиқбойваччанинг ўғли Долимни, Юнус кўнчининг ўғли Маҳмудни ва мени ҳибсга олишди.

Ҳаммамизни тунда НКВД ходимлари уйимиздан ушлаб олиб чиқиб кетиб, қишлоқ гузарига тўплашди, сўнг-ра қамоқхонага ҳайдаб кетишди. Йўлда икки милиционер отда, биз пиёда бораётгандик. Қорасувга етмасдан баланд темирйўл кўпригидан ўтиб бораётганимизда мен ўзимни кўприкдан ташлаб қочдим. Милиционерлар ортимдан ўқ узишди, лекин тегмади. Қочиб қутилишга улгурдим. Шундан кейин яшириниб юрдим. Орасира тунда қишлоққа келиб, болаларни кўриб кетардим. Аммо кимдир бу ишимни сезган, шекилли, етти ойдан кейин қўлга тушдим.

Менга бобоси бой бўлган деган айбнома қўйишди. Қишлоғимиздаги М. деган киши гувоҳ бўлди. М.: “Бу одам яккахўжалик даврида мени ерида ёллаб ишлатиб, эзган, сўккан”, – деб даъво ҳам қилди.

Дастлаб каминани ёш бир ўзбек йигит тергов қилди. У менга нисбатан жуда қўпол муомалада бўлгани устига, баённомага ғирт тўхмат гапларни ёзди. “Шуни тасдиқлайман”, деб имзо чекишга мажбур этганида ай-

ёрлик қилдим. Тергов протоколи остига араб имлосида: “Бу ерда ёзилган гапларнинг ҳаммаси ёлғон”, – деб ёзиб, имзо чекдим. Терговчи араб ёзувини билмас экан. Ишини битган ҳисоблаб, мени камерага жўнатишга рухсат берди.

Камерада қамалмасдан олдин прокурор бўлиб ишлаган, анча ақлли киши билан ёнма-ён ётардим. Шу одамга бўлган воқеани айтдим. У киши: “Мени бошқа терговчи тергов қилсин, деб талаб қилинг”, – деди. Кейин сўради:

– Жамоалаштириш даврида қишлоқ Советининг ишида қатнашганмисиз?

– Қатнашганман.

– Қишлоғингиздан қулоқ қилинганлар орасида сизга гувоҳ бўлаётган кишининг бирон-бир қариндоши борми?

– Бор. Тоғаси Фозил Қори қулоқ қилинган, ҳозир у Украинада.

– Яхши! Мана шу ҳодиса сизни қутқариши мумкин... Яна бир савол: Бобонгизнинг бой бўлгани ростми?

– Рост. Лекин мен у кишини билмайман. Отам бобом вафот этганидан кейин камбағаллашиб қолган. Фақат биз, фарзандлари вояга етгач, қаттиқ меҳнат билан ўртаҳол хўжаликка айланганмиз.

– Янги терговчи сўроқ қилганида бу ҳақда батафсил гапиринг. Кейин айтингки, М. диндор, бидъатга берилган, синфий душманнинг жияни бўлади. Мен бу одамнинг тоғаси Фозил Қорини қулоқ қилдирганман, ҳозир у Украинада. Шунинг учун бу мендан ўч оляпти.

Талабимга биноан мени бошқа бир ўрис терговчи тергов қилди. У сўроқ қилганида прокурор ўргатган гапларни айтдим. Шунда М.нинг ранги оқариб, тиззалари қалтираб, дудуқланиб қолди.

Терговчи деди:

– Яккахўжалик даврида М.ни эзиб ишлатган, сўккан экансиз-ку?!

– Ишлатганим рост, лекин текинга эмас, ҳақ тўлаб ишлатганман.

Далада иш кўпайганида фақат мен эмас, кўпчилик деҳқонлар одам ёллаб ишлатишган. Бу одамни сўкканимдан ҳам тонмайман. Ҳозир ҳам қўл остимда ишлайди, ҳозир ҳам сўкаман. Сабаби, дангаса, қаттиқроқ турмасангиз, тутнинг соясида ётиб ухлайди...

Беш ой ҳибсда ётганимдан сўнг суд мени оқлади.

* * *

Отам шу воқеани қайта-қайта ҳикоя қилар эканлар, “бахтли тасодиф” туфайли ўзларининг омон қолганларини таъкидлардилар. Лекин, менимча, бу ҳодисанинг бошқа сабаби бор.

1937 йил август ойида бутун мамлакатда яна қатағон бошланди. Минг-минглаб кишилар ҳибсга олиниб, отиб ташланди ёки 8-10 йил қамоқ жазоси берилиб, Сибирдаги қамоқ лагерларига сургун қилинди. Шунда Сталин тарих олдида айбдор бўлиб қолмаслик, ўзини оқлаш мақсадида Ежовни ҳибсга олдириб, оттириб юборди. Грузияда одамларни қамаш режасини ортиғи билан бажарган Берияни СССР Ички ишлар вазирлиги этиб тайинлади. Берия эса мамлакат жамоатчилигига ўзини кўрсатиш, обрў орттириш мақсадида, дастлабки даврда Ежов фаолиятига танқидий қарайди. “Бу аҳволда бутун мамлакат аҳолисини қамаб юборамиз-ку?!” деб ҳибсга олинган, лекин суд қилинмаган кишиларнинг ишини қайта кўриш тўғрисида кўрсатма беради. Шундан кейин анчагина кишилар қамоқдан озод этиладилар.

Отамнинг оқланишига мана шу қисқа муддатли “юмшаш даври” сабаб бўлган бўлса керак.

Тарихда машҳур иборалар бўлади. Жумладан, юртимизнинг совет даври тарихида “оқ гвардиячи”, “синфий душман”, “босмачи”, “стахановчи”, “халқ душмани”, “ўзбек иши”, “пахта иши” кабиларни ана шундай иборалар сирасига киритиш мумкин.

1937 йилда “халқ душмани” ибораси қаердан пайдо бўлган? Бундан атиги етти йил бурун “синфий душман”

бўлган кишилар қандай қилиб “халқ душмани”га айланиб қолдилар. Нега уларни эски номлари билан аташмаган?

Америкалик советшунос Шейли Фицпатрикнинг ёзишича, 1936 йилда қабул қилинган Конституцияда синфий душман устидан, (“Вопросы истории” журнали. 1989 йил, № 3) ғалаба қозонилганлиги ҳақида сўз юритилиб, эндиликда совет жамияти иккита ўзаро дўст синфдан – ишчилар синфи ва колхозчи деҳқонлар синфидан иборат, улар зиёлилар табақаси билан мустаҳкам иттифоқдадирлар, деб таъкидланган эди. 30-йилларнинг ўртасига келиб, одамларни ошкора синфий камситиш тўхтаганди. И.Сталин «Комсомольская правда» газетаси муҳбири билан суҳбатида (1935 йил 2 декабрь) ота-онаси қулоқ бўлган комбайинчи-стахановчини қўллаб-қувватлаб: “Ўғил ота учун жавоб бермайди”, – деган эди. Бундай шароитда 1937 йилда одамларни “синфий душман” деб қамаш бирон-бир мантиққа мос келмасди.

Кўпга чўзилмаган қувонч

Украинага “маъмурий йўл билан кўчирилган” деҳқон оилалари собиқ СССР Халқ Комиссарлари Советининг 1941 йил 21 майдаги қарори ҳамда СССР Прокуратураси ва НКВДсининг 1941 йил 5 июндаги № 00732 пр. 47 с.и. “Г” буйруғи билан сургун қилинган ерларидан озод этилганлар.

Бу буйруқ эълон қилинганидан кейин кўп ўтмай, уруш бошланиб кетди. Херсон вилояти раҳбарлари Ўрта Осиёдан бадарға қилинганларни тўплаб: “Энди ҳаммангиз юртингизга қайтиб кетасиз”, – дейишди. Бу хабар барчани қувонтирди.

Июнь ойининг охирида бадарға қилинганларнинг рўзғор буюмларини юзлаб араваларга ортиб, Қрим яриморолининг шимолидаги Армянская темирйўл бекатига олиб келишди. Одамлар икки кеча шу жойда тунашди. Учинчи куни ҳарбийлар келиб, барча эркакларни

бир сафга тизиб, янги буйруқни ўқиб беришди. Шунга биноан, ҳарбий хизматга яроқли эркаклар фронтга, кексалар фронт ортидаги ишчи батальонларига сафарбар этилиши, аёллар, болалар яшаган хуторларига қайтарилиши керак эди. Шундай қилиб, қаҳатчилик ва қатағон туфайли азият чеккан оилаларни яна пароканда қилиб, тарқатиб юборишди.

Кўп ўтмай, Украинани немис-фашистлар эгаллашди. Эндиликда одамларга НКВД ходимлари ўрнига немис полицайлари хўжайинлик қила бошлашди. Уларни эрта тонгдан кечгача далада ишлатиб, немис армиясининг эҳтиёжи учун қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришга мажбур қилишди, озгина бўлса-да, ўзини меҳнатдан олиб қочган, дангасалик қилган кишиларни шафқатсиз жазолашди.

Новая Маячкадаги болалар уйи

1939 йилнинг ёзида Жонти Исмоилов Тошкентдаги бир йиллик ўқитувчилар тайёрлаш курсини битириш арафасида эди. Шунда билим юртига Украинадан Иброҳимжон Каримов деган одам келди. Бу одам ўзбекистонлик деҳқонлар бадарға қилинган Херсон вилоятининг Каховка, Скадовск, Голая Пристань туманлари бўйича маориф инспектори ҳамда Каховка туманининг Сергеевка қишлоғидаги ўрта мактаб директори экан. У билим юртининг битирувчи ёшларига мурожаат қилиб, деди:

– Мен Тошкентга Украинадаги ўзбек мактаблари учун ўқитувчилар олиб кетгани келдим. Ким Украинага бориб ишлашни истаса, марҳамат, ёзилсин.

Жами 15 нафар битирувчи рўйхатга ёзилди. Шулар қаторида Жонти Исмоилов ҳам бор эди.

1939 йилнинг август ойида ўзбекистонлик ўн беш нафар йигит Украинага йўл олишди. Жонти Исмоилов ва унинг курсдош дўсти Худойберган Иброҳимовни Каховка туманининг Новая Маячка қишлоғидаги болалар уйи қошидаги 8-миллий тўлиқсиз ўрта мактабга ўқитувчи

қилиб тайинлашди. Жонти Исмоилов 5–7-синф ўқувчиларига математикадан дарс бера бошлади, айти пайтда, 4-синфга раҳбарлик қилди. Худойберган Иброҳимов эса жуғрофиядан дарс бера бошлади.

Болалар уйининг директори Иван Акимович Паустной, мактаб директори эса бошқирд Карим Дачкин эди. У болаларга ўзбек тили ва адабиётидан дарс берарди. Бундан ташқари, мактабда математикадан дарс берадиган Шукуржон Ёқубов деган муаллим ҳам бор эди.

Мактабда болалар уйида тарбияланадиган, ота-онаси 1933 йилдаги қаҳатчиликда вафот этган, 1937-38 йиллардаги қатағонда йўқ қилинган ёки бошқа бир сабаб билан вафот этган ўзбек, қozoқ, қирғиз, туркман болалар (жами 250 нафар) ўқишарди.

Жонти ака раҳбар бўлган 4-синф ўқувчилари ўзлаштиришнинг пастлиги, интизомсизликлари билан танилган экан. Улар ҳар куни икки соат ўқигач, ўзларини деразадан ташлаб қочишарди. Синфда Собир, Қорабой деган икки бола бор эди. Шулар синфнинг “серкаси” экан, улар нима деса, болалар шуни қилишаркан. Жонти ака шу икки бола билан тил топишишга ҳаракат қилди. Синфни иккига бўлиб, Собир билан Қорабойни бошлиқ қилиб қўйди. Шундан кейин синфда тартиб-интизом изга тушиб, болаларнинг ўқиши яхшилана бошланди. Синф бир йилда мактабдаги илғор синфлардан бирига айланди. Мактаб дирекцияси Жонти акани соат билан мукофотлади.

1941 йил июнь ойида болалар ёзги таътилга чиқишди. Жонти Исмоилов Туркистон шаҳри яқинидаги Сувлиқ қишлоғида яшайдиган ота-онасини кўриб келмоқчи бўлди. Шунда болалар уйи директори И.А.Паустной унга шундай деди:

– Жонти, сен бу йил уйингга бормагин, ёзги лагерда ишлагин. Насиб қилса, янаги йилда бирга борамиз. Ўзбекистон ҳақида кўп яхши гапларни эшитганман, бир кўргим бор.

Жонти ака бу таклифга рози бўлди.

1941 йил июнь ойида Новая Маячкадаги болалар уйининг тарбияланувчилари Днепрнинг сўл соҳилидаги Ключевой посёлкасида ёзги пионер лагериди эдилар. Уруш бошланишидан уч-тўрт кун аввал бу ерда қаттиқ дўл ёғиб, узум шўралари ва мевали дарахтларнинг довуччаларини битта ҳам қўймай, ер билан яксон қилиб кетди. Шунда украин аёллари: «Бу яхшилик аломати эмас, уруш бошланиб кетмаса гўрга эди. 1914 йилдаги уруш арафасида ҳам шундай ҳодиса юз берган эди», дейишди.

Айтганларидай, 22 июнь тонг саҳарда уруш бошланди. Ҳадемай, болалар дам олаётган жойдан осмонни тўлдириб душман самолётлари учиб ўтиб, яқин атрофдаги шаҳарлар, посёлкаларни бомбардимон қила бошлади. Баъзан улар шу қадар кўп учардики, бир-бирларига яқин учганларидан осмон кўринмай қоларди. Кундузи далада пиёда юриш қийин бўлиб қолди – “Мессершмидт”лар пастлаб учиб, одамларни ўққа тутта бошлади.

Болалар ёзги лагердан Новая Маячкадаги болалар уйига кўчирилди. И.А.Паустной ҳарбий хизматга сафарбар этилди. Унинг ўрнига Марчук деган яҳудий аёл директор бўлиб келди. Эркаклар кундузи ўз ишлари билан банд бўлишар, оқшом эса ҳарбий машқ қилишарди.

Август ойида болалар уйига қишлоқ Советидан вакил келиб: “Эртага қишлоқ Советига боринглар, ҳамма мудофаа ҳандақлари қазишга сафарбар этилади», – деди. Эртаси айтилган вақтда қишлоқ Советига боришди. У ерда буларга: «Сизлар орқага қайтинглар, болалар уйини фронт ортига кўчирасизлар», – дейишди. Шундан кейин тарбиячилар болалар уйига қайтиб, йўлга ҳозирлик кўра бошлашди. Қариндошлари бор бўлган болалардан 50 нафарини уйларига жўнатишди. Ҳадемай аравалар ҳам етиб келди. Юкларини, 180 болани араваларга чиқариб, Новая Оскания томон кетишди. Карвон олдидаги тачанкада директор йўл бошлаб борди, фақат тун-

да юришга рухсат берилганди. Кундузи пана жойларда тўхтаб, дам олишарди.

Бир кеча-кундузда Новая Оскания яқинидаги қўриқ-хонага етиб келишди. Болалар шу ерда поездга ўтиришлари керак эди. Марчук тачанкада темир йўл бекати томон кетиб, орадан уч-тўрт соат ўтгач, хомуш бўлиб қайтиб келди. Темирйўл бекати бошлиғи: «Мен болаларнинг бу ердан поездга ўтиришларига рухсат беролмайман, сабаби, душман самолётлари бекатни тинмай бомбардимон қилиб турибди. Сизлар Мелитополга боринглар», – дебди. Мелитополга бориш учун эса яна юз километрдан ортиқ йўл юриш керак эди.

Марчук йўлга тушишга буйруқ берди. Шунда аравакашлар бошлиғи деди:

– Биз Мелитополга бормаимиз, орқага қайтамиз.

– Нима учун?

– Бизларга сизларни Новая Оскания темирйўл бекатига етказиб қўйиш буюрилган. Биз бу топшириқни бажардик.

– Сизларга болаларни поездга чиқариб қўйиш топшириғи берилган. Болалар эса ҳали поездга ўтирганларича йўқ.

– Биз Мелитополга бормаимиз. У ерга борсак, орқага қайтишимиз қийин бўлади.

– Ҳозир Новая Маячкани душман эгаллади, у ерга бориб нима қиласизлар? Нима, фашистларга қул бўлмоқчимисизлар?

– Қул бўлсак ҳам майли, оиламизни ташлаб, ўзга юртларга кетишни истамаймиз.

– Ундай бўлса, майли, от-араваларни ташлаб, пиёда кетаверинглар.

– Йўқ, биз от-аравалар билан қайтамиз.

– Бийдай чўлда биз 180 нафар болани, юкларни нима қиламиз?

– Билмадик.

Шу пайт болаларнинг бахтига орқадан Қизил Армиянинг чекинаётган аръергард қисмлари етиб келишди. Жанжалга ҳарбийлар аралашиб, тарбиячиларни ёқлашди. Шундан кейин украин аравакашларининг шашти пасайиб, от-араваларни қолдиришга рози бўлишди. Фақат уларга тачанкани, болалар уйига қарашли сигирлардан икки-учтасини, чўчқалардан тўрт-бештасини беришди.

Ўша йили Украинада ғалладан мўл ҳосил етиштирилган эди. Мамлакат ичкарисига чекинаётганларга эса бир қутидан гугурт беришиб: «Қаерда ҳосили етилган ғаллазорни кўрсанглар, ўт қўйиб кетинглар, бир грамм ҳам дон душман қўлига тушмасин», – деб буйруқ берилган эди. Болалар уйи тарбиячилари бу буйруққа амал қилиб, йўлда учраган ғаллазорга ўт қўйиб боришди.

Бир кундан кейин Мелитополга етиб олишди. Бу ердаги темирйўл вокзали мамлакат ичкарисига кўчирилатганларга тўлиб-тошиб кетган эди.

Шу ерда Жонти Исмоилов Иброҳимжон Каримовни учратиб қолади. Унинг ёнида оиласи ва яна бир оила бор эди. Каримов поездга чиқишга қийналаётганини айтди. Жонти ака унга ёрдам бермоқчи бўлиб: “Поездга биз билан чиқарсиз”, – деди. Аммо Марчукдан рухсат сўраганда, у рози бўлмади. Шундан кейин Жонти ака Каримовга деди:

– Энди менинг сизга ёрдамим шундай бўлади: Сизга битта арава, иккита яхши от бераман, шу от-арава билан йўлга тушасиз. Хавфсизроқ жойга етиб олгач, от-аравани сотиб, пулини йўлқира қилиб кетасиз.

Бу таклиф Каримовга маъқул бўлди. Жонти ака уни йўлга кузатиб қўйди. Кейин маълум бўлишича, у Тошкентга оила аъзолари билан эсон-омон етиб келибди.

Бир ҳафтадан сўнг Мелитополь темирйўл бекатида болалар уйи учун 6 та вагон ажратишди. Шу вагонларга ўтириб, йўлга тушишди. Поезд Житомир томон юрди. Оқшом Новая Сергеевка темир йўл бекатига етиб келишди. Шу пайт осмонда душман самолётлари пайдо бў-

либ, темирйўл бекатига бомбалар ёғдира бошлади. Бир бомба болалар тушган поезд билан ёнма-ён турган юк поезди вагони устига келиб тушди. Бу вагонга ўқ-дорилар ортилган экан, кучли портлаш рўй бериб, олов терак барабар баландликка кўтарилди.

Тарбиячилар болаларни олиб, яқин жойдаги ўрмонга қочишди.

Болалар ўрмонга киргач, орқадан бир темирйўлчи келиб: «Шу ерда эрталабгача қимирламай ётинглар», – деди.

Бир маҳал ёмғир севалай бошлади. Ўрмон яқинида ўрилиб, боғ-боғ қилиб қўйилган буғдой поялари бор экан. Шулардан олиб келиб, капалар қуришди. Болалар тонг отгунча шу капалар ичида айқаш-уйқаш бўлиб ётишди.

Эрталаб темирйўл бекатига қайтиш ҳақида буйруқ бўлди. Келиб кўришса, вагонлар ўқлардан илма-тешик бўлиб кетибди. Яна йўлга тушишди. Икки кундан сўнг Ростов-Донга, яна бир кун йўл юргач, Сталинградга етиб келишди. Бироқ бу шаҳарда болаларга жой топиб беришолмади. Кейин Астраханга боришди. Бу ерда Волга дарёси Каспий денгизга қўйиладиган, икки томони сув бўлган Икраяно деган хушманзара жойда 14-болалар уйини ташкил этишди.

Кўп ўтмай, Худойберган Иброҳимов фронтга кетди. Жонти Исмоиловни бир қўли ногирон бўлгани учун фронтга олишмади. У Ўрта Осиёнинг турли шаҳар ва қишлоқларига хат ёзиб, етим болаларнинг қариндош-уруғларини қидира бошлади. Шу тарзда бир йилда йигирма саккиз боланинг қариндошларини топди. Эндиликда бу болаларни ўз қариндошларига олиб бориб топшириш керак эди. Жонти акага йўл ҳозирлигини кўришга рухсат беришди. 28 бола учун 20 килограмм ун, 10 килограмм гуруч, 20 килограмм қанд, 2 минг сўм пул беришди.

Болалар уйида Николенко деган, немис тилидан дарс берадиган аёл бор эди. У ҳар бир бола ҳисобига биттадан ароқ олишни маслаҳат берди.

– Ароқнинг нима кераги бор? – деди Жонти ака ҳайрон бўлиб.

– Оғир шароитда олис йўлга отланаяпсиз, асқотиши мумкин.

Жонти ака Николенконинг айтганини қилди.

Улар Астрахандан Самарагача кемада бориб, у ёғига Тошкентга борадиган поездга ўтиришлари керак эди. Кемага ўтириш учун дарё портига келишганда, радиокарнай орқали эълон эшиттирилди:

– Куйбишевга (Самара) дарё орқали бориш хавфли бўлганлиги учун бу рейс қолдирилди. Шу боис, Куйбишевга борадиганлар патталарини Бокуга борадиган кемага алмаштиришсин.

Йўловчилар патталарни Бокуга борадиган кемага алмаштиришди. Орадан икки соатча ўтгач, “Туркменистон” ҳарбий кемаси йўлга тушди. Икки кунда Бокуга етиб келишди. Бу ердан Красноводскка ўтиш керак эди. Лекин паромга патта олиш қийин бўлди. Шунда Жонти акага ароқ иш берди.

Кечқурун паромга ўтириб, эрталаб Красноводскка етиб келишди. Красноводск худо қарғаган жой экан, бу ерда на бир салқин жой, на бир сув топиб бўларди, Темирийўл бекати эса фронтдан майиб-мажруҳ бўлиб қайтган, туғилиб-ўсган шаҳарлари, қишлоқларини ташлаб, жон сақлаш учун Ўрта Осиёга йўл олган кишиларга тўла эди. Меҳмонхона у ёқда турсин, дастлабки куни ҳатто перрондан ҳам жой топиб бўлмади, фақат эртаси куни перрондан жой топилди. Тошкентга ҳафтада бир марта поезд бўлар экан, патта йўқ эди.

Жонти ака темирийўл бошлиғи қабулига борди, лекин унинг эшиги берк эди. Унинг хонасида қай пайт бўлиши тўғрисида ҳеч ким аниқ бир гап айтмади. Фақат бир йўловчи бекат бошлиғи ресторанда, қайси столда ўтирганлигини, афти-ангори қандай одамлигини айтди.

Жонти ака ресторанга кириб, ўша одамга яқинлашди-да:

– Ассалому алайкум! – деди.

– Ваалайкум ассалом!

– Сиз темирйўл бекати бошлиғи Омондурдиев бўласизми?

– Йўқ.

Жонти аканинг ҳафсаласи пир бўлиб орқасига қайтди. Шунда бир одам бекат бошлиғи ўз хонасига орқа деразасидан тушиб ишлаётганлигини айтди.

Жонти ака бино ортига ўтиб, бошлиқ деразасини пойлади. Бир маҳал дераза очилиб, ичкаридан ресторандаги одам тушди. Жонти ака ҳеч нарсани билмагандай унга яқинлашди.

– Ассалому алайкум!

– Ваалайкум ассалом!

– Мен ўттиз нафар етим болани Астрахандан Тошкентга олиб кетяпман, патта керак.

– Патта йўқ. Биз биринчи навбатда фронтдан қайтган ярадорларни жўнатишимиз керак.

– Бир иложини қилинг, йўл учун олган озиқ-овқатимиз тугаяпти.

– Ҳеч иложи йўқ.

– Мен қуруқ илтимос қилаётганим йўқ, сизга аталган совғам бор.

– Нима совға экан?

– Тўрт шиша ароқ, бир кило чой бераман.

– Бориб совғангни олиб кел.

Жонти ака Бокудан “керак бўлиб қолар”, деб чой олган эди. Шу чойдан бир килограммини, тўрт шиша ароқни картон қоғозга чиройли қилиб ўраб, бошлиқнинг орқа “эшиги”дан узатди. У дарҳол ўттизта паттага қоғоз қилиб берди.

Жонти ака суюниб, кассага борди. Лекин кассир айтган пулни эшитиб, капалаги учиб кетди. Ёнидаги пул паттанинг ярим баҳосига ҳам етмас эди.

Жонти аканинг боши қотиб, яна орқа эшикдан мўра-
лаб, бошлиққа аҳволни тушунтирди.

– Ёрдам қилинг, жон ака, яна ароғим бор, бераман.

– Етимлар орасида туркман болалар ҳам борми?

– Бор.

– Ўшаларни олгин-да, Красноводск вилояти партия
қўмитасининг биринчи котиби Ортиқовнинг олдига
боргин, у яхши одам, ёрдам қилади. Фақат болаларга
тайинлаб қўй, Ортиқовнинг олдига киришганда йиғлай-
веришсин. Яна адашиб, иккинчи котиб Марковнинг ол-
дига кириб юрманглар, у ёрдам қилмайди.

Жонти ака болаларни эргаштириб, обкомга борди.
Бир қабулхонада ўн бешга яқин одам ўтирган экан, Ор-
тиқовнинг хонаси шу бўлса керак, деб болалар билан
ичкарига тикка кириб кетаверди. Узун стол тўрида се-
миз, малласочли киши ўтирарди. Жонти ака унга ўзини
таништириб, ёрдам беришни илтимос қилди.

– Йўлкирага берилган пулни ичиб тугатиб, энди биз-
га ялиниб келдингми? Чиқ хонадан, сендайларга ёрдам
йўқ!

Жонти ака ноилож орқага қайтди. Бўлган воқеани
Омондурдиевга айтган эди, у:

– Мен Макаровнинг олдига кирмагин демабмидим,
ўшанга рўпара бўлибсан-да, – деди. Кейин бироз ўйлаб
туриб, қўшимча қилди: – Мен Ортиқовга қўнғироқ қила-
ман, эртага қабулига борасан.

Ортиқов Жонти акани яхши кутиб олди. “Эвакуация
пункти орқали жўнатилинсин”, – деб қоғоз ёзиб берди.
Шундай қилиб, етим болалар Тошкентга текинга кета-
диган бўлишди.

Болаларга яшил, кичкина 208-вагонни беришди. Шу
вагонда йўлга тушишди. Темирйўл қатнови жуда тигиз
эди. Биринчи навбатда фронтга юк олиб бораётган по-
ездларга йўл беришарди. Шу боисдан, бекат ва разъезд-
ларда узоқ вақт туриб қолишарди.

Тошкентга бир ҳафтада етиб келишди. Йўлда овқат-

лари қолмай, Астрахандан олинган ароқнинг қолган қисмини, Бокудан олинган чойни бекатларда совунга, совунни эса нонга алмаштириб, манзилга бир амаллаб етиб келишди.

Тошкентда Жонти ака болаларни вокзалга қўйиб, ўзи республика Маориф вазирлигига бориб, вазир Муҳаммаджон Йўлдошев билан учрашди. У вазирга Украинадан ота-онаси Ўрта Осиёлик бўлган етим болаларни олиб келганлигини, эндиликда болаларни уй-уйига етказиб қўйиш учун маблағи ҳам, кучи ҳам қолмаганлигини айтди. Вазир раҳмат дегач, тайинлади: «Болаларни вокзалдаги эвакуация пунктига топширинг-да, майли, кейин уйингизга бординг».

Жонти ака вазир айтганини қилди. 28 нафар боладан фақат биттасини – етти ёшли София Қозоқовани ўзи билан Туркистонга олиб кетди. Жонти ака бу қизнинг Туркменистонда яшайдиган акалари билан боғланганида улар: “Сиз Ўзбекистонга келгач, бизга хабар беринг, синглизми бориб олиб келамиз”, дейишган эди. Жонти ака Туркистонга боргач, Сониянинг акаларига бир неча марта хат ва телеграмма юборди, лекин улардан дарак бўлмади. Шундан кейин бу қизни Жонти аканинг акаси Рисмат Исмоилов ўзига фарзанд қилиб олди. Қизнинг исмини Хумор, фамилиясини Исмоилова қилиб ўзгартирди. Вояга етгач, турмушга берди. Ҳозир Хумор Исмоилова ҳаёт, олти фарзанднинг онаси. Туркистон шаҳрида, Пионерская кўчасидаги 35-уйда яшайди.

Жонти ака урушдан кейинги йилларда Новая Маячкадаги болалар уйида тарбияланган болаларнинг бир қисмини қидириб топиб, учрашди. Улар ҳозир яхши ва ёмон кунларда ўз устозларини йўқлаб туришади. Тошкент шаҳар Юнусобод тумани, Киев кўчасидаги Жонти ака яшайдиган хонадон бу кишилар учун қадрдон масканига айланган. Булар асакалик Саъдулла Мирзоидов, тошкентлик Раҳимжон Долимов, чинозлик Нуъмон Ҳамидов, ригалик Сотқиной Отақулова ва бошқалардир.

Қаердасиз, “Маячка”ликлар?

Собир Мўминов “Правда Востока” газетасида 1984 йил 1 сентябрда эълон қилинган астраханлик Алишер Шодмонов ёзган мактубни ўқиганидан кейин хотиржам юролмади. Тезлик билан Алишер Шодмоновга хат ёзди, унда 30-йилларнинг бошида Ўзбекистон қишлоқларидан Украинага минглаб деҳқон оилалари фарзандлари билан кўчирилганлигини, 1933 йилдаги очарчилик даврида, 1937-38 йиллардаги қатағонда кўплаб кишилар ҳалок бўлиб, уларнинг болалари етим қолганлигини, ўзининг ҳам болалиги Украинада ўтганлигини маълум қилди. Бироқ бу хатига жавоб олмади. Орадан икки ой ўтгач, яна хат ёзди. Натижаси бўлмади. Алишер Шодмоновнинг тошкентлик бошқа бир нечта тақдирдоши ҳам унга хат ёзиб, жавоб олишолмади.

Собир Мўминов Астрахань шаҳар ижроия қўмитасига хат йўллаб, юртдоши Алишер Шодмоновни топишда ёрдам беришларини илтимос қилди. Афсуски, бу хати жавобсиз қолди.

Шундан сўнг Собир акада 30-йилларда Новая Маячка болалар уйида тарбияланганларни излаб топиш истаги пайдо бўлди. Унинг Алишер Шодмоновга ёзган мактуби “Туркистон” (“Ёш ленинчи”) газетасининг 1990 йил 16 январь сонидида “Ўзбекистонни соғиндим” сарлавҳаси остида босилиб чиқди. Бироқ бу мақолага унчалик акс-садо бўлмади. 1991 йил 24 сентябрда “Ўзбекистон овози” газетасида “Қаердасиз, тақдирдошлар?” мақоласи эълон қилинган эса, республикамиз вилоятларидан 70 дан ортиқ мактуб олди. Бу мактуб эгаларининг қарийб ҳаммаси 30-йиллар бошида Украинага ва Шимолӣ Кавказга ота-оналари билан сургун қилинган болалар бўлиб, уларнинг орасида Новая Маячкадаги болалар уйида тарбияланганлар ҳам анчагина эди. Ана шулардан бири Тошкент шаҳар Сағбон кўчасидаги 11-тор кўчанинги 3-берк кўчасида истиқомат қилувчи **Раҳимжон До-**

лимовдир. Унинг ўз қисмати ҳақида қуйидаги ҳикояси ҳар қандай юракни эзиб, сўқир кўздан ёш чиқаради.

– Кексаларнинг айтишича, отам ўртаҳол деҳқон бўлганлар. Ерларига пахта экиб, бир қисмини қариндошларига берар эканлар. У кишини ерида одам ёллаб ишлатган, деган айб билан Украинага сургун қилишган.

Мен Украинага ота-онам билан кетганман, опам ва акам Тошкентда қолишган. 1933 йилдаги очарчиликда ота-онам вафот этишди. Шундан кейин мени Каховкадаги болалар уйига топширишган. У ердан Новая Маячкага жўнатишган. Урушгача ўша ерда тарбияландим.

Уруш бошлангач, болалар уйини мамлакат ичкарсига эвакуация қилишди. Катта қийинчиликлар билан Астраханга етиб келиб, ўша ердаги болалар уйига жойлашдик. Орадан сал вақт ўтмай, биз, ўсмир болаларни фабрика-завод билим юртига ўқишга олишди. Уни битиргач, бизни Шимолий Уралдаги Березники шахрига ишга юборишди. У ерда бир завод қурилишида ишладик. Қиш фасли Березникида 40–45 даража совуқ бўлар экан, юз-қўлларимни совуққа олдириб қўйдим.

1944 йилда фронтдаги аҳвол бироз ўнгангач, бизларга жавоб беришди. 1944 йил 6 май куни Тошкентга келдим. Акам ва опам қаерда яшадини билмас эдим, шу боис, уч-тўрт кун милиция хоналарида тунадим. Милиция ходимларидан бири:

– Отанг яшаган маҳалладаги бирон-бир белги ёдингда қолганми? – деб сўради.

– Маҳалла кўчасидан чиқаверишда симёғочда радиокарнай бўларди.

Милиция ходими мени Қўштут маҳалласига олиб борди. Борсам, симёғочда радиокарнай турибди. Шу ерда кичкина ариқ бор эди. Бир пайтлар отам билан шу ариқдан ҳатлаб ўтаётганимизда калишим сувга тушиб кетганлигини эсладим. Уч-тўртта ҳовлига кириб, акамни ва опамни суриштирдим. Аёллардан бири Каримберди акамни танир экан. Бошқа бир аёл опамни топиб кел-

ди. Акам фронтга кетган эканлар, қайтиб келмадилар. Мен опамнинг уйида яшай бошладим.

Поччам заргар эканлар, мени ҳам шу ҳунарга ўргатдилар. Заргарлик заводида ишлаб, нафақага чиқдим. Уч ўғлим, уч қизим, набираларим бор. Турмушимдан нолимайман. Бироқ ота-онамнинг хоклари бегона юртда қолиб кетди, уларнинг қаерга дафн этилганликларини ҳам билмайман. Шуни ўйласам, ич-ичимдан эзиламан.

Эргаш (Яков) МИРТУРСУНОВ ҳикояси (марҳум):

– Отам Миртурсун бува, онам Баҳри хола, укаларим Миржўра, Миртўра ва яна бир синглим билан 6 жонни 1931 йил ёзида Қибрай қишлоғидан Украинага сургун қилишган. 1932-33 йиллардаги қаҳатчиликда ота-онам, укаларим очликдан вафот этдилар, бир ўзим қолдим. Мени Каховкадаги болалар уйига юборишди, сўнг 1935 йилда Новая Маякда ташкил этилган янги болалар уйига кўчиришди.

Уруш бошланганда 16-17 ёшлардаги ўсмир эдим. Болалар уйини мамлакат ичкарасига кўчиришаётганида мени бир украин кампир ўғил қилиб олди. Мен бу кампирнинг уйида икки йил яшадим. 1943 йилда биз турган жойларни Совет Армияси озод қилгач, мени ҳарбий хизматга чақиришди. Икки йилдан сўнг душманга қарши жанг қилиб, Ғалабани Берлин яқинида кутиб олдим.

1946 йилда ҳарбий хизматдан бўшагач, қаерга боришимни билмай турганимда, тошкентлик қуролдошларим: “Херсонда нима қиласан? Шунча йил мусофирликда яшаганинг етар, юр, биз билан Тошкентга, қариндошларингни топиб оларсан”, – дейишди.

Шундай қилиб, Тошкентга қайтдим. Бир ойча дўстимникида яшадим. Бир куни Қибрайга тўйга бордик. Қибрай номи хотирамдан кўтарилган экан. Тўйхонада мени қариялар ўртага олишиб, ота-онамни суриштиришди. Отамнинг номини зўрға айтдим, сабаби, руслашиб кет-

ган эдим. Қибрайлик Абдурасул ота, Толиб оталар: “Бу бола Миртурсун аканинг ўғли-ку?” – дейишиб, Замира опамни чақиртириб келишди. (Опам қулоқлаштиришдан олдин турмушга чиқиб, Қибрайди қолган эканлар). Тўйга қий-чув, йиғи-сиғи уланиб кетди. Ҳамма ҳайрон. Тўйнинг давоми опамникида бўлди.

Шундан кейин опамникида яшай бошладим. Кейинчалик уйланиб, бола-чақали бўлдим. Ҳозир “Қибрай” совхозида бригадир бўлиб ишлайман.

Қибрайлик Исроил Юнусхонов ҳикояси:

– Бизнинг оиламизни Украинага сургун қилишганда икки яшар эканман. Оиламиз беш жондан иборат эди. Украинада Скадовск туманининг 1-пахтачилик совхози IV бўлимидаги 1-базада яшаганмиз. Отам 1933 йилда вафот этгач, онам уч фарзандини боқишга қийналган. Орзу опамни ўзлари билан олиб қолиб, Исмоил акам иккимизни болалар уйига топширганлар. Уруш бошлангач, яна онам бағрига қайтдик.

Хуторда биз турган жойларга фашистлар келишди. Душман қўл остида плугга сигир қўшиб, ер ҳайдаганмиз (Совхоздаги ҳамма отлар мамлакат ичкарасига ҳайдаб кетилгани учун фашистлар уйлардаги сигирларни плугларга қўшиб ер ҳайдашга мажбур қилишган эди). Хуторда эркаклар ҳам йўқ, далада, асосан, аёллар ва болалар ишлашарди.

Бир воқеа ҳеч ёдимдан чиқмайди. Қаттиқ шамоллаб, иситмам кўтарилиб, уйда танча ёнида ётган эдим, кимдир мени чақириб қолди. Ўрнимдан аранг туриб, деворни ушлаб кўчага чиқсам, эшик олдида немис комендант билан украин полицаи турибди. Мендан ишга чиқмаганлигимнинг сабабини суриштиришди. Мен касалман, иситмам бор, дедим. Комендант қўли билан имлаб: “Бери кел”, – деди. Ёнига бордим. Шунда у қўлидаги резина таёқ билан елкамга шунақа урдик, кўзимдан олов чиқиб кетгандай бўлди, гандираклаб бориб, уч-

тўрт қадам нарига йиқилдим. “Арбайт! Арбайт!” – деб бақирди фашист. Қарасам, у яна урадиган. Бор кучимни йиғиб ўрнимдан турдим-да, далага югурдим. Ўша воқеани эсласам, ҳамон елкам зирқирайди.

Херсонни Совет Армияси озод қилгач, совхоз қайта тикланди. Далада ишлаб, буғдой экдик, ўриб, янчдик, уларни фронт эҳтиёжи учун топширдик. Украинадан 1947 йилда Херсон вилояти НКВД сининг рухсатномаси билан қайтганмиз.

Зангиота туманидаги “Қорасув” жамоа хўжалиги меҳнат фахрийси Тилаган ОМОНЖЎЛОВ ҳикояси:

– Бизнинг оиламиз асли Чирчиқ шаҳридаги Ниёзбек қишлоғида яшаган. Ҳозирги “Чирчиқсельмаш” заводи ўрни отам Мўйловбой Омонжўловнинг ерлари бўлган.

Бизнинг оиламизни, шунингдек, поччам Пернавой Сотилевни 1930 йилда қулоқ қилиб, Украинага жўнатишди. Биз Херсон вилоятининг Скадовск туманидаги 1-ғаллачилик совхозини бўлимида яшаганмиз.

Оиламиз етти жондан иборат эди. Тўрт укам Украинада очлик ва ҳар хил касалликларга чалиниб, ўлиб кетишди.

Украинанинг оддий меҳнаткаш халқи бизларга яхши муносабатда бўлишган. Отамнинг почтада ишлайдиган украин дўсти бўларди. У 1937 йилда отамга: «Ўзбекистонлик деҳқонларни қамашармиш, ҳаракатингни қил», – дейди. Шундан сўнг отам Ўзбекистонга қочди.

Қама-қама бошлангач, поччам Пернавой Сотилевни ҳибсга олишди. У Херсон қамоқхонасида вафот этди. Ким уйда намоз ўқиса, фарзандини суннат қилдирган бўлса ёки уйда арабча китоб сақлаган бўлса, ҳаммасини қамашди.

Эри қамоқда вафот этганидан кейин кўп ўтмай, опам ҳам касалга чалиниб, вафот этдилар. Икки жияним онам-

нинг қўлида қолди. Шундан кейин онам бир ўзлари уч фарзандни боқишга қийналиб, мени Новая Маячкадаги болалар уйига топширадилар.

Уруш бошлангач, яна онам бағрига қайтдим. Бу пайтда вояга етиб, меҳнатга яроқли бўлиб қолган эдим. 1942 йилда яна бахтсизлик рўй берди – онам вафот этди. Ўлим тўшагида ётганларида мени ёнларига ўтқизиб: “Икки жиянингни сенга, сени худога топширдим: Энди маҳкам бўл, уруш тугагач, Ўзбекистонга қайтиб, жиянларингни амакилари қўлига олиб бориб топширгин”, – дедилар. Мен онам айтганидай қилдим.

Урушдан сўнг Тошкентда ўқиб, олий маълумотли педагог бўлдим. Ҳозир нафақахўрман, ҳаётимдан нолимайман.

Тошкент аэропорти ишчиси Қудратулла ОТАХОНОВ ҳикояси (марҳум):

– Мен Асакада туғилганман. Отамни Отахон Ямин, онамни Роҳила ая дейишган. Оиламизни Украинага бадарға қилишганида 3 яшар бўлганман. Отам 1932 йилдаги қаҳатчиликда вафот этганлар. Шу боис, у кишини эслай олмайман. Онамни эса НКВД ходимлари сочидан бураб судраб, уйимиздан олиб чиқиб кетганларини элас-элас эслайман. Ўшанда онам оқ кўйлақда, узун қора сочларини иккита қилиб ўриб олган эди...

Шундан сўнг мени Каховкадаги болалар уйига топширишган. У ердан Новая Маячкадаги болалар уйига ўтказилганман. Астраханга кўчишимиз воқеасини яхши эслайман.

1942 йилда қариндошларим билан хат орқали боғланиш имконияти бўлмагач, Жонти Исмоилов мени олиб кетмади. Лекин мен асакалик эканлигимни, у ерда қариндошларим борлигини билардим. Шу боис, таваккал қилиб, ўзим йўлга чиқдим. Болалар уйи тарбиячилари бу ҳаракатимга монелик қилишмади. Менга йўлга етар-

ли озуқа бериб, Тошкентга қандай бориш мумкинлигини тушунтиришди.

Самара яқинидаги бир темирйўл станциясида Тошкентга борадиган поездлар тўхтаб ўтар экан. Ўша ерга бориб, поездни кутдим. Эртаси кечки пайт поезд келди. Лекин у ҳарбийларни олиб кетаётган поезд экан, шу боис, дастлаб мени унга чиқаришмади. Бу поезддан қолсам, яна уч кун уни кутишим, ўғрилар қопчиғимдаги озуқамни тортиб олиб қўйишлари мумкин эди. Жўнаб кетиш арафасида турган поезднинг бошидан охирига зир югуриб, додлаб йиғладим. Шунда бир кекса рус проводникнинг раҳми келиб: «Иди сюда, сынок», – деб қўлимдан ушлаб, вагонга чиқариб Самарқандга борадиган поляк аскарлари орасига олиб кириб, ўтқазиб қўйди. Мен рус ва украин миллатига мансуб кишилар орасида мана шундай раҳмдил инсонларни кўп кўрганман. Шу боис, уларни ҳурмат қиламан.

Тошкентга келгач, озуқа солинган қопчиғимни ўғирлатиб қўйдим. Асакага бир амаллаб етиб олдим.

Асака марказидаги чойхона олдига бориб, отамнинг авлодларини кимдан сўраб-суриштиришимни билмай турганимда, бир одам менга мурожаат қилди:

– Сен бола, кимнинг ўғлисан?

– Отахон Яминнинг ўғлиман, Украинадан келдим. Бу одам отамни билар экан. Мени етаклаб, чойхонага олиб кирди. Чойхонадагилар мени қўраб, гапга солишди, меҳмон қилишди. Сўнг ўзаро маслаҳатлашишди:

– Буни қайси қариндошиникига олиб борамиз?

– Амакисиникига олиб бориш керак.

– Бўлмайди, – деди шунда даврадаги бир киши. – Амакисининг бети қурсин! У акасини чув туширган: “Мен сизни қулоқ бўлишдан сақлаб қоламан”, – деган баҳонада Отахон Яминнинг 60 минг сўм пулини олиб, гумдон бўлган. Акаси Украинага бадарға қилингач, яна Асакага қайтиб келган...

– Бўлмаса, аммасиникига олиб борайлик.

Бу фикр кўпчиликка маъқул бўлди. Шундан кейин мени аммамникига олиб боришди. У мени йиғлаб-сиқтаб, кутиб олди. “Жигаримдан қолган ёдгорим”, дея ўзи емай-едириб, мени ўстира бошлади. Лекин бу аммам ҳам пешонамга сиғмади: кўп ўтмай вафот этдилар. Шундан кейин мен тоғамнинг уйида яшадим.

Ўн беш ёшимда Асакадаги пахта заводига ишга кирмоқчи бўлдим. Корхона раҳбарлари менинг келиб чиқшимни суриштиришгач: «Бу болани ишга ололмаймиз, кулоқнинг ўғли экан. Отасини ўчини олиб, заводга ўт кўйиб юбориши мумкин», – дейишди.

Шундан кейин Тошкентга келиб, аэропортга ишга жойлашганман. Тошкент қишлоқ хўжалиги институтининг сиртқи бўлимига кириб, ўқий бошладим. Афсуски, чечак касалига чалиниб, анча ётиб қолганлигим, бунинг устига кўриш қобилятим ёмонлашганлиги сабабли, ўқишни тугаллай олмадим.

Оламда яхши одамлар ҳам кўп экан. Ўшаларнинг ёрдамида Тошкентда ўрнашиб, уй-жойли, оилали бўлдим.

Аччиқ болалигим, ота-она меҳрига қонмаганлигимни ўйласам, кўзимга ёш келади. Аммо тинч, фаровон кунларга ҳам етганлигимни ўйлаб, шукрона қиламан. Биз болалигимизда кўрган азобларни эндиги ёш авлод кўрмасин, илойим.

Бухоро вилояти, Олот тумани Алишер Навоий номидаги жамоа хўжалигида яшовчи Бешим бобо АВЕЗОВ ҳикояси:

– 1921 йилда оилада бешинчи фарзанд бўлиб туғилганман. Қисматимдаги аччиқ кунлар 1931 йилнинг ёз ойларида бошланган. Ҳамро акам билан қўйларни боқиб, уйга тушликка келдиг-у, ҳайрат ва қўрқинчдан тошдек қотиб қолдик: ҳовли остин-устун бўлиб, рўзғор анжомлари ер билан битта бўлиб сочилиб ётар, одамлар қўлига илинган буюмларини олиб қочишар, қўйлар, сиргирлар бетиним маърар, итлар хурар... Даҳшат эди!

От минган бир баджаҳл киши акамни қамчи билан уриб, олдиға солди. Мени эса ёқамдан ушлаб тортиб, отға мингаштирди. Акам отнинг олдида ҳансираб югуриб борар, мен эса от устида товуш чиқаришдан қўрқиб, унсиз йиғлардим. Қаерга, нимага бораётганлигимиз номаълум эди.

Бизни Қоракўл пахта заводи саройига олиб келишди. Бу ерда тумонат одам, атрофда милтиқ ушлаган соқчилар туришарди. Ота-онам, опа-сингилларим, акаларим ҳам шу ерда экан. Улар бизни кўриб, севинганларидан йиғлаб юборишди.

Орадан бир неча кун ўтгач, станцияга одам тўла эшелон келди. Қий-чув бошланди: кимдир додлар, кимлар бақириб-чақирар, яна кимдир ўқсиб йиғлар эди. Ҳаммани уриб-суриб, қизил вагонларга қамадилар. Вагон эшиклари залвор билан ёпилди. Паровоз қора тутун буруқтириб, поезд жойидан қўзғалди.

Қадрдон гўшалар, чопқиллаб ўйнаганимиз таниш тепаликлар ортда қолиб борарди. Айни саратон. Вагонда нафас қайтади. Оналар оҳ тортиб, чақалоқлар биғиллаб йиғлайди...

Ўн кунгача йўл юрдик. Вагонлардан тушиб, пароходга, кейин яна вагонларга ўтириб, Ставрополь ўлкасининг Никола-Александровская қишлоғига етиб бордик. Тўрт-беш қарияни ҳисобга олмаганда, қишлоқ бўм-бўш эди. Бу ердаги одамларни ҳам қаергадир сургун қилишган экан.

Ўзбекистон ва Тожикистондан сургун қилинган беш минг оила шу қишлоққа жойлаштирилди. Ҳар бир оилага биттадан хона берилди. Қишлоқдан чеккага чиқиш қатъий тақиқланди. Куз охирлаб, қиш яқинлашгач, муҳтожлик бошланди. Совуқ, очлик, касаллик одамларни кулатди. Оғир майший шароитда битлаб кетдик. Ҳаммамизни ҳаммомга олиб боришди.

Ҳаммом деганлари эски отхона экан. Ўртада иккита қозонда сув қайнаб турса-да, хона совуқ эди. Мен тўнғич

акам Саиджон билан буғда исиниш илинжида қозон ёнига борган эдик. Нима бўлди-ю, акам оёғи тойиб, қайнаб турган қозонга кўкрагигача тушиб кетди. “Отажон!” деб қичқиришга улгура олди, шўрлик. Отам кела солиб, акамни қозондан чиқариб, бағрига босди. Акамнинг гўштлири шилиниб кетди. У отамнинг қўлида қийналиб, жон берди.

Қиш кирди. Ўтин йўқ. Уйлар совуқ, кечаси кийимларимизни ечмай, бир-биримизнинг пинжимизга кириб, ғужанак бўлиб ётамиз. Бир куни отам қуйиб берган аталани қўшни уйда кўрак чувиб ўтирган онам билан опам олдига олиб бордим-у, у ердаги манзарани кўриб, оёқларимдан мадор кетиб, эшик кесақисига суяниб қолдим: онам билан опам бир-бирларига суянганча, ўлиб ётишарди. Уларни устиларидаги кийимлари билан тупроққа қўйдик.

Баҳорга чиқиб, далага дон сепдик, чигит экдик. Ҳосил пишгач, таъминотимиз бироз яхшиланди.

Ўзбекистондан ўқитувчилар келишди. Биз, ёшлар ўқий бошладик.

1937 йил бошланди.

Ўқитувчимиз, кўнглимизни кўтариш учун бўлса керак, бир куни шеър ёзиб келибди. Унда шундай сартлар бор эди:

“Яшасин, яшасин, совет болалари яшасин,

Улар қаторида қулоқ болалари ҳам ошасин”.

Эртаси куни кечаси уйимизга НКВД ходимлари келишиб, акаларим Барот билан Ҳамрони ҳайдаб олиб чиқиб кетишди. Биз фиғон чекиб қолавердик. Кейин билсак, акаларимдан бири муаллим ўргатган шеърни бошқаларга ёд айтиб берган, иккинчиси: “Акмал Икромов билан Файзулла Хўжаев яхши одамлар эдилар”, – деган экан.

Шеърни ёзган ўқитувчи ҳам ҳибсга олиниб, дом-дараксиз кетди.

Мен механизаторлик курсида ўқиб, тракторчи бўлдим. Ер ҳайдаб, дон экдим. Отам мени ўзимиз сингари

бадарға қилинган оилада ўсган Мискиной деган қизга фотиҳа қилганларида уруш бошланиб кетди. Чимилдиққа кириш насиб этмай, фронтга жўнадим. Урушнинг энг оғир участкаларидан бирида – Ленинград фронтида бўлдим.

Бир кун қаттиқ жанг бўлаётганида ёнимга снаряд келиб тушди. Фақат шу нарса эсимда. Кейин нима бўлганлигини билмайман. Ўзимга келганимда немисларнинг усти ёпиқ машинасида кетаётганлигимни билдим. Чап қулоғим эшитмас, чап кўзим кўрмас, бутун танам мажақлаб ташлангандай оғирди... Жуда кўп концлагерларда бўлдим, мен кўрмаган жабру жафолар қолмади.

Франциядаги концлагердан қочиб, Бельгияга ўтдим. У ердан бир пароход трюмига (ертўласига) яшириниб, Лондонга бордим. Бу орада уруш тугади. Орадан саккиз ой ўтгач, Совет Иттифоқига қайтдим. Лекин мени Ўзбекистонга эмас, Бошқирдистонга қамоқ лагерига юборишди. Бу ерда каминани сўроқ қилиб азоблашгач, хасталаниб, ётиб қолдим. Шунда Катя деган бир рус қизи менга кўп меҳрибонликлар қилди.

Иккинчи гуруҳ ногирони бўлиб қолгач, уйимга қайтишимга рухсат беришди. Шунда мен Катяга турмуш қуришни таклиф қилдим. У рози бўлди. Юртимга Катя билан бирга қайтдим.

Бу пайтда собиқ қулоқларга ҳам юртига қайтиш учун рухсат берилган эди. Отам синглим Гулсум билан йўлга чиқадилар. Лекин қиблагоҳимга юртини қайта кўриш насиб этмади: Махачқалъага келганларида, юрак хуружидан вафот этадилар. Доғистонлик мусулмонлар отамни ўз қабристонларига дафн этиб, ёлғиз қолган синглимни бир ҳарбий ҳамшира билан Ўзбекистонга жўнатадилар.

Ота-онамиздан, уч акамиздан жудо бўлган ака-сингил Олотда учрашдик. Катта қийинчиликлар билан яна рўзғоримизни тиклаб, турмушимизни изга сола бошладик. Ўша пайтда Қўчқор ака деган колхоз раиси бизга

уй-жой бериб, моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаган. Унинг бу одамгарчилиги ҳеч ёдимдан чиқмайди.

Катя билан турмуш қуриб, икки ўғил, икки қиз кўрдим. Рафиқам 1979 йилда вафот этган. Ҳозир ўғил-қизларим, невараларим даврасида яшаяпман.

* * *

30-йиллар бошидаги қулоқлаштиришдан бери 70 йилга яқин вақт ўтди. Аммо коммунистик мустабид тузум қулаб, республикамиз ўз мустақиллигини қўлга киритиб, яқин тарихимизнинг фожиали саҳифаларини ёзиш имконияти юзага келганига кўп вақт бўлгани йўқ. Шу боисдан қулоқлаштириш даври тарихчилар, адиблар, журналистлар учун “очилмаган кўрик” бўлиб турибди, дейиш мумкин.

Хўш, 30-йиллар бошида “муштумзўр” тамғаси билан отиб ташланган, юртидан бадарға қилинган деҳқонлар қандай кишилар эдилар? Коммунистик нуқтаи назар билан баҳоланадиган бўлса, улар социалистик жамият учун зарарли, қайта тарбиялашга муҳтож кишилар эдилар. Лекин умуминсоний мезонлар билан, оқилона баҳоланадиган бўлса, улар халқимизнинг бир қисми бўлган, аксарияти ўзининг меҳнатсеварлиги, ишбилармонлиги билан бойиган асил деҳқонлар эди. Табиийки, улар орасида бировларнинг меҳнати самарасидан фойдаланиб бойиган, инсофсиз кишилар ҳам бўлган бўлиши мумкин. Аммо бойларнинг ҳаммаси шундай эди, деб барчасига барабар қора бўёқ чаплаш адолатсизликдир. Ўзбек бойларининг олийжанобликлари ҳақида олис ва яқин тарихимиздан исталганча мисоллар келтириш мумкин.

Афсуски, кейинги 70–80 йилда ёзилган тарихий, бадий асарларда халқимизнинг бу тоифасига марксистик нуқтаи назар билан баҳо берилиб, “эзувчи синф” вакиллари сифатида қораланиб келинди. Навоий ҳақида буюк асар ёзган эзувчи Ойбек “эзувчи синф” вакиллари ни мақтаганлиги учун танқид қилинди.

Жамиятда одамларни «эзувчи синф»га мансублиги учун таъқиб қилиш, камситиш, ҳақ-ҳуқуқларини чеклаш 1917 йилдаги Октябрь тўнтаришидан сўнг бошланиб, иккинчи жаҳон урушигача авжига чиқиб борди, дейиш мумкин. Кейин бу ҳодиса сусайгандай бўлди, аммо ҳеч қачон барҳам топгани йўқ. Шу боисдан ҳам, айниқса, 20-йилларда бой ёки диндор оиланинг фарзанди бўлган ёшлар орасида ижтимоий келиб чиқишини яшириш, ҳатто ота-онасидан матбуот орқали ошкора воз кечиш ҳодисалари кўпайди. Қулоқ отасини ҳукумат одамларига сотган Павлик Морозов сингари ёшлар қаҳрамонга айландилар.

Ўзбекистоннинг йирик давлат арбоби бўлган, 1937 йилдаги қатағонда ҳибсга олиниб, қатл этилган Султон Сегизбоев 20-йилларда Оққўрғонда яшайдиган бой отасини бориб кўрганлиги учун партия мажлисида муҳокама қилиниб, унга ҳайфсан берилган. Мен бу кишининг маъмурий идора ҳужжатхонасида сақланаётган “Жинойий иши” билан танишганман. Унинг ҳеч бир айби бўлмаган, аслида бойнинг ўғли бўлганлиги учун ҳибсга олиниб, йўқ қилинган.

Хўш, 1917 йил октябрда давлат тўнтариши бўлганида Туркистонда қишлоқ хўжалигининг аҳволи қандай эди? Меҳнаткаш деҳқон қандай яшарди? Қишлоқда туб ўзгаришлар қилиш, ўзига тўқ деҳқон хўжаликларини тугатиш учун зарурат бормиди?

Ўша пайтда 7,7 миллион аҳолиси бўлган Ўрта Осиёда 10,5 миллион десятина деҳқончилик учун яроқли ер бор эди. (1 десятина – 1 гектару 9 сотихга тенг). Аҳоли жон бошига 1,4 десятинадан ер тўғри келарди. Агар ҳозир Ўзбекистонда аҳоли жон бошига 21 сотихдан ер тўғри келишини инобатга олсак, бу ерни оз деб бўлмайди. Аммо ёмон томони шунда эдики, деҳқонлар ўртасида ер тақсимотида адолатсизлик кучли бўлган. Ўзбекистондаги экин майдонларининг учдан икки қисми йирик ер эгаларига қарашли эди. Масалан, аҳолиси нисбатан зич бўл-

ган Фарғона водийсини олайлик. Ер ишлари халқ комиссарлигининг 1924-25 йиллардаги ҳисобига қараганда, бу вилоятда 3 десятинадан кам ери бўлган деҳқон хўжаликлари мавжуд деҳқон хўжаликларининг 86,5 фоизини ташкил этар, улар умумий ер майдонининг 46,5 фоизига эгалик қилишарди. Бу ер майдонларининг ярмидан ортиғи 13,5 фоиз деҳқон хўжаликларининг қўлида эди демакдир. 3 фоиз йирик ер эгаларининг қўлида умумий экин майдонларининг тўртдан бир қисми жамланган эди. Ери кам деҳқонлар бойларнинг ерини шерикликка олардилар. Ерсиз деҳқонлар эса бойларнинг қўлида батрак, қарол, чоракор бўлиб, оғир шартлар билан ишлашга мажбур эдилар. Улар орасида бойлардан мунтазам қарз бўлиб юрадиган, моддий етишмовчиликлар эзиб ташлаган кишилар кўп эди. Аҳолисининг 83 фоизи қишлоқда яшаган ўлкада бойлар билан камбағаллар ўртасидаги фарқ анча кескин эди.

Мавжуд ер майдонларидан самарали фойдаланиб, экинлар ҳосилдорлигини ошириш, қишлоқ хўжалигида техникани жорий этиш, ирригация-мелиорация ишларини ривожлантириш масалаларининг ҳал этилиши талаб даражасида эмас эди.

Аммо шуни айтиб ўтиш керакки, Туркистонда, аввало, капитализм, нисбатан ривожланган ёки бошқа Оврўпа мамлакатлари жамоатчилиги тасаввуридаги помещчиклар – минг-минглаб десятина экин майдонлари бўлган қишлоқ буржуазияси деярли йўқ эди. Борлари ҳам, инқилобнинг дастлабки йиллари қатл этилиб, мол-мулклари давлат ихтиёрига ўтказилган эди. Бунга, жумладан, Қоплонбек ва Кенгсойда имениелари бўлган Николай Романовни, катта боғлари ва экинзорлари бўлган Алексеев, Иванов, Якушев, Миркомил Мўминобоев, Орифхўжа Азизхожинов, Мирсайд Азимбоев, Усмон Ражаббоев каби бойларни мисол келтириш мумкин.

Ўлкадаги бошқа деҳқон хўжаликларини ўзига тўқ ўртаҳол деҳқон хўжаликлари дейиш мумкин эди. Тур-

кистонда қишлоқ буржуазияси кучли бўлмаганлигини яна шу далил билан исботлаш мумкинки, 1930 йилда “Народное хозяйство Средней Азии” журналида ёзилишича, ўша пайтда Россиядаги бой деҳқон хўжаликлари мамлакатда етиштирилган қишлоқ хўжалиги товар маҳсулотининг 40 фоизини, Ўрта Осиёдаги бой деҳқон хўжаликлари эса атиги 15 фоизини ишлаб чиқарган.

Бундай шароитда Ўзбекистонда қишлоқ муаммоларини минг-минглаб деҳқонларни бадарға қилмасдан ҳам ҳал этиш мумкин эди. Лекин большевиклар бундай қилмадилар. Сабаби, уларнинг пировард мақсадлари хусусий мулкнинг ҳар қандай шаклини тугатишдан иборат бўлиб, уларнинг фикрича, хусусий мулк ҳамма бахтсизликларнинг бош сабабчиси, инсониятнинг ёрқин келажаги йўлидаги асосий ғов эди.

Большевиклар бу мақсадларига шаҳарда инқилобнинг дастлабки йилларидаёқ бир зарб билан эришдилар – барча завод ва фабрикалар, банклар, йирик савдо тармоқлари, почта-телеграф, темирйўл тармоқлари эгаларидан тортиб олиниб, давлат мулкига айлантирилди.

Қишлоқда эса бу ишни бирдан қилиб бўлмасди, маълум тайёргарлик ишлари зарур эди. Шу боисдан инқилобнинг дастлабки йилларида ер олди-сотдиси тугатилди, ер – ишлаганники, деб эълон қилинди. Икки марта (1920-21 й.й., 1925–27 й.й.) ер ислоҳоти ўтказилиб, бойларнинг ортиқча ерлари тортиб олиниб, ерсиз ва ери кам деҳқонларга берилди, ер тақсимотидаги адолатсизлик тугатилди. Бунда бир ўқ билан икки қарға урилди. Биринчидан, қишлоқдаги “синфий душман” чекланиб, моддий жиҳатдан заифлаштирилди. Камбағаллар эса большевикларни ўзларига дўст деб билдилар. Бундан ташқари, ҳукумат солиқ сиёсатида ҳам камбағалларни ҳимоя қилди – бойлардан кўп, ўртаҳоллардан меъёрида, камбағаллардан эса мутлақо солиқ олмаслик сиёсатини юргизди. Бу ҳам деҳқонлар асосий қисмининг Совет ҳукуматига хайрихоҳлигини кучайтирди.

Аслида, булар ҳаммаси вақтинчалик тадбир ерни деҳқондан буткул тортиб олиш учун қилинаётган “ҳийлаи шаръий” эди. Буни кўпчилик деҳқонлар англаб етмадилар.

30-йилларнинг ўрталарига келиб, Бутуниттифокда бўлгани сингари, Ўзбекистонда ҳам қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш тугалланди. Ер давлат мулкига айланди. Илгари камбағал деҳқон бойга ёлланиб ишлаган бўлса, эндиликда давлатнинг батрагига айланди. Ерганима экиши, қанча ҳосил олишни ҳамда тайёр маҳсулотга нарх белгилашни давлат ўз тасарруфига олди. Аслида қишлоқ хўжалигида давлат феодализми қарор топди. Бу ҳодисанинг ёмон томонлари кейинроқ билина бошланди. Жумладан, Россияда минглаб қишлоқлар одамсиз хувиллаб қолди. Инқилобгача чет элга ғалла сотган мамлакат четдан ғалла сотиб ола бошлади, чорвачилик ҳам ҳеч ўнганмади.

Ўзбекистонда эса пахта яккаҳокимлиги юзага келди, ерлар ортиқча шўрланиб, заҳарланиб, ишдан чиқди, хўжасизлик, оммавий қўшиб ёзишлар авж олди, қишлоқ ёшлари ўртасида ота-боболар касбига муҳаббат сусайди.

1997 йил.

ҲУРРИЯТГА ИНТИЛГАН ИНСОН

1916 йилда Оқ подшонинг Астраханъ губернияси, Сибирь ва Ўрта Осиёдаги рус миллатига мансуб бўлмаган аҳолини ҳаракатдаги армия туманларидаги мудофаа иншоотлари қурилишига жалб этиш тўғрисидаги фармони эълон қилинди. Бу фармон уруш баҳонасида беқиёс ошириб юборилган солиқлардан тинкаси қуриган, аксарият қисми учма-уч рўзғор тебратаётган Туркистон аҳолисини жунбушга келтирди. Авжи дала ишлари қизиган пайт эди. Бунинг устига фармон миллий урф-одатларни ҳам оёқости қиларди. Сабаби, шариат эркак кишининг ўз оиласини 6 ойдан ортиқ ташлаб кетишини тақиқларди. Фармон кучга кирса, битта ёки иккита меҳнатга яроқли эркаги бўлган оилалар ўз боқувчиларидан айрилиб, оғир аҳволда қолишлари мумкин эди.

Биринчи бўлиб, 4 июлда Самарқанд вилоятининг Хўжанд уезди аҳолиси, кейин бошқа шаҳар ва қишлоқлар аҳолиси қўзғолон кўтарди. Лекин кўп жойларда маҳаллий аҳоли Оқ подшо фармониغا Туркистон Бош губернаторлигининг маъмурий маркази – Тошкент меҳнаткашлари қандай муносабатда бўларкин, деб кутиб турдилар.

Тошкент аҳолисининг норозилик ҳаракатлари эса фармон эълон қилиниши билан бошланди. Шаҳарнинг мустамлакачи маъмурияти одамларни мардикорликка олиш аҳолининг қаршилигига дуч келишини дарҳол ҳис этди.

Дастлаб Тошкентнинг Эски шаҳар қисми етти мингга яқин мардикор етказиб бериши керак, деб эълон қилинган эди. Аслида мардикорликка олинadиганлар миқдори 13,600 кишини ташкил этди. Шундан 12 минги Эски шаҳар, қолгани Янги шаҳар ҳиссасига тўғри келди. Бу режа амалга ошса, Эски шаҳардаги ҳар икки хонадоннинг биридан мардикорликка одам олинар эди.

11 июль. Олмазор маҳалласидаги полиция бошқармасида эрталаб соат 11 га элликбошилар мажлиси тайинланган бўлиб, унда вилоятнинг собиқ ҳарбий губернатори Галкин маҳаллий акобирлар билан аҳолини мардикорликка олиш масаласида гаплашмоқчи эди.

Лекин эрталаб соат ўнда бошқарма ҳовлиси олдида аёлларнинг катта гуруҳи, улар ортидан эркаклар пайдо бўлди. Намойишчилар уч минг нафардан ортиқ эди. Эркак ва аёллар: “Болаларимизни мардикорликка бергандан кўра, ўзимиз шу ерда ўлганимиз афзал! Подшо фармони бажармаймиз!”, – деб бақира бошладилар. Оломон темир панжарадан ошиб ўтиб, полиция бошқармаси олдида келди. Уларнинг йўлини тўсишга ҳаракат қилган беш нафар маҳаллий ва бир ўрис миршаб калтакланди. Одамлар бир миршаб қўлидаги тўппончани тортиб олишди. Полицейстер вазифасини адо этаётган 4-участка пристави Мочалов, 3-участка пристави Харчев ва полиция бошқармаси котиби Трентовиус бошқарма биноси зинасига чиқиб, аҳолини тинчлантиришга уринишди. Лекин уларнинг ҳаракатлари зое кетди, зеро, аҳолининг ғазаби ортганидан-ортиб борар, бошқарма биноси деразаларига ва зинада турган маъмурларга қарата тошлар отила бошланди. Оломон аёлларни тинчитишга ҳаракат қилган тунги қоровулни ёқасидан ушлаб, ерга қулатди ва полиция амалдорлари кўз ўнгида уриб ўлдирди. Шу пайт зинани қуршаган одамлар Трентовиусни ҳам пастга тортиб, ерга қулатишди, унинг қиличини қинидан суғуриб, ўзини судрашди. Мочалов атрофдаги полицияларга тўппончалардан осмонга ўқ узишни буюрди. Шундан кейин оломон чекиниб, Трентовиус бино ичига қочиб киришга улгурди.

Тўполон бўлаётган жойга етиб келган Эски шаҳар полицмейстери, полковник Колесниковнинг қўзғолончиларни тинчитиш учун қилган уринишлари ҳам самара бермади. Оломон унга ҳамла қилди. Шунда полковник ўзи билан келган казакларга қўзғолончиларга қарши ўт

очишни буюрди. Бунга жавобан оломон зинадагиларга ташланди. Полиция амалдорлари эса бино ичкарасига кириб, эшикни беркитишга улгуришди.

Колесников телефон орқали ҳарбий ёрдам чақирди. Орадан ярим соат ўтгач, бир томондан шаҳар бошлиғи вазифасини бажарувчи Кочан миршаблар билан, иккинчи томондан юнкерлар ротаси етиб келди. Шундан сўнг оломон сафи сийраклашди.

Шу кунги қўзғолонда мустамлакачилар ўқидан 11 қўзғолончи ҳалок бўлиб, 15 киши яраланди. Кейинги кунларда ҳам шаҳарда аҳвол танглигича қолди. Тошкент уездининг қишлоқ жойларида аҳолининг чор маъмуриятига қарши чиқишлари бошланиб кетди. Янгибозор, Тўйтепа, Троицкий, Хонобод ва Пискентда деҳқонларнинг полициячилар ва ҳарбийлар билан тўқнашувлари содир бўлди. Қўзғолонлар Фарғона водийсини ҳам қамраб олди. Жиззах уездида катта қўзғолон кўтарилди.

Хўш, Туркистон Бош губернаторлигининг маъмурий маркази бўлган Тошкент аҳолисини қўзғолонга кўтарган кишилар кимлар эдилар?

Тошкентнинг Эски шаҳар қисми собиқ полицмейстери Н.Е.Колесниковнинг қўзғолончиларни тергов қилиш пайтида берган кўрсатмасида шундай сўзларни ўқиймиз: “.. Мен 10 июль оқшомида Шайхонтоҳур масжидига бордим, бу ерга рўза муносабати билан кўп одам тўпланарди. Мақсадим аҳолининг кайфиятини билиш эди. Бу ерда мен яқин жойда яшовчи масжид мутаваллиси Саидалихўжа Эшонхўжаевни ва Беклар Беги мадрасаси мутаваллиси бўлган сартни учратдим. Бу кишилар менга эскидан таниш эди, улар билан суҳбатлашиб, аҳоли мардикорликка одам беришни истамаётганлигини билдим. Бундан ташқари, Беклар Беги масжиди мутаваллиси менга айтдики, жаноб Кочан Шайхонтоҳур масжидига келгунга қадар, қайси бир босмахонада ишлайдиган маҳаллий бир киши аҳоли олдида сўзлаб, уларни мар-

дикорликка одам бермасликка даъват этибди. Оломон унинг нутқини қарсақлар билан кутиб олган.

Шу оқшом (10 июлда) мен маҳаллий кишилардан Каттахўжа Бобохўжаевни ва Саидахмад Саидкаримбоевни ҳузуримга чақириб: “Тилларингни тийиб юрларинг”, – дедим. Сабаби, мен бу кишилар аҳолини мардикорликка одам бермасликка даъват этаётганлари ҳақида маълумот олган эдим. Шайхонтоҳурнинг Баландмасжид маҳалласида яшовчи ва шаҳар дорихонасида хизмат қилувчи Мусахон Мирзахонов ҳақида ҳам шундай маълумот олган эдим. Мен, у кўпчилик олдида мардикорликка одам бермаслик керак, деган фикрни айтганлиги ҳақида маълумотга эга эдим. 10 июль соат 3 га яқин мен уни вилоят бошқарувидан қайтаётиб, кўчада учратдим. Унга: “Мен сендан бундай гапларни кутмагандим, сени ерлик ақли кишилардан ҳисоблардим”, – дедим. Бунга жавобан Мусахон: “Мен бундай гапларни айтмаганман”, – деди. Бироқ 11 июлда, тартибсизликлар бўлаётган жойга ҳарбий губернатор Галкин келиб, оломон орасидаги маҳаллий кишилардан бирига мурожаат қилиб: “Нега бу ерга келдингиз?” – деб сўраганида у: “Мени бу ерга Мусахон юборди, “у ерда қўзғолон қилишяпти, сен ҳам бор деди”, – деган. Бу киши ушланмади ва унинг ким эканлигини билмайман”.¹

Мархум академик Ҳабиб Турсунов ҳам ўзининг 1962 йилда Тошкентда нашр этилган “Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане” китобининг 261-бетида шундай ёзадилар: “Илғор зиёлилар вакили – шаҳар дорихонаси фармацевти, Шайхонтоҳурнинг Баландмасжид маҳалласида яшаган Мусахон Мирзахонов подшо фармонига итоат этмасликка тарғиб қилган. Айнан шу киши одамларни қўзғолон кўтаришга даъват этганлардан бири эди”. Саҳифа остидаги эслатмада эса қуйидаги сўзларни ўқиймиз: “Мусахон Мирзахонов Октябрь инқило-

¹ Ўзбекистон МДА. Туркистон Бош губернаторлиги канцелярия фонди. 31-рўйхат. 1100-иш, 230–233-бетлар.

бидан сўнг совет тиббиёт муассасаларида раҳбарлик лавозимларда ишлаган”.

Авалло, бу ўринда Колесников терговда берган кўрсатмада ва ҳурматли академигимиз китобида йўл қўйилган жузъий чалкашликни таъкидлаб ўтиш лозим. Қўзғолончилар даъваткорининг асл фамилияси Муса Мирзахонов эмас, балки Муса Мирзахонович Миразимовдир. Яъни бу киши Мирзахон мингбошининг ўғли, Миразим мингбошининг невараси бўлган. Шайхонтохурнинг Баландмасжид маҳалласида туғилиб, умрининг охиригача шу ерда яшаган. Касби фармацевт-шифокор бўлган.

Мусахон аканинг бобосини Миразим саркор ҳам дейишарди. Бунинг сабаби, у йигитлик пайтида Бухоро амирининг саркори бўлган. Амирнинг ҳарамидаги Чикобиби исмли гўзал тожик қизни севиб қолиб, уни тунда олиб қочган. Тошкентга келиб, чор Россияси фуқаролигига ўтган. Миразим саркор ўз даврида амирга садоқат билан хизмат қилган, уни бир-икки марта ўлимдан олиб қолган ҳарбий эди. Шу боис, амир унинг гуноҳидан кечадди, ортидан таъқиб қилмайди.

Миразим саркор дастлаб Бешёғоч даҳасидаги Бўрхобод деган жойдан (Бўрух исмли яҳудийнинг боғи яқинидан) ҳовли сотиб олади. Давлати кўпайиб, мартабаси ортиб, мингбоши бўлгач, Шайхонтохурнинг Баландмасжид маҳалласида ичкари-ташқарили, болохонали ҳовли қуради.

Чикобибидан туғилган ўғли Мирзахонни мадрасада ўқитади. Мирзахон ҳам отаси сингари омадли инсон бўлиб, Чимкентда мингбошилиқ қилади.

Мирзахон ака 1892 йилда ўғил фарзанд кўриб, унга Мусахон деб исм қўяди. Бу ўғлини аввал рус-тузем мактабида, кейин Тошкентнинг Чилдухторон деган жойидаги (ҳозирги эски ТошМИ ўрнида) гимназияда ўқитади.

Бир йили Тошкентга подшолик топшириғига биноан икки нафар жуғрофия олими келади. Бири санкт-пе-

тербурглик, иккинчиси қозонлик бу олимлар зиммасига бутун Туркистонни айланиб, ўлканинг жуғрофий хари-тасини тайёрлаш вазифаси юклатилган эди. Мусахон шу илмий экспедицияда қатнашиб, тилмочлик қилади. Рус олимлари ўзбек йигитини яхши кўриб қолишади. Уни ўзлари билан олиб кетиб, Қозон университетига ўқишга жойлаштирмоқчи бўлишади. Мусахон эса уларга узрини айтиб: “Ҳозирча сизлар билан кетиш учун имкониятим йўқ. Қулай имконият юзага келиши билан Қозонга ўзим бораман”, – дейди.

Бу воқеа 1910 йилда бўлган. Мусахон икки жўраси билан Баландмасжиддаги чойхона сўрасида гурунгла-шиб ўтирарди. Шу пайт кўчадан отда пристав ўтиб қо-лади. Ўша пайтдаги одат бўйича кўчадан чор полицияси амалдори – пристав ўтганида маҳаллий кишилар дарҳол ўринларидан туришлари, таъзим қилиб салом беришла-ри керак эди. Мусахоннинг жўралари шу мақсадда ўрин-ларидан туришади. Лекин шунда Мусахон уларни қўли-дан тортиб, жойига ўтқазиб қўяди. Буни кўрган пристав отини тикка Мусахон томонга буриб келиб: “Рус амал-дорларини беҳурмат қиладиган сенмисан?!” – дейди-да, йигитнинг елкасига қамчи билан туширади. Шунда Му-сахоннинг ғазаби қайнаб, приставни отдан қулатади, уни калтаклаб, сув оқадиган жарликка улоқтириб юборади.

Ўша пайтда бу хатти-ҳаракат жуда ёмон гуноҳ сана-ларди. Чор полицияси амалдорларига қўл кўтаришга журъат этган кишини каторга жазоси кутарди. Мусахон Чимкентга қочади. Чор полициясининг қўли узун, уни у ерга ҳам қидириб келишлари мумкин. Шуни ўйлаб, Му-сахон Қозон шаҳрига жўнаб кетади. Таниш рус олими кўмагида Қозон университети қошидаги фармацевтлар тайёрлаш курсига кириб ўқийди. Бу курсни битиргач, Туркистонга қайтади.

Мусахон Миразимовнинг невараси, тиббиёт фанлари доктори, профессор Ботир Миразимовнинг оиласи архи-вида сақланаётган, бобосига дахлдор ҳужжатлар ва су-

ратлар билан танишдим. Мана, Мусахон Миразимовнинг хизмат рўйхатидан бир парча:

3.1912 йил декабрь. Болотиннинг Қўқондаги хусусий дорихонасига фармацевт бўлиб ишга кирди.

4. 1913 йил. Тошкент шаҳар дорихонасига ишга кирди.

5.1916 йил сентябрь. Армиядаги фронт окоплари ишларига жалб этилди.

Фронтдан қайтди (1917 йил февраль инқилобидан сўнг).

6.1917 йил. Тошкент шаҳар милиция комиссари ёрдамчиси этиб тайинланди.

7. 1918 йил. Шайхонтохур туман милиция бошлиғи этиб тайинланди.

Ботир Миродиловичдан: “Нега бобонгиз 1912 йилда Қўқонга бориб ишлаган?” – деб сўрадим. У киши: “Бобом бу пайтда ҳам Тошкент полициясининг таъқибида бўлган. Полицияларнинг кўзидан нарироқ юриш мақсадида Қўқонга бориб ишлаганлар”, – дедилар.

Калтакланган пристав Россия шаҳарларидан бирига янги вазифага кўтарилиб кетгач ва Мирзахон ака полиция амалдорларининг “томоғи”ни мойлаб, ўғлининг қилмиши учун узр сўрагач, Мусахон Тошкентга қайтиш имконига эга бўлади.

Бироқ шунда мардикорликка олиш билан боғлиқ тўполонлар бошланади. Тошкент қўзғолони иштирокчиларидан 34 нафари ҳибсга олиниб, аксарияти қаттиқ жазоланади. Жумладан, намойишчиларни полициячиларга хужум қилишга даъват этган Абдурахмон Қаюмсафиев, Мирқосим Шомухамедовни округ ҳарбий суди осиб ўлдиришга ҳукм қилди. Ёқуб Муродражабов, Тожибой Юнусхўжаев, Йўлчи Иброҳимов, Муродхўжа Муҳаммадалихўжаев, Ғулом Камоловлар узоқ муддатли каторга ва сургунга ҳукм қилиндилар.

Мусахон Миразимовнинг айби қонуний асосда исботланмагач, унга бироз енгил жазо берилди. Чор маъмурлари уни шубҳали шахс сифатида Туркистондан бадарға

қилиш керак, деган хулосага келиб, Тошкентдан мардикорликка олинганларнинг катта гуруҳига бошлиқ қилиб жўнатишди. У бу сургундан 1917 йил февраль инқилобидан сўнг қайтди.

Айтишларича, Мусахон ака 1916 йил қўзғолонига қадар чоризмнинг ўлкадаги мустамлакачилик сиёсати-га қарши яширин ҳаракатда фаол иштирок этган. Тошкентдаги ҳозирги Амир Темури хийонасига қараб тушган икки ғиштин бинонинг чап томондагиси томи остида ўша пайтда яширин босмахона бўлар экан. Чор полициячилари шу босмахонани фош этишлари маълум бўлиб қолганида, Мусахон ака унга ўт қўйиб, бинонинг иккинчи қаватидан ташлаб қочган эканлар.

1917 йил 14 ноябрдан Тошкентда ҳокимият большевиклар қўлига ўтди. Бир неча кундан сўнг Мусахон Миразимовни Туркистон инқилобий қўмитасига чақиришди. Бу ерда у билан Вотинцев суҳбатлашди.

– Ўртоқ Миразимов, биз бу ерда маслаҳатлашиб, Сизни Тошкент милицияси комиссари ёрдамчиси этиб тайинлашни лозим топдик. Шунга нима дейсиз? – деди у.

– Ишончингиз учун раҳмат! Бироқ менинг узрим бор: биринчидан мен йўқсил эмасман, ўзига тўқ зиёли оиладанман, иккинчидан, партиясизман, тиббиёт ходимиман.

– Биз бунга биламиз. Аммо Сиз чоризм истибдодига қарши курашган одамсиз. Янги ҳукуматга эса ҳуррият учун астойдил курашадиган, халқ орасида обрў-эътиборли кишилар керак. Сиз инқилобий ҳукуматнинг юксак ишончига сазовор бўлаётган биринчи маҳаллий халқ вакилларидансиз.

Шундан кейин Миразимов янги лавозимда ишлай бошлади. 1918 йилда у Шайхонтохур тумани милицияси бошлиғи, 1922 йилда эса Тошкент шаҳар милицияси комиссари этиб тайинланди. У бу лавозимда ҳаётини хавф остига қўйиб, астойдил ишлади.

1919 йилда Тошкентда жожа рўй берди. Исёнчи полковник Осипов 14 Туркистон комиссарини ҳарбий

қалъага алдаб чақириб, ҳаммасини отиб ташлади. Ўшанда қалъага чақирилганлар орасида Мусахон Миразимов ҳам бор эди. Оқшом унинг уйига хабарчи келиб, қалъадаги йиғилишга таклиф этганида, Муса Миразимов унга: “Ортингиздан ярим соатда етиб бораман. Уйимда меҳмоним бор, шуни кузатиб қўйишим керак”, – дейди. Хабарчи кетади. Миразимовда шубҳа пайдо бўлади. У ўзича: “Нега йиғилиш Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси биносида эмас, ҳарбий қалъада бўлади? Бу ерда бир сир бўлса керак”, – дейди-да, қалъага бормасликка қарор қилади. Ҳақиқатда унинг кўнгли шу кунга ёмон бир ҳодиса содир бўлишини сезган эди. Бундай шароитда уйда қолиш ҳам тўғри эмас. У уйига меҳмон бўлиб келган кўёви (синглисининг турмуш ўртоғи) Қоплонбек билан паранжи ёпиниб, маҳси-ковуш кийиб, Кўкчадаги бир дўстиникида яширинади.

Эртаси кунга шаҳарда 14 комиссар ҳарбий қалъада отиб ташланганлиги ҳақидаги хабар тарқалади. Сибирь ўқчи полки Тошкентга ёрдамга етиб келгач, ҳарбий қалъага ҳужум бошланади. Исён бостирилади. Айтишларича, шунда исёнчилар бошлиғи Осипов Тошкентдан Бухорога паранжи ёпиниб қочган экан.

Мусахон Миразимов 1917 йил Октябрь давлат тўнтаришини шод-хуррамлик билан кутиб олди. Ўша йили туғилган тўнғич фарзандига Ҳуррият деб исм қўйган. Сабаби, у ҳам большевикларнинг ёлғон шиорларига ишонган, халқимиз чинакам ҳурликка чиқадиган, миллий масалалар оқилона ҳал этиладиган, собиқ чор Россиясининг катта империясидаги барча халқлар биродар бўлиб, эркин яшайдиган замонлар келди, деб ўйлаган эди. Лекин йиллар ўтгач, бу орзулари хомхаёл эканлигини сеза бошлади. Ўлкадаги чор мустамлакачилари ҳукумати ўрнига ундан ҳам маккорроқ, ундан ҳам шафқатсизроқ, ундан ҳам мустабидроқ ҳукумат келганлигини англаб етди. Қилаётган ишидан кўнгли совиди.

1925 йилда Мусахон Миразимов ўз севган соҳасига қайтди. Дастлаб Ўзбекистон Дорихоналар бошқармасига раҳбар, сал вақт ўтгач, республика Соғлиқни сақлаш халқ комиссарининг ўринбосари лавозимларида ишлади. Қисқа вақт республика Соғлиқни сақлаш халқ комиссари ҳам бўлди. Ундан сўнг Тошкент шаҳар соғлиқни сақлаш бўлими мудир лавозимига тайинланди. Ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда ўқиб, олий маълумотли шифокор бўлди.

1936 йилда халқ саломатлигини сақлаш соҳасидаги хизматлари учун Ўзбекистон ҳукуматининг фармонида биноан Мусахон Миразимовга Меҳнат Қаҳрамони унвони берилди. 1943 йилда эса Ўзбекистонда хизмат кўрсатган шифокор юксак унвонига сазовор бўлди, қатор орденлар, фахрий ёрлиқлар билан тақдирланди.

Бу кишини халқ “Муса мўйлов” ҳам дерди. Республикамиздаги дастлабки дипломли шифокорлар авлодига мансуб бўлган Муса комиссар ўша йилларда ўлкамизда кенг тарқалган, минглаб кишиларнинг умрига завол бўлган чечак, безгак, қизамиқ каби касалликларни тугатишда, ўлканинг умумий санитария ҳолатини яхшилашда, республикада дорихоналар тармоғини кенгайтиришда катта жонбозлик кўрсатган эди. Унинг бу хизматларини халқ биларди ва шу боис, беқиёс ҳурмат қиларди.

Мусахон Миразимов 20-йилларда Эски шаҳарда Туркистон халқ консерваториясининг Тошкент бўлимини ташкил этишда ҳам фаол иштирок этган.

Ҳозир республика дорихоналар бошқармаси қошидаги фармацевтика музейида Мусахон Миразимовнинг катта портретини кўриш ва унинг ҳаёт йўли ҳақидаги маълумот билан танишиш мумкин. Бу киши ўзбеклар орасидан чиққан биринчи провизор саналади.

Мусахон акани билган кишилар унинг ниҳоятда хушмуомала, ташкилотчи, одамларга эътиборли инсон бўлганлигини таъкидлашади. М.Миразимовнинг фарзанд-

лари ҳам оталари изидан кетишди. Ўғиллари Исахон ва Пўлат Миразимов, неваралари Темир ва Ботир Миразимовлар шифокор-олимлар бўлиб етишишди.

Ҳозир номи Тошкент фармацевтика Очиқ Акционерлик Жамиятига қўйилган, шу корхонани қурган ва унга узоқ йиллар раҳбарлик қилган республика фармацевтика саноатининг асосчиларидан саналадиган марҳум Султонбек Ислombeков, Москва эндокринология институтининг профессори, тиббиёт фанлари доктори, Россия Тиббиёт фанлари академиясининг мухбир аъзоси Ражаббек Ислombeков, тиббиёт фанлари доктори, профессорлар Ўткир Ислombeков, Эркин Ислombeков Мусахон Миразимовнинг зурриёдларидирлар ва улар мазкур зотни ўзларининг устозлари, деб биладилар.

Ҳозир республикаимизнинг турли соғлиқни сақлаш муассасаларида меҳнат қилаётган, Мусахон Миразимовга авлод бўлган дипломли шифокорлар сони 40 нафардан ортади.

Мусахон Миразимовнинг шогирди ва дўсти, бир умр фармацевтика соҳасида меҳнат қилган фахрий, 90 ёшли Содиқ Қори Тўлаганов билан суҳбат асосида: “Нега Мусахон Миразимов Коммунистик партия сафига ўтмаган?” – деб сўрадим. У киши: “Мусахон акам жадидларга ҳамфикр эдилар, – дедилар. – Тошкентнинг “Хизматчи” маҳалласида 1929 йилда маъмурий идоралар томонидан ҳибсга олиниб, отиб ташланган жадид Эшонхўжа Хонийнинг “Ҳаёт” мактаби бўларди. Эшонхўжа Хоний оиласи билан ўзи ташкил этган шу мактаб биносининг уч хонасида яшарди. Унинг уйида Тошкентнинг кўзга ташланган жадидлари тез-тез тўпланиб туришган. Ўшалар даврасига Мусахон акам ҳам бориб турардилар. Хонийнинг уйига Файзулла Хўжаев келганлигини ҳам кўрганман.

Орифхўжа бойнинг Зокир исмли татар кучери бўларди. Унинг Шарифа исмли рафиқаси Хонийнинг мактабида фаррошлик қиларди. Шу кишиларнинг Ғали исмли, мен билан озгина ошначилиги бўлган ўғли Хонийнинг

уйида жадидлар тўпланишганда уларга чой ташиб, хизмат қилиб турган.

1937-38 йиллардаги қама-қама пайтида Мусахон акам ҳар кеча кийим-кечакларини ёстиқлари ёнига қўйиб қамоққа кетишга тайёр бўлиб ётганлар. Аммо омадлари чопиб, қамалмай қолганлар.

Содиқ Қори отанинг ҳикоясича, Мусахон Миразимов умрининг охириги йиллари Алихон Тўра Соғуний билан дўстлашган. “Бир куни Мусахон акамнинг уйига борсам, меҳмонхоналарида Соғуний домла билан гурунглашиб ўтирган эканлар, – деб эсладилар у киши. – Мен киришим билан Соғуний домла жим бўлиб қолдилар. Шунда Мусахон акам у кишига мени кўрсатиб: “Бу ишончли одам, хавотирланманг”, – дедилар. Шунда мен улар замонанинг носозликларидан гаплашиб ўтиришганлигини ҳис этдим.

Соғуний домла Мусахон акам 1957 йилда вафот этганларида фотиҳахонликларида бир кун қатнашганлар”.

Айтишларча, Мусахон Миразимовнинг вафотини халқ катта маросимга айлантириб юборган. Ҳукумат вакиллари у кишининг жасадларини қутига солиб, оркестр садолари остида, оврўпача дафн этмоқчи бўлишганда, Баландмасжид маҳалласи аҳолиси қатъий норозилик билдиради. Улар: “Бу одам мусулмон оиласида туғилган, мусулмон бўлиб яшаб ўтди, мусулмонча дафн этамиз”, – деб туриб олишади. Ҳукумат вакиллари ўз қарорларидан қайтишга мажбур бўлишади. Шундан кейин марҳумнинг жасадини миллий одатга биноан тобутга солиб, минглаб одамлар елкама-елка кўтариб олиб бориб, Кўкча қабристонига дафн этишади.

1997 йил.

ОҚЛОВДАН СЎНГ

(Тўхтасин Жалолов ҳаётидан лавҳалар)

Ортиқойнинг қутлуғ қадами

Ортиқой опани 1952 йилнинг баҳорида қамоқдан озод қилишганида ёнида бир тийин ҳам пули йўқ эди. Шунда йўлкира топиш илинжида Магадандаги ётоқхоналардан бирига вахтёр бўлиб ишга кирди.

Орадан бир ярим-икки ойча фурсат ўтгач, лагерда бирга бўлган дугонаси Галина қамоқдан озод бўлди. Шунда Галинани Магаданнинг Забережний деган мавзеида яшайдиган дугоналарининг квартирасида кутиб оладиган бўлишди. Ортиқой опа латиш Вера деган дугонаси билан Забережнийга бораётиб, ул-бул олиш учун йўлдаги озиқ-овқат дўконига кирди. Шунда дўконда баланд бўйли, қадди-қомати келишган, фарғоналик эканлиги шундоққина билиниб турган кишини учратди. Унинг салобатидан бироз саросимага тушиб, салом берди:

– Ассалому алайкум!

– Ваалейкум ассалом! – нотаниш кишининг юзига табассум югурди. – Ҳамюртимни кўрганимдан мамнунман. Мумкин бўлса танишайлик... Мени Тўхтасин Жалолов дейдилар. Марғилонда туғилганман, Шаҳрихонда ўсганман. Адабиётшунос олимман. Озодликдаги охириги фаолиятим “Қизил Ўзбекистон” газетаси таҳририятида бўлган. Ҳозир ўн йиллик қамоқ муддатини тугаллаб, бу ердан бир ярим чақирим наридаги ўтин омборида қорувул бўлиб ишляпман.

Ортиқой опа ҳам ҳамюрти билан учрашганлигидан хурсанд эканлигини таъкидлаб, ўзининг Бўстонлик турмани Хўжакент қишлоғида туғилиб-ўсганини, олти йиллик қамоқ муддатини тугаллаб, Магадандаги ётоқхоналардан бирида вахтёр бўлиб ишлаётганлигини айтди.

– Ҳозир қаёққа боряпсизлар? – деди Тўхтасин ака.

– Бугун бир дугонамиз қамоқдан озод бўлади. Ўшани кутиб олиш учун Забережнийдаги тенг-тўшларимизни-кига боряпмиз.

– Яхши.

Ортиқой опа Тўхтасин ака билан илиқ хайрлашиб, Вера иккиси кетди. Забережнийдаги дугоналариникида оқшомгача ўтиришди. Бир маҳал қайтмоқчи бўлиб ташқарига чиқишса, дарвоза олдида Тўхтасин ака турибди. У Ортиқой опани кулбасига таклиф этди.

– Сиз учун атайлаб дастурхон тайёрладим, ҳамюрт эканмиз, озгина суҳбатлашгим бор.

Илтимосни рад қилишни ҳеч иложи бўлмади. Ортиқой Тўхтасин аканинг уйига боришга рози бўлди.

Кейин маълум бўлишича, Ортиқой опа дугонаси билан магазиндан чиққанида Тўхтасин ака уларнинг ортларидан кузатган ва қайси эшикка киришганини билган эканлар. Шундан кейин Магадан портидаги катта ошхонада ишлайдиган дўсти Мирмажид Зокировнинг олдига бориб, бўлган гапни айтиб, меҳмон кутиш учун тайёргарлик кўришибди.

Ўтин омборининг қоровулхонаси Тўхтасин аканинг кулбаси экан. Шу кулбага кичик дастурхон ёзилиб, нозу неъматлар қўйилган эди. Дастурхон устида суҳбат бошланиб кетди. Тўхтасин ака Ортиқойдан қамалмасдан илгари нима иш билан шуғулланганлигини, нима сабабдан ҳибсга олинганлигини сўради.

– Уруш бошланганда еттинчи синфни битириб, қишлоғимиздаги Сталин номидаги колхоз даласида ишлаётган эдим. Қишлоқдаги барча йигитлар фронтга кетди. Ҳатто чоллар ҳам қолмади – уларнинг соч-соқолларини қиртишлаб олдириб, ишчи батальонларига жўнатишди, – деди Ортиқой опа. – Колхоздаги меҳнатнинг барча оғирлиги хотин-қизлар ва ўсмир болалар елкасига тушди. Омоч қўшиб ер ҳайдаган, мола босган, ғалла янчган, тайёрлов пунктига арава-арава дон ташиб, 60-

65 килограммли қопларни кўтарган пайтларим бўлди. Меҳнатим раҳбарларимга маъқул бўлди шекилли, мени партияга ўтказишиб, юқорироқ вазифага – қишлоқ Советининг котиблигига кўтаришди. Кейин колхоз партия ташкилоти котибаси, омбор мудири бўлдим.

1945 йилда уруш тугагач, омон қолган эркаклар фронтдан қайтиб кела бошладилар. Шунда менинг ўрнимга кўз тиккан одамлар пайдо бўлди. Омборни иғвогарона тафтиш қилиб, 450 сўм камомад ёзишди. Ўзингиздан қолар гап йўқ, уруш бошлангач, кун кўриш қийин бўлиб қолди. Шунда икки-уч одам қайтариб бериш шарти билан омбордан дон олган, мен эса уларнинг лафзига ишониб, бу ишни ҳужжатлаштириб қўймагандим. Тафтиш бошланганда улар омбордан маҳсулот олганларини тан олишмади. Кейин билишимча, бу атайин уюштирилган иш экан.

– 450 сўм катта камомад эмас-ку? Адашмасам, ўша пайтда бу пулга тўрт-беш килограмм ғалла берарди.

– Уруш босилгач, Сталиннинг махсус буйруғи чиқиб, унда камомад қилганларнинг айбини уч баравар ошириб ёзиш ва шунга яраша жазолаш кўрсатилган экан.

– Сиз коммунист бўлгансиз-ку? Бу масалага райкомдагилар қандай қарашди?

– Райкомнинг биринчи котиби яхши одам экан. У бюро мажлисидан аввал мени ҳузурига чақиртириб: «Ортиқой, сенинг меҳнаткаш, ҳалол аёллигингни биламиз. Аммо ҳар бир ишда камчилик ҳам бўлади. Сен айбингни бўйнингга олиб, узр сўраб, тилхат ёзгин, биз сени қамоқдан олиб қолишга ҳаракат қиламиз», – деди.

– Сиз нима дедингиз?

– Ўша кезде ўзимга нисбатан қилинган душманчиликдан жуда дарғазаб эдим. Шу боис, ўжарлик қилиб: «Тилхат ёзмайман, партиядан узр сўрайдиган иш қилганим йўқ», – дедим. Шундан кейин мени райком бюросида партиядан ўчириб, эртаси куни қамоққа олишди.

– Турмуш қурганмидингиз?

– Турмуш қурганман. Аммо қамалганимдан кейин бир йилча ўтгач, турмуш ўртоғим хат ёзиб, маҳбусликда бўлган аёл билан яшолмаслигини, шу боис, уйланишга қарор қилганлигини, ундан умидимни узишимни маълум қилди.

– Номард!.. Ота-онангиз борми?

– Отам 1933 йилдаги қаҳатчиликда вафот этган, онам бор...

– Оилада неча фарзандсизлар?

– Тўрт фарзанд эдик. Ҳозир бир ўзимман. Икки акам урушда ҳалок бўлишди. Укам Анорбой уруш йиллари фабрика-завод билим юртини бителиб, Қозоғистоннинг Қорақанди шаҳридаги корхонага ишга юборилган эди. У ўша жойда касалга чалиниб, вафот этди.

– Ҳозир онангиз ким билан яшайди?

– Бўстонликдаги уйимизда ёлғиз ўзлари яшайдилар.

Ортиқой опанинг ҳикоясидан Тўхтасин ака қаттиқ таъсирланди, унга ич-ичидан ачиниб:

– Аёл бошингиз билан ҳаётнинг шунча зарбасига чидаган сизга ҳам, онангизга ҳам раҳмат, синглим! – деди ниҳоят.

– Сизни нима учун қамашган?

– Менга сиёсий айб қўйишган. Боя айтганимдек, қамалмасимдан аввал “Қизил Ўзбекистон” газетасида адабиёт ва санъат бўлимининг мудири эдим. Олим ва ёзувчи сифатида ижодий жамоатчилик ўртасида яхшигина обрўйим бор эди. Кутилмаганда ҳаммасидан айрилдим. Бир куни ишдан кейин Шайхонтохурдаги чойхонада ошна-оғайнилар билан дам олдик. Шунда ёзувчи Абдулла Қодирий ҳақида гап бўлди. Мен: «Абдулла Қодирий улугъ ёзувчи, уни нотўғри қамашди», – дедим. Шу гапимни ўзим билан бирга ишлайдиган ҳамкасбим тегишли идорага етказган. Эртаси куни кечаси уйимга махсус хизмат маҳкамаси ходимлари келишиб, тинтув ўтказишгач, мени олиб кетишди. “Миллий иттиҳод” жамиятининг аъзосисан, деган айб қўйишди. Ватан, халқ олдида та-

рикдай ҳам айбим бўлмай туриб, ўн йил қамоқда ўтирдим, ҳозир сургундаман.

– Қаерлардаги қамоқ лагерларида бўлдингиз?

– Бу мамлакатда қамалганлар ҳам, қамоқ лагерлари ҳам кўп экан. Ўзбекистоннинг жанубидаги, Қозоғистондаги, Удмуртиядаги, Тайшетдаги қамоқ лагерларида бўлдим. Магаданга келмасимдан аввал Тайшетда бўлганман. У ерда бир кўнгилсизлик бўлиб, бу ерга келиб қолдим.

– Нима бўлди?

– Лагердаги ошхонада ошпаз эдим. Бир куни лагердаги ўғрилардан уч нафари ҳузуримга келиб, пичоқ ўқталишди: “Гўшт консервасидан бизга мунтазам бериб турасан, акс ҳолда, ҳаётдан умидингни узавер”, – дейишди. Ўзингизга маълум, лагерь шароитида гўшт консерваси ўта тақчил озиқа. Мен уларга дабдурустдан қаршилиқ қилмадим: “Майли, юринглар, гўшт консерваси олиб бераман”, – деб ошхона омборига бошладим. Ўғрилар ортимдан эргашишди. Йўлкада бораётиб, ерда ётган узун сопли болтани кўрдим-у, ниятим бузилди. Уни шарт олдим-да, орқамга ўгирилиб, биринчи ўғрининг елкасидан чопдим, кейин иккинчисини қувиб етиб ағдардим. Ҳовлида учинчисини қувиб бораётганимда, назорат минорасида турган соқчи осмонга огоҳлантирувчи ўқ узди. Ноилож, тўхташга мажбур бўлдим.

Бир зумда лагерь тўс-тўполон бўлиб кетди. Соқчилар етиб келиб, қўлимга кишан солиб, қамаб қўйишди. Алоҳида бўлим ходимлари мени уч кун сўроқ қилиб, ҳақиқатни аниқлашди. “Давлат мулкани ўғрилардан ҳимоя қилибсиз. Яхши. Айбингиз йўқ экан, – дейишди. – Энди сизни бу ерда қолдириб бўлмайди. Ўғриларнинг шериклари ўч олишлари мумкин”. Шундай қилиб, Магаданга келиб қолдим. Асли мени бу ердан минг километр олисдаги Усть-Неру деган жойга жўнатишмоқчи эди. Маҳбуслар тарқатиладиган лагерда ўт ўчирувчилар командаси бошлиғи бўлиб ишлаган Мирмажид Зокиров деган ҳамюртим менинг шу ерда қолишимга ёрдам бер-

ди. Ҳозир у қамоқ муддатини тугаллаб, Магадан портидаги катта ошхонада ошпазлик қияпти. Мирмажид менинг шу ерда орттирган яхши дўстларимдан.

Улар анча вақтгача гурунглашдилар. Суҳбат сўнгида Тўхтасин ака Ортиқой опага бирга турмуш қуришни таклиф қилдилар.

– Тошкентда оилангиз бордир, улар нима бўлади? – деди Ортиқой опа.

– Бу борада ҳам сиз сингариман. Мен қамалгач, хотиним кутмай, турмуш қуриб кетди. Хотиржам бўлинг, Сиз билан бир умрга турмуш қураман.

... Кўп ўтмай, ўтин омборида кичкина тўй бўлди. Куёв ва келин тўйга Магаданда орттирган ёру биродарларини таклиф этишди. Улар орасида Тўхтасин аканинг қозоғистонлик олим дўсти ҳам бор эди. Ўша киши уларни никоҳлади.

Ортиқой опа суд ҳукми билан 6 йил қамоқ жазосини олиб, ўзи сингари маҳбуслар билан поездда Сибирга кетаётганида бир туш кўрган эди. Бу тушида бир басавлат, мулла одам унга китоб туҳфа қилган экан. Ўшанда кўрган тушининг таъбирига ақли етмай, анча вақтгача ўйланиб юрган эди. Тўхтасин ака билан турмуш қурганларидан кейин билдиларки, тақдир унга ўқимишли, оқил, китоб ёзиш қўлидан келадиган киши билан учрашиб, турмуш қуришни насиб этган экан.

Улар турмуш қуришганига ҳали бир ой ҳам бўлмаган эди. Бир кун Ортиқой опа ишдан қайтганида эри уни хурсанд бўлиб кутиб олди. “Ортиқой, – деди у юзида табассум билан, – сенинг пойқадамнинг ёқди, хизмат пиллапоясидан кўтарилдим: қоровулликдан ўтин омбори мудирлигига ўтказишди!” Ортиқой опа хурсанд бўлиб, эрини табриклади.

Тор қоровулхона оилавий шароит учун нобоп эди. Уй сотиб олайлик дейишса, маблағлари йўқ. Эр-хотиннинг арзимас маоши қориндан ортмайди. Нима қилиш керак? Иложи топилди. Якшанба кунлари эр-хотин ўрмонга бо-

риб, брусника териб, Магадан бозорида сота бошлашди. Ҳосили майда, қип-қизил, ширин бўладиган бу ёввойи мевадан яхши мураббо тайёрласа бўлар, шу боис, хари-дорлар уни суйиб харид қилишар эди.

Ҳадемай, эр-хотин етти юз сўм пул тўплаб, шаҳар яқинидан саккиз сотихча ҳовлиси бўлган икки хонали уй сотиб олишди. Кейинроқ бу уй ёнига яна бир хона қуришди. Турмушлари анча изга тушиб кетди.

Озодлик

Магадан аҳолиси, асосан, маҳбуслиқдан озод бўлиб, турли сабаблар билан шу ерда ўрнашиб қолган кишилардан иборат эди. Шимолдаги бу олис порт шаҳарга йилига тўрт-беш кема қатнаб, денгиз суви музлагач, кема ҳаракати тўхтар эди. Инсондай яшаш, маданий ҳордиқ чиқариш учун деярли ҳеч қандай шароит йўқ бўлган шаҳарнинг иқлими бағоят совуқ бўлиб, ёзда ернинг бир қаричча қатлами эриб, ости музлигича қолаверар эди. Қишнинг чирсиллама пайтлари қорнинг қалинлиги қарийб икки метрга, совуқ эса 55–60 даражага етади. Сургунда юрган кишиларни туғилиб-ўсган юрт, ёру дўстлар соғинчи қийнар эди. “Фарғонамнинг мевазор боғларини, шарқираб оққан сойларини яна бир бор кўрармиканман? Ёки шу совуқ ўлкада қийналиб яшаб, ном-нишонсиз ўлиб кетармиканман? – дерди Тўхтасин ака баъзан умр йўлдошига. – Ким эдим-у, ким бўлдим? Қайси гуноҳларимга Аллоҳ мени шу қадар қаттиқ жазолади?”

Ортиқой опа эса эрига сабр қилишни, ноумид бўлмасликни уқтириб, тасалли берарди, руҳини кўтаришга, айниқса, у киши жиндай сархуш бўлган пайтларда ниҳоятда ширин гапириб, ранжитиб қўймасликка ҳаракат қиларди.

Шу орада, алҳол, Сталин вафот этди. Берия ҳибсга олиниб, бегуноҳ совет кишиларининг жаллоди сифатида отиб ташланди. Шунда Ортиқой эрига шундай деди:

– Олимман, ўзбек адабиётига анча хизмат қилганман, мени айбсиз қамашган деяпсиз, нега тегишли жойларга шикоят қилмайсиз?

– Ёзиб-чизиб чарчаганман, ҳеч нафи бўлмаган.

– Замон ўзгарди. Ҳукуматга янги-янги одамлар келишди. Яна бир ёзиб кўринг-чи, зора бу гал нафи тегса.

Шундан кейин Тўхтасин ака яна Москвага шикоят хати ёздилар. Орадан бирмунча фурсат ўтиб, хатга жавоб келди. Унда: «Шикоятингиз кўриб чиқилипти, бизга иш жойингиздан таърифнома юборинг», – дейилган эди. Бу яхшилик аломати эди.

Ўтин омбори маъмурияти яхши таърифнома ёзиб берди. Тўхтасин ака уни дарров Москвага жўнатдилар.

Орадан яна бироз муддат ўтиб, Тўхтасин акани Москвага чақирдилар. У ерда жафокаш бу инсонни яхши қабул қилишиб, унга шундай дейишибди:

– Сизнинг делонгизни кўриб чиқдик, ҳеч бир гуноҳингиз йўқ экан. Ўн беш йил беҳуда қамоқ ва сургун азобини тортибсиз.

– Эндиликда бунинг учун мен кимни айбдор ҳисоблашим керак? Азоб билан ўтган бу йилларнинг товонини менга ким тўлайди?

– Ҳар ҳолда биз эмас... Ўзбекистонда Сизга ким туҳмат қилган, кимлар суд қилиб қамаган бўлса, ўшаларга даъво қилишингиз мумкин.

– Жавобингиз учун раҳмат!

Тўхтасин ака Москвадан рафиқасига телеграмма юборди. Бу пайтда Ортиқой опа Бўстонликда эди. Меҳнат таътилига чиқиб, ёлғиз яшаётган онасини Магаданга олиб кетиш учун қишлоғига келган эди. Тўхтасин ака ўз телеграммасида сургундан озод бўлганлигини, Ортиқой опага Магаданга қайтмай, Бўстонликда тура туришни, яқинда ўзи ҳам Ўзбекистонга бориб қолиши мумкинлигини маълум қилган эди.

Шундай қилиб, Тўхтасин ака 1955 йил январь ойида батамом оқланиб, Тошкентга қайтиб келдилар. Дастлаб қамалмасдан аввал ўзи ижарада турган Шайхонтохурдаги Парпихўжа аканинг уйига ташриф буюрди. Хонадон эгалари оғани ўз қадрдонларидек кутиб олишди. Лекин

бу пайтга келиб улар кўпайишиб, жўжабирдай жон бўлиб қолишган экан. Шу боис, у ерда бир-бир ярим ой тургач, бошқа жой топиб чиқиб кетишга тўғри келди. Лекин Тўхтасин ака бу оила билан дўстлик алоқаларини бир умр узмади.

Иш ахтариб

Тўхтасин ака сургундан қайтгач, дастлаб Тошкентда ишлари юришмади. Тўрт ой мобайнида у киши иш сўраб кирмаган идора қолмади ҳисоб. Ҳамма жойда оғанинг истеъдодини тан олишса ҳам, собиқ “сиёсий махбус”-ни ишга қабул қилишга ўзларидан хавфсирашар, “юқоридан бир ишорат бўлса, бажонидил ишга қабул қилар эдик”, мазмунида жавоб берар эдилар.

Бирор ишорат умидида оға Ўзбекистон ССР Олий Советига мурожаат қилдилар. Олий Советнинг ўша вақтдаги раиси уч ойгача у кишини қабул қилишга ботинмади. Охирида қабулхона котиби орқали Марказқўмга мурожаат қилсин, деб тайинлади.

Тўхтасин ака 1955 йил 30 апрелда Марказқўмнинг биринчи котиби Амин Ниёзов қабулида бўлдилар. У киши ҳол-аҳвол сўради. Тўхтасин ака бўлган воқеани қисқача шарҳлаб, муддаога кўчиб, шундай дедилар:

– Бошимга бу мусибат тушгунча “Қизил Ўзбекистон” газетасининг адабиёт ва санъат бўлими мудири эдим. Қонунга мувофиқ, мен яна ўз ўрнимда ишлашим лозим. Бироқ газета муҳаррири ўртоқ Иброҳим Раҳим бу қонуний ишга ботинқирамай турибдилар. Агар сиз бир оғиз далолат қилсангиз, Иброҳимжон сўзингизни қайтармас, адолат тантана қилар, мен шўрликнинг ўн йилга чўзилган изтиробларимга чек қўйган бўлардингиз.

– Талабингиз шуми? – сўради Амин Ниёзов.

– Шугина, ўртоқ Ниёзов.

Ниёзов шу заҳоти Иброҳим Раҳимга қўнғироқ қилиб: «Ҳозир ўртоқ Жалолов олдингизга боради, бу кишини ўз лавозимига тайинланг», – деб буюрди.

Тўхтасин ака Ниёзовга қайта-қайта ташаккур айтиб, тўғри “Қизил Ўзбекистон” таҳририятига бордилар. Бироқ Иброҳим Раҳим у кишини одатдагидан совуқроқ қабул қилди. Ҳолбуки, Тўхтасин ака аксини кутган эди. Бу ҳам етмаганидек, тўрт ойдан бери столи тортмасида ётган аризасига: “Ўрин йўқ, қабул қилолмайман”, – деб ёзди-да, қўлларига қайтариб берди. Тўхтасин ака ҳайрон бўлиб, хонадан чиқиб кетдилар.

1955 йил 7 май куни Ниёзовнинг ёрдамчиси Востриковга йўлиқдилар. У киши билан ораларида шундай суҳбат бўлиб ўтди:

– Сиз ақлли одамсиз. Ўзингиз ўйлаб кўринг, ўн беш йил турмада ётиб чиққан маҳбусни мафкура соҳасига ишга олиб бўладими?!

– Ўртоқ Ниёзов шундай ишга рози эдилар-ку?!

– Бўлмаган гап! Ниёзов Иброҳим Раҳимга сизнинг олдингизда бир хил, сиз кетгач, иккинчи хил кўрсатма берди.

– Яъни, мен юбордим, сен ишга олма, деб қўнғироқ қилдим?

– Худди шундай.

– Демак, мени мафкура соҳасига йўлатмайсиз?

Востриков яна бир нарсa демоқчи бўлибди, лекин Тўхтасин аканинг тоқати тоқ бўлиб, ундан юз ўгириб, орқага қайтибди.

“Амин Ниёзовнинг бебурдлиги, субутсизлиги, иккиюзламачилиги менга ҳаммасидан кўп алам қиларди, – деб ёзган Тўхтасин Жалолов 1968 йилда ёзган, ҳозир адабнинг оила архивида сақланаётган таржимаи ҳолида.

– Шунинг учун Ниёзовга қилмишини юзига солиб, аччиқ таъна қилиб, шундай шиддат билан хат ёздимки, олам бино бўлгандан бери мамлакат ҳукмдорига ҳеч ким бундай заҳаролуд хат ёзган эмас. Фирдавсийнинг Маҳмуд Ғазнавийга ёзган ҳажвиясини менинг Ниёзовга ёзган хатим олдида мадҳия деса бўлади.

Орадан 13 йил ўтди. Бинобарин, бу хатни бошдан оёқ эслолмасам-да, айрим жумлалари хотирамда:

“Бахтсиз одамларни масхаралаш – одобсизлик. Мен эса жаҳон бахтсизларининг шоҳиман. Мен шўрликни масхаралаш сизга нима учун зарур бўлиб қолди? ”.

“Нега мени қонунлар ҳимоясидан маҳрум қиласиз? Нега мени тириклай қабрга судрайсиз?”.

“Сиз бундай бебурдлик қилгандан сўнг, атрофингиздаги югурдаклардан нима кутиб бўлади?”.

Ўша вақтда Марказқўмнинг матбуот бўлимида ишлаган Лолахон Каримованинг айтишига қараганда, бу хат Марказқўм идорасида кўп шов-шувга сабаб бўлган эмиш.

Шундан сўнг Тўхтасин ака республика давлат Хавфсизлиги қўмитаси раиси қабулида бўлиб, у кишига шундай дейдилар:

– Мен Сибирда бегуноҳ 15 йил қамоқ ва сургун азоби-ни тортиб, оқланиб қайтиб келдим. Мана тўрт ойдирки, Тошкентда ўз соҳам бўйича иш ахтариб тополмай, моддий жиҳатдан қийналиб, сарсон бўлиб юрибман. Мени туҳмат билан қаматган ҳамкасбим эса менинг ўрнимда соғ-саломат ишлаб юрибди. Агар шу адолатсизлик давом этса, мен бу одамни пичоқ билан чавақлаб ўлдираман-да, яна қамоққа кетаман. Мен энди қамалишдан қўрқмайман.

Хавфсизлик қўмитаси раиси: “Бу шикоятингиз хусусида ўйлаб кўрамиз”, дейди. Шундан кейин кўп ўтмай Тўхтасин акага туҳмат қилган “Н” “Қизил Ўзбекистон” газетаси таҳририятининг бўлим мудирлигидан оддий ходимликка туширилади.

***Москва шаҳри. КПСС МК Биринчи котиби
Н.С.Хрущевга.***

А Р И З А

Мен Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси котиби Сулаймон Азимов билан бирга қамалганман. Яқинда биз оқландик ва Тошкентга қайтиб келдик. Ихтисосим бўйича адабиётшуносман, илгари Тошкент

шаҳар олий ўқув юртларида лекция ўқиганман. Кейинроқ “Қизил Ўзбекистон” газетаси таҳририяти адабиёт ва санъат бўлимининг мудири этиб тайинландим. Адабиётшунос сифатида ўзбек совет адабиётининг ривожига салмоқли ҳиссам бор.

Менинг “Адабиёт тарихи” дарслигим (педагогика институтлари учун) ҳатто ҳибсга олинганимдан кейин ҳам менинг фамилиямсиз нашр қилинган ва ҳозир ҳам асосий дарслик ҳисобланади.

Буни қаранг, менинг жисмим қамоқда бўлганида, миям аудиторияларда қолган. Бу мени хароб қилмоқчи бўлганлар учун шармандалик-ку! Мен шундан жуда мамнунманки, фаол ижтимоий ҳаётдан сурбетларча суриб ташлаганларига қарамай, мен барибир социалистик қурилишда иштирок этяпман, коммунизм қурувчилари сафини тарк этганим йўқ. Буни англаш мени ўз муҳитимдан бир поғона юқори бўлишимга ёрдам берди.

Ҳозир мен фаолиятга интиляпман, меҳнат қилишни истайман, иложи борица тезроқ диссертация ёқлаб, ўз дўстларимга етиб олишни истайман, лекин ўзларига қандайдир гап тегиб қолишидан кўрқиб, ҳеч бир жойда мени ишга олишмаяпти.

Қаерга мурожаат қилмай, ҳамма жойда мени мақташади, қобилиятли ходим деб ҳисоблашади, лекин Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси ёки Ўзбекистон ССР Олий Советининг розилигини талаб қилишади.

Афсуски, тўрт ой мобайнида мен Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасидан ҳам, Ўзбекистон ССР Олий Советидан ҳам бундай розиликни ололмадим.

Шундай қилиб, Никита Сергеевич, ўзим буни истамаган ҳолда Сизга мурожаат қилишга мажбур бўлдим. Мен шахсан Сиздан қуйидагиларни билишни истайман:

1. Ўзим танлаган соҳа сифатида мафкура жабҳасида ишлай оламанми?

2. Мени газета ва журналлар таҳририятлари ёки нашриётларига ишга қабул қилиш мумкинми?

3. Мен олий ўқув юртларида адабиётдан дарс бера оламанми?

Агар мумкин бўлса, Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси котиби ўртоқ Ниёзовга кўрсатма беришингизни илтимос қиламан, у менинг кун кўришимга имкон берсин, менинг қаерда кўпроқ фойдам тегса, ўртоқ Ниёзов менга ўша соҳадан иш берсин. Газета ва журналларнинг тахририятларида, тил ва адабиёт институтларида, Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида ишласам, жамиятга кўпроқ нафим тегади.

Ҳозир Тошкент шаҳрида моддий жиҳатдан қийналиб, маънавий эзилиб юрибман.

Никита Сергеевич, илтимос қиламан, менга ҳаётга йўлланма беринг, хароб бўлиб ўлиб кетишдан асранг.

*Илтимос билан (Т.Жалолов).
1955 йил, 17 май. Тошкент шаҳри».*

Тўхтасин ака ушбу аризасини Москвага юбориб, болалиги ўтган шаҳар – Шаҳрихонга жўнадилар. У ерда қариндош-уруғлар, ёр-дўстлар ва шогирдлар тўпланишди. Шогирдларининг аксарияти туманнинг масъул ходимлари экан. Улар туман партия қўмитасининг биринчи котиби Дадаш Иброҳимов ҳузурига кириб, Тўхтасин акани ғойибона у кишига таништирдилар ва Шаҳрихонда олиб қолишни илтимос қилдилар.

Дадаш ака валламат киши экан. Қабулга кирган кишиларнинг Тўхтасин ака ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини эшитиб, бундай дедилар: “Айтишларингга қараганда, у домла бирингизга дўст, бирингизга устоз экан. Гуноҳи бўлса, қамоқхонадан чиқаришмасди, модомики, чиқаришибдилар, демак, гуноҳи йўқ. Мен розиман, хоҳлаган ишига тайинлашингиз мумкин”.

Тўхтасин ака Шаҳрихонга борган биринчи кунданоқ етиб келган бу хушxabар у кишининг руҳини кўтарди. Қариндошлар, ёшлик қадрдонлари ҳам севинишди.

Бироқ Тўхтасин ака Шаҳрихонга борганларининг ўн учинчи куни республика Марказқўмидан ва Маданият вазирлигидан кетма-кет телеграммалар олдилар. Унда Тошкентда у кишини сабрсизлик билан кутаётганлари айтилган эди. Тўхтасин ака Тошкентга қайтиб, аэропортдан Марказқўмнинг мафкура бўлимига – Раҳмонқуловга қўнғироқ қилдилар. Раҳмонқулов: “Зудлик билан маданият вазири Қўчқоровга учрашинг”, – деди.

Қўчқоров Тўхтасин акани очиқ чехра билан кутиб олиб, кўз олдиларида Ўзбекистон Давлат нашриётининг директори Файзулла Юнусовга қўнғироқ қилди: “Файзулла ака, – деди вазир, – ҳозир Тўхтасин Жалолов домла ҳузурингизга борадилар. У кишини муҳаррирлик лавозимига қабул қилиб, буйруқ чиқарасиз ва натижасини менга айтасиз, мен эса Марказқўмга етказишим лозим. Масала равшанми?»

Шундан кейин Тўхтасин ака Қўчқоровга ташаккур айтиб, нашриётга қараб кетдилар. У киши етиб боргунларича, муҳаррирлик лавозимига қабул қилинганликлари ҳақида буйруқ деворга осиб қўйилган экан. Бу воқеа 1955 йилнинг июнь ойида бўлди.

Тўхтасин ака Ўзбекистон Давлат нашриётида 1961 йилгача меҳнат қилдилар. Кейин Давлат бадий нашриётида катта муҳаррир, Ўзбекистон Фанлар академияси тил ва адабиёт институтида илмий ходим, “Шарқ юлдузи” журналида адабий ходим лавозимларида ишладилар.

1955-66 йиллар Тўхтасин аканинг илмий-адабий ҳаётида энг сермахсул йиллар бўлди. Бу йилларда “Ўзбек шоирлари” (1959 й.), “Хамса” талқинлари” (1960 й.), “Паҳлавон Маҳмуд” (1961 й.), “Олтин қафас” (1962 й.), “Яшасин табассум” (1966 й.) асарларини нашр эттирдилар.

Худди шу даврда бадий таржима соҳасида ҳам анчагина иш қилдилар. Жумладан, Рабиндранат Тагор танланган асарларининг биринчи жилди (“Ҳалокат” романи), иккинчи жилди (ҳикоялар), “Ҳинд эртаклари”, Со-тим Улуғзоданинг “Ёшлигимиз тонги” романи, “Гавҳари

шамчиروق” комедияси, Садриддин Айнийнинг “Эсдаликлар”и (III қисми). В.Смирнова-Ракитинанинг «Абу Али ибн Сино» қиссасини ўзбек тилига ўғирдилар. Булардан ташқари, бу давр мобайнида 30 га яқин китобни таҳрир қилдилар.

Тўхтасин ака ўзбек ва тожик тилларини пухта биладиган адиб эдилар. Демак, икки маданият, икки адабиётнинг комил ҳуқуқли вориси эдилар ва шу билан фахрланардилар.

Адиб 1955 йилда (Сталин вафот этиб, унинг хатолари тўғрилана бошлагандан кейин) сиёсий маҳбус сифатида оқланди. Аммо ҳаётда Сталин жисман йўқ, унинг сиёсати қораланган бўлса ҳам сталинизм мавжуд эди. У ҳар қадамда “собик маҳбус”нинг эркин фаолият кўрсатишига, қулочини кенг ёйиб ижод қилишига ҳалақит берарди.

Адибнинг оқлангандан кейинги биринчи катта асари – “Ўзбек шоиралари” адабиётимизда муҳим янгилик бўлди. У нашр этилиши билан китоб дўконлари жавонларида кўп турмай, қисқа вақтда сотилиб кетди. Адабиёт шинавандалари уни қўлма-қўл қилиб ўқидилар. Муаллиф китобхонлардан ўнлаб миннатдорчилик мактублари олди. Айнан шу китобдан сўнг ижодий жамоанинг адибга бўлган муносабати ўзгариб, унга илгаригидек “ола” қарашларга чек қўйилди, барча таҳририят ва нашриётларнинг эшиклари муаллиф учун кенг очилди. У ижодкор дўстлари сафидан муносиб ўрин эгаллади.

Мана, “Ўзбек шоиралари” ҳақида китобхонлар ёзган фикрлардан айрим намуналар:

“Қадрли оғамиз Тўхтасин Жалолов!

“Ўзбек шоиралари”ни зўр севинч ва ҳаяжон билан ўқидим. Сиз узоқ ўтмишда зулмат ичида офтобга интилган, асоратдан сарв қадлари ҳам, жўшқин қалбларида ҳасрат-алам, гул юзлари ва киприкларида нам, кишанли қўлларида қалам билан ижод этган ўзбек шоиралари яратган дуру гавҳарларни бир галереяга тўплаб улуг иш қилибсиз.

Аёллар оламига кўрсатган бу ҳурматингиз, ўзбек адабиёти хазинаси кемтигини тўлдирганингиз учун бир оддий ўзбек аёли, совет аёли сифатида Сизга ташаккур билдирмасдан ўтолмайман. Минг раҳмат Сизга, Тўхтасин ака!

Саодат Шамсиева. Тошкент, 1960 йил 18 январь».

Тўхтасин ака “Ўзбек шоиралари”ни ёзишни қамал-масларидан илгари режалаштирган эдилар. Қамоқдан қайтгач, дарҳол бу ишга киришдилар. Аммо бу ишда қудратли бир ҳомийга муҳтож бўлдилар. Ана шу ташвишли, ҳаяжонли пайтда у кишининг кўз ўнгига адабиёт осмонининг тўлин ойи, муҳтарам Ойбек сиймоси намоён бўлди. Тўхтасин ака бу алп адибни кўпдан бери – “Қутлуғ қон” романи қўлёзма ҳолида муҳокама қилинган кундан бери билар, шу роман ҳақида илк мақола муаллифи ҳам эдилар.

Дарҳақиқат, Ўзбекистонда Ойбекдан қудратлироқ ҳомий йўқ эди. Тўхтасин ака шу кишидан ҳимоя сўрашга аҳд қилдилар.

Тўхтасин ака “Ўзбек шоиралари”нинг қўлёзмасини қўлтиқлаб, Ойбек ҳузурига борганида ёзувчи хонадонига қилдилар уни яхши кутиб олишди. Бир ҳафтадан кейин хабар олишни илтимос қилишди. Тўхтасин ака миннатдорчилик билдириб қайтди.

Тўхтасин ака иккинчи марта борганида эса, Ойбек у кишини меҳмонхонасида мамнуният билан кутиб олдилар. Ноз-неъматлар билан тўла дастурхон атрофида дўстона суҳбат бошланди.

– Яхши!.. Жуда яхши китоб! Соз!.. – дедилар Ойбек.

Бу китобнинг умумий баҳоси эди. Кейин адиб бобма-боб таҳлилга киришиб, асарнинг фазилатлари ва камчиликларини кўрсатиб борди. Тўхтасин ака Ойбекка қайта-қайта раҳмат айтиб, адибнинг эътирозларини ҳисобга олишга ваъда берди.

– Сиз энди роман ёзинг, Тўхтасин, – илтифот қилдилар Ойбек.

– Роман? – таажуб билан сўрадилар Тўхтасин ака.
– Ҳа, роман ёзинг! Албатта, ёзинг!
– Нимани ёзай, Ойбек ака?
– Ўзингизни ёзинг, ўзингиз ёзилмаган романсиз...
– Менга бўлган ишончингиз учун ташаккур, Ойбек ака! Агар бу ишончингизни оқлолсам, ўзимни бахтиёр деб билардим.

Ниҳоят, Тўхтасин ака кетишга рухсат сўради.

– Китоб ҳақидаги фикримиз тайёр эмас-ку?

– Мен “Маҳзуна” бобини тўлдиргунча тайёр бўлиб қолар.

– Албатта, бўлади.

Орадан бир ҳафта-ўн кун ўтгач, Тўхтасин ака уйда ўтириб, китобини қайта ишлаётганида, Ойбекнинг ўзи нашриётга келиб, “Ўзбек шоиралари” ҳақида ёзган фикрларини директорга қолдириб кетади. Унда шундай дейилган эди:

“Ўзбек шоиралари” ҳақида.

Тўхтасин Жалолов илгари ўтган ўзбек шоиралари ҳақида ғоят муҳим асар ёзди. Шу вақтга қадар ўзбек адабиётида ўзбек шоиралари, уларнинг асарлари, ҳаётлари ўрганилмагандир, деярли. Улар ҳақида яқунланган асарлар йўқдир. Айрим шоирларимиз тўғрисида энди-энди адабиётчиларимиз ишлай бошладилар. Бу ҳуқуқсиз, чексиз, жафо кўрган мазлума шоираларнинг асарлари уларнинг бахтсиз тақдирлари бўронида йўқ бўлиб, унутилиб кетган. Тўхтасин Жалолов тарих зарварақларини ахтара-ахтара, ўзбек шоиралари ҳақида хийла қимматли маълумотлар тўплади. Ўзининг катта, синчков текширишлари натижасида ўттизга яқин ўзбек шоираларини топди. Бу ғоят ажойиб воқеадир.

Халқимиз ўзбек адабиёти тарихининг ёрқин саҳифаларини кўришга муштоқ ва бундай асарларга ташнадир.

Ойбек. 17. XI – 1958 йил».

* * *

Тўхтасин Жалоловнинг “Ўзбек шоиралари” китоби ёзувчи Ойдин Собированинг хотирасига бағишланган. Бу бежиз эмас. Тўхтасин ака 1938 йил охирида “Қизил Ўзбекистон” (ҳозирги “Ўзбекистон овози”) газетасига адабиёт ва санъат бўлими мудири бўлиб келганларида ўзбек совет адабиёти тарихида наср ривожига катта ҳисса қўшган адиблардан бири бўлган марҳума Ойдин Собирова “Ёрқин ҳаёт” (ҳозирги “Саодат”) журнаlining адабиёт бўлими мудираси бўлиб ишлар эканлар. Бунгача Тўхтасин ака Ойдин опани асарлари орқали ғойибона танир эдилар. Эндиликда ишхоналари бир бинода, хоналари ёнма-ён бўлгани сабабли шахсан танишиб олишади.

Бир куни Ойдин опа “Гулистон” журнаlining янги сонини қўтариб, Тўхтасин аканинг хонасига кириб келадилар. Бу журналда Тўхтасин аканинг “Хамса” талқинлари” асарини “Лайли ва Мажнун” боби босилган эди. Ойдин опа шу хусусда гап очиб, кўп илиқ сўзлар айтганидан сўнг, Тўхтасин акадан ўтмишдаги ўзбек шоиралари ҳақида бир китоб ёзишни илтимос қиладилар.

– Агар сиз шу ишга қўл урсангиз, мен китобингизни пешма-пеш, бобма-боб журналда чиқариб тураман, – деб ваъда ҳам берадилар.

Тўхтасин ака бу таклифга рози бўладилар, аммо ўта сермашаққат бу ишнинг ижроси, адиб қамалиб қолганлиги боис, узоққа чўзилди. Ниҳоят, 1958 йилга келиб “Ўзбек шоиралари” тайёр бўлганда эса, адабиёт жонкуяри Ойдин Собирова оламдан қўз юмган эди. Табиийки, Тўхтасин ака бу машъум янгиликни эшитганда дилгиру мотамсаро бўлдилар. “Ўзбек шоиралари”ни марҳума Ойдин опа хотирасига бағишлаб, ўзларига бир даража тасалли берган бўлдилар.

“Ўзбек шоиралари” китобхонлар қўлига етиб боргач, Тўхтасин ака 1962 йилда “Олтин қафас” қиссасини ёздилар. Бу қисса бош қаҳрамонига адиб ўзининг биринчи рафиқаси бўлган аёл ҳаётини асос қилиб олган. Тўхта-

син ака қамалиб кетгач, рафиқаси кутмай, фарғоналик бир савдо ходимига турмушга чиққан, лекин иккинчи турмуши яхши бўлмай, эри вафот этган эди.

“Олтин қафас” қиссаси китоб бўлиб чиққач, ёзувчи бу китобига 5 минг сўм қалам ҳақи олади. Бу пулни ҳамёнига солиб, янги китобдан бир нусха олиб, кўнглига жуда яқин бўлган инсон – журналист Наримон Орифжонов билан бирга Фарғонага – биринчи рафиқасининг уйига борадилар.

Аёл Тўхтасин акани яхши кутиб олади. “Сизнинг олдингизда айбдорман. Одамларнинг энди эринг қамоқдан қайтмайди, уни кутиб ёш умрингни беҳуда ўтказма, турмуш қил, деган гапларига ишониб хато қилдим,” дейди.

Тўхтасин ака янги китобини, унга олган қалам ҳақини аёл олдиға қўйиб шундай дейдилар:

– Бу китоб сен ҳақингда, ўқигин, пул эса шу китобим учун олган қалам ҳақим. Китобни ҳам, пулни ҳам сенга тўхфа қилиб олиб келдим. Биз сен билан қисқа, лекин ширин турмуш кечирдик. Ҳозир хотира бўлиб қолган ана шу бахтли кунларимизнинг шукронаси учун сенга шу икки совғани олиб келдим.

Аёл йиғлайди. Кейин ичкари уйга кириб, Тўхтасин ака қамалмасдан аввал шахсий кутубхонасидаги энг ноёб китоби ҳисобланган Навоий “Хамса”сининг эски нусхасини, бир тўн ва дўппини катта патнис устига қўйиб кўтариб чиқади ва дейди:

– Тўхтасин акам менинг гуноҳимни шояд озгина бўлса ҳам кечсалар, деган ниятда, бу китобингизни йигирма йилдан бери сиз учун асраб-авайлаб келдим.

Тўхтасин ака аёлга раҳмат айтади. Лекин “Хамса”ни оладилар-у, тўн ва дўппини олмай, аёл билан хайрлашадилар.

1977 йилда адиб “Ўзбек шоиралари”нинг иккинчи китоби бўлган “Қизлар қасидаси”ни эълон қилдирди. Бу китоб шоира Зулфиянинг таклифи билан ёзилган бўлиб, унда XX асрда яшаб, ижод қилган ўзбек шоиралари Хоси-

ят Тиллахонова, Музайяна Алавия, Маҳбуба Раҳим қизи, Зулфия, Раъно Узоқова, Саида Зуннунова ва ҳозир ҳаёт бўлган Ойдин Ҳожиева, Ҳалима Худойбердиева, Гулчеҳра Жўраева ва бошқа шоираларнинг ижоди таҳлил қилинган.

Тўхтасин ака ўзбек мумтоз адабиётининг билимдонларидан эди. 70-йилларда амир Умархон ва шоира Нодира ҳақида бир роман ёзишга киришдилар. “Олой маликаси” деб номланган бу романдан парча “Совет Ўзбекистони” газетасида эълон қилинди. Лекин роман ниҳоясига етказилмади. Нега бундай бўлди?

Ҳозир Тошкент метросининг “Тинчлик” бекати яқинидаги кўп қаватли уйларнинг бирида Рафиқжон Умаров деган, ёши тўқсонга яқинлашиб қолган мўйсафид яшайди. Бу кишининг ўзи ҳам, 2009 йилда вафот этган рафиқаси Инобат Умарова ҳам адабиёт ишқибози саналишарди. Тўхтасин ака Рафиқжон ота билан 1966 йилда шахрихонлик қадрдони Маъруф Мусаев орқали танишиб дўстлашган эди.

Асли касби ҳайдовчи бўлган Рафиқжон ота беданнинг ҳам ишқибози эди. У бўш пайтларида Янгийўл томонлардаги далаларга бедана овига борар, шунда у кишига Тўхтасин ака ҳам ҳамроҳ бўлардилар. Ов баҳона икки дўст табиат қўйнида дам олиб, ҳаёт ва адабиёт ҳақида гурунглашишарди. Шундай суҳбатлардан бирида Рафиқжон ота адибдан Умархон ва Нодира ҳақидаги романини ёзишни нега тўхтатиб қўйганини сўрайди. Шунда адиб қуйидагича жавоб қилган экан:

– Чуқур ўйлаб кўрсам, ҳозир Умархон ҳақида роман ёзишнинг мавриди эмас экан. Сабаби, ҳозир амир Умархон ҳақида ҳаққоний асар ёзсам, мени яна Магаданга жўнатишлари мумкин.

Шўро мафкурасига мослаброқ ёзсангиз-чи?

Унда бор худони йўқ деган бўламан.

Адибнинг шахсий архивида дўстлари, ҳамкасбларига ёзган анчагина хатларининг нусхалари бор. Бу хатлар-

дан бири атоқли тожик адиби Сотим Улуғзодага ёзилган. Адабиётшунос Азиз Қаёмовнинг “Қўқон адабий муҳити” деб номланган китоби ҳақида сўз борган бу мактубида адиб амир Умархон ҳақида қуйидагиларни ёзган:

“Агар бир подшоҳ бирор шоирга зулм қилган, уни ранжитган бўлса, биз буни пуфлаб ишириб, гупириб нақл қиламиз. Агар подшоларга шу мантиқ асосида баҳо бериладиган бўлса, бир эмас, етмиш беш шоирни саройга тўплаб, уларга обрў, мартаба, нону макон берган Умархон нима учун ёмон бўлди? Умархонгача Фарғона хонлари адабиёт яратган эмас, Умархон эса ўз асри шеъриятини яратди, пароканда нарсаларни тўплаб, тазкиралар тузиб, келгуси авлодларга армуғон қилиб кетди. Бунинг нимаси ёмон?

Умархон тахтга чиққунча Фарғона – кушхонага айланган эди. Бу қирғинларга хотима бериб, масжиду мадрасалар, бозору расталар қурган, чўлларда шаҳар бунёд этган, ариқ-анҳорлар қаздирган, йўллар чиқарган, мамлакатда тинчлик, осудалик ўрнатган ҳукмдор нега прогрессив бўлмасин! Умархоннинг бирор шоирга озор бергани маълум эмас. Амир Насруллонинг фармони билан ваҳшиёна ўлдирилган Жунайдулло Ҳозиқ Умархон саройининг мўътабар шоири эди-ку! Адабиётда Навоий анъаналарини давом эттирган, мадраса дастурларига хурофот ўрнига Мирзо Бедилнинг фалсафий асарларини киритган равшан фикрли ҳукмдорни нима деб айблаб бўлади?

Умархон ўз асрининг зўр истеъдодли шоири. Агар унинг ўрнида подшоҳ бўлганда, Фазлийни эмас, Умархоннинг ўзини маликул-шуаро қилиб тайинлатган бўларди. Умархоннинг ўзбек ва тожик тилларидаги латиф ғазаллари ўзининг равонлиги, мусиқийлиги ва мантикий, фалсафий теранлиги билан ўз замондошларига ҳам, Муқимий, Фурқатларга ҳам, хатто бизнинг Ҳамза Ҳакимзодага ҳам ижобий таъсир қилиб келган.”

Агар Тўхтасин ака тожикистонлик дўстига ёзган

хатидаги бу фикрларни Умархон ҳақидаги романига сингдирса, шубҳасиз, ёзувчи “ёзувчи” синф вакилини мақтаган, адабиётнинг партиявийлиги тамойилларига амал қилмаган, ёт мафкуранинг тарғиботчиси бўлган адиб сифатида қораланган бўларди.

Халқда сутдан оғзи куйган қатикни ҳам пуфлаб ичади, деган мақол бор. Тўхтасин аканинг кўнглида кўп гаплари бор эди, лекин у бу гапларини айтолмай, армон билан оламдан ўтди. Ёзувчи Ойбек унга “ўзингизни ёзинг, ўзингиз ёзилмаган романсиз...” деганида юз карра ҳақ эди. Агар Тўхтасин ака қамоқ ва сургунда ўтган ўн беш йиллик ҳаётини қаламга олганда ҳам, бир эмас, бир нечта романга етадиган гап топиларди.

* * *

Тўхтасин ака сургундан қайтганидан кейин 8–10 йил ўтгач, у кишини туҳмат билан қаматган киши бир жиноий ишга аралашиб, ишини Тошкент шаҳар прокуратураси текширади. Шу муносабат билан Тўхтасин акани ҳам шаҳар прокуратурасига чақиришади.

У ерда:

– Бу одам сизни туҳмат билан қаматган экан. Шу ҳақда гапириб берсангиз, “дело”сига тиркаб юборамиз, дейишади.

Шунда Тўхтасин ака қуйидагича жавоб қилган эканлар:

– Бу одамни қилган бошқа жиноятлари бўлса, майли, текшириб, гуноҳига яраша жазоланглар. Лекин менга қилган ёмонлигини бу ишига аралаштирманглар. Тўғри, мен сургундан қайтиб, иш тополмай, моддий қийналиб, сарсон бўлиб юрганимда ғазабга берилиб, юқори маъмурий идора бошлиғи олдига кириб, қатъий талаб қилиб, уни лавозимидан пастлатганман. Ҳозир эса мен қамалишим билан боғлиқ фожиамга бошқача қарайман. Бу воқеа юрт бошига тушган бир офат бўлган. Мен эса шу халқнинг бир вакили бўлган зиёлиман. Агар ўшанда у

бўлмаса, менга қарши бошқа бир туҳматчини топишлари мумкин эди. Мен 15 йил қамоқ ва сургунда бўлиб кўрган азоб-уқубатларимни ҳеч кимга, ҳатто душманимга ҳам раво кўрмайман.

Шунда терговчи адибга:

Тўхтасин ака, олийжаноб инсон экансиз! – деган экан.

1996 йил

ШАҲИД

Эрталаб ишга кетмоқчи бўлиб турган эдим, бир дўстим қўнғироқ қилиб қолди.

– Эшитдингми, Шокир ака вафот этибди, дафн маросими кундузи соат иккида.

Беихтиёр:

– Қайси Шокир ака? – дедим.

– Устозимиз, биология ўқитувчиси Шокир Маҳмудов.

Мен марҳумни тўрт кун аввал – 6 декабрда Сирғалидаги 14-шифохонага бориб кўргандим, чап оёғи йўғон сонидан кесиб ташланган. Уни доим икки оёқда кўриб ўрганганим боис, бир оёқда кўриб қаттиқ таъсирландим, томоғимга нимадир тиқилгандай бўлди.

– Ногирон оёғингиз ахир бўлмабди-да, – дедим.

– Бўлмади. Илгари совуқдан оғрирди, охирги пайтда иссиқ ҳам, совуқ ҳам ёқмай қолди, нуқул оғрийди... Жўравой Кореядан бир дўхтир келган, деб қолди. Ўғилларимга ўша дўхтирга олиб боринглар, оёғимни бир кўрсин, дедим. Олиб боришди. У оёғимни рентгенга солиб кўриб: “Кесиб ташламаса бўлмайди”, – деди.

Беморнинг аҳволи анча оғирлигини кўриб, ёнида кўп ўтирмадим. Хайрлашдик. Равоққа чиққач, ёнимда келатган ҳамширадан сўрадим:

– Нега оёқни жуда юқоридан кесишди?

– Товонларидаги яра гангренага (қорасон) айланиб кетган экан, оёқни икки марта – аввал тиззадан, кейин тиззадан юқорироқдан кесишга тўғри келди.

Дафн маросими пайтида шу гапларни ўйларканман, асли оёқларини кесдирмасалар бўларкан-да, бир умр икки оёқда яшаб, лаҳадга бир оёқда кирсалар, деб хаёлимдан ўтказдим. Ёнимда турган таниш киши хаёлимдан ўтган фикрни уққандай, секин изоҳ берди:

– Шифокорлар Шокир акамнинг оёқларини кесишгач, ўғиллари уни оқ чойшабга ўраб қабристонга олиб келиб кўмишибди. Ҳозир оёқни кўмилган жойидан олиб, марҳум ёнига қўйишди.

* * *

Уруш арафасида Шокир Маҳмудов Наманган вилоятининг Тўрақўрғон туманидаги Жомашўй қишлоғидаги мактабда муаллимлик қиларди. Уруш бошлангач, у фронтга кетди. Урушнинг аввалида мағлубият аламини “тотган” авлод сингари кўп азоб-укубатларни бошдан кечирди. У хизмат қилган пиёда қўшинлар қисми талай шаҳар ва қишлоқларни ташлаб чиқиб, Сталинградгача чекинди. Шу ерга келишганда «Бир қадам ҳам орқага чекинилмасин! Волганинг ортида бизга жой йўқ!» – деган қатъий буйруқ бўлди. Барча жангчилар қатори Шокир Маҳмудов ҳам шу буйруққа амал қилди. У тарихий Сталинград жанги авжига чиқаётган кунларда фронтнинг олдинги чизиғида, шаҳарни мардона ҳимоя қилаётганлар сафида бўлди.

Қирқ иккинчи йил декабрь куни тонготарда бир соатча давом этган артиллерия ҳужумидан сўнг уларнинг полки жангга кирди. Оёқларига пийма, устиларига пўстин, унинг устидан оқ сурпдан тикилган ниқоб-либос кийган аскарлар оппоқ қор устида эмаклаб, душман хандақларини ишғол қилиш учун боришди. Шунда душман миномётчилари уларни қўққисдан ўққа тутди. Бир снаряд Шокир аканинг яқингинасида портлаб, икки қуролдош дўстини ҳалок қилди, ўзи эса омон қолди, аммо ўнг оёғининг тўпиғидан пастига қиррали бир нарса зарб билан урилгандай бўлди. Шокир ака бунга ортиқча эътибор бермай, эмаклашда давом этди.

Бир маҳал командири:

– Маҳмудов! Оёгингдан қон оқяпти, орқангга қайт! – деди.

Шундан кейин Шокир ака бурилиб, ачиша бошлаган оёғига разм солди. Снаряд парчаси ўнг оёқдаги пиймани тешган, ундан қорға қон сирқиб оқаётганди.

Шокир ака орқага қайтди. Бироздан сўнг оёқдаги оғриқ кучая бошлади.

Тунда санитаркалар уни душман тўплардан тинмай ўққа тутиб турган Волгадан солда олиб ўтишди. Кейин “полупортка” автомашинасига юклаб, Қалмиқ чўлида анча йўл юриб, бир темирйўл бекатига етиб келишди. Бу ерда ярадорларни ҳарбий эшелонга ортиб, Саратовга олиб боришди. Саратов шаҳри марказидаги беш қаватли ҳарбий госпиталь ярадорларга тўлиб-тошиб кетганди. Шокир акани иккинчи қават равоғидаги бўш каравотга ётқизишди. Унинг ёнида ётганлардан бири миясидан ўқ еган рус, иккинчиси қўлидан яраланган татар йигит эди. Рус йигитининг аҳволи анча оғир, каравотда ётганча тинмай оҳ-воҳларди. Аҳволи бирмунча дуруст бўлган татар йигитнинг қўли дока билан боғланиб, бўйнига илиб қўйилганди.

– Оёқдан ўқ ебсан-да, ошна, – деди у.

– Шундай бўлди.

– Оғрияптими?

– Жудаям.

– Бир гапни айтиб қўяй, қардош. Ҳали замон сени ҳам “кушхона”га олиб киришади. Мабодо шунда жарроҳ оёгингни кесамиз, деса кўнмагин. Улар кесамиз деяверишади... Бир оёқда яшаш осон эмас... Уйланганмисан?

– Йўқ.

– Ана, бу ёғи ҳам бор экан. Уйланган бўлсанг ҳам майли эди. Бир оёқли дардисарга қайси қизнинг кўзи учиб турибди!

– Шуни айтинг-а!..

Шунда бирдан Шокир аканинг хаёлига олисдаги қишлоғи, у ердаги онаизори, укалари келди. Отаси қамоқда, ҳарбий учувчи бўлган акаси Ленинград фронтида жанг қилаётганди. Охирги хатида: “Икки марта ҳаво жангига кириб чиқдим, ҳозирча соғ-саломатман”, – деб ёзганди. Шундан бери ундан дом-дарак йўқ. Укалари ҳали ёш. Онаси уларни ҳам ота, ҳам она бўлиб, не машаққатлар билан боқиб ўстирди. Булар етмагандай, Шокир уйга бир оёқлаб кириб борса, онаси тамом бўлмайдими? Йўқ, нима бўлса бўлсин, у оёғини кестирмайди.

Татар йигит айтганидай бўлди: тушдан кейин уни операция столига ётқизиб, ярасини кўздан кечирган жарроҳ ёнидаги ҳамшираларга:

– Бу йигитнинг оёғини кесишга тайёрланглар, – деди.

Шунда Шокир ётган жойидан туриб кетганини билмай қолди.

– Йўқ! – деди у ярадор оёғини икки қўллаб ушлаб. – Оёғимни кестирмайман! Ҳали ёшман, бир оёқлаб яшашни истамайман.

– Қайсарлик қилма, кесмасак бўлмайди, бир умрга қийналасан. Ўнг оёқнинг товони кетган, уни асл ҳолига келтириш мумкин эмас.

Нима бўлса бўлсин, аммо оёғимни кестирмайман.

Жарроҳ ҳайрон бўлиб ёнидагиларга қаради. Улардан ҳеч бир садо чиқмади.

– Ҳай майли, рози бўлмасанг кесмаймиз, – деди ниҳоят жарроҳ.

Унинг ярасини яхшилаб тозалаб, дори қўйиб боғлаб қўйишди. Шундай қилиб, у уйига бир оёқда эмас, икки оёқда, аммо қўлтиқтаёқ билан қайтди.

1945 йил 9 майда Шокир Маҳмудов Тошкентдаги госпиталда ётарди. Шунда бирдан кўчада шовқин-сурон бўлиб қолди, палатадагилар ҳайрон бўлиб, бир-бирларига қарашди. Шу пайт хонага рафиқаси Пўлатой кириб келди.

– Кўчада нима бўляпти?!

– Вой, уруш босилибди, омон-омон бўлибди!

Шокир ака ўрнидан даст туриб, хотинини кучоқлаб ўпди. Кейин палатадаги ярадорлар ҳам бир-бирларини кучоқлашиб, шу кунга етиб келолмаган қуролдош дўстларини эслаб, йиғлашди. Шу куни Шокир аканинг ярадор оёғини операция қилиб, кичкина бурама михдай ўқ парчасини олишди.

1952 йилда уни яна бир марта операция қилиб, тиззасининг юқорисидан ўқ парчасини олишди.

* * *

Шокир ака фронтдан қайтгач, қишлоғидаги мактабда муаллимлик қилмоқчи бўлиб, собиқ Қорасув тумани халқ маорифи бўлимига йўл олди. Мудир уни яхши кутиб олди-да:

– Илтимосингизни ўйлаб кўрамиз, уч кундан сўнг хабар олинг, – деди. Уч кундан сўнг борганида эса:

– Афсуски, илтимосингизни бажаришнинг иложи йўқ, – деди.

– Сабабини билсам бўладими?

– Отангиз Маҳмуд Юнусов халқ душмани бўлган экан.

* * *

Шокир аканинг отаси меҳнаткаш, содда, тўғри сўз одам эди. Колхозлаштиришдан аввал ўртаҳол деҳқон саналган. Кейин қишлоқда ташкил этилган “Инқилоб” колхозига аъзо бўлиб кириб, кетмончилик қилган. Кунлардан бир кун у чойхонада ўтириб: «Илгари рўзғоримда қут-барака бор эди, бир ўзим ишлаб, катта оиламни бемалол боқардим. Ҳозир бир оиладан уч киши колхоз даласида кетмон чопяпмиз, аммо рўзғоримиз учма-уч, пайти келса, пахта ёғига ҳам зор бўлиб қоляпмиз», – дейди.

Чойхонада хуфялардан бири ўтирган экан. У ўша кунидек бу гапни тегишли жойга етказибди. Кечаси Маҳмуд акани уйдан олиб кетишади. Бола-чақаси қий-чувлаб, йиғлаб қолаверади. Уни суд қилиб, “халқ душмани” сифатида ўн йил қамоқ жазоси беришади. “Ҳаётим илгари

яхши эди, ҳозир мазаси қочиб қолди”, деган гапнинг халқ душманлигига қандай дахли борлигини ҳеч ким изоҳлаб беришни истамади. Маҳмуд ака 1942 йилда вафот этди.

* * *

...Шокир ака ноилож колхозда ишлай бошлади. Лекин унга касб ишқи барибир тинчлик бермади. 1949 йилда Ўрта Чирчиқдаги 7-тўлиқсиз ўрта мактабга бориб, муаллимлик қила бошлади. Шундай қилиб, уй, оила, қариндош-уруғ – Хонободда, хизмат жойи эса бориш-келиши йигирма чақиримдан кам бўлмаган манзилда бўлиб қолди. Шокир ака янги иш жойига қатнаб ишлар, ёзда бир нави эди, ёғин-сочинли кунларда шунча жойга оқсоқланиб бориб-келишнинг ўзи бўлмасди. Қишда, Чирчиқда сув камайган пайтда, у йўлни қисқартириш учун дарёдан кечиб ўтарди, шу мақсадда овчиларнинг қўнжи баланд резина этигидан сотиб олган эди.

Эллик учинчи йилдаги ўқув йили бошида Хонободдаги (собик Қорасув тумани) 25-ўрта мактаб директори Ғулом Имомназаров Шокир акани хузурига таклиф қилиб:

– Бошқа жойда ишлаганингиз етади, энди ўз қишлоғимиздаги болаларга таълим берасиз, – деди.

– Раҳмат, лекин Сизга гап тегмасмикан?..

– Бу ёғини қўяверинг, ўзим жавоб бераман.

Шокир аканинг кўзига ғилт-ғилт ёш келди. Шундай қилиб, у ўзи туғилиб-ўсган қишлоқдаги мактаб ўқувчиларига биологиядан дарс бера бошлади.

Орадан уч-тўрт ой ўтгач, Ғулом Имомназаров устидан Қорасув туман партия қўмитасига “думалоқ” хат тушди. Унда мактабда тарбиявий ишлар бўшашиб кетганлиги, директор “халқ душмани” фарзанди бўлган шубҳали кишиларни мактабга ишга жалб қилаётганлиги ёзилганди.

Райкомда директор билан туман партия қўмитасининг мафкура бўйича котиби суҳбатлашди.

– Нега “халқ душмани”нинг ўғли Шокир Маҳмудовни мактабга ўқитувчи қилиб олдингиз? – сўради мафкуравий ходим.

Директор бироз ўйланиб, фикрларини жамлаб олди-да:

– Ота учун бола жавоб бермайди. Шокир Маҳмудов яхши одам, малакали педагог. У фронтда фашистлар билан жанг қилиб, ногирон бўлиб қайтди, – деди.

– Нега кўрсатмага хилоф иш қилдингиз?

– Мен ҳар бир кўрсатмага кўр-кўрона амал қилмай, маҳаллий шарт-шароитни ҳисобга олиш керак, деб ўйлайман. Қишлоғимиз мактабида малакали педагоглар етишмай турган шароитда нега шундай одам бошқа жойда ишлаб юриши керак экан?...

Котиб бироз ўйланиб қолди, кейин:

– Умуман, фикрингиз ўринли. Лекин мен ҳозир сизнинг бу ишингизни маъқулласам-у, эртага шикоятчилар менинг устимдан ҳам ёзишса, унда нима бўлади? – деди.

– Ҳамма масъулиятни зиммамга оламан.

– Ҳай майли, бу одамингиз ўқув йили охиригача ишлаб турсин. Аммо ўрнига одам топилгач, албатта, бўшатасиз.

Директор индамади. Бу гапни айтган котиб кўп ўтмай бошқа туманга ишга ўтиб кетди. Мамлакатдаги сиёсий муҳит анча “юмшаб”, сиёсий айб билан қатағон қилинганлар қайтиб кела бошладилар. Шокир Маҳмудовни ўқитувчиликдан четлаштириш масаласини ҳеч ким қайта кўтармади.

* * *

Шокир Маҳмудов мактабимизнинг ажойиб педагогларидан эди. Бу одам Хонободдаги мактабда ўттиз йилдан зиёд меҳнат қилди. Мактабнинг икки гектарга яқин тажриба хўжалиги бўларди. Ундаги мевазор боғ шу одамнинг раҳбарлигида бунёд этилган. Боғда болалар Шокир аканинг раҳбарлигида кўчат экишдан тортиб, уни парваришлаш, куртак пайванд, искана пайвандгача ўрганишарди. Мактабнинг жонли бурчаги ҳам бўларди. Унда қуёндан тортиб, балиқ, саъва, типратикангача бор

эди. Жонли бурчакка рахбарлик қилиш ҳам Шокир аканинг зиммасида эди.

Шокир ака ҳар бир муаллим мактаб ҳудудида биттадан чинор экиб ўстирсин, деган таклиф билан чиқди. Бу таклиф инобатга олинган. Ҳозир 25-мактаб ҳовлисига кирсангиз, ўнлаб азамат чинорлар кўкка бўй чўзиб турганлигини кўрасиз. Бу чинорлар орасида Шокир Маҳмудов экиб ўстирган чинор ҳам бор. Шокир ака ўз касбини пухта эгаллаган, болалар билан тил топиша оладиган, адолатли, шу билан бирга, ўз кадр-қимматини биладиган одам эди. Уни болаларгина эмас, кўпчилик ҳамкасблари ҳам ҳурмат қилишарди. Сўнгги учрашувларимиздан бирида мен у билан мактаб ҳаёти ҳақида гурунглашган эдим. “Мактабдан эркак муаллимлар кетиб қолишяпти, бунинг оқибати яхши бўлмайди”, – деган эди у.

Отаси кўп йиллар меҳнат қилган 25-мактабда тарих ўқитувчиси бўлиб ишлаётган Мухторжон Маҳмудов отасининг сўнгги кунлари ҳақида гапириб берди. 1992 йил 7 декабрда даволовчи шифокор Мухторжонни ҳузурига чақириб: “Отангиз энди бери қарамайдилар, олиб кетсангизлар яхши бўларди, уч-тўрт кун ўз уйларида меҳмон бўлсинлар”, – дебди. Ўғиллари шифокор айтганини қилишибди.

Оқшом бемор ёнида ўтирган қизи Раҳимага:

– Оёғим совқотяпти, – дебди.

– Вой, дадажон, оёғингиз нега совқотади? Уй иссиқ, оёғингизга икки қават жун пайпоқ кийгизганман.

– Йўқ, бутун оёғим эмас, кесилган оёғимнинг панжалари совқотяпти.

Раҳима: «Йўқ оёғингизнинг панжалари нега совқотади, дадажон?» демоқчи бўлиб оғиз жуфтлабди-ю, лекин илгари кимдандир эшитган гап ёдига келиб, жим бўлибди: айтишларича, тана аъзоларидан бири кесиб ташланса, ундаги руҳ одам билан қолар, бу ҳодиса тиббиётда фантом оғриғи деб аталар экан.

1992 йил 8 декабрь куни эрталаб Шокир ака аёлига: “Болаларимни чақир”, – деди. Саккиз ўғил ва қиз оталари тўшаги атрофида давра қуриб ўтиришгач, у фарзандларига нурсиз кўзлари билан тикилди-да:

– Куним битганга ўхшайди. Ҳаммаларингиздан розиман, мендан ҳам рози бўлинглар, – деди.

Фарзандлар ҳўнграб йиғлаб юборишди. У эртаси куни кеч соат бешда, фронтда ярадор бўлганига роп-па-роса эллик йил тўлган кунда фоний дунёни тарк этди.

Мозорбошида домла “Қуръон” сураларини тиловат қилиб бўлгач, бир киши:

– Биродарлар, Шокир ака қандай одам эди?! – деди.

– Худо раҳмат қилсин, яхши одам эди!

– Бу одам шаҳид кетди, – деди шунда ёнимда турган танишим секингина, – уруш тугаганидан сўнг қарийб эллик йил ўтгач, уруш қурбони бўлди...

1994 йил.



МАҚОЛАЛАР

Олтин, кумуш тош экан....

Ўтмиш сабоқлари

Мутахассисларнинг фикрига кўра, ноннинг таъминни одамлар тош асридаёқ билиб олишган. Авваллари ёввойи одамлар ёввойи буғдойларни териб, озиқланиб юришган. Сўнг улар буғдойни янчиб, сувга аралаштиришни ўйлаб топишган. Шу тариқа илк нонлар пайдо бўлган. Биринчи буғдой ёрмасига сув қўшилмасдан тайёрланган. Инсонлар оловдан унумли фойдаланишни ўрганиб олишгач, ҳозирги нон шакли пайдо бўлган. Айрим Осиё мамлакатларида ҳозир ҳам суюқ нон истеъмол қилинади.

Қадимги Мисрда қабул қилинган тез ёзиш усулида қуёш, олтин ва нон бир хил белги билан – ўртасида нуқтаси бўлган доира шаклида ифодаланган. Яъни, нон олтин ва қуёшга тенглаштирилган.

Нон қадимдан Ўрта Осиё халқларининг энг азиз неъматини бўлган. Унинг ушоғини ерда кўришса, дарҳол олиб ўпиб, кўзларига суртишган. Халқ ўзи истеъмол қиладиган ғаллани ўзи етиштирган.

Фақат юртимиз чор Россияси томонидан истило қилингач, аҳвол ўзгарди. Сабаби, мустамлакачиларга ғалла эмас, биринчи навбатда пахта керак эди. Улар ўлкада ғалла ва бошқа озуқа экинлари майдонларини камайтириб, пахта майдонларини кенгайтириш сиёсатини юргиздилар. Масалан, 1885 йилда Туркистонда пахта май-

донлари 41,1 минг танобни ташкил қилган бўлса, 1915 йилга келиб 541,9 минг танобга етди, яъни ўн баробар ўсди. Оқибатда ўлка ғалла мустақиллигидан маҳрум бўлди. Пахтачиликни ривожлантириш эвазига, яшаш учун зарур бўлган бошқа неъматларни етиштириш камайди. Озиқ-овқат маҳсулотларининг нархи кўтарилди. Озиқ-овқат маҳсулотлари билан чайқовчилик қилиш кучайди.

1917 йил октябрда Петербургда бўлган давлат тўн-таришидан кейин бошланиб кетган фуқаролар уруши йилларида эса аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари, хусусан, нон билан таъминлашда мушкул аҳвол юзага келиб, қаҳатчилик бошланди.

Коммунистлар тузган тузум 70 йил мобайнида мамлакатга ғалла мустақиллигини раво кўрмади. Ҳатто 80-йиллар бошида қабул қилинган “Озиқ-овқат дастури” ҳам бу муаммони ҳал этмади. Мамлакат ҳукумати ер ости ва устидаги табиий бойликларни – ёғоч, газ, нефть, пахта, олтинни аямай хорижга сотиб, четдан ғалла ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари келтириб, дўкон пештахталарига чиқариб турди. Етмиш йил мобайнида икки марта (1918–22 йилларда, 1932–33 йилларда) қаҳатчилик бўлиб, миллионлаб кишиларнинг ёстиғи қуриди.

Ёзувчи Александр Неверов “Тошкент – нон шаҳри” деб номланган асарида 1921-22 йиллари Волгабўйида юз берган очлик ва унга қарши олиб борилган кураш ҳақида ҳикоя қилади.

Қисса деҳқон оиласидаги очликни тасвирлашдан бошланади. Ота ўлган, она овқатсиз қолиб, касалликка чалинган. Оилада бошлиқ бўлиб қолган ўн икки ёшли Мишка Додонов ўзидан бир ёш кичик ўртоғи Сережка Карпухинни Тошкентга нон олиб келгани боришга кўндиради. Аммо Карпухин йўлда терлама касалига чалиниб, вафот этади. Китоб қаҳрамони умрида кўрмаган Тошкент ҳақида ўйлайди, ўн беш қадоқ буғдой билан икки қоп қотган нон унинг кўз ўнгидан нари кетмайди. Дам у поездга, дам бу поездга миниб Тошкент сари ин-

тиларкан, йўлда очлик сабаб ҳолдан тойган, жон таслим қилган юзлаб одамларни кўради.

Лекин ўшанда “нон шаҳри” бўлган Тошкентнинг ўзида ҳам фожиали ҳодисалар бўлаётган эди.

Уйимизда бобомдан қолган, 2х2,5 метр ҳажмидаги эски қизил туркман гилами бор. Бу гиламни бобом 1921 йилда Қўйлиқда туркманлардан бир қоп шолига алмаштириб олганлар. Шунда отам бобомга даkki берган эканлар: “Нега омборимизда турган шолини гиламга алмаштирдингиз, ота, гиламни еб бўлмайди-ку! Эртага шолимиз тугаса, нимани еймиз, юртда ғалла тақчил бўлса? Ҳозир дон асраган жон асрайди-ку!”

– Ўшанда мамлакатда бошланган қаҳатчилик туфайли Волгабўйи аҳолиси, Фарғона водийси, Хоразм томонлардаги аҳоли тўзиб, анча қисми бир бурда нон излаб Тошкентга келганди, – деб эсларди отам ўша даҳшатли йилларни. – Тошкент – нон шаҳри, деган гап ҳам ўшанда чиққан. Сабаби, Тошкент атрофида шоликорлик ривожланган, ҳар бир деҳқон хонадонининг икки-уч сандиқ шолиси бор эди. Шу боис, ерлик аҳоли қаҳатчиликдан кўп азият чекмади.

Бизнинг Хонобод қишлоғи халқи гузарида катта дошқозон қуриб, мусофирлар учун бир маҳал шулон (жўхори, ловия, гўшт ва бошқа масаллиқлар солиб пишириладиган суюқ овқат – муаллиф.) қайнатиб бера бошлади. Очликдан тинка-мадори қуриган кишилар бир чўмич шулон олиш учун навбатда туриб, дошқозонга тушиб кетгудек бўлишарди.

Ёзувчи Максим Горькийнинг шўро тузуми даврида ҳеч бир китобига киритилмаган, фақат ошкоралик даврида эълон қилинган “Бемаврид мулоҳазалар” публицистик асари бор. 1918 йилда “Новая жизнь” газетасининг бир неча сониди эълон қилинган бу асарда В.И. Ленин бошлиқ коммунистлар Петербургда амалга оширган давлат тўнтариши, ундан сўнг мамлакатда юргизилган ички сиёсат ва хунрезликлар қаттиқ қораланган.

Мазкур асарда шундай сўзларни ўқиш мумкин: “Черковлар, ҳарбий музейларни талаб, сотиб юбормоқдалар, тўпу милтиқларни сотишаяпти, интендент захираларини ўғирлашаяпти, собиқ улуғ князлар саройларини таламоқдалар, ниманики сотиш мумкин бўлса – сотмоқдалар. Феодосияда аскарлар ҳатто одам билан ҳам савдо қилишаяпти. Кавказдан турк, арман, курд аёлларини олиб келиб, ҳар бирини 25 сўмдан сотишаяпти. ...Бунга ўхшаш нарсa ҳатто улуғ француз инқилоби даврида ҳам рўй берган эмас”.

30-йилларнинг бошида ва ундан аввалроқ мулк эгалари солиқ сиёсати билан иқтисодий қисувга олиниб, “синфий кураш” кучайтирилди. Оқибатда 1913 йилгача хорижга ғалла сотган мамлакатда яна иқтисодий танглик юзага кела бошлади.

Шунда ВКП(б)даги ўнг кучлар чет элдан ғалла сотиб олиш масаласини қўйишади. Бунга жавобан ВКП(б) Марказий Қўмитасининг 1929 йил апрель ойида бўлган пленумида Сталин “ВКП(б)даги ўнг оғмачилик”ни танқид қилиб, унга Бухарин, Риков, Томский томонидан 1929 йил 9 февралда қўйилган айбни инкор қилади.

Сталинга қўйилган айбнома учта эди: а) сиёсатда деҳқонларни ҳарбий-феодалларча эксплуатация қилиш; б) сиёсатда бюрократизмни қарор топтириш; в) сиёсатда Коминтернни парчалаш.

Сталин пленумда ўзини оқлаб сўзлаган, танланган асарларининг 12-жилдига кирган бу нутқида шундай гаплар бор: “Ниҳоят, бир неча оғиз ғалла импорт қилиш ва валюта захиралари ҳақида. Мен Риков ва унинг яқин дўстлари хориждан ғалла импорт қилиш масаласини бир неча марта қўйганликларини айтиб ўтдим. Риков дастлаб 80–100 миллион пуд ғалла олиб келиш лозимлигини айтди. Бу валютада 200 миллион сўмни ташкил этади. Кейин у 50 миллион пуд ёки валютада 100 миллион сўмлик ғалла олиб келиш масаласини қўйди. Биз бу ишни рад қилиб, чет элдан саноатимиз учун ускуна-

лар олиб келишга ажратилган валютани сарфлагандан кўра, яхшиси кулакни қисиш керак, ундан ортиқча донни олиш лозим, унда ғалла оз эмас, деб қарор қилдик”.

Сталиннинг “ғоявий такаббурлик билан” ғалла сотиб олишдан бош тортиши ҳамда чет эллик инсонпарвар бизнесменларнинг марҳаматини рад этиши миллионлаб кишиларнинг очликдан ўлишига сабаб бўлади.

Маълумотларга қараганда, Сталин билан Акмал Икромов ўртасидаги муносабатлар ёмонлашувининг сабабларидан бири республикани ғалла билан таъминлаш масаласи бўлган. Икромов партия Марказий Қўмитаси пленумларидан бирида сўзлаб, Ўрта Осиё республикалари, хусусан, Ўзбекистонга асосан пахта экиш вазифалари қўйилганлиги боис, барча экин майдонларига саноат хомашёси сифатида пахта экилаяпти, шу сабабли бу ҳудуд аҳолисини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш бошқача режалаштирилиши лозимлиги ҳақида гапиради. Яъни пахта экиладиган минтақалар озиқ-овқат маҳсулотлари билан саноат минтақалари сингари таъминланиши керак, дейди. Акмал Икромовнинг бу таклифи Сталинга ёқмайди.

1932-33 йилларда бутун мамлакатда қурғоқчилик бўлиб, ғалла битмайди. Бундан, айниқса, Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари кўп жабр кўради. 1933 йили Бухарин Ўзбекистонга поездда келаётиб, Қозоғистон ҳудудида темирйўл бекатларида очликдан тинка-мадори қуриган, вафот этган минглаб кишиларни кўриб даҳшатга тушади. Тошкентга келгач, бу ҳақда Акмал Икромовга гапиради. 1938 йилда сўл троцкийчилар устидан бўлган судда Бухариннинг бу сўзлари айбнома сифатида тиркалади.

Ўша пайтларда Ўзбекистонда ҳам ҳар бир маҳалла ва қишлоқдан ўнлаб кишилар очликдан вафот этган. Тошкентдаги Бўзсувда ўликлар оққан.

Онамнинг бурунларининг пастки қисмида, ўнг томонида кўм-кўк доғи бўларди. Бир кун мен онамдан сўраганман:

– Ойи, бурнингизнинг бу ери нега кўм-кўк?

– Келинлигимда олтин булоқи таққанман, ўша булоқининг ўрни бу. Мен қўйлиқлик бойнинг қизи бўлганман. Бобонг мени узатганларида кўп сеп қилганлар. Булоқимдан ташқари, тиллақошим, қўша-қўша тилла билак узукларим, тилла сирғаларим бўлган.

– Қани ўша тилла буюмларингиз?

– 1933 йилдаги қаҳатчиликда уйимизда егулик ҳеч вақомиз қолмаган. Ҳукумат шаҳарда тилла, кумуш буюмларга озиқ-овқат маҳсулотларини алмаштирадиган дўкон очган. Даданг тилла буюмларимни ўша дўконга олиб бориб, ун ва гуручга алмаштириб келганлар.

Олтин, кумуш тош экан,

Арпа, буғдой ош экан, –

деб беҳуда айтмаган халқимиз.

* * *

1941 йил июнда уруш бошланди. Душман қисқа вақтда Украина, Белоруссия, Болтиқбўйи республикаларини истило қилиб, Москвага яқинлаша бошлади. Мамлакатнинг Европа қисмидаги кўплаб завод ва фабрикалар шошилиш равишда Сибир ва Ўрта Осиёга кўчирилади. Ўзбекистоннинг ўзига 270 та завод ва фабрика келтирилди.

1941 йил ноябрда эвакуация тўлқини юқори чўққига чиққанида республикада бир неча ойга етадиган ғалла қолганлиги маълум бўлади. Урушгача эса Ўзбекистон ўзига керакли ғалланинг учдан икки қисмини (10 миллион пуд) душман босиб олган республикалардан олиб келарди. Энди нима қилиш керак? Ҳар бир киши ҳар куни жилла курса битта нон ейиши керак-ку!

Тошкентда вилоятлар раҳбарларининг шу масалага бағишланган кенгаши чақирилади. Усмон Юсупов йиғилишда сўзлаб шундай дейди: “Наҳотки биз мамла-

кат учун шундай оғир пайтда иттифоқ ҳукуматидан ўн миллион пуд ғалла сўрасак. Фронт қийинчиликларига қўшимча қийинчиликлар яратиш тўғрими? Йўқ, бу нотўғри бўлади, сурбетлик бўлади... Нима қилиш керак? Шундай қилиш керак: нон масаласини шу ернинг ўзида, Ўзбекистонда ҳал қилишимиз, ўзимизни ўзимиз таъминлашимиз керак”.

Йиғилишда республикада ғалла экиладиган майдонларни ярим миллион гектарга, ялпи ҳосилни эса 15 миллион центнерга (1941 йилда республикада 5,5 миллион центнер ғалла етиштирилган) етказиш вазифаси қўйилади. Ва юртимизда 1932-33 йиллардаги фожиалар такрорланишининг олди олинади.

Бу “ўзбошимчалик” оқибатсиз қолмади, албатта. Республикада ғаллачиликка эътибор кучайганлиги боис, пахтачилик оқсай бошлади. 1943 йилга келиб, республикада пахтанинг ялпи ҳосили 500 минг тоннага тушиб қолди. Бу масала ВКП(б) Марказий Қўмитаси котибиятининг Щербаков раислигида ўтган йиғилишида муҳокама қилинди. “Ўртоқ Юсупов, нима, республикада пахта етиштиришни камайтириб, Қизил Армияни иштонсиз қолдирмоқчимисиз?!” – дейди Щербаков йиғилишда. Усмон отанинг эътирозлари инобатга олинмай, унга хайфсан берилади.

Урушдан кейинги икки йилда Украина ва Белоруссияда қурғоқчилик бўлиб, ғалла битмай, оғир вазият юзага келган. Шунда ўша пайтда Украина Компартияси Марказий Қўмитасининг биринчи котиби бўлиб ишлаган Н.С.Хрушчев Сталин олдига кириб шундай дейди:

– Украинада очлик. Халқнинг истеъмол қилиши учун ҳатто қора нон ҳам йўқ.

Сталин пинагини бузмай:

– Қора нон бўлмаса, оқ нон беринглар халққа, – деган экан.

* * *

Адашмасам, 1947 йил эди. Чирчиқ дарёси бўйида ўртоғим Анвар билан ўйнаб, чўмилиб, қорнимиз очгач, уйга бордик. Ойим ўз одатларига биноан бизни хурсанд бўлиб кутиб олдилар. Мен қорнимиз очлигини айтдим. Ойим: “Ҳозир мен қорнингизни тўйғазиб қўяман”, дедилар.

Ойим супрани очдилар. Унда хамиртурушдан бўлак ҳеч вақо йўқ эди. Ойим хамиртурушни олдилар-да, қайнаб турган самовардан косага сув қуйдилар. Унга хамиртурушни солиб, анча вақт эздилар. Сўнг косадаги сувни тўкиб ташладилар. Бу ишни уч-тўрт марта такрорладилар.

Супрани қоқиб, ун юқларини бир сиқим қилиб йиғдилар. Уни ҳам хамиртурушга қўшиб, кичкина-кичкина иккита зувала ясадилар. Кейин ёнғоқ мағзини ҳовончада туйдилар. Қозонга олов ёқдилар. Эзилган ёнғоқ мағзини қозонга сурдилар. Кейин икки зувала хамирни кулча қилиб қозонга ёпдилар. Ўн-ўн беш минутда ойим ёпган “пиражка” пишди. Анвар иккимиз ўшани еб, яна дарё бўйига ўйнагани кетдик.

* * *

Президент Ислон Каримов 1991 йилда Ўзбекистон мустақиллигини эълон қилганида мамлакатда фақат бир неча кунга етадиган дон захираси қолган эди. Ўшанда халқ ўртасида яна дон маҳсулотлари тақчил бўлармиш, деган миш-мишлар тарқалганди. Ўзбекистон Миллий университетида ишлайдиган бир профессор танишим менга ўшанда ҳар куни уйига одатдаги икки буханка ўрнига, тўрт буханка нон олиб бориб, иккитасини кесиб қурита бошлаганлигини айтган эди. Фақат республика ҳукуматининг жадал чора-тадбирлари, хорижий мамлакатлар билан савдо-сотиқ бўйича битимлар имзоланганлиги боис, республикада асосий озиқ-овқат маҳсулоти бўлган нон таъминотида узилишлар бўлишининг олди олинди.

1991 йилда республикада атиги 943 тонна ғалла етиштирилган. Шунгача аҳоли эҳтиёжи учун зарур бўлган истеъмол буюмларининг 70 фоизи, доннинг 80 фоизи четдан келтирилган.

Мустамлака давридаги фожиалардан тўғри хулоса чиқарган Ўзбекистон ҳукумати мамлакат мустақиллигининг дастлабки йилларидаёқ ғалла мустақиллигини таъминлашга қаратилган Миллий дастурни ишлаб чиқди. Республика Президенти Ислон Каримов Ўзбекистон ўзининг донга бўлган эҳтиёжини тўлиқ қоплаш имкониятига эга эканлигини асослаб берди.

Ва пировардида, белгиланган дастур тўла амалга ошди. Сўнгги пайтларда йил сайин етиштирилаётган 5,4-5,5 миллион тоннадан ҳам зиёдроқ дон хирмонларимиз эндиликда фақат ўз эҳтиёжимизни қоплабгина қолмай, четга ҳам экспорт қилиш имконини бермоқда. Мухтасар қилиб айтганда, мустақилликда ўтган ўн икки ярим йил ичида ташқи иқтисодий фаолиятимиз нафақат кенгайди ёки ҳажман ўсди, балки унинг таркибида чуқур сифат ўзгаришлари ҳам рўй бераяпти. Бунинг тасдиғи ўрнида юртбошимизнинг шу йил февраль ойида мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг 2003 йил яқунлари ва 2004 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг асосий йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузада айтилган мана бу сўзларни эсланг:

“Бугунги кунда биз жаҳон бозорига фақат анъанавий хомашёлар – пахта, рангли металллар ва бошқа маҳсулотлар чиқариш билан чекланиб қолаётганимиз йўқ. Экспорт таркибида тайёр буюмлар, чуқур қайта ишланган, яъни қўшилган қиймати анча юқори бўлган маҳсулотлар тобора катта ўрин эгалламоқда...

Айни пайтда пахтадан тайёрланган ип-калава ва газламалар, шунингдек, пластмасса ва кимёвий маҳсулотлар, автомобиллар, хизматлар ва бошқа маҳсулотлар экспорти кескин равишда ўсди”.

Буларнинг ҳаммаси биз истиқдолнинг илк кунлари-

даноқ ўтмишдан сабоқлар олиб, олтин, кумуш – шунчаки тош, арпа-буғдойгина ош эканлигини англаб, келажакка энг олийжаноб мақсадлар ва муддаолар билан йўл олганимиздан ёрқин далолат.

2004 йил.

Маҳалламни қўмсайман

Бу воқеа 1975 йилда бўлган. Тошкент шаҳрининг Қўйлиқ даҳасидаги қабристон ёнидан ўтиб кетаётган эдим. Қабристон дарвозаси ёнига усти брезент билан ёпилган, орқа томони очиқ бир юк машинаси келиб тўхтади.

Машинадан уч киши тушди. Улар машина устидаги тобутни олишди. Мен ҳам уларга ёрдамлашдим. Марҳумни қўмишда иштирок этдим.

Очиғи, тобут билан келган ҳассакашларнинг бу қадар камлиги менга қаттиқ таъсир қилди. Сабаби, бу ўзбеконна, мусулмонча иш эмас эди-да. Асл ўзбеклар яшайдиган жойда, фалончи вафот этибди, деган хабарни эшитган замон, марҳум амалдор бўлганми, оддий одам бўлганми, бундан қатъи назар, ҳамма қилаётган ишини ташлаб, марҳумникига бориб, жанозасида қатнашиб, тобутни қўлма-қўл кўтариб, охирги манзилга кузатиб қўяди. Аслида ислом дини ҳам ҳар бир бандаи мўминдан шунини талаб этади.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом шундай деган эканлар: Ҳар бир мусулмоннинг иккинчи бир мусулмонда бешта ҳақи бордир. Булар қуйидагилар: 1. Саломига алик олмоқ. 2. Касал бўлганда бориб кўрмоқ. 3. Вафот этса жанозасида қатнашмоқ. 4. Даъватига жавоб бермоқ. 5. Акса уриб “Алҳамду лиллоҳ” деса, “Йарҳамукаллоҳ” демоқ.

Буюк немис шоири Гёте: “Ҳар бир қабр остида бутун бир олам ётибди”, деган экан. Қўйлиқ қабристонида кўрган воқеа менга шунинг учун ҳам оғир таъсир қилдики,

“бутун бир олам бўлган” бир инсон фоний дунёни тарк этиб, боқий дунёга сафар қилса-ю, уни охирги йўлига кузатгани жилла қурса ўн-ўн беш нафар одам топилмаса. “Биз халқ сифатида ўзгараяпмиз, – деб хаёлдан ўтказган эдим ўшанда. – Ёмон маънода ўзгараяпмиз. Яхши удумларимизни унутаяпмиз”.

Мархумни дафн этгач, қабристондан чиқаётиб, тобутни олиб келганларнинг биридан сўрадим:

– Мархум ким эди?

– Шаҳар халқа йўли четига янги қурилган тўққиз қаватли уйга яқинда кўчиб келган, ҳеч кими йўқ мўйсафид.

– Илгари қаерда яшаган?

– Шайхонтохурдаги бир маҳаллада. Маҳалласи бузилгач, унга шу ердан жой теккан.

– Ҳай...

Мен беихтиёр хаёлга чўмдим. Халқда “Дарахт бир жойда кўкаради”, деган мақол бор. Бу мақолни кўпроқ инсонга қиёслаб айтишади. Лекин ёш ниҳолни, мурғак новдани бошқа жойга кўчирсангиз, кўкариб кетиши ҳам мумкин. Фақат бу ишни қонун-қондасига амал қилиб, мавридида бажариш керак. Катта дарахтни эса бундай қилиб бўлмайди. У янги жойда дарҳол қурийд.

Мен Қўйлиқ қабристонига дафн этилган “мусофир” чолни ўрнидан қўзғатилгани учун қуриб қолган кекса дарахтга ўхшатдим. Эҳтимол, унинг ўлимини қариган чоғидаги кўч-кўч, беҳаловатлик, бутун умр ўрганган муҳитидан жудо бўлиш, янги шароитга мослаша олмаслик, ёлғизлик тезлатгандир. Ахир, чинакам ўзбекона маҳаллаларда инсон ҳеч қачон ёлғизланиб қолмайди-ку.

Маҳалла-кўй, қариндош-уруғдан ажраш қандай оғир эканлигини бошидан ўтган одам билади. Инсонда яхши-ёмон кун бўлади. Шунда аҳил маҳаллаларда кўни-қўшнилари доимо кишининг ёнида туради-да.

Азадор хонадонда яқин қариндош аёлларнинг ўн-ўн беш кун ўтиришида ҳам ҳикмат бор. Одам тафтини одам олади. Бошга мусибат тушганида яқинларинг ёнингда бўлса, жудолик азобини енгиш анча осон кечади.

* * *

Тошкентнинг Жаҳон Обидова кўчасида, Яланғоч даҳасидаги 48 квартирали уйнинг 32-квартирасида оилам билан 1973 йилдан 1980 йилгача яшадим.

Биздан икки подъезд нарида янги, олчаранг “Волга”-си бор Абляз исмли қримтатар миллатига мансуб йигит яшарди. У эрталаб янги “Волга”сини ярқиратиб миниб ишга кетар, кечки пайт яна “Волга”сида ишдан қайтарди. Ўша пайтда енгил машинали оилалар кам эди, шунинг учун кўпчилик бу йигитга ҳавас билан қарашарди.

Мен бу қўшним билан жилла қурса бир марта ҳам гаплашмаган эдим. Бир куни газета таҳририяти топшириғи билан Ҳамза туманидаги автокорхонага бордим. Менга бош муҳандисга учрашишни айтишди. Унинг хонасига кирсам, қай кўз билан кўрайки, “Волга”си бор қўшним тўрда савлат тўкиб ўтирибди.

Мен таҳририят топшириғи бўйича у билан суҳбатлашдим. Гурунгимиз анча давом этди. Фақат суҳбат ниҳоясидагина ўзимни унга бошқатдан таништириб, қўшни эканлигимизни айтдим.

– Наҳотки! – деди Абляз. – Тўрт йилдан бери бир уйда қўшни бўлиб яшасак-да, бир-биримизни билмасак.

– Шунақаси ҳам бўлади, – дедим. – Дом маҳалла эмас. Маҳаллада одамлар мунтазам ўзаро мулоқотда бўладилар, яхши-ёмон кунларида бир-бирларининг ҳолидан хабар оладилар. Кўп қаватли уйлардан иборат бўлган микрорайонларда эса бировнинг биров билан кўпда иши йўқ, уларда бир подъездда яшаб, бир-бирларини танимайдиган одамларни учратиш мумкин.

– Дарҳақиқат, гапингиз тўғри, – деди қўшним. – Ўзбекларнинг маҳалласи ажойиб нарсас. Лекин замонавий микрорайонлардаги турмуш бўлакча... Богдан Хмельницкий (ҳозирги Усмон Носир) кўчасида беш юз квартирали бир уй бор, кўрганмисиз?

– Кўрганман.

– Шу уйда яшайдиган одамлар умрлари ўтиб, бир-бирларини танитай кетишса керак.

Бир гал Миробод туманидаги Истиқбол маҳалласида яшайдиган акамнинг уйига борганимда, ҳовли этагига қураётган иморатларининг томини ёпиб, полини қоққан Фарғона вилоятининг Ўзбекистон туманилик кекса уста ишини тамомлаб, хайр-маъзур қилиб кетаётганлигининг устидан чиқдим.

– Водийга йўлларингиз тушса, биз томонларга ҳам ўтинглар. Ғуломбой, – деди у. – Бизнинг қишлоғимиз катта, 4-5 минг одам яшайди. Қишлоғимизда Мелибой исмли беш нафар одам бор. Ҳар йили Тошкентга бориб юрадиган уста Мелибой аканинг уйи қаерда, десангиз катта-кичик кўрсатиб беради.

* * *

Кечаси соат ўн иккиларда Қўйлиқ-4 даҳасидаги уйларнинг бирида нимадир қаттиқ гурсиллади, бироз туриб ойна сингани, эркак кишининг сўкингани, яна кимнингдир бақиргани эшитилди. Бу пайтда биров ётган, биров ётмаган эди. Кўп қаватли уйларда бўлганидек, кўпчилик деразадан мўралаб қаради.

Кимдир қўнғироқ қилган шекилли, сал вақт ўтмай тепасида қўк чироғи бор милиция машинаси етиб келди. Милиционерлар учинчи подъездга кириб, бир маст кишини судраб чиқиб, машинага ортиб олиб кетишди. У милиция ходимларини, яна аллакимни бўралаб сўқди.

Эрталаб микрорайондаги бир хонадонда маърака бўлди. Шу маъракага келганлар 16-уйда нима жанжал бўлганлигини сўраб-суриштиришди. Ўша уйда яшайдиган йигит бўлган воқеани гапириб берди.

Унинг айтишича, тўполон қилган Марат исмли магазинчи йигит экан. У бундан олти ойча бурун хотинию уч боласини ташлаб, чилонзорлик бир аёл билан топишиб кетган экан. Кўп ўтмай у хотин билан ҳам ораларидан оламушук ўтиб, унинг уйидан чиқиб кетибди. Қаёққа бо-

ришини билмай, биринчи хотини олдига келиб ялинибди. Хотини ярашишни хоҳламагач, кечаси ичиб келиб тўполон қилибди. У:

– Бу уй менинг пулимга келган, яшашга ҳаққим бор, – дебди.

Хотин эса:

– “Туф” деган тупугингни яна оғзингга оласанми, номард, киритмайман уйга, – дебди.

Шундан кейин эр эшикни тепиб, бузмоқчи бўлибди, деразага тош отиб синдирибди.

Қўшнилари милицияга қўнғироқ қилишга мажбур бўлишибди.

– Буни қаранглар-а, – деди даврада ўтирган кексалардан бири, – бир оила бузилибди, қанча машмашалар бўлиб ўтибди-ю, кўпчилик беҳабар... Биз бола кезларимизда маҳаллада ҳеч нарса оқсоқоллардан беизн бўлмасди. Ҳатто олис сафарга кетадиганлар ҳам маҳалладаги хонадонларга бир-бир кириб, кексалардан оқ фотиҳа олишарди. Ҳозир ҳайронсан, эр-хотин уйида қирқ марта қўйди-чиқди бўлади, болалар тирик етимга айланишадими-ку, лекин маҳалла оқсоқоллари у ёқда турсин, баъзан подъезддаги қўшниси ҳам беҳабар қолади.

* * *

Яқинда Тошкентнинг Аллон маҳалласида бир мўйсафид билан гаплашиб қолдим. “Авлод-аждодларимиз тўрт юз йилдан бери шу маҳаллада яшайди”, деди у. Нима учун улар ўтроқ яшашган? Чунки уларда туғилиб ўсган ерига меҳр-муҳаббат бўлган.

Одамларни тўғри бошқариш учун ҳар бир шахсни шахсан билиш керак. Жамоат бўлиб яшаганда ҳам шундай. Бу борада маҳаллага етадигани йўқ. Маҳаллада ҳар бир одамнинг қилиғи, одати, ютуқ ва камчиликларигача билишади. Маҳалладаги бирон-бир хонадоннинг хулқ-атворини маҳалла чойхонасига келиб суриштиришади.

Лутфилла Ҳамроев деган кекса журналист бўларди. У шундай деган: Биз бола кезларимизда отам кечки таомни уйда ердилар-да, чойни маҳалла чойхонасига чиқиб ичардилар. Биз: “Нега ундай қиласиз, ота?” десак, “У ерда кўни-қўшниларимизни кўраман, маҳалладаги янгиликлардан бохабар бўламан”, дердилар.

Маҳалла масжиди ҳам шундай жой бўлган. Лекин ҳозир масжидлар қурилишида бироз нотўғри иш тутилмоқда. Яъни, жоме масжидлар қурилишига зўр берилмоқда. Баъзи жойларга борсангиз, театрни эслатадиган масжидлар қад кўтариб турибди. Лекин унда ҳар куни маҳалланинг 8–10 нафар одами намоз ўқийди.

Қадимда маҳалланинг масжиди катта бўлмаган – аксарияти битта хона ва айвондан иборат бўлган. Унда одамлар намоз ўқиш билан бирга, маҳаллада нима гап-сўзлиги ҳақида ахборот айрибошлаган, намоздан сўнг ётгулик беморларни бориб кўришган, керак бўлса ёрдам беришган. Эҳтимол, айнан шунинг учун ҳам намозни жамоа бўлиб ўқишнинг савоби ёлғиз ўқигандагидан йигирма етти марта ортиқ ҳисобланса керак.

Тошкентни 60–70-йилларда қайта қуришда халқимизнинг мана шу этник ўзига хос томонлари ҳисобга олинмади. Кўпгина одамлар ўз маҳаллалари, туғилиб ўсган масканларидан маҳрум қилиниб, Қўйлиқдаги “мусофир чол” аҳволига тушдилар.

Шаҳарни қайта қуриш, янги йўллар, даҳалар бунёд этиш мақсадида, одамларнинг уйлари ортига бульдозер олиб келиб, шаҳарнинг қайси туманида бўш квартира бўлса, ўшанга ордер бериб, дарҳол кўчишни талаб қилиб, қанчадан-қанча маҳаллаларнинг аҳолисини улкан шаҳарнинг турли томонларига дастурхондаги бўғирсоқдай сочиб юбордилар. Маҳаллий халқнинг жамоа бўлиб яшашга мойиллиги, одамлар бир маҳаллада юз-икки юз йил ёнма-ён яшаб, бир-бирлари билан туғишгандай қадрдон бўлиб кетганликлари инобатга олинмади.

Бу ҳам майли. Ўша пайтда қурилган кўпгина янги уйлар замонавий бўлгани билан миллий эмасди. Уларда, айниқса кексалар яшашга қийналиб қолишди. Боғ-роғли ҳовлиларда ёйилиб яшаб ўрганган аксарият оилалар шифтига қўл чўзса етадиган “хрущевка”ларга тикиб ташландилар.

Тошкент шахрининг асосий маҳаллалари жойлашган Эски шаҳар қисмини ободонлаштириш ишига эса “бу ерлар келажакда бузилади”, деган баҳона билан дуруст эътибор берилмади. Уларга коммунал, йўл-транспорт хизмати ёмонлигича қолаверди.

Қадимда маҳаллаларнинг ўз гузари бўлган. Уларда чойхона, масжид, нонвойхона, қассобхона, баққоллик дўконлари ва бошқа маиший объектлар бўлган.

60–70-йилларда тақдир тақозоси билан ўз маҳаллаларидан айрилиб, янги турар жой даҳаларига кўчиб борган маҳаллий кишилар стихияли тарзда маҳаллаларга бирлашиб, ўзлари учун чойхона, тўйхоналар қуришга, бир-бирларига ҳамдард, ҳамнафас бўлиб яшашга ҳаракат қилдилар. Аммо уларнинг бу ҳаракати туман, шаҳар миқёсидаги бюрократ раҳбарларнинг қаттиқ қаршилигига дуч келарди. Фақат республика мустақилликка эришганидан кейин ҳукумат бу масалаларга жиддий эътибор бера бошлади.

Тошкентнинг Эски шаҳар қисми кейинги ўн-ўн икки йилда жадал суръатлар билан замонавий қиёфага эга бўла бошлади. Аввало шаҳарнинг бу қисмида замонавий йўллар қурилишига эътибор берилиб, аҳолига транспорт хизмати яхшиланди. Исломобод, Кўкча, Алоқа, Сағбон маҳалла марказлари қурилди. Бир қатор янги масжидлар қурилди, эскилари таъмирланди. Шаҳардаги барча бозорлар қайта қурилиб, таъмирланиб, миллий қиёфага эга бўлди.

Ўзбекистон Президенти Ислон Каримовнинг 1992 йил 12 сентябрдаги фармони билан республика “Маҳалла” хайрия жамғармаси ташкил этилиши маҳаллага бўл-

ган муносабатда туб бурилишнинг бошланиши бўлди. “Фуқароларни ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги қонун қабул қилиниши маҳалланинг ўрни ва нуфузини тарихда ҳеч бўлмаган даражада ошириб юборди. Республика “Маҳалла” хайрия жамғармасининг “Маҳалла” газетаси нашр этила бошланди. Маҳалла оқсоқоли, котиби, маҳалла бош посбони лавозимлари жорий этилиб, уларга маошлар белгиланди. Илгари туман ижроия қўмитаси бажарган ишларнинг бир қисми маҳалла оқсоқоллари кенгаши зиммасига юклатилди.

Кўп қаватли уйлардан иборат бўлган даҳаларда ҳам маҳаллалар ташкил этилиб, маҳалла марказлари, тўйхоналар қурилиб, улар миллий қиёфага эга бўла бошладилар.

Тошкентда ҳозир 455 та маҳалла мавжуд. Уларда кам таъминланган оилаларга, ёлғиз нафақахўрларга катта ғамхўрликлар қилинаяпти.

Ёшлар тарбияси маҳалла оқсоқоллари кенгашининг доимий эътиборидаги масала бўлиб қолаяпти. Тўй-ҳашамларни ихчамлаштириш, хурофий одатлардан возкечиш йўлидан борилаяпти. Ўзбошимчаларга қарши таъсирли чоралар кўрилаяпти. Масалан, Тошкентдаги Абдор Ҳидоятв номидиги маҳаллада бирон-бир оила белгиланган тартибга амал қилмай, каттароқ ош берса, маҳалла тўй комиссияси аъзолари бу тўйда қатнашмайдилар.

2003 йил республика Президенти томонидан “Обод маҳалла йили” деб эълон қилиниши маҳаллалар кенгашлари фаолиятига янги жўшқинлик бахш этди. Ҳозир маҳаллаларга моддий ёрдамни кучайтириш, у ердаги ишларни ҳар томонлама жонлантириш чора-тадбирлари кўрилмоқда. Барча оммавий-ахборот воситалари, давлат ва жамоат ташкилотлари бу катта ишга ўз ҳиссаларини қўшишга ҳаракат қилмоқдалар.

Яқинда республикадаги “Экосан” халқаро экология ва саломатлик жамғармаси фаоллари йиғилишида

“Экосан маҳаллада” мақсадли дастур тақдимоти бўлиб ўтди. Унинг вазифалари энг яхши миллий анаъаналарни мустаҳкамлаш, атроф-муҳитга муносабатни яхшилаш, маҳаллаларни янада ободонлаштириш, уларнинг аҳолисига тиббий-профилактик ёрдам кўрсатиш, аҳолининг эҳтиёжманд қатламларини ва экологик нохуш ҳудудларнинг ижтимоий объектларини моддий қўллаб-қувватлашдан иборат.

Экологик нохуш ҳудудларга “Саломатлик” поездларини жўнатиш давом этади. Жумладан, янги дастурга кўра бундай поездлар тез орада Қорақалпоғистонга жўнатилади. Унинг таркибига Эрон ҳукумати томонидан Оролбўйи ҳудуди учун берилган, қиймати 35 минг АҚШ доллариға тенг бўлган сув насослари ҳам киради. Уларнинг ўрнатилиши Қорақалпоғистон қишлоқ аҳолисини тоза ичимлик сув билан таъминлашни яхшилаш имконини беради. Шунингдек, поезд Оролбўйига дори-дармонлар, дезинфекция воситалари, халқ истеъмол моллари ҳам етказиб беради.

Республикамиз ҳукумати раҳбарлигида амалга оширилаётган бу тадбирларнинг туб моҳиятида халқ ҳаётини яхшилаш, оддий инсон манфаатларини ҳимоя қилиш, юртимизни янада обод ва фойзли қилиш мақсади ётади. Шунинг учун бу саъй-ҳаракатлар жамоатчилик томонидан кенг қўллаб-қувватланмоқда.

2003 йил.

“ҒИРВОНЛИК МАЛЛАВОЙ” ИЗИДАН

Абдулла Қодирийнинг 1987 йилда нашр этилган “Ғирвонлик Маллавой” китоби кўпдан бери китоб жавонимда турарди. Адибнинг қиссалари, ҳажвиялари ва очеркларидан иборат бу китоб муқовасини ишлашда рассом мавзуни “Ғирвонлик Маллавой” очеркидан олган. Унда эшак миниб, бошига тандирни кийиб йўлда кетаётган, Ғирвонга бораман деб, Уйчига ўтиб кетган афандинамо ғирвонлик тасвирланган.

Мен бу китобни ҳар гал қўлимга оларканман, агар Наманганга йўлим тушса, албатта, Ғирвонга боришни, машҳур адибимиз 30-йилларда ёзган ғирвонлик Маллавой Боқиевнинг уйида бўлишни, очерк қаҳрамонининг кейинги тақдири, авлод-аждодлари ҳақида ёзишни ўйлардим. Шу йил апрел ойида мақсадим амалга ошди. 5 апрел куни хизмат сафари билан Наманганга бордим. Самолётдан тушиб, шаҳар марказидаги меҳмонхонага жойлашгунимча кун пешин бўлди.

Вилоят ҳокимлиги иқтисодиёт бош бошқармаси бошлиғи Раҳмонжон Зарипов билан учрашишим керак эди. Қабулхонада у кишининг Чуст туманига кетганлигини, кечки пайт қайтишини айтишди. “Ярим куним бекор ўтадиган бўлди-да”, дедим ўзимча. Кейин хаёлимга Ғирвон келди.

– Ғирвонни биласизми? – сўрадим қабулхона ходими Муродовдан.

– Наманганда Ғирвонни билмаган одам бор эканми?.. У ерда нима ишингиз бор, меҳмон?

– Ёзувчи Абдулла Қодирий ёзган Маллавой Боқиевни эшитгандирсиз? Унинг авлодларини топсам яхши бўларди-да. Ҳозир республикада Абдулла Қодирийнинг 110 йиллиги нишонланмоқда...

– Маллавой аканинг Давлатали деган ўғиллари бор эди. Кўп йиллар қишлоғидаги колхозга раислик қилган. Унинг вафот этганига ўн йилдан ошди. Давлатали ака-

нинг Бахтиёр Маллабоев деган ўғли бор. У ҳам эл таниган деҳқон.

– Ҳозир қаерда хизмат қилади?

– Наманган туманидаги “Ипакчилик” ширкатида раис эди. Яқинда “Шербулоқ” ширкат хўжалигига кўтарилди.

– Шу одамни топишга ёрдам беринг.

– Ҳозир-да.

Муродов Наманган тумани ҳокимлигига қўнғироқ қилиб, Абдулла Қодирийнинг 110 йиллиги муносабати билан Тошкентдан журналист келганлигини, “Шербулоқ” ширкати раиси Бахтиёр Маллабоев билан учрашиш нияти борлигини айтди.

Орадан икки соатча ўтгач, “Шербулоқ”дан келган “Волга” шофёри “Наманган” меҳмонхонасидаги хонамга мени қидириб келди.

“Шербулоқ” ширкати Намангандан 15 километр олисда, адирлик ерда ташкил этилган, ғаллачилик, боғдорчиликка ихтисослашган хўжалик экан.

Хўжалик идораси олдидаги салқин сўрида Бахтиёр ака билан учрашдик. Суҳбатимиз тез жонли тус олди.

Бахтиёр ака мени Ғирвондаги уйига таклиф қилди. Ширкат идораси олдидаги сўрида бошланган суҳбатимиз йўлда, ундан сўнг Бахтиёр аканинг уйида давом этди.

Бахтиёр ака уйидаги шкафдан эски папкани олиб, ундаги бобосига даҳлдор суратлар, хужжатларни кўрсатди.

– Улар билан танишсангиз, Абдулла Қодирий очерки қаҳрамони қандай одам бўлганлиги ҳақида тасаввурга эга бўласиз.

Турли шаҳодатнома, гувоҳномаларда Маллавой Боқибоевга Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан 1933 йил 27 сентябрда “Пахта устаси” унвони берилгани, 1938 йили Тошкент шаҳар Советига депутат бўлганлиги. Ер ишлари халқ комиссарлигида тажрибакор агроном вазифасида хизмат қилганлиги, орденли Маллавой Боқибоев кўндалангига чопиб экиш ва ғўзани

ишлаш тартибини биринчи бўлиб қўлагани ва бу тартиб ҳосилдорликни ошириш билан бирга қўл меҳнати сарфини 2-3 барабар камайтиргани учун унинг номи собиқ иттифоқ пойтахти Москвадаги кўргазма қатнашчиси сифатида Ҳурмат китобига ёзиб қўйилгани каби муҳим маълумотлар акс этган.

Пахта мутахассиси Маллавой Боқибоев пахтанинг юқори ҳосили учун кураш, “шахмат усули”ни жорий этишда ўзининг ҳақиқий зарбдорчилик қобилиятини кўрсатгани учун иккинчи беш йилликнинг 1935 йилги зарбдори фахрий унвони билан ҳам мукофотланган.

– Бобомиз Маллавой Боқибоев 1888 йилда Ғирвонда таваллуд топганлар, – дейди Бахтиёр ака Маллабоев. – Улар ўртаҳол деҳқон бўлиб, деҳқончилик ва чорвачилик, хусусан қўйчилик билан шуғулланганлар. 1824 йилда Ғирвонда деҳқонлар уюшиб, қишлоқ хўжалиги артели тузишган. Унга бобомиз ҳам аъзо бўлганлар.

Шу ўринда озгина “лирик чекиниш” қиламиз. Буюк адиб Абдулла Қодирий “Ғирвонлик Маллавой” очеркида ҳақиқатга содиқ қолгани ҳолда, артел Маллавойга ёқмаганлигини таъкидлаб шундай ёзади: “Гарчи артел бўлиб ишлаган йилларда пахта шартномаси юз фоиз бажариб келинган бўлса ҳам, бироқ бунда бир қанча жиҳатлар билан Маллавой ака норози қолади. Масалан, артел аъзоларининг ўзларига хос алоҳида ерлари бор. Шу ерга ўз билимларича пахта экадилар. Куз етганда олинган ҳосилни бир қозонга солиб пахтақўмға топширадилар. Олинган оқча ўртада баробар тақсим қилинади. Мана шунда ёз бўйи тинмай ишлаган, ҳосилни планга нисбатан икки юз фоиз бажарган киши ҳам баробар, исмига артел аъзоси, отига пахтакор бўлиб, ёз бўйича ялқов ва дангасалик билан келган ҳамда планни эллик фоизга етказоолган одам ҳам кузда даромадни тенг бўлишиб олаверади.

Мана шунинг сингари ҳақсиз ишлар Маллавой аканинг “Артел”дан ҳафсаласини совитарди”.

Шўро тузумида виждонан меҳнат қиладиган кишиларнинг ғашини келтирадиган, қўлини ишдан совутадиган иллатлардан бири бараварлаштириш сиёсати эди. Бу иллат кейинчалик боқимандаликни юзага келтирди ва жамиятни турғунлик ботқоғига ботирди.

Реалист ёзувчи Абдулла Қодирийнинг 30-йилларда ёзган очеркида бунга эътибор берилгани таҳсинга сазовордир.

1927 йилда Ғирвондаги артел “Қизил омон” колхозига айлантирилади. “Қизил омон” колхозида 1930 йилга қадар колхознинг ишчи-ҳайвон кучлари бирлаштирилмаган. 1930 йилда ишчи-ҳайвон кучларини бирлаштириш масаласи кўтарилади. Бу масала Маллавой акани анчагина хафа қилади. Очеркда Абдулла Қодирий шундай ёзади: “Эсизгина, молларим расво бўлатурғон бўлди”, деб ўйлайди ва йўлини топса колхозни ташлаб қочиш фикригача бориб етади. Чунки Маллавой аканинг фикрича, шунча машаққат билан топган молларини беш кунда ҳаромга чиқариши аниқ гап!”

Адиб давом этади: “Ҳосилот шўросига белгилангач, Маллавой акадаги бояги “отим ҳаромга чиқди” деган қаноат бирдан зойил (йўқолади). Чунки Маллавой акага қолса, отинигина эмас, бутун хўжалик ва асбобларини ҳаромга чиқарувчи омил кўп ишлаб, натижада ҳосилни кам олишдир...”

Бу сатрда ёзувчи қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этишнинг колхоз шакли инсон табиатига мос эмаслигига, ҳақиқий меҳнаткашнинг манфаатига хизмат қилмаслигига эътиборни қаратган.

Ғирвонлик Маллавой Боқибоевнинг уста пахтакор сифатида танилиши, ғўзани “шахмат усули”да экишни жорий этиши қандай бўлган? Ғирвонлик кексаларнинг ҳикоясига кўра, 1924 йилда Қўқимбой адири этагида тузилган артелда ғирвонликлар пахта экишади. Ер шунақа тошлоқ эканки, кетмонни кунига икки-уч марта пешлашга тўғри келган экан. Кўп қийналишади.

Шунда Маллавой ака жўраларига: “Ерга умуман кетмон солмасдан ишласак нима қилади?” дейди. “Кетмон солмасдан, э, эсингни едингми, Маллавой!” – дейишади баъзи шериклари кулиб. Маллавой ака пинагини бузмайди. “Ўзани, – дейди у, – “шахмат усули”да қирқамиз. Кейин узунасига ҳам, кўндалангига ҳам уловда ишлов берамиз”. Шу билан маслаҳат пишиб, махсус омоч, макёр ясашади, чигитни 70х70 кенгликдаги эгатларга экишади. Икки томонлама ишлаш учун ҳозирги чизелга ўхшатиб, тахтадан бир асбоб тайёрлашади. Унга орасини етмиш сантиметрли қилиб йўғон сим қоқишади. Шу тариқа деҳқонлар техника етишмаган замонда ўз мушкулларини ўзлари енгиллаштиришган.

Маллавой ака янги усулни “Қизил омоч” колхозида ҳам секин-аста жорий эта бошлайди. У амалда ўзини оқлагач, қўшни хўжаликлар ва туманларга, бутун республика ва ҳатто собиқ иттифоққа оммалашади. Маллавой ака колхозда аввал звено бошлиғи, бригадир, кейин ҳосилот кенгаши раиси лавозимларига кўтарилади.

– Маллавой Боқибоев пахта устаси, “шахмат усули”нинг ижодкори бўлиб танилганда унинг ёнида менинг отам Нўъмонбой Шарифбой ҳожи ўғли, Бўтабой Юнус ўғли, Эшонхўжа Қодирхўжа ўғли, Абдуқодир Бадалбой ўғли у киши билан ёнма-ён меҳнат қилишган, – деди биз билан суҳбатда ғирвонлик зиёли, Наманган давлат университети доценти Турсунбой Нўъмонов. – Маллавой ака томонидан ижод қилинган “шахмат усули” пахтачиликда ва сабзавотчиликда ҳосилдорликни оширишга асосланган.

“Шахмат усули” кейинчалик квадрат уялаб экиш номини олган.

Яқинда “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1953 йилдаги тахламларини кўздан кечираётиб, газетанинг 1953 йил 22 октябрь сониде босилган қишлоқ хўжалик фанлари номзоди А.Максимованинг “Квадрат уялаб экиш ва унинг иқтисодий аҳамияти” деб номланган мақоласига

кўзим тушди. Унда шундай жумлалар бор: “Илғор колхозлар картошкани уялаб экишга жуда катта аҳамият бермоқдалар. Москва области колхозлари бу прогрессив усулни ёппасига амалга оширишнинг ташаббускори бўлди. 1953 йилда бу областда квадрат уялаб экилган картошка майдони 85 минг гектарга етди ёки колхозлардаги ҳамма картошканинг учдан икки қисми шу усулда экилди.

Картошкани квадрат уялаб экиш ва қатор ҳамда уя ораларини қирқма “шахмат усули”да ишлаш натижа-сида картошкани одатдагича экиб ишлашга қараганда меҳнат сарфлашда “Борец” колхозида 5,5 мингдан ортиқ, “Пламя” колхозида тахминан 3 минг, Молотов номли колхозда 2,5 минг ва Тельман номли колхозда 5 мингдан ортиқ ишчи кучи тежалди”.

Бу сатрлар Маллавоёй Боқибоев ижод қилган “шахмат усули” ўз даврида собиқ иттифоққа ёйилиб, сабзавотчи-ликда ҳам қўлланганлигидан далолатдир.

Дарҳақиқат, квадрат уялаб экишнинг асосий моҳи-яти шундан иборат эдики, бу усул экин парваришини деярли батамом машиналаштириш, экинларни етишти-ришда сарф қилинадиган қўл меҳнатини анча камай-тириш, экинлар ҳосилдорлигини ошириш ва барвақт етиштириш, қишлоқ хўжалигини сердаромад тармоққа айлантириш имконини берарди.

Шу боисдан ҳам бу усул дастлабки даврда қийинчи-лик, маълум қаршиликлар билан ўзига йўл очган бўлса ҳам, унинг самарадорлиги маълум бўлгач, тез оммалаш-ди ва бу усул ижодкорининг номи бутун мамлакатга ёйилди.

Бунда, албатта, 1935 йилда Ғирвонда бўлиб, Малла-воёй Боқибоев ҳақида очерк ёзган адибимиз Абдулла Қо-дирийнинг ҳам хизмати бўлган.

Бу ҳақда Бахтиёр аканинг рафиқаси, касби бўйича шифокор-кардиолог Зоҳида Маллабоева биз билан суҳ-батда шундай дейди:

– Отамиз Давлатали Маллабоев жуда ажойиб, меҳнаткаш инсон эдилар. У киши 1992 йилда вафот этганлар. Умрларининг охирида мен билан жуда кўп суҳбатда бўлганлар. У киши менга шундай дегандилар: “Отам Маллавой Боқибоев чигитни “шахмат усули”да экиб, пахтачиликни ривожлантиришга катта ҳисса қўшган инсон эдилар. Шу муносабат билан 1935 йилда халқимизнинг буюк адиби Абдулла Қодирий шу ҳовлимизга ташриф буюриб, хонадонимиз меҳмони бўлганлар. Ўша даврда мен саккиз-тўққиз яшар эдим. Қодирийнинг боғимиздан анор узиб еб, отам билан гурунглашиб турганларини ҳамон эслайман. Жуда ажойиб пайтлар эди. Умринг охирида шундай воқеаларни эслаб қўмсар экансан”.

Абдулла Қодирийнинг бу очерки биринчи марта 1937 йилда пахтачилик усталари ҳақидаги “Нишондорлар” номли китобда чоп этилган.

Абдулла Қодирий ўз очеркини ғирвонликлар ҳақида латифанамо гаплар билан бошлаган. Бу билан ёзувчи ғирвонликлар устидан кулмоқчи бўлган эмас. Аксинча, худди Болгариянинг Габрово шаҳри одамларини эслатадиган содда, ғаройиб ғирвонликлар орасида Маллавой Боқибоев сингари доно одамлар ҳам бор, демоқчи бўлган.

Дарҳақиқат, ғирвонликлар ҳақида қизиқ гаплар кўп. Биз Ғирвонда бўлганимизда, бу ердагилар водийлик ҳажвчи Абдуғани Абдуллаев “Холмирза Ғирвон” деб номланган китоб ёзганлигини, унда ғирвонликлар ҳақида қизиқ гаплар жамланганлигини гапиришди. Бу китоб яқин орада дунё юзини кўриб қолса ажаб эмас.

Ғирвонда буюк адиб қадам ранжида қилган ҳовли ҳамон бор. Маллавой Боқибоевнинг неvara, чеваралари бу ҳовли билан фахрланишади.

Маллавой ака деҳқончилик қилган далалардан эса 50 гектарчаси қолди. Ғирвоннинг асосий экин майдонларини йил сайин кенгайиб бораётган Наманган шаҳри “ютиб” юборган.

Ғирвон ўзи қандай жой? Қачон пайдо бўлган? Турсунбой Нўъмонов домла бу саволимизга жавоб бериб, шундай дедилар:

– Ғирвоннинг тарихи узоққа бормайди. Бизнинг тахминимизча, тўрт асрни ўз ичига олади. “Бобурнома”да Наманган шаҳар дейилмаган, аксинча, “Наманган қасабаси” дейилган. “Қасаба” – катта қишлоқ дегани. Демак, Наманганнинг шундай ёнгинасида жойлашган Ғирвон у пайтда қишлоқ ҳам бўлмаган, “катта қишлоқ” ҳисобланган Наманганнинг таркибига кирган.

Ғирвон “ғарибон” сўзидан келиб чиққан, деган тахмин бор. Кексаларнинг оғиздан-оғизга ўтиб келаётган гапларига қараганда, қадимда бу ерга беш-олти камбағал деҳқон келиб, адир ёқасидан сув топиб, деҳқончилик қила бошлаган. Шунинг учун ҳам бу “Ғариблар қишлоғи” деб аталган. “Ғарибон” қишлоғи бориб-бориб “Ғирвон” шаклини олган.

Филология фанлари доктори, профессор Собиржон Иброҳимов эса “Ғирвон” сўзининг этимологиясини бошқача изоҳлаган. У “Тирибон” – кекиртак, шаҳарга киравериш жой, деган маънони билдирган, кейинчалик “Ғирвон” шаклини олган, деб таъкидлаган.

* * *

Маллавой Боқибоевнинг “шахмат усули” оммалашгач, “Қизил омон” колхозига “Қизил шахматчи” номи берилди. Маллавой Боқибоев бутун республикага танилиб, у Республика Ер ишлари комиссарлиги (ҳозирги қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги)га тажрибакор агроном бўлиб кўтарилади. Тошкентга оиласи билан кўчиб келиб, Қашқар маҳаллада – Чемпион кўчасидаги бир ҳовлида яшай бошлайди. У билан ишлаган сафдошлари эса Наманган тумани ва вилоятидаги турли колхозларга раис, ҳосилот кенгашининг раиси лавозимларига кўтариладилар.

Маллавой ака эса республиканинг турли вилоятларига тез-тез хизмат сафари билан бориб, ўз тажрибасини бутун республикага ёйиш билан шуғулланади.

Ўзбекистон пахтачилиги тарихида қаҳрамонлар ҳам, ташаббускорлар ҳам кўп бўлган. Улар орасида вақт ўтиши билан “миси” чиқиб қолган қаҳрамонлар, “минг тонначилик ҳаракати” сингари асли сохта ташаббуслар ҳам бўлган. Аммо Абдулла Қодирий очеркининг қаҳрамони Маллавой Боқибоев эса пахтачиликдаги чинакам новатор, янгилик ижодкори эди. У ижод қилган “шахмат усули”га пахтачиликда қарийб ўттиз йил амал қилинди. 1955 йилда Тошкентда Ўрта Осиё республикалари ва Озарбойжон пахтакорларининг Н.С.Хрущев иштирок этган қурултойи бўлган. Мана шу анжуманда ҳам пахтачиликда “шахмат усули”ни кенг ёйиш масаласида анчагина гап бўлган. Фақат 60-йиллар бошида пахта теримини машиналаштириш вазифаси қўйилиб, паст бўйли, уя оралари қалин, машиналарда териш учун қулай пахта навларини экишга ўтилгач, “шахмат усули”дан воз кечишга тўғри келади.

* * *

1941 йили уруш бошланганда қишлоқ хўжалигида банд бўлган эркакларнинг кўпчилиги фронтга кетди. Қишлоқда ишчи кучи танқислиги сезила бошлади. Маллавой ака Янгийўл туманидаги Халқобод қишлоғига колхоз раиси бўлиб боради. Бу ерда Қозоғистон билан чегарадош жойлар тўқайзор бўлар, фронтдан қочганлар шу тўқайзорларни паноҳ қилишганди. Қочоқлар Ўзбекистонда таъқибга учрашса, Қозоғистонга, Қозоғистонда таъқибга учрашса, Ўзбекистон ҳудудидаги тўқайзорларга қочиб ўтишарди.

Маҳаллий маъмурлар Маллавой ака олдида шу қочоқлар билан “тил топишиб”, тўқайзорларни ўзлаштиришда улар меҳнатидан фойдаланишни вазифа қилиб қўяди. Маллавой ака бу вазифанинг уддасидан чиқади.

Лекин оғир шароитда меҳнат қилиш унинг соғлигига ёмон таъсир қилади. У 1943 йил 13 декабрда терлама касалига чалиниб вафот этади. Ҳозир унинг қабри Халқободда.

Оталари вафот этгач, Маллавой аканинг оиласи ҳукумат ажратган қизил вагонга кўч-кўлонини ортиб, Ғирвонга кўчиб келади.

Маллавой акадан уч ўғил, бир қиз қолган. Шулардан бири Давлатали Маллабоев. У отаси изидан бориб, 1951 йилда Тошкент қишлоқ хўжалиги институтини тугатиб келганидан сўнг умрининг охиригача пахтачилик билан шуғулланди. Дастлаб МТС директори бўлиб ишлади. Сўнг “Наманган” совхозида директор, Тўрақўрғон райкомида мафкура бўйича котиб, Ғирвондаги Свердлов колхозида узоқ йиллар раис бўлиб ишлади. Отаси изидан бориб, кўп иззат-ҳурматларга сазовор бўлди. Бир неча марта Ўзбекистон Олий Советига депутат, қўша-қўша орденлар соҳиби бўлди.

Давлатали аканинг тўнғич ўғли Бахтиёр Маллабоев ҳам ота-боболари касбига содиқ қолди. У ҳам 1972 йилда Тошкент қишлоқ хўжалик институтини битиргандан бери узлуксиз қишлоқ хўжалигида меҳнат қилиб келмоқда.

Бахтиёр аканинг уч фарзанди бор. Уларнинг тўнғичи Ботиржон Маллабоев Наманган давлат университетининг Ўзбекистон тарихи кафедрасида ўқитувчи. Ҳозир у “Хўжа Аҳрор Валий вақфлари” мавзуида номзодлик диссертацияси ёқлаш учун тайёргарлик кўрмоқда.

Иккинчи ўғли Маллабоев Жобир эса Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетини 2000 йилда тугаллаб, “Умид” жамғармаси грантини ютиб, АҚШнинг Техас штатидаги университет магистратурасида ўқиб келди. Ҳозир Тошкентдаги “Вестминстер” университетида дарс бермоқда.

Кенжа фарзанди Маллабоева Севара эса Наманган шаҳрида тиббиёт коллежи талабаси.

Қаранг! Аср бошида Наманганга поезд келганда “қора махлуқ” олдига беда солмоқчи бўлган содда ғирвонликларнинг авлодлари бугун мустақиллигимизнинг шарофати билан АҚШнинг Техас университетида ўқиса, Вестминстер университетида дарс берса! Буни аҳамияти жиҳатидан Маллавой Боқибоевнинг пахтачиликдаги ижодкорлигидан кам бўлмаган ҳодиса дейиш мумкин.

Ғирвонликлар ўз ҳамқишлоқлари Маллавой Боқибоевни яхши билишади ва у билан фахрланишади. Ғирвондаги бир мактаб ва бир кўча Маллавой Боқибоевнинг номи билан аталган. Мактабда бу инсон номи тилга олинганда, албатта ёзувчи Абдулла Қодирийни эслашади. Буюк адиб 30-йилларда Ғирвонда бўлиб, ҳамқишлоқлари Маллавой Боқибоев ҳақида очерк ёзиб, уни республикага танитганидан фахрланиб юришади.

2004 йил.

ЗАМОНАВИЙ ЧОЙХОНА

У қандай бўлиши керак?

“Ҳурматли редакция! Мен бўш вақтларимда болаларим билан шаҳримиз марказидаги Максим Горький номидаги болалар боғига бориб, дам олишни яхши кўраман.

Бу боғ жуда сўлим. Унда болаларнинг ўйнаб-кулиш ҳордиқ чиқариши учун ҳамма шароит мавжуд. Боғда яхши чойхона бор эди. У ҳамиша озода, салқин бўларди. Болаларини боққа ўйнатгани олиб келган ота-оналар қип-қизил палослар тўшалган сўриларда кўк чой ичиб, гурунглашиши, шахмат-шашка ўйнаши мумкин эди. Ҳозир бу чойхона ошхонага айлантирилиб юборилди. Энди унда шавла, сомса сотилаяпти. Чойхонанинг илгариги файзи, орасталиги йўқ. Чойнак топсангиз жой топмайсиз...

М.Солиҳов, шофёр”

* * *

“Мен Ўрта Осиёга биринчи марта 1952 йилда келганман. У пайтда ҳар қадамда чой ичиш мумкин эди. Чойхона учун сой ёки ариқ бўйидаги сердарахт, салқин жой танланарди. Ҳозир бундай чойхонани дарров топиш қийин. Уни нимагадир кафе, ошхона билан бирлаштиришади, у ерлар ҳамиша шовқин-сурон, ҳатто ичкиликбозлик ҳам бўлади. Бу ерда чойни пиёлада эмас, стаканда ичасиз. Буни чойхўрлик ҳам, дам олиш ҳам деб бўлмайди. Чойхонани ҳамиша сокин жойларда қуришган-ку. Сиз жазирама пайтда бу ерда чой ичиб, ариқдаги сувнинг шалдирашини тинглайсиз, атроф салқин, радиодан майин куй эшитилади, одамлар овозларини баландлатмай гурунглашиб ўтиришади. Чойхонани доно кишилар чиқарган. Буни унутиб бўладими?

Бар, кафе, кабобхона ва чой – булар бир-бирига зид тушунчалардир. Мен тескаричи эмасман, лекин нега биз

ўз “қиёфамиз” ни йўқотишимиз керак? Нега халқ анъаналаридан юз ўгиришимиз керак?

В.Яковлев”.

Тошкент шаҳри (“Правда”, 1985 йил 4 март).

Газетхон М.Солиҳов ёзган мактуб билан Ленин район ошхоналар трести директори Х.Хўжаевани таништирдик.

– Чойхона юқоридан берилган кўрсатма билан тугатилди, – деди гапни лўнда қилиб у. – Бу ер болалар боғи, катталарники эмас.

– Болалар боғида катталар учун чойхона бўлишининг нима ёмон томони бор? Ахир, бола боққа бир ўзи эмас, ота-онаси билан келади-ку.

– Чойхонада ош қилиб, спиртли ичимликлар ичиш ҳоллари содир бўлди. Чойхона шунинг учун беркитилди.

– Чойхонада спиртли ичимлик ичилганлиги чойхонани тугатиш учун баҳона бўлолмайди. Бунинг учун чойхоначига танбеҳ бериш ёки уни вазифасидан бўшатиш оқилона иш бўларди.

– Сизга ростини айтсам, – деди трест директори дангалига кўчиб, – бизга товароборот керак. Ҳар бир савдо нуқтаси ишлаётган ходимлар ҳисобига кунига ўртача 50–60 сўмдан савдо қилмаса ўзини оқламаган ҳисобланади. М.Горький номли боғдаги чойхонада эса ҳар куни ўн-ўн беш сўмлик чой савдо қилинади. Бу чой қайнатиш учун кетадиган энергия ҳаражатини зўрға қоплайди.

Энди ортиқча изоҳга ҳожат йўқ эди. Чойхона нега ошхонага айлантирилганлигининг асл сабаби маълум бўлганди. Биз ошхоналар трестидан чиқиб М.Горький номли боққа келдик. Боғдаги “Летний” кафесининг директори М.Мақсудов бизни хушмуомалалик билан кутиб олди. Собиқ чойхонада шавла ва сомса савдоси авжида экан. Таажжубланарлиси, у ерда ғужғон бўлиб овқатланаётганларнинг тўқсон тўққиз фоизи катталар эди.

Аммо чойхона буткул тугатиб юборилмабди. Бир чек-када эски сўрилардан биттаси қолибди. Унинг тепасига “Фахрли мўсафидлар жойи” деб ёзиб қўйилибди. Кафе директоридан:

– Чойхонани эслаб туриш учунми? – деб сўрадик сўрига ишора қилиб.

– Эй, ока, шундай қилмасак бўлмасди, – деди у. – Чойхонамизга пенсионерлар ўрганишган. Чойхонани буткул тугатсак, улардан балога қоламиз...

– Улар бошқа жойга борса бўлмас эканми?

– Шу ерга ўрганишганмиш, шу ер салқин эмиш.

Аслини олганда айнан шунинг учун трест раҳбарлари чойхонани миллий таомлар ошхонасига айлантиришган. Бу ер одамни тортадиган, сўлим, салқин жой...

Ленин район ошхоналар трестидаги суҳбатнинг давомини эслаймиз. Чойхоналар сони нечта? Биласизми, – дейди бошлиқ бироз ўнғайсизланиб, – бизнинг районимиз асосан саноат райони ҳисобланади. Уларга чойхонанинг қизиғи йўқ. Лекин районимизда умуман чойхоналар бор. Ҳали айтганимдай М.Горький паркида бор (!)... Қўйлиқ, Госпитальный бозорларида бор. Ҳукуматимизнинг ичкиликбозликка қарши қарори эълон қилиниши муносабати билан Госпитальный бозоридаги пивоҳонани дарҳол қайта жиҳозлаб, чойхонага айлантирдик.

– Яхши. У ерда энди фақат чой сотиладими?

– Йўқ, миллий таомлар ҳам сотилади. Ахир, биз савдо оборотини йўқотмаслигимиз керак. У ер пивоҳоналик пайтида ҳар куни 300 сўмлик савдо бўларди. Шу тушум йўқолмаслиги керак...

Акмал Икромов район ошхоналар трестига қўнғироқ қилиб, трест ихтиёрида нечта чойхона борлигини сўрадик. У ердан: “Корхоналар қошидаги икки-учта чойхонани ҳисобга олмаганда, трест ихтиёрида чойхоналар йўқ даражада”, деб жавоб беришди.

Киров район ижроия комитетининг раиси Р.Ҳик-

матуллаев ҳузурида бўлиб, Юнусобод массивида нечта чойхона борлигини сўраганимизда, у киши гапни узоқдан бошлаб, шундай деди:

– Ҳозир Юнусобод массиви 17 кварталдан иборат. Унда 150 минг одам яшаяпти. Аммо ҳали Юнусободда дурустроқ кинотеатр йўқ, стадион йўқ, боғ йўқ. Умумий овқатланиш тармоғи яхши ривожланмаган. Чойхона эса бу ишларнинг энг сўнгида турибди.

Раиснинг гапига шуни қўшимча қилиш мумкинки, район ижроия комитетидагилар бошқа бир фактни – Юнусобод массиви аҳолисидан вакиллар келиб, кварталда битта чойхона, жилла бўлмаса битта “бостирма” куришда ёрдам беришни сўраб, райижрокўм эшигининг турумини бузаётганлигини ҳам тан олишди. Лойиҳа асосида қурилиш тугаган кварталларда давлат йўли билан чойхона эмас, “товуқхона” куриш ҳам амримаҳол...

Шаҳар марказидаги ҳаммага маълум ва машҳур “Зангори гумбаз” чойхонасининг чойхоначиси Азим ака Мамаражабовнинг чойхоначилиқ қилаётганига 30 йил бўлди. Азим ака билан унинг чойхонасида гурунглашдик. Бу суҳбатда “Зангори гумбаз” кафесининг директори Хурсанд Нурматов ҳам иштирок этди.

– Эллигинчи йилларда Октябрь районида нечта чойхона бор эди? – деб сўрадик Азим акадан.

– Қирққа яқин.

– Қани ўша чойхоналар?

– Бир қисми 1966 йилдаги зилзиладан сўнг шаҳарни қайта қуриш мобайнида бузилди, бир қисми ошхонага айлантирилди, пастқам, кўримсиз биноларга жойлашганлари маҳаллалар ихтиёрига бериб юборилди.

Дарвоқе, ҳозир шаҳарда трестлар ихтиёрида бўлган, юқорида ҳамшаҳаримиз В.Яковлев “Правда” газетаси саҳифаларида таърифлагани сингари чойхоналар бармоқ билан санарли. Уларга ҳам ноиложликдан, аҳолининг ҳақли норозилиги пайдо бўлиши сабаблигина тегилмаяпти. Акс ҳолда, бу чойхоналарнинг қисмати ҳам

М.Горький номли боғдаги чойхонаники сингари бўлиши ҳеч гап эмас. Бу фикримизнинг тўғрилигига яна бир мисол: Тошкентнинг 2000 йиллиги олдидан фарғоналик ва самарқандлик дўстларимиз катта харажатлар билан қуриб, совға қилган ажойиб “Фарғона” ва “Самарқанд” чойхоналари ҳозир “силлиққина” кафе-ресторанларга айлантириб юборилганлиги, бу ерларда чой фақат “ири-ми”га сотилаётганлигини қандай баҳолаш мумкин?

Эътироф этиш керак, шаҳарда маҳалла комитетлари ихтиёрида бўлган, анча баҳаво жойларга жойлашган уч-тўртта чойхона бор. Афсуски, уларнинг кўпчилигидаги хизмат маданиятини, санитария аҳволини талаблар даражасида деб бўлмайди. Бу чойхоналарнинг аксари яти ўз-ўзига хизмат кўрсатадиган майхонага айланиб қолган...

“Қўйлиқ-4” даҳадаги чойхона қурилиши воқеаси бу ердагиларнинг ёдида. Бу воқеа бундан саккиз йил аввал бўлганди. Кексалар ихтиёрий тарзда аҳолидан пул тўплашди, қурилиш учун жой танлашди. Ҳашар йўли билан пойдевор қурилаётганда Ленин район ижроия қўмитасидагилар воқеадан хабар топиб, югургилаб келишди. Ўртада “жанг” бошланиб кетди. Ноўрин дилсиёҳликлар бўлиб, анча кишининг асаби қақшади. Охири, икки томон мурасага келди. Чойхона қурилишга рухсат берилди.

Мана, ҳозир бир неча йилдирки, массив аҳолиси ўзининг “қўлбола” чойхонасига эга. Бу ерда кишилар зериккан пайтларида тўпланиб, чойхўрлик қилишади. Маҳалланинг тўй-маъракасини ўтказиш, массивни ободонлаштириш масалалари шу ерда муҳокама этилади.

Шундай савол туғилади: чойхона ҳамон зарур экан, чойхона қуриш билан боғлиқ жанжаллар кўп жойларда бўлиб турган экан, нега уларни қуриш массивлар лойиҳасида кўзда тутилмаяпти? Нега уни бошқа биноларга уйғунлаштириб, кўркам қилиб қуриш мумкин эмас? Ҳозир даҳаларда ЖЭКлар, милиция пунктлари учун ҳам бинолар қурилмайди. Уларга район ижроия комитетлари

битта-иккитадан квартира ажратиб беришади. Ҳамон шундай экан, бу ташкилотларни оила учун мўлжалланган квартираларга жойламай, алоҳида бино қуриб, массивнинг ўзига хос гузарини бунёд этиш, унда битта чойхона, битта кичикроқ клуб, сартарошхона ва бошқа шу каби маиший-маданий объектлар бўлишини назарда тутиш маъқул эмасми? Ахир... илгари ҳар бир маҳалланинг ўз гузари – аҳоли тўпланадиган, уюшадиган жойи бўлган-ку.

Ўзбек турмушида чойхона қадимдан ўзига хос клуб вазифасини ўтаган. У одамлар бир-бири билан кўришиб, ўлик-тириклигидан хабардор бўлиб турадиган жой бўлган. Маҳалланинг умумий юмушлари, муаммолари шу ерда муҳокама этилган. Айнан шунинг учун ҳам республикамизда 30-йилларда чойхоналар мафкуравий ва маданий-оқартув ишларининг бош маркази бўлганди. Кўпчиликни қизиқтирган масалалар бўйича баҳслар, халқаро мавзулардаги лекция ва суҳбатлар, халқ севган санъаткорларнинг концертлари ҳамда улар билан учрашувлар чойхоналарда ўтказиларди. Қани ўша чойхоналар? 200–300 минг аҳолиси бўлган пойтахт районларида замонавий биронта чойхона йўқлигини ким инкор эта олади?

Фақат шугина эмас. Ҳозирги инсоннинг ҳар куни 8–9 соати ишхонада ва йўлда, қолган умри уйда ўтади. Ҳафтада икки кун дам олиш, бир йилда бир ой таътиллигини эътиборга олсак, уй кишининг асосий макони эканлиги янада равшанроқ бўлади. Шундай шароитда табиийки, баъзан кишига уй ҳам “торлик” қилиб, кимгадир юрагини ёришни истаб қолади. Бундай пайтда маҳаллаларда киши чойхонага чиқади. Хўш, чойхоналар йўқ даҳалардаги кишилар нима қилади? Аксарият ҳолларда, ҳеч сўзсиз, кўчага чиқиб, битта-иккита улфат топади-да, кафе ёки пивохомага киради...

Шаҳримиздаги даҳалардан таҳририятга келаётган хатларни кузатиб баъзан таажжубланасан, киши. Одамлар ҳатто оддий бир ариқни тозалашни ҳам давлат таш-

килотларидан талаб этишади. Балки улар ўзларича ҳақдирлар. Аммо киши бошқача хаёлга ҳам боради. Наҳотки, 270 километр узунликдаги Катта Фарғона каналини қирқ беш кунда ҳашар йўли билан қуриб, бутун дунёни лол қолдирган кишилар баъзан бир неча қулочлик оддий ариқни тозалаш учун йиллаб мактуббозлик қилиб юришса?! Ахир, ариқ уларни ўзига хизмат қилади, ундан оққан сувдан улар эккан дарахтлар баҳраманд бўлади-ю. Наҳотки, шу ишни одамларнинг ўзлари қилиши мумкин эмас? Қилса бўлади, бироқ уларнинг бошини қовуштириш, жалб этиш қийин. Тўғрироғи, шунга жалб этадиган макон йўқ. Наинки, кўп қаватли уйларда йиллаб яшаб, тепсидаги квартирада ким туришини билмайдиган, қўшниси билан бир марта ўтириб, чой ичмаган одамлар бор.

Ҳукуматимизнинг жамоатчилик томонидан кенг қўллаб-қувватланаётган “Ичкиликбозлик ва алкоголизмни бартараф этиш тадбирлари тўғрисида”ги қарорида чойхоналар ва ошхоналар тармоғини кенгайтириш лозимлиги алоҳида таъкидлаб ўтилди. Бу бежиз эмас, албатта. Киши араққа нима учун интилади (биз соғлом, ичкиликбозликни одат қилмаган кишини назарда тутамиз)? Ҳеч шубҳасиз, зерикиш, хангомалашиб кўнгил ёзиш, ҳордиқ чиқариш ёки тетиклашиш истаги сабабли. Иссиқ иқлимли Ўрта Осиё шароитида кишилар бу иштакларини азалдан салқин, сўлим жойларга қурилган, тўрқовоқларда беданалар сайраб турган чойхоналарда хушбўй чой устидаги дилкаш суҳбатлар, аскиялар билан, дутор чертиб, ўйин-кулги қилиб қондиришган.

Ичкиликбозликка қарши курашда чойнинг аҳамияти катталигини бошқа халқлар тажрибаси ҳам исботлаяпти. Масалан, дунёда энг чойхўр мамлакат бўлган Англияда спиртли ичимликлар чой ичмайдиган Франциядагига нисбатан уч баравар (уч!) кам ичилади. Озарбойжонда аҳоли жон бошига бутун мамлакатдагига нисбатан чой икки баравар кўп, спиртли ичимликлар эса уч баравар кам ичилар экан.

Шундай шароитда чойхоналарнинг молиявий жиҳатдан ўзини оқламаслигини рўкач қилиб, тугатиш йўлига ўтилганига тоқат қилиб бўладими? Йўқ, албатта. Биз учун чойхонадан олинадиган моддий фойдадан, у орқали кимларнингдир чўнтагига тушадиган “чойчақа”дан, унинг кишилар саломатлигини мустаҳкамлашдаги, уларга ҳузур-ҳаловат, янги куч-қувват бахш этиб, эртанги қайноқ меҳнатга тайёрлашдаги хизмати минг карра муҳимроқдир. Зотан чойхонани халқ ўз даҳоси билан худди шундай яхши мақсадлар учун яратган.

Яқинда бўлиб ўтган республика партия активида таъкидлаб ўтилганидек, “Бўш вақтни уюштириш соҳасидаги бутун фаолиятимиз аниқ инсонга бўйсундирилиши, унинг ўсиб бораётган қизиқишларини ҳисобга олиши керак. Бу иш шаклини бир қолипга солмасдан, турли тоифа ва ёшдаги аҳолининг эҳтиёж ҳамда истакларини ҳисобга олиб, ижодий равишда танлаш керак”. Ҳамон шундай экан, клублар, дам олиш уйлари, профилакторийлар, спорт майдонлари, маданият ва истироҳат боғлари кишилар ҳаётида қандай ўрин тутса, чойхоналар ҳам худди шундай ўрин тутиши лозим. У ерда одамлар хушбўй чой ичиб гурунглашишидан ташқари, маданий-оқартув ва тарбия ишларининг муҳим маркази бўлсин. Ҳар бир чойхонанинг ўз “тарғибот” бурчаги бўлса, бу ерга педагоглар, олимлар келиб болалар тарбияси, турмуш маданияти ҳамда халқаро мавзуларда лекция ва суҳбатлар уюштиришса, атоқли санъаткорлар ва артистлар, уруш ва меҳнат ветеранлари билан учрашувлар, аския кечалари ва концертлар ўтказилса айтилиши муддао бўларди.

Қолаверса, биз чойхона молиявий жиҳатдан ўзини оқламайди, деган фикрга ҳам қўшилмаймиз. Сўлим жойга қурилган чойхона ўзини тўла оқлашини ҳамшаҳарларимизнинг ва меҳмонларнинг севимли жойи бўлган “Зангори гумбаз” чойхонаси фаолияти исботлаяпти. Бу чойхона штатида тўрт киши бор. Ҳар куни 110–120 сўмлик

савдо бўлади. Бу корхоналардаги ошхоналарда ҳар бир ходим ҳисобига қилинадиган ўртача савдодан анча ортиқ.

Чойхоналарнинг ҳаётимиздаги адолатли ўрни, мавқеини тиклаш учун, аввало улар тармоғини кенгайтириш лозим. Шаҳарнинг ҳар бир боғида, серсув, салқин жойларида чойхоналар бўлиши керак. Улар савдо ходимлари истаганидай кафе-чойхоналар эмас, балки чой ва ширинликлар, енгил пишириқлар сотиладиган ҳақиқий чойхона бўлиши керак.

Балки бунинг учун айрим ташкилий масалаларни ҳам ҳал этиш лозимдир. Чунончи, чойхоналарни трестлар ихтиёридан олиб, йирик корхоналар балансига ўтказиш ёки шаҳар умумий овқатланиш бошқармаси қошида ташкил этиладиган алоҳида идорага бирлаштирилса улар тармоғини кенгайтириш ва бошқариш қулай бўлмасмикан? Бу идора хўжалик ҳисобида иш юритиб, манфаатдор идоралар, корхоналар билан шартнома асосида алоқа қилса бўлмасмикан? Мақсад шуки, чойхоналар тақдирига мутасадди бўлган идора иккинчи бор мўмай ва енгил даромад манбаи бўлмасин...

Шу ўринда ишнинг муваффақияти чойхонага қандай кишилар мудирлик қилишига боғлиқлигини ҳам унутмаслигимиз лозим. Чойхоначи аввало, ширинсухан, ташкилотчи, ҳукуматимиз сиёсатидан хабардор бўлган, ўзи бажараётган ишнинг асл моҳиятини яхши англайдиган, манфаатпарастлик иллатидан ҳоли бўлган киши бўлиши керак.

Яхши анъаналар шаҳри бўлган Тошкент осмонўпар бинолари, кенг проспекtlари, хиёбонлари билангина эмас, сўлим жойларга дид билан қурилган, одамларни оҳанрабодай ўзига чорлайдиган замонавий чойхоналари билан ҳам машҳур бўлиши лозим. Зотан, давр тақозоси ҳам шундай.

ТИРИК ЕТИМЛАР

“Хурматли «Шарқ юлдузи» таҳририяти! Яқинда газетадаги бир мақолани ўқиб, республикамизда ҳозир 30 дан ортиқ болалар уйи борлигини билдим. Мен урушдан анча кейин туғилганман. Ёшим ўттизда. Лекин 1941–45 йиллардаги уруш даврида душман вақтинча босиб олган шаҳар ва қишлоқлардан ота-онасиз қолган ўн минглаб болалар Ўзбекистонга кўчириб келтирилганлиги, улар бу ерда ташкил этилган ўнлаб болалар уйларида, меҳридарё ўзбек оилаларидан паноҳ топганлигини билман.

Рейхстаг устидаги Ғалабанинг байроғи ҳилпирай бошланганига ярим асрдан ошди. Уруш даврининг болалари аллақачон вояга етиб, ҳаётда ўз ўрнини топиб кетишган. Ҳозир халқимиз фаровон турмуш кечиряпти. Шундай шароитда республикамизда ўнлаб болалар уйлари борлиги мени таажжубга соляпти. Норасидалар қандай қилиб бу ерга келиб қолишган?

*Маъмуржон Ҳамроев,
Самарқанд вилояти, Ургут тумани,
“Ҳақиқат” жамоа хўжалиги”.*

Аввало, бор ҳақиқатни таъкидлаб ўтмоқчиман. Етимлар ҳамма замонларда бўлган. Улар келгусида бўлмайди, деб ҳеч ким кафолат беролмайди. Дунёда ҳар хил фалокатлар, бевақт ўлимлар, ноаҳил оилалар, қолаверса, урушлар мавжуд экан, етим болалар пайдо бўлиши ҳам муқаррардир. Бизнингча бу ерда етимларнинг қай даражада кўп ёки озлиги, уларга жамиятнинг муносабати энг муҳим масаладир. Масалан, етимларга муносабат масаласига келсак, у турли замонларда турлича бўлган.

*Етимлик нимадир бизлардан сўра,
Ўнинчи йилларнинг саргардонлиги...*

Шоир Ғафур Ғуломнинг машхур шеъридаги бу сатрлар аср бошидаги етимларнинг оғир қисматини ёдга солади. Дарҳақиқат, эски мустамлака Туркистонда кўчада қолаётган ота-онасиз болалар жамиятнинг мушкул муаммоларидан бўлган. Етимлик инсон боласининг бошига тушадиган энг оғир кўргилик саналган.

Ҳозирги Ғарб дунёсида она ва болага муносабат ҳар вақтдагидан ҳам аянчлироқдир. У ерда фан-техника тараққиёти ишсизлар армиясининг кўпайишига, инсоннинг қадрсизланишига олиб келяпти. Бу ҳодиса, ҳеч сўзсиз, она ва болага муносабатда ҳам ўз аксини топиб, хор-зор, ташландиқ болаларнинг кўпайишига кенг йўл очяпти.

Шу йил 5 апрелда Москва телевидениесининг «Халқаро панорама» кўрсатувида Американинг Нью-Жерси штатининг Хакенсак шаҳридаги суд жараёни кўрсатилди. Маҳаллий суд гўдак тирноғига зор бўлган эр-хотин Элизабет ва Уильям Стернлар билан Мэри Уайтхед ўртасида тузилган битишувни қонуний, деб тан олиш ҳақида қарор чиқарди.

Воқеа бундай бўлганди. Муҳтожликда кун кечираётган Мэри Уайтхед 1985 йилнинг февраль ойида Стерн шахватидан сунъий равишда ҳомиладор бўлишга рози бўлиб, икки томон ўзаро шартнома тузганди. Бунинг учун аёлга пул тўлаш кўзда тутилганди. Мэри чақалоқни “биологик” отасига қайтариб бериши лозим эди. Орадан бир йил ўтди. Мэрининг кўзи ёриб, у жажжигина қизалоқли бўлди. Онанинг болага меҳри товланди. Қизидан ажралолмаслигини ҳис қилди. Буни Стернларга айтиб, ўзига ваъда қилинган пулдан воз кечишини маълум қилди.

Стернлар эса аёлни судга беришди. Суд ишни Стернлар фойдасига ҳал қилиб, болани уларга олиб берди.

Катта шов-шувга сабаб бўлган бу ишнинг ҳуқуқий жиҳатлари атрофидаги тортишув анча вақт давом этди. Кўпчилик Хакенсакдаги суд ҳукмидан норози эканлиги-

ни айтди. Адвокатларнинг фикрича, мазкур суд ҳукми шу таҳлитдаги битишувларнинг қонунийлигини тасдиқлаб, аёлларга бола оламга келмасдан илгариёқ ундан воз кечиш учун мажбурият олишга рухсат беради, ташландиқ болаларнинг янада кўпайишига йўл очади.

Бизнинг жамиятда эса она боласини сотиши, кўчага ташлаб кетиши учун ҳеч бир моддий ва ижтимоий асос йўқ.

Журналхон М.Ҳамроев ўз мактубида ўртага қўйган масала хусусида республика Маориф вазирлигининг болалар уйлари бошқармасида бўлдим. Бошқарма бошлиғи М.Юнусова билан бир соатдан ортиқ гурунглашдим. Малика Қаюмовна аввал мактаб-интернатда тарбиячилик қилган. Кейин Маориф вазирлигига ишга ўтган. Ҳозирги вазифасида икки йилдан бери ишляпти. У суҳбатимиз бошидаёқ “жуда зарур, ғоят долзарб масала” билан қизиқаётганлигимни қайд этди. Кейин ишидан “ҳасрат” қилди.

– Биласизми, ишим жуда оғир, – деди у. – Аввало, кишининг юраги бақувват, иродали бўлиш керак. Қўлимдан ўнлаб делолар ўтади. Ҳозирги тўқликдан туянинг қорни ёрилай деяётган замонда аянчли аҳволга тушиб қолган болаларнинг қисмати билан танишганимда кўзимга ёш келади... Биз инсон қўли билан яратилаётган моддий бойликларни асраш-авайлаш ҳақида ваъзхонлик қиламиз, лекин табиатнинг энг олий маҳсули бўлган инсон тақдирини ўйламаймиз. Ахир, бизнинг жамиятимизда инсон энг қимматли сармоя саналади-ку?! Наҳотки ҳануз бу ҳақиқатни тушунмаган кишилар бўлса...

– Республикада нечта болалар уйи бор?

– 29 та болалар уйи, 5 та мактаб-интернат, тарбияси бузилган болалар учун 2 та махсус мактаб бор. Буларда ҳозир 6500 нафардан ортиқ бола тарбияланмоқда. Бундан ташқари, ота-онасининг ичкиликбозлиги оқибатида онасининг қорнидалигидаёқ ҳар хил жисмоний ва руҳий касалликларга чалинган гўдаклар ва болалар тарбияла-

надиган ўнга яқин болалар уйи бор. Бу уйларда тарбияланадиган болаларни ҳам етим ҳисоблаш мумкин. Улар умр бўйи давлат қарамоғида бўладилар.

– Малика Қажумовна, ҳозирги болалар уйлари ва мактаб-интернатларда тарбияланаётганлар қандай қилиб бу ерларга келиб қолишади?

– Лев Толстой: “Бахтли оилаларнинг ҳаммаси бир-бирига ўхшайди, бахтсиз оилаларнинг эса ҳар бири ўзича бахтсиздир”, – деган. Мен ҳозирги болалар уйларида бўлиб, уларда тарбияланаётган норасидалар тақдири билан қизиққанымда кўпинча шу сўзлар ёдимга келади. Уларнинг қисмати турлича, ҳар бири ўзича бахтсиз.

Ҳозирги болалар уйларига ота-онаси вафот этганлиги сабабли келиб қолган болалар бор. Аммо улар кўпчиликини ташкил этишмайди. Асосий қисмини никоҳсиз туғилган, онаси туғруқхоналарга ташлаб кетган, нотутув, маънавий юзтубан кетган оилаларда тарбияланиб, турли йўсинда оиласини тарк этган болалар ташкил этади.

Болалар уйларидаги ҳар бир боланинг оиласидан болалар уйига келгунча бўлган ҳаёти бутун бир драмадир. Аввал бола уйдан қочиб кетади, ертўлаларда, томларда, вокзалларда ётиб юради. Кейин уни милиция ходимлари овора-сарсон бўлиб, қидириб топишади. Ёки баъзида оиладаги боланинг ночор аҳволи ҳақида тегишли ташкилотларга қўни-қўшнилар хабар беришади. Текширилганида фактлар тасдиқланади. Кейин боланинг тақдири масаласи туман ижроия қўмитаси қошидаги махсус комиссияда кўриб чиқилгач, зарур ҳужжатлар тайёрланиб, бола болалар уйига топширилади. Бундай боланинг ота-онасини халқ суди ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилади. Баъзилари ота-оналик ҳуқуқидан ўз ихтиёрлари билан воз кечишади. Бундай кишилар давлатга маълум миқдорда нафақа тўлаб турадилар.

Каккунинг қизиқ одати бор. У бошқа қушларнинг уясида жўжа очади. Жўжалари тухумни ёриб чиққач, уяни

тарк этади. Жўжаларни уянинг эгаси бўлган қуш боқиб, учирма қилади. Каккуда ақл йўқ. Аммо миллион йиллик эволюция мобайнида унда жўжалари оч қолиб, ҳалок бўлмаслигини сезадиган инстинкт шаклланган. Ҳозирги айрим енгилтак аёллар эса ўз қилмишлари билан мана шу қушдан ҳам паст турадилар...

1985 йил 7 февраль куни эрталаб қаттиқ совуқ эди. Ёмғир аралаш ёғаётган қор юзга тикандек урилаётганди. Тошкент шаҳар Собир Раҳимов тумани Катта Олмазор кўчасидаги кўпқаватли уйлардан бирида истиқомат қилувчи бир аёл қўлида бир челақ ахлат билан ташқарига чиқди. Кўчани кесиб ўтиб, катта кўприк ёнидаги ахлат қутисига ахлат ағдармоқчи бўлди. Шунда қути ичида эски латтага ўроғлиқ бир нарса қимирлаётганига эътибор берди. Латтани кўтариб қараса, ичидаги чақалоқ экан. Аёл болани уйига олиб кирди. Бечора гўдакнинг ҳали киндиги ҳам кесилмаган экан. Дарҳол милицияга хабар берди, қўни-қўшниларни чақириб чиқди. Тез вақтда милиция ходимлари етиб келишди, акт қилиб, гўдакни яқин жойдаги туғруқхонага олиб кетишди. У ерда бир ой она сути билан боқилгач, зарур ҳужжатлари расмийлаштирилиб, Чилонзордаги гўдаклар тарбияланадиган болалар уйига топширилди.

1984 йилнинг март ойида Тошкентдаги “Халқлар дўстлиги” кўчасида, “Ўзбекбирлашув” биноси рўпара-сидаги бекатда йўловчилар эгасиз катта рўзғор сумкаси турганлигига, ичида нимадир қимирлаётганлигига эътибор беришди. Сумкани очиб қарашса, эски латтага ўроғлиқ эгиз чақалоқлар экан. Йўловчилар милицияга хабар бериб, акт тузишди. Болаларни шаҳардаги туғруқхоналардан бирига олиб кетишди.

Тошкент шаҳар соғлиқни сақлаш Бош бошқармаси болалик бўлимининг мудирини Мая Муҳамедовна Йўлдошеванинг айтишига қараганда, республикаимиз пойтахтида ҳозир 12 та туғруқхона бор экан. Бу туғруқхоналарда ҳар йили аёллар ўртача 200–250 нафарга яқин болани

давлат ихтиёрига ташлаб кетишаркан. Бундан ташқари, 25–30 нафар болани (уч ёшгача бўлган болалар назарда тутиляпти) кўчаларга ташлаб кетишади. Шундай ҳоллар бўладики, кечқурун аёл туғруқхонага дард тутиб келади. Анкетага исм-фамилиясини ҳам, адресини ҳам нотўғри ёздиради. Эсон-омон қутулгач, эрталаб кўзни шамғалат қилиб, қочиб кетади. Баъзи аёллар туғруқхонага келганларида ғирт маст бўладилар. Болани туққач, бош шифокор хонасида лабларига сигарет қистирганча, юрист-консультант гувоҳлигида боладан воз кечиш ҳақида тилхат ёзишади.

– Ҳаётда бола тирноғига зор бўлган оилалар бор. Биз бу гўдакларнинг асосий қисмини ўшаларга берамиз, – деди Мая Муҳамедовна. – Акс ҳолда, ҳаммаёқни болалар уйи босиб кетган бўларди.

Хўш, аёл учун ёруғ дунёдаги энг муқаддас вазифа – оналик бурчини бажаришдан бош тортаётганлар кимлар экан? Буларнинг бир тоифаси инсоний муҳаббатга ўта енгилтаклик билан муносабатда бўлиб, алданганидан кейин кўзёш қиладиган нодон қизлардир. Иккинчи тоифаси оналик бурчидан умри қисқа кайфу сафони, шахсий фароғатни устун қўядиган калтабин, мешчан аёллардир. Учинчи тоифаси бузуқликни касб қилиб олган аёллардир. Бундайлар боласининг отаси ким эканлигини ҳам айтиб беролмайдилар.

Бу аёллар боладан воз кечиш ҳақида тилхат ёзаётганларида нималарни баҳона қиладилар? Масалан, алданган талаба қизлар иснодга қолишларини, бебахт бўлишларини, ўқишларини битиролмасликларини айтишади. Иккинчи тоифаси квартираси йўқлигини, ёлғиз қўллигини, ҳам ишлаб, ҳам бола тарбиялаш оғирлигини рўқач қилади. Учинчи тоифаси дангалига кўчиб, боласиз яшаш яхшилигини, ёшлигида ўйнаб қолишни хоҳлашини айтади.

Туғруқхоналарда эса онанинг раъйига қараб иш тутишади. Чақалоғини ташлаб кетишни истовчиларга

монелик кўрсатишмайди. Аёлнинг қилмиши сир сақланади. Бу қонунда кўзда тутилган. Афсуски, айрим ёшлар давлатимизнинг чуқур инсонпарварлик руҳи билан суғорилган мана шу қонун-қоидаларидан беҳабарликлар иқибатида ёки хабардор бўлсалар ҳам, ўзларича из қолдирмаслик мақсадида, жиноят йўлига қадам қўядилар. Енгилтакликлари иқибатида дунёга келган гўдакнинг тақдирига лоқайд қарайдилар.

Мен илгари фабрика директори бўлиб ишлайдиган бир эркакшода аёлни кўргандим. Ёнидаги ходимлари уни таърифлаб: «Бу киши бизнинг опамиз эмас, “акамиз”, – дейишган эди. Дарвоқе, бу аёлнинг бутун хатти-ҳаракати, гап-сўзлари эркакча эди. У ҳатто, қўл остидаги ходимларни қойиганда ҳам хона эшигини ичидан қулфлаб, эркакчасига сўқаркан. Мен шу аёлни таърифлаган кишидан: “Аканг”лар оиласида ўзини қандай тутаси?” – деб сўрадим. У: “Вой, қўяверасиз, эри бечорани тоқчага ўтқазиб қўяди. Бу эр, у хотин”, – деди. Мен шунда беихтиёр шу аёлнинг қўлида ўсган болалар қандай одамлар бўлиб етишар экан-а, деб ўйлаб қолдим.

Ҳадисда: “Аллоҳ аёлларга тақлид қиладиган эркакларни ва эркакларга тақлид қиладиган аёлларни лаънатлайди”, – дейилган.

Хўш, бизда эркакшода, оиладан бирмунча узоқлашган, аёлга Аллоҳ ато этган бурч ва вазифани унутган, фарзандларини она меҳридан бебаҳра қиладиган аёллар қандай пайдо бўлди? Нега бугунги кун аёли ҳам иқтисодий жиҳатдан, ҳам шуури билан кўчадаги ишга боғлаб ташланган? Нега кўчадаги меҳнат – ижтимоий меҳнат бўлади-ю, уйда фарзандлар тарбияси билан шуғулланиш иккинчи даражали иш бўлиб қолди? Нега бугунги кунда уйда болаларини гулдай қилиб ўстирган, оқшом турмуш ўртоғини гулдай очилиб қарши оладиган аёллар тобора камаймоқда? Нега аёлларимиз на идора ишини, на уй ишини эплай олмай, “икки олам овораси” бўлиб қоладилар? Аслида бу ҳам хотин-қизларни “тўрт девор

орасидан” олиб чиқишга аҳд қилган чаласавод большевиклар пала-партиш қилган ишларнинг аччиқ меваларидандир, дейиш мумкин.

“Хотин-қизларни ижтимоий муҳофаза этиш, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини белгилаб, эркаклар билан тенг ҳуқуқли қилиш муаммоси кўп асрлардан бери инсониятнинг диққат марказида бўлган, аммо ҳамон ўз ечимини топа олмаётган ўткир муаммолардандир, – деди биз билан суҳбатда файласуф олима Ҳафиза Насруллаева, – Коммунистлар бу муаммони бир зарб билан ҳал қилмоқчи бўлдилар. Яъни хусусий мулкчиликка барҳам бериб, мамлакат барча фуқароларининг ҳақ-ҳуқуқларини тенглаштириш билан ўз-ўзидан хотин-қизлар озодлиги ҳам таъминланишини таъкидладилар. Дарҳақиқат, мулкнинг умумийлиги меҳнатнинг умумийлигини тақозо этади. Яъни унда аёл ва эркак ҳуқуқи бўлиши керак. Коммунистлар қурган “казарма социализми”да шундай бўлди ҳам. Бунда аёллар “ижтимоий фойдали меҳнат”га тортилади-ку, лекин унга табиат томонидан ато этилган бурч, яъни оила, бола тарбияси иккинчи даражали иш бўлиб қолди. Никоҳнинг муқаддаслигини унутган аёллар кўпайди...

20-йилларда ўтказилган, қонли воқеаларга бой бўлганлиги билан одамлар хотирасида мудҳиш таассуротлар қолдирган “Хужум” компанияси остида хотин-қизлар тақдирларига эмас, балки ўзбек халқининг маданиятига, динига, анъаналарига, удумларига хужум қилинди. Бу хужум Туркистон халқлари тақдирида маълум бир муддатда эмас, балки турли шакл ва кўринишларда Шўро ҳукуматининг дастлабки давридан сўнгги кунларигача давом этиб келди, дейиш мумкин”.

Ҳозир аҳолиси 2 миллиондан зиёд бўлган Тошкентда 4 та болалар уйи (етимхона) бор. 30-йилларда аҳолиси 500 мингга етар-етмас бўлган Тошкентнинг ўзида 30 та болалар уйи бўлган. Бу болалар уйларида тарбияланганлар қандай инсонларнинг фарзандлари эди? Улар

аксарият “Ҳужум” компаниясида, қишлоқ хўжалигини зўрлик билан жамоалаштириш оқибатида 1932-33 йилларда юз берган даҳшатли қаҳатчиликда ҳалок бўлган ёки Шўро давлатининг душмани сифатида қатағон қилинган кишиларнинг фарзандлари эди.

Дарҳақиқат, кейинги даврда аёл кишининг жамиятдаги эркини бошқача тушунадиган, “эркакчасига” юриш-туришга ҳавас қиладиган аёллар пайдо бўлаётганлиги ҳам сир эмас. Бундай ҳавасмандлик аслида оилани барбод қиладиган, болаларни тирик етимга айлантирадиган, аёл ҳаётини маъносиз, пуч бир нарсадан иборат қилиб қўядиган ўта хавfli йўлдир. Бундай хотин-қизлар ароқ ичиб, сигарет чекадилар... Турмушга чиққач эса, эркак кишининг елкасига миниб олишга ҳаракат қиладилар. Иложи бўлса эри сочларигача тараб, жамалак қилиб қўйса... Бола эса бундай аёллар учун ортиқча юк. Уларнинг “яшаб қолишлари”га, маишат қилишларига ҳалақит беради.

1984 йилда Горький шаҳридаги университетда ўқийдиган 200 талаба қиз билан психологлар савол-жавоб ўтказишган. Савол-жавоб мобайнида бу қизларнинг 15 фоизи эркакча кийинишни хоҳлаши маълум бўлди. Икки қутбни ташкил этган бу гуруҳлар солиштирилганда, шим кийиб юришга ишқибоз қизлар орасида болаларни севадиганлари икки баравар кам, боласиз оила қуришни истовчилар эса икки баравар кўплиги маълум бўлди. Улар ўртасида кашандалар тўрт баравар кўп, бўйдоқ йигитлар билан улфатчилик қилиб, беғам, беташвиш вақт ўтказишни истовчилар эса етти баравар кўп экан.

Бу ерда асосий мақсад қандай кийинишда эмас. Дид ҳақида баҳслашиб бўлмайди. Энг муҳими, болаларга меҳр-шафқатли, иболи, шарму ҳаёли қизларни тарбиялашда. Чунки, бола – ниҳол. У меҳр-шафқатга, эътиборга муҳтож. Бундай фазилатлар биринчи навбатда онада бўлиши керак. Она болага энг яқин инсон, оиланинг чароғбони саналади.

Минг афсуски, ҳозирги қизларимиз орасида эркакча кийиниш ҳам майлику-я, ҳатто каратэ тушадиганларини ҳам кўриш мумкин. Мен шундай қизларда туққан фарзандларига нисбатан кучли оналик меҳри бўлишига кам ишонаман. Бундай қизлар кўпроқ ҳиссиз, бераҳм оналар бўлишади. Айнан шундайлар “шўхлик қилиб кўйгач”, чақалоғини ахлат қутисига ташлаб кетишдан тойишмайди.

Тошкент шаҳридаги 21-болалар уйида 160 бола тарбияланади. Бу болалар уйига тажрибали педагог Нуриддин Иброҳимов директорлик қилади. Шу киши билан дастлаб учрашиб, суҳбатлашганимда:

– Ишингиз қийин эмасми? – деб сўрадим.

У:

– Осон томони ҳам бор, қийин томони ҳам бор, – деди.

– Масалан?

– Осонлиги шундаки, биз педагоглармиз, тарбияси ҳар қанча ишдан чиққан бола бўлса ҳам унинг қалбига йўл топишга, тўғри йўлга солишга ҳаракат қиламиз. Аксарият бунга муваффақ бўламиз ҳам. Бизни фақат оналар қийнайди. Бу ўринда баъзида энг яхши педагогик методлар ҳам иш бермайди.

– Яқинда хонамга бир жувон кириб келди, – деб ҳикоясини давом этказди директор. – Устига Бельгия пальтосини кийган, қулоғида қимматбаҳо тақинчоқ, бармоқларига бриллиант узуклар таққан, савлатидан от ҳуркийди. У бизда тарбияланаётган бир боланинг онаси эди, бир йилдан бери қорасини кўрсатмасди. Аёлнинг саломига алик олгач, нима иши борлигини сўрадим.

– Менинг ўғлим шу ерда тарбияланаяпти. Болам борлиги ҳақида маълумотнома берсангиз.

– Маълумотнома нима учун зарур бўлиб қолди?

– Квртирамни кенгайтирмоқчиман. Туман ижроия кўмитасининг кватира бўлимидан талаб қилишяпти.

– Болангизни бир йилда бир марта келиб кўришга ярамаяпсиз. Янги уй олмоқчи бўлганингизда бола ёдин-

гизга тушдими? Уни сиз эмас, давлат тарбияляпти. Сизга маълумотнома йўқ, чиқинг хонадан!

Аёл тарсаки еган киссавурдай бўлиб чиқиб кетди.

Ота-оналарнинг бошқа бир тоифаси шанба, якшанба кунлари ичиб, маст бўлиб олишгач, тош юраклари “эриб”, фарзандлари ёдларига тушаркан. Болалар уйига келиб, боламини беринглар деб хархаша қилишаркан. Тарбиячилар қаршилиқ кўрсатишса, уларни сўкиб, ҳақоратлашар экан.

– Баъзан соппа-соғ келиб, болаларини икки кунга уйга боришига рухсат беришни илтимос қилишади – дейди Нуриддин Муҳитдинович. – Биз рози бўламиз. Аммо икки кун ўтгач, қараймизки, бола келмайди. Уйига қидириб борсангиз, она ғирт маст бўлиб ётган бўлади, бола эса магазинга шиша топширгани ёки сигарет келтиргани кетган бўлади.

21-болалар уйида бундан тўрт-беш йил бурун Самад ва Шавкат деган болалар тарбияланиб кетишди. Ҳозир улар хунар-техника билим юртини тамомлаб, шаҳардаги қурилиш ташкилотларидан бирида монтажчи бўлиб ишлашяпти. Уларнинг отаси йўқ, онаси қамоқда. Болалари 21-болалар уйидалиги пайтида она ўғилларига икки-уч марта хат ёзди. Тарбиячиларнинг даъватига қарамай, Самад онасига жавоб ёзмади. Шундан кейин она шаҳар халқ маорифи Бош бошқармасига шикоят хати ёзди. Маориф бошқармаси йўриқчиси хатни кўтариб келиб қолди. Нуриддин Муҳитдинович Самадни хонасига чақириб, йўриқчи олдида у билан жиддий гаплашди.

– Самаджон, мана кўрдингми, сенинг лоқайдлигинг бутун жамоанинг обрўсини тўқяпти. Онанг бизнинг устимиздан юқори ташкилотга шикоят ёзибди. Нега унга хат ёзмайсан, айт ҳозир очиғини?

Бола оёғи билан ер чизиб, бироз сукут сақлади. Кейин унинг кўзларидан дувиллаб ёш оқиб кетди.

– Нега йиғлаяпсан? Нима бўлган ўзи?

– Қандай қилиб бундай онани эслаш мумкин? У укам иккимизда ёмон хотиралар қолдирган.

– Нечун?

– Ўшанда мен тўққиз яшар, укам етти яшар эдик. Онам билан Чилонзордаги квартирамизда яшардик. Қиш кунида, кечаси йигирма градус совуқда онам укам иккимизни кўчага чиқариб қўйиб, бегона киши билан...

– Ота-она қандай бўлмасин, уни ҳурматлаш фарзандининг бурчи саналади. Сен бари бир онангга хат ёзининг керак. Бизни ҳурмат қилсанг, шундай қиласан.

Шундан кейин Самад ноилож онасига хат ёзди.

21-болалар уйида яна Алёша Фёдоров деган бола тарбияланган. Ҳозир у Тошкентдаги Ёш томошабинлар театрида электрик бўлиб ишляпти. Кунларнинг бирида Алёшанинг онаси келиб, паспортини гаровга қўйиб, ўғлини бир ойга Чоржўйга олиб кетди. Орадан бир ярим ой ўтгач, бола асабий бўлиб қайтиб келди. Тарбиячилар анча вақтгача уни ўзига келтиролмай юришди. Орадан беш-олти ой ўтгач, онаси вафот этганлиги ҳақида хабар келди. Аёлнинг паспорти болалар уйида қолди. Алёшанинг болалар уйидан кетганига беш-олти йил бўлди. Армия сафида хизмат қилиб келди. Аммо болалар уйини унутгани йўқ, ора-сира келиб туради. Алёша дастлаб бир-икки келганида, тарбиячилар онасининг паспортини эсдалик учун олиб кетишни таклиф этишди. У эса кўнмади: «Онамнинг ёмон ҳунарларини шу даражада кўп кўрганманки, уларни ҳали-бери унутолмасам керак. Унутганимдан сўнг олиб кетаман, ҳозирча паспорт шу ерда турсин», – деди.

Бизнингча, Алёша бу хотираларни унутиши қийин. Чунки болалик хотираси худди тошга битилган ёзув сингаридир.

Республика Маориф вазирлигининг ходими А.Аблятипов бир воқеани гапириб берди. Бундан икки йил муқаддам у Тошкент шаҳар Яккасарой туман маориф бўлимида болаликни ҳимоя қилиш бўйича кўринган

бўлиб ишлаётганида Богдан Хмельницкий кўчасидаги 67-уйда яшовчи Г.Муслимова деган аёл оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган экан. Бу аёлнинг мунтазам ичкиликбозлик билан шуғулланиб, икки ёш қизига қарамай қўйганлиги ҳақида қўни-қўшнилар хабар беришган эди. Текширишда фактлар тасдиқланди. Масалани туман ижроия қўмитаси комиссияси кўриб чиққач, бири ўн бир, иккинчиси саккиз ёшли қизларни болалар уйига топширишга қарор қилинди. Халқ суди Г.Муслимовани оналик ҳуқуқидан маҳрум этди.

– Шундан кейин участка йўриқчиси билан аёлнинг квартирасига бордик, – деб ҳикоя қилади Айдар Аблятипов. – Қиш, ҳаво совуқ эди. Қизлар эса квартирада ярим яланғоч юришарди.

– Қизларнинг кийимлари қани? – деб сўрадик онадан.

– Ювганман, батареянинг устига қуриштиш учун ёйиб қўйдим.

– Бошқа кийимлари йўқми?

– Йўқ.

Биз қўшнилардан илтимос қилдик. Улар болаларининг эски-туски кийимларидан беришди. Қизларни кийинтиргач, бундан буён улар болалар уйларида яшашларини айтдик. Норасидалар индашмади. Фақат саккиз яшар қиз уйидан чиқиб кетаётиб, кичкина кучугини қўлтиқлаб олди. Мен:

– Қизим, кучугингни ташлаб кет, энди бу ерга келмайсан, – дедим.

У эса:

– Йўқ, амаки, кучугимни бу ерда қолдириб бўлмайди. Анави ҳамма нарсамизни сотиб ичди. Энди итни ҳам сотади, – деди онасини кўрсатиб.

Бизнинг кўзларимизга ёш келди.

* * *

Биз бу ерда ота-онаси маънавий юзтубан кетганлиги оқибатида тирик етимга айланиб, давлат муассасалари-

да тарбияланаётган болалар тақдири ҳақида сўз юритдик. Аммо ҳали қисмат етимхона эшигига етаклаб келмаган, ота-онаси ажрашиб кетганлиги оқибатида тирик етим бўлиб қолаётганлар нечта экан? Тошкент шаҳар ЗАГС бюросида бизга маълум қилишларича, фақат 1986 йилнинг ўзида шаҳарда 7395 оила ажралишибди. Агар бу оилаларда ўртача битта-иккитадан бола бор эди, деб фараз қилсак, 10 мингдан ортиқ бола тирик етим бўлиб қолди деган сўз. Энди бутун республика миқёсида қанча шаҳар ва туман борлигини, уларда ҳар йили қанча бола тирик етим бўлиб қолишини тасаввур этиш қийин эмас.

Хўш, халқ судлари ажралиш ҳақида ариза берган оилаларни яраштириш учун ҳаракат қилишадими? Ҳаракат қилишади, ҳатто ўйлаб кўриш учун икки-уч марта муҳлат ҳам беришади. Афсуски, аксарият ҳолларда бу уриниш беҳуда кетади.

– Суд пайтида ҳар икки томоннинг яқинлари қатнашади. Болаларни ҳам олиб келишади, – деб ҳикоя қилди бизга Собир Раҳимов туман халқ судининг судьяси Мухтабар Ҳошимова. – Ҳар икки томон арзимаган латтани талашиб, даҳанаки жанг қилаётганида ота-онасига жавдираб қараб турган жажжи болаларни кўрганингизда раҳмингиз келади. Беихтиёр: “Ҳей, ноинсофлар, нега бургага аччиқ қилиб кўрпага ўт кўясизлар? Болаларда нима гуноҳ, улар отасиз ёки онасиз бўлиб, ўксиниб яшаш учун дунёга келмаган-ку?” – деб юборгинг келади. Аммо бу пайтда ота-она кўзига бола эмас, латта кўринади.

Одатда эр-хотин ажралишганидан кейин ҳар бир ота, агар у оталик ҳуқуқидан маҳрум этилмаган бўлса, ўз фарзандини кўриб туриш ҳуқуқига эга. Бу айни пайтда боланинг ҳам ҳуқуқидир. Айрим оналар фарзандларини мана шу ҳуқуқдан ҳам маҳрум қилишади. Аввало, боланинг қулоғига отасининг “ярамаслиги”, “ифлослиги” ҳақидаги бўҳтонларни қуяди. Табиийки, ёш бола бу сўзларга ишонади. Отасини кўрса қочадиган бўлади. Она бу билан ҳам кифояланмайди. Боласи қатнайдиган боғчага,

мактабга бориб тарбиячиларга, ўқитувчиларга мабодо отаси келса болани кўрсатманглар, деб тайинлаб қўяди. Шу йўсинда бола бир умр ўз отасига бегона бўлиб кетади.

1983 йилда Чирчиқ шаҳрида 900 тага яқин оила ажралишган. Буларнинг асосий қисми эндиgina 4-5 йил турмуш қурган ёш, мустақил оилалар бўлган. Мутахассислар ўрганишганида мазкур оилаларнинг 35–40 фоизи битта болали бўлгунча яхши яшаб, кейин ўртада низо чиқиб, ажралишгани маълум бўлган. Яна 30 фоиз оиланинг ажралишига ичкиликбозлик сабаб бўлган. 20–25 фоиз оила эса эр ва хотин ўртасида ўзаро ҳукмронлик учун кураш натижасида низо пайдо бўлиб, ажралишган.

Биринчи сабабга тўхтайлик. Икки ёш учрашиб, севишиб турмуш қуришади. Аммо бу пайтда ҳали иккиси ҳам оила масъулиятини чуқур англаб етмаган, ҳаётларидаги шу муҳим ўзгаришга яхши тайёрланмаган бўлишади. Масалан, қиз овқат қилишни, йиртиқ-ямоққа қарашни билмайди. Оила бюджетини расамади билан сарфлашни ҳам унга ҳеч ким ўргатмаган бўлади. Шундай шароитда “чилла” оилар ҳам кўз очиб юмгунча ўтиб, биринчи фарзанд туғилади. Беихтиёр аёл рўзғор юмушларига кўмилиб қолади, эри атрофида парвона бўла олмайди.

Бу эса “бойвачча” эрга ёқмайди, хотинига муносабати ўзгара бошлайди. Эр хотин ҳақида “патриархал” замонидаги тасаввурга эга. Хотиним уйда мисоли чўри бўлиши, ботинкамнинг ипигача боғлаб қўйиши керак, дейди. Хотин эса амалдаги тенг ҳуқуқликни орзу қилади. “Нега баравар ишлаб келиб, яна болани яслидан олиб келишим, овқат қилишим, кир ювишим, у эса ором курсига ястаниб, телевизор кўриши ёки чойхонада улфатчилик қилиши керак?” – дейди. Шундай қилиб, ўртага совуқчилик тушади. Эр биттани, хотин иккитани айтади, даҳанаки жанг бошланади. Эрнинг тили айланмай қолган пайтда муштига зўр беради. Қарабсизки, эртаси куни хотин кўзини “олхўри” қилиб, онасиникига аразлаб кетади. Шундай аҳвол икки-уч такрорлангач, икки томондан бири

судга ажралиш ҳақида ариза ёзади. Судьяларнинг ҳаракати эса беҳуда кетади. Чунки бу пайтда ғишт қолипдан кўчган, эр-хотин бир-бирини кўрса, сочлари тикка турадиган аҳволга тушган бўлишади. Бундай ҳоллар аксарият мустақил яшайдиган ёш оилаларда юз беради.

Бундай ёшларга нима дейиш мумкин? Аввало, оилада эрдир, хотиндир адолатли бўлиши, бир-бирини ҳурмат қилиб яшашга ўрганиши керак. Эр-хотиннинг бири генерал, иккинчиси аскар бўлмай, ҳар иккиси ҳам аскар бўлиб яшасин. Уй-жой, рўзғор иши, бола тарбияси қадимдан кўпроқ аёлнинг вазифаси бўлиб келган. Бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Айнан шунинг учун ҳам давлатимиз рўзғордаги аёл меҳнатини енгиллаштириш ҳақида ғамхўрлик қиляпти, болали аёллар учун янгидан-янги имтиёзларни жорий этяпти. Аммо бу аёл уйда чўри бўлиши, эркак тараллабедод қилиб юриши керак, деган сўз эмас. Эр рафиқаси ўзи қатори кун бўйи меҳнат қилиб келишини унутмай, инсофли бўлиши лозим. Айтайлик, хотинидан барвақтроқ ишдан қайтган эр боғчадан боласини олиб келса, овқат учун зарур масаллиқни тўғраб, тайёрлаб қўйса, ишдан ҳориб келадиган рафиқасига анча осон бўлади-ку? Бу билан кишининг йигитлик шаъни ерга урилиб, хотинига “банди” бўлиб қолмайди-ку?! Қолаверса, ҳар икки томон ҳам қийинчиликлар вақтинча эканлигини, болалар дастёр бўлиб қолса, рўзғор юмушлари енгиллашувини ўйлаши керак.

Оилаларнинг ажралиб кетиши сабабларидан бири ичкиликбозлик эканлигини таъкидладик. Бу иллат аслида фақат оилаларни бузибгина қолмай бутун жамиятнинг турмуш тарзига катта моддий ва маънавий зарар етказаётганлиги, ҳаётимиздаги кўпгина бахтсизликларнинг сабабчиси эканлиги бугунги кунда ҳаммага аён. Ҳозир кўчаларимизда ичкилик ичиб гандираклаб юрган, жамоат тартибини бузаётган кишилар камайди. Аммо бу ичкиликбозлик таг-томири билан тугади, деган гап эмас. Ичкилик ҳамон ичиляпти. Фақат ҳозир у кўчадан

уйга кирди. Туғилган кун, гап-гаштак, мукофотни ювиш, турли байрамлар баҳонасида уйларга тўпланиб, болалар кўз ўнгида “ихтиёрий жинни бўлиш” ҳамон давом этяпти. Бу ўз навбатида оилавий жанжалларни кўпайтириб, эр-хотиннинг ажралиб кетишига сабаб бўляпти.

Ўзбек оилаларида қайнона ва келиннинг мураса қила олмасликлари, молпарастлик оқибатида ўртага совуқчилик тушиб, эр-хотиннинг ажралиб кетиш ҳоллари ҳамон учраб турибди. Аслида бу иш кўҳна оламдай қадимий муаммодир. Бир куни газетада қизиқ бир хабар ўқидим. Туркиядаги уч минг йиллик эски бир шаҳар харобасидан қадимшунослар ёзув битилган тош топишибди. Уни ўқишса келиннинг қайнонасини ёмонлаб эрига ёзган мактуби экан. Мен шу хабарни ўқиганимда беихтиёр: «Э-ҳа, инсоният уч минг йил мобайнида шунча кам ўзгардимиз?» – деб ўзимга-ўзим савол бергандим. Қайнона ва келин муносабатларини узоқ йиллардан бери ўрганиб келаётган бир фольклоршунос олимнинг ёзишича, келинларнинг (яхшилари бундан мустасно) ўз эрлари қариндош-уруғлари шаънига айтган, эшитган ҳар қандай кишини ранжитадиган сўзлари – қарғишлари тури уч юздан ортиқ экан.

Ҳеч шубҳасиз, оқила қайноналар ҳам, дилбар келинлар ҳам кўп. Аммо томонлар ўйлаб иш қилмаган, калбатин бўлган оилаларда, назаримизда, қариялар билан ёшлар ўртасидаги фикрлашдаги ҳозирги кескин тафовут ўзаро зиддиятни кучайтириб юборяпти.

Баъзи бир келинларнинг хатти-ҳаракатини кузатганимда ҳайрон қоласан, киши. Унинг учун эри яхши, аммо қайнона ва қайнотаси ёмон. Бу ҳам маълум маънода аёл эркини суиистеъмол қилиш оқибати бўлса керак. Бундай келинлар битта-иккита болали бўлишга улгурмай, дарҳол алоҳида яшашни орзу қилишади. Бунга муваффақ бўлишгач, қайнота ва қайнона билан ишлари бўлмай қолади. Охири шундай бўладики, бир ота-она етти-саккиз фарзандни боқиб катта қилади-ю, аммо сак-

киз фарзанд ўртасида бир ота-она сарсон бўлиб, вақти келса бир чойнак чой дамлаб бера оладиган одамга мухтож бўлиб, қийналиб қолишади. Бу ғирромлик ҳеч сўзсиз, уларнинг ҳақли норозилигига сабаб бўлади. Оилавий жанжалларнинг юзага келишига замин яратади.

Халқимиз қари бор уйнинг зари бор, дейди. Бу ҳикматли сўзнинг маъноси катта. Негаки кекса киши елкасидаги катта ҳаёт тажрибасидан келиб чиқиб, тўғри гапларни сўзлайди. Шундай бўлгач, ёшлар кексаларнинг фикр-мулоҳазаларига қулоқ солишлари, уларни ҳурмат қилишлари фойдадан ҳоли бўлмайди. Тўғри, баъзи кексаларимиз, бир томони қарилик, фикрлаш қобилияти сусайганлиги оқибатида баъзан шу кунимизга тўғри келмайдиган гапларни ҳам айтишлари мумкин. Бундай ҳолларда бетгачопарлик қилмай, бардошли бўлиш, уларни кечириш керак.

Аммо ҳозирги баъзи бир ёш қайноналар орасида ҳаддидан ошадиганларини ҳам кузатиш мумкин. Қизиғи шундаки, бундай оналар ўз қизига ғоят меҳрибон бўлади, билмаганларини сидқидилдан ўргатади. Келин билан муносабатда эса тўнани тескари кийиб олади. Ваҳоланки, келин ҳам фарзанд, бир умрлик ҳамхона-ку! Наҳотки, унга сабр-тоқат, ширин сўз билан билмаганларини ўргатиш мумкин эмас?

Келин ишлайди, эрта кетиб, кеч келади. Қайнонага бу ёқмайди. Бундан 35–40 йил аввал қайнонаси унга қандай ҳукмронлик қилган бўлса, у ҳам келинига шундай ҳукмронлик қилгиси келади. Бунинг устига келин ҳали ёш, овқатни лаззатли тайёрлай олмаслиги, “келинг-кетинг”ни қайнонаси истаган даражада қилолмаслиги мумкин. Шундан кейин қайнона билан келин орасида гап қочади, ўртага совуқчилик тушади. Эр эса ўртадаги жанжалда бетараф бўлиб туради ёки аксарият ҳолларда ота-онасининг ёнини олади. Бундай пайтда келин бардошли, эс-ҳушли бўлса бир нави, шим кийиб, брейк ўйнаб юрган енгилтак қизлардан бўлса, оиланинг “дос-

тон”и етти маҳаллага маълум бўлиб, иш эр-хотиннинг ажралиши, боланинг тирик етим бўлиши билан тугайди.

Эридан ажрашгач, аёл учун болани боқиш янада мушкулроқ бўлиб қолади. Бунинг устига ҳали у ёш, яна турмуш қуришни истайди. Эрга тегиш учун эса боласиз бўлиш яхши. Шундай қилиб, у фарзандини болалар уйига топширади ёки қари ота-онасига қолдириб, турмуш қуриб кетади. Чол ва кампир неварасини ёшлигида тарбиялаши мумкин. Каттароқ бўлиб, кўчадан ўртоқлар орттиргач, аксарият эпполмай қолишади. Ўсмир ёмон болаларга қўшилиб, ҳар хил тартиббузарликлар қилади. Охири чол билан кампир бола тарбияси мутлақо издан чиқиб кетишидан қўрқиб, уни болалар уйига топширишади.

Ёки она боласидан воз кечмай, яна турмуш қурди дейлик. Иккинчи эр аксарият қаердадир ўз оиласини ташлаб келган одам бўлади. Ўз фарзандига ачинмаган инсоннинг бегона боланинг бошини силаши даргумон. Беихтиёр ўғай ота билан бола ўртасида зиддият чиқади. Бола уйдан қочиб кетади ёки уни онасининг ўзи болалар уйига топширади.

Биз бу ерда эр-хотиннинг ажралиб кетишига олиб келаётган айрим асосий сабабларга тўхтадик. Аслида эса бунинг сабаблари кўп. Собир Раҳимов туман халқ судида менга бир воқеани гапириб беришди. Ўн беш кунлик келин эрига: “Менга кўпроқ кўкрагида ёли бор йигитлар ёқади”, – дебди. Ўйламай айтилган шу бир оғиз сўз эр-хотиннинг ажралишига сабаб бўлибди.

– Биз бундай оилаларни “обкатка”дан чиқолмаган оилалар ҳисоблаймиз, – деди кулиб Мухтабар Раҳматовна. – Улар “завод”ларидаёқ бўлажак синовдан ўтишга ноқодир қилиб тайёрланганлар.

Хўш, оилалар бузилиб кетишининг олдини олиш учун нима қилмоқ керак? Ажралаётганларнинг асосий қисми эндигина 4-5 йил турмуш қурган ёш оилалар экан, ҳеч сўзсиз, бу оилалар бутун жамоатчиликнинг назоратида

бўлиши зарур. Тошкент шахридаги, бошқа жойлардаги яхши маҳаллалар тажрибаси бизга шундай хулоса чиқариш имконини беради. Аҳолиси уюшган, жамоат ишлари яхши йўлга қўйилган, қўни-қўшнилари бир-бирининг ҳолидан хабардор бўлган маҳаллаларда оилаларнинг бузилиб кетиши кам. Шу муносабат билан шаҳарларда янги қурилишлар сабабли маҳаллалар бузилиб, оилалар кўчирилаётганида аҳолининг яна бир жойга жойлашувига эътибор бериш лозим. Чунки яхши маҳалла соғлом, бақувват организм сингаридир. У ўзидаги касалликка қарши фаол курашади. Афсуски, Тошкентни қайта қуриш жараёнида дастлабки йилларда бу муҳим масалага эътибор берилмади...

Ҳозир кўп қаватли уйларда яшаётган оилалар, аксарият ҳолларда ташқи оламдан ажралиб, мисоли бир оролдай бўлиб яшаяпти. Оилада нималар бўлаётгани билан қўни-қўшнилари ҳам, ишхонанинг ҳам иши йўқ. Қўни-қўшнилари фақат ўзларининг тинчликлари бузилгандагина юзаки аралашилари мумкин. Бу пайтда кўпинча эр-хотин бир-биридан қўлини ювиб, қўлтиғига урган бўлади.

Муҳаббат, оила қуриш шахсий иш. Лекин бунинг замирида учинчи шахс – бола пайдо бўлади. Эндиликда муҳаббат ижтимоий аҳамият касб этади. Шунинг учун оила қурганлар жамият олдида масъулият ҳис этиши лозим. Ҳозирги пайтда мана шу масъулият сусайиб, никоҳнинг муқаддаслиги олис уфқдаги шарпадай бўлиб қоляпти. Бундай шароитда оила қуришга тайёрланаётган ёшлар ўртасида тарбиявий иш олиб бориш муҳим аҳамият касб этади. Чет элларда ҳозир бу масалага жиддий эътибор бериляпти. Ўрта мактабларда оила ҳаёти психологияси дарси ўтилиб, ёшлар олдида психологлар, юристлар, шифокорлар маъруза қилишяпти. ЗАГС бюрolari қошида турмуш қураётган ёшлар учун консультация пунктлари очилляпти. Оила ҳуқуқи масалалари, ёш оналарга яратилган енгилликлар кенг тарғиб қилинляпти.

Оиланинг тотувлиги, асосан, аёлнинг оқила, дилбар, болаларига меҳрибонлигига боғлиқ. Шу боисдан оилани мустаҳкамлаш учун курашда хотин-қизлар ўртасида тарбиявий ишлар олиб боришга кўпроқ эътибор бериш, хотин-қизлар кенгашлари фаолиятини кучайтириш лозим.

* * *

Менинг заводда токарь бўлиб ишлайдиган бир танишим бор. У саккиз боласи билан 51 квадрат метрли квартирада яшайди, уйи торлик қилаётганидан кўп нолийди. Мен бир куни: “Квартирангиз дастлаб олганингизда шундай тормиди ёки кейинроқ кўпайишиб тикилиб қолганмисизлар?” – деб сўрадим. У: “Эскидан шунақа, – деди, – ҳовлим бузилганида туман ижроия қўмитасига чақиришди. “Олсангиз мана шу квартира, йўқ десангиз яна бир-икки йил кутасиз”, – дейишди. Саккиз болам билан кимникига сиғаман, тор бўлса ҳам шу квартирани олишга мажбур бўлдим”.

Мен яна бир жувонни танийман. У бир ўзи уч хонали ярқираган квартирада яшайди. Эри билан ажралишган, қизчаси аллақайси шаҳарда бувиси билан яшайди. Ҳалиги жувон уйида ҳўтикдай ит асрайди...

Республика Ички ишлар вазирлигининг вояга етмаган болалар ўртасидаги жиноятчиликка қарши кураш бўлимида менга ҳар йили республикада 600–700 бола уйидан қочиб кетаётганлигини, ўсмирлар орасида гиёҳвандлик, кашандалик, жамоат тартибини бузиш ҳоллари кучаяётганини, ёш-ёш қизларнинг ҳомиладор бўлиб қолиш ҳоллари учраётганлигини айтишганида юқоридаги икки далил ёдимга келди. Бола нима учун оиласидан бешиб, қочиб кетади? Нима учун ёш қизлар ҳомиладор бўлиб қолишади. Бу фақат ота-она яхши тарбия бермаганлиги ёки телевидениедан ҳар хил бемаза фильмларнинг намоиш қилиниши оқибатми? Маълум даражада шундай. Аммо нега шаҳарга нисбатан

қишлоқда яшайдиган болалар ўртасида шундай кўнгилсиз ҳодисалар кам учрайди? Масалан, республика Ички ишлар вазирлигидан бизга маълум қилишларича, шу йилнинг биринчи чорагида Бўка туманида болалар ўртасида биронта ҳам жиноят содир бўлмаган. Қишлоқ болалари баъзида жиноят қилишади. Лекин улар аксарият ҳолларда бу ишни билмасдан, моҳиятини англаб етмасдан қилишади. Шаҳарда эса битта туманда ҳар ойда болалар ўнлаб тартиббузарликлар содир этадилар.

Нега шундай? Чунки қишлоқда бола мунтазам катталарнинг назоратида. Ота-она боланинг кўз ўнгида меҳнат қилади. Гўдак дала шийпонида ташкил этиладиган яслидаги беланчакда ётган пайтиданоқ ота-онанинг жонли намунаси билан тарбияланиб, ўз-ўзидан меҳнаткаш бўлиб ўсади, бемаза ишларга вақти қолмайди. Шаҳарда эса бола бундай имкониятдан маҳрум. Эрта кетиб, кеч қайтадиган ота-онаси қайси корхонада ишлаб, қандай вазифани бажаришини кўпгина болалар билишмайди ҳам. Улар мактабдан қайтгач, ўз ҳолларига ташлаб қўйиладилар. Бу ҳам етмагандай, биз воқеаларнинг думида юрамиз. Бола тақдири ҳақида у обдон расво бўлиб, тарбияси издан чиққанидан кейингина ўйлаймиз.

Оиласи билан 51 квадрат метрли квартирада яшайдиган танишимга қайтайлик. Ўн жоннинг ётиш-туриши уч хонада бўлганида, қандай қилиб болалар ўртасида шарму ҳаёни, уят-андишани тарбиялаш мумкин? Сўзсиз, бундай шароитда болаларнинг бети тез очилади, уят-андишани яхши билмайдиган бўлиб ўсади. Шундан кейин қарабсизки, ёш қиз кўчада ким биландир “донлашиб”, туғруқхонага тушади. Бу жамият учун янги ташвиш пайдо бўлади, демак. Ахир бунинг олдини олиш, оилага мўътадил яшаш шароитини яратиб бериш мумкин эди-ку?!

Шу сатрларни ёзаяпман-у, масъул вазифада ишлайдиган бир дўстимнинг сўзлари ёдимга тушади. У қишлоқда ўсган, ҳозир шаҳарда кўп қаватли уйлاردан бирида яшайди. У бир куни менга шундай деди: “Оғайни,

очиғини айтсам, болаларимга раҳмим келади. Улар залда ўйнаса хотиним ҳайдайди: “Бу ер зал, меҳмонлар, ўтирадиган жой”, – дейди. Ётоқхонага чиқиб ўйнашса, у ердан ҳам ҳайдайди: “Бу ер дам олиш хонаси, чиқинглар, чангитманглар”, – дейди. Ўзинг ўйла, бечора болалар қаерда ўйнашсин?!”

Эҳтимол, ҳовлига тушиб ўйнаш мумкиндир? Йўқ, мумкин эмас. Ҳовлидаги болалар ўйнайдиган майдон аллақачон “томорқа” тариқасида тақсимланиб, панжара билан ўраб олинган, кўк пиёз, болгар қалампири барқуриб, кўкариб турибди. Бу ерда ўйнаш у ёқда турсин, қани, копток тушиб кетсин-чи, еттинчи қаватда деразадан қараб турган кампир қўлини пахса қилиб, қийқира бошлайди. Шундан кейин бола ўйнайдиган жой қидириб, бошқа микрорайонларга кетади. Бемаза болаларга қўшилиб, ҳар хил тартиббузарликлар қилади. Ота-онаси исканжага олаверса, қочиб кетади. Бундай шароитда бола топилгач, ота-онасига озгина меҳр-муҳаббати бўлса қайтиши мумкин. Акс ҳолда болалар уйдан паноҳ топади.

Милиция ходимлари менга битта болани 3-4 кун қидириш давлатга 350–400 сўмга тушишини айтишди. Дарҳақиқат, ички ишлар органлари чор тарафга телеграммалар юборишади. Бирор кимса уни кўрдим деса, йўриқчилар ўша ерга бориб суриштиришади. Булар ҳаммаси оворагарчилиқни, харажатни талаб этади.

Янгийўл шаҳридаги Тошкент вилояти ички ишлар бошқармасига қарашли болаларни қабул қилиш, тарқатиш пунктида менга Ю.Ғазизов деган ўн уч яшар болани кўрсатишди. Уни милиция ходимлари Тошкент аэропортида ушлашган. Бу бола бир ярим ойдан бериб уйи қаердалигини айтмас эди. Милиция ходимлари унинг ота-онасини топамиз деб, Самарқандга ҳам, Каттақўрғонга ҳам бориб келишди. Тарбиячилар жилла қурса онангнинг исми-шарифини айт, кимлигини билайлик дейишса, у: “Айтмайман, айтсам мени яна уйга олиб бориб

ташлайсизлар, онам ёмон, у уятсиз ишлар қилади”, – дермиш.

Мен қишлоқда туғилиб, ўсганман. Болалигим уруш даврига ва урушдан кейинги оғир йилларга тўғри келган. Ўша пайтларда қишлоғимизда турмуш оғир, ўзига яраша нобоп оилалар ҳам бор эди. Лекин қишлоқда биронта бола уйидан қочиб кетганлигини эсламайман. Сабаби, ўша пайтда уйидан қувонч топмаган бола кўчадан топар эди. Мактабнинг яхши стадиони бўларди. У ерда ўйнаб чарчасак, тўлиб оқадиган анҳорда маза қилиб чўмилардик, колхоз боғига бориб, колхозчиларга кўмаклашиб, мевалар ердик.

Мана шу фикрлар хотирамга келганда XIX аср файласуфлари шаҳар ва қишлоқ ўртасидаги тафовутни йўқотиш ҳақидаги ғояларни илгари сурганларида, қишлоқни шаҳарга яқинлаштириш билан бир қаторда, бунинг аксини ҳам назарда тутишмаганмикин, деб ўйлаб қоламан.

Ҳозирги шаҳар шароитида нобоп оилаларда тарбияланаётган болаларга уйида ҳам, кўчада ҳам яйраш учун шароит йўқ. Боланинг мурғак қалби қувонч ахтариб, ўзини ҳар куйга солади. Оқибатда беихтиёр жиноят кўчасига кириб кетганини сезмай қолади.

Шундай экан, биз ҳар бир микрорайонда қишин-ёзин ишлайдиган спорт комплекслари, болалар учун боғлар бунёд этиш ҳақида ўйлашимиз керак. Республикамининг бошқа жойларини қўя турайлик, ҳатто Тошкентдай шаҳри азимда ҳам бу масалага фақат шаҳар марказида эътибор берилган. Атрофдаги даҳаларда болаларнинг ўйнаб-кулиши учун деярли ҳеч қандай шароит йўқ.

* * *

Ушбу сатрларни ўқиётган ўқувчи: «Ахир нимасини ваҳима қиламиз, биз дунёдаги энг инсонпарвар жамиятда яшаяпмиз-ку?! Мамлакатимиз учун энг оғир дамларда – 1941–45 йиллардаги уруш даврида бизда кўчада қолган болалар бўлмаган-ку, энди бўлармиди?» – дейи-

ши мумкин. Дарҳақиқат, «Ҳамма яхши нарсалар – болаларга!» деган шиор амалда. Бизда кўчада қолган болалар бўлган эмас, бундан сўнг ҳам бўлмайди. Халқимизнинг болажонлигига ҳеч ким шак келтиролмайди. Бу фазилат ёшларимизнинг ҳозирги авлодида ҳам керагича бор. Эндиликдаги асосий вазифамиз бу ажойиб фазилатимизни кўз қорачиғидай асрашдан, унинг авлоддан-авлодга мерос бўлиб қолишига эришишдан иборат. Қолаверса, ҳукуматимиз баркамол инсонни тарбиялаб етиштиришни бирламчи вазифа қилиб қўйган. Бунинг учун, эса аввало, яхши оила, аҳил ота-она зарур. Бусиз бу улкан вазифани ҳал этиш қийин.

Мен болалар уйида биринчи бор бундан ўн йилча муқаддам бўлганман. Шунда кенг, ёруғ хоналарда яшаётган, озода кийинган, тўқ болаларни кўриб, бир томондан хурсанд бўлганман. Ҳукуматимизга таҳсин айтганман. Иккинчи томондан, кўнглим бузилиб, кўзимга ёш келган. Сабаби, юзаки қараганда бу ерда болалар учун ҳамма нарса муҳайё. Аслида эса улар энг муҳим нарсадан – ота-она меҳридан маҳрум. Тўғри, болалар уйларида қалби ўксик норасидаларга ота-она ўрнини босишга ҳаракат қиладиган яхши тарбиячилар кўп. Аммо улар барибир ота-она бўлишолмайди. Мутахассисларнинг фикрича, ота-она меҳридан бебаҳра бўлиб ўсган инсон катта бўлгач, ўз болаларига ҳам бемехр, лоқайд бўларкан.

Бола тарбиясига лоқайдлик ўз келажагимизга лоқайдлик демакдир. Келажакка лоқайдлик эса инсонийликка зид ишдир.

1987 йил.

СУРУНКАЛИ “ДАРД”

ёки бир мақола тарихи

1966 йил. Гулистонда, вилоят газетаси “Сирдарё ҳақиқати”да ишлардим. Ўнг жағимдаги касалланган тишим оғриб, милким шишиб кетди. Жағни рўмол билан боғлаб, шифокорга бордим. Шифохонада оғриган тишимни рентгенга солиб кўришгач: “Бу тишингизни даволаб бўлмайди, олиб ташлаш керак”, дейишди. Мен: “розиман”, дедим. “Аммо биз бу ишнинг уddасидан чиқолмаймиз, ТошМИга боришингиз керак”. “Яхши”.

Гулистонлик тиш шифокори ТошМИга йўлланмани қўлимга тутқазаётиб тайинлади: “Эртага барвақтроқ боринг, у ерда беморлар кўп бўлади. Кечроқ борсангиз, амалий машғулот ўтказгани келган талабалар қўлига тушиб қолишингиз, улар эса сизни қийнашлари мумкин”

Йўл олисмасми, ТошМИга барвақт боролмадим. Ай-тилган воқеа бўлди. Стоматология факультети домласи бир гуруҳ талабалар билан келиб, мени устимда жағ тишини олиб ташлаш бўйича тажриба ўтказди. Менда шундай таассурот қолдики, домла назарида мен одам эмас, лабораториядаги қуён эдим. У шу “қуён”нинг касал тишини қандай олиб ташлаш кераклигини аввал изоҳлаб, кейин кўрсатди, бақувват жағ тишининг уч илдизини уч бўлакка бўлиб олишда беморга жуда-жуда оғир бўлишини таъкидлашни ҳам унутмади. Бир кўнглим, “бор-эй”, деб ўрнимдан туриб кетай дедим, лекин иложим қанча?! Ярим соатча дўзах азобини бошдан кечиришга тўғри келди. Оғриқ тишдан қутулганимда, юришга мадор қолмаганди. Бир амаллаб шифохона равоғига чиқиб, ўриндиқда анча ўтиргач, ўзимга келдим.

Уч-тўрт йилдан сўнг яна дардга чалиниб, Тошкентдаги 17-шифохонада икки марта ётиб даволандим. Мени

операция қилишди. Бу ерда кўзимга дастлаб чалинган нарса тартиб-интизомнинг йўқлиги, шифокорларнинг малакасизлиги, беморларга эътиборсизлик, зарур дори-дармонларнинг етишмаслиги бўлди. Булар ҳам майли, ёмони, шифокорлардан бири тамагир эди. У мен билан ётган беморларнинг кўпидан пора олди. Бизга қўшни палатада Янгийўлдан келган, фақиргина колхозчи одам ётарди. Шифокор ўша одамдан ҳам юз сўм пора олди. Маълум вақт дуруст қарагач, яна муомаласи совуқлашибди. Колхозчи ёнида қолган охирги пули – 20 сўмни (у пайтда бунча пулга бир қоп ун берарди) олиб кириб берган экан, шифокор уни ҳам олибди. Бу гап беморлар ўртасида тарқаб, ҳамманинг нафрати ошди. Беморлар ҳатто менга ҳам дашном беришди. Палатамизда юнусободлик кекса, уруш қатнашчиси бўлган Ўринбой ака деган одам ётарди. У: “Ука, журналист экансиз, газетада ишларкансиз, бу ердаги расвогарчиликларни бир ёзиб, ярамасларнинг кўзини очиб қўйсангиз бўлмайдами?” – деди. Мен: “Ёнимда турасизларми?” – дедим. “Турмаган номард”, “Ундай бўлса, ҳамманглар ўз норозиликларинг баён қилиб ёзиб, остига имзоларингизни қўйинглар, яшаш жойларингизни кўрсатинглар”.

Палатадошларим айтганимни қилишди. Бироқ шифохонадан чиққач, бу қароримдан қайтдим. Мени ҳарқалай даволашди-ку, шундан сўнг уларни газетада ёмонлаб чиқсам, яхшиликка ёмонлик бўлиб қолмасмикан, деган мулоҳаза шаштимдан қайтарди.

Орадан бир йил ўтди. Ёши етмишдан ошган онам кўз касаллиги (катаракта)га чалиниб, шифохонага тушди. Тошкент шифохоналаридаги умумий аҳвол ҳақида озгина тасаввурга эга бўлганим учун кўз касалликлари бўлими мудири олдига илтимос билан кирмоқчи бўлдим. Шунда у ердаги вазиятни биладиган танишим: “У ерда бўлим мудири “нўл”, сен профессор Маъдиев (ушбу фамилия маълум мулоҳазалар билан ўзгартирилди – муаллиф) билан гаплаш, у ернинг аканг қарағайи ўша”, деди.

Бахтимга бир ҳамкасбим Маъдиевни ёзган экан. Ўша ҳамкасбим билан борган эдим, профессор яхши қабул қилди, биз билан анча очилиб гурунглашиб ҳам ўтирди. “Маҳалламизда бир ифвогар бор эди, – деди у. – Кўзи оғриб олдимга илтимос билан келиб қолди. Қўлга тушдинг-ку, дедим-да, шарт бир кўзини ўйиб олиб ташладим”. Бу гапни эшитиб, этим жунжикиб кетди. Профессордаги шафқатсизлик ҳайратга солди, ундан кўнглим совиди. Ҳамкасбларига муомаласидан ҳам унинг анча шишиниб кетганлиги сезилди.

Бироқ, бари бир, онамни шу шифохонага ётқизишимга тўғри келди. Кўзларини операция қилишди. Уч кундан кейин онамга туриб юришларига рухсат беришди. Мен кунда-кунора шифохонага бориб, онамдан хабар олиб турдим, профессор ҳузурига кириб миннатдорчилик билдиришни ҳам унутмадим.

Бир кун борганимда онам: “Юр, сен билан ҳовлида бирпас гурунглашиб ўтиргим келаяпти”, дедилар. Биз ташқарига чиқиб, хиёбондаги бўш ўриндиқлардан бирига ўтирдик. Шунда онам мени ларзага солган бир воқеани гапириб бердилар.

Улар палатада тўрт аёл ётишарди. Профессор ҳар икки-уч кунда палатага кириб, беморларнинг ҳолидан хабар оларкан. Таажжубланарлиси шундаки, профессор палатадаги уч беморни кўздан кечираркан-у, тўртинчисига бурилиб ҳам қарамас экан. Профессорнинг бу қилиғи аёлга таъсир қилибди. Кампир қизига арз қилибди. Қизининг жаҳли чиқиб, профессорнинг ҳузурига кириб, икки-учта нордон гап айтибди. Профессор эса бу воқеадан кейин яхши томонга ўзгариш ўрнига, “тўни”ни баттар тескари кийиб олибди. У ҳар гал палатага кирганда, одатдагидек, “ўзининг уч бемори”ни кўраркан-да, сўнг “шикоятчи” кампирга қараб: “Мени қизингизга яна чақдингизми?.. Чақаверинг, қизингиз осмон қўлида бўлса ташаворсин”, – деб чиқиб кетаркан.

Онамнинг бу ҳикояси мени ғазаблантирди. Юрсам ҳам, турсам ҳам шу воқеани ўйлай бошладим. Анча мушоҳада қилиб, фикрларимни тош-тарозига солиб кўриб, шифокор ахлоқи ҳақида мақола ёзишга қарор қилдим. “Тўққизинчи палата” деб номланган бу мақоламда, асосан, бир йил бурун ўзим ётган шифохонада бевосита гувоҳи бўлган воқеаларни қаламга олдим, лекин ҳеч кимнинг номини атамадим, умумийроқ қилиб ёздим. Мақола ўзим меҳнат қиладиган “Тошкент оқшоми”да босилиб чиқди. Уни газетхонлар яхши кутиб олишди.

Мақола шифохона жамоасида муҳокама қилинибди. Муҳокама жараёнида, қутилмаганда, кўп гаплар ошкор бўлиб, мақолада кимлар назарда тутилганлигини кўпчилик билибди. Бош шифокорнинг буйруғи билан айбдорлар жазоланибди. Бош шифокор шу буйруқ нусхасини менга топшиаркан деди:

– Мақолангиз шифохонамиз жамоаси ўртасида қизғин муҳокама бўлди. Айбдорларнинг таъзирини бердик. Яхши мақола ёзибсиз...

– Муҳокама қизғин ўтган бўлса, яхши, энди тартиб-интизомни мустаҳкамлаб, мавжуд камчиликларни тугатинглар, беморларга эътиборли бўлинглар, – дедим мен.

– Бажарамиз, камчиликларни тугатамиз – деди бош шифокор. Сўнг бироз ўйланиб туриб деди: – Энди сиздан илтимос, жон ука, мақолангиз Горздравда ҳам муҳокама қилинадиганга ўхшайди, ўшаларга бир қўнғироқ қилиб кўйсангиз, айбдорлар жазоландику.

– Илтимосингизни ўйлаб кўрамиз.

Эртаси олдимга шифохонада янги ётиб чиққан бир бемор келди. “Сиз у ердаги бир йил аввалги воқеаларни ёзибсиз, ҳозир аҳвол ундан баттар”, – деди у. Мен бу одамдан шифохона ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини қоғозга тушириб беришини илтимос қилдим. У илтимосини бажарди.

Тошкент шаҳар Соғлиқни сақлаш Бош бошқармаси мақоламни шаҳардаги барча тиббий муассасалар жамоа-

лари ўртасида ўқиб, муҳокама қилиш тўғрисида буйруқ чиқарди.

Бош шифокор яна олдимга келди.

– Бизнинг катталарга қўнғироқ қилдингизми? – деди у.

– Йўқ.

– Нега?

– Шифохонангиздаги аҳвол ҳозир илгаригисидан ҳам баттар экан. Кеча олдимга у ерда яқинда даволаниб чиққан бир бемор келди.

– Камчилик ҳамма жойда ҳам топилади. Мақолангиз мавҳумроқ ёзилган, аниқ фактлари йўқ.

– Мен атайин шундай қилиб ёздим. Аниқ ёзишга жазм қилганимда, бир-икки шифокорингиз қамаларди, – дедимда тортмамда тайёр турган тилхатларни олиб, бош шифокорнинг олдига ташладим. У бу хатларни ўқи-гач бўшашди.

Мен янгийўллик колхозчи ҳақида гапирдим.

– Илгариги табиблар бундай одамларни савоб учун даволашган-ку, улардан ҳақ талаб қилишмаган. Сиздаги айрим шифокорлар эса ҳам ҳар ойда давлатдан 180–200 сўм маош олишяпти, ҳам меҳнаткашни талашяпти.

Бош шифокор ўйланиб туриб:

– Нафсиламбирини айтганда, гапларингиз тўғри, ил-гариги табиблар бундайлардан ҳақ талаб қилмаган, Ал-лоҳдан қўрққан, – деди.

У Навоийнинг тўрт мисрали ғазалини ўқиди, сўнг:

– Хомсут эмган бандамиз. Одамни фарқ қилиш, ай-ниқса раҳбар бўлганингдан кейин қийин бўларкан, ҳамма кўзингга яхши одам бўлиб кўринаркан, – деди. – Шифохонамизда порахўр битта эмас, яна бор. Бири ўлик-хонада ишлайди, ўликларни эгаларига сотади.

Шундан кейин бош шифокор ўрнидан туриб, хайрла-шиб чиқиб кетди.

Икки кундан сўнг олдимга жазоланган шифкорлар-дан бири келиб, обидийда қилиб ўзини оқламоқчи бўл-ди. “Мени тамагир дебсиз. Сиздан ҳеч нарсга олганим йўқ

эдику. Бизга ҳам осон тутманг. Биздан ҳам олиб турадиганлар бор”, – деди у: Мен: “Агар сиздан ҳам олишадиган бўлса, олмайдиган жойга бориб ишланг. Ҳамма иймонсиз бўлиб кетмагандир”, дедим.

Шу воқеадан бери ўттиз йилга яқин вақт ўтди. Бу вақт мобайнида бемор ва шифокор муносабатларида нима ўзгариш бўлди? Шубҳасиз, мақоламда тилга олинган шифохонада тартиб-интизом анча мустақкамланган, шифокорлар беморларга эътиборли бўлиб қолган бўлишлари мумкин. Албатта, мустақил республикамиз ҳукумати соғлиқни сақлаш йўлида кўп маблағ сарфлаётганлиги, Ўзбекистон шифо масканларининг моддий-техник базаси, ҳар минг кишига тўғри келадиган шифокорлар миқдори, шифохоналардаги ўринлар сони бўйича Туркиядек мамлакатдан ҳам юқори туриши биз фахрлансак арзийдиган ҳақиқат. Президентимиз ташаббуси билан ҳар бир вилоят марказида энг замонавий ускуналар билан жиҳозланган, одамларга бепул тиббий хизмат кўрсатадиган шошилинич тез ёрдам марказлари бунёд этилаётганлиги ҳам қувонарли ҳодиса. Имон-эътиқодли, Гиппократ қасамини унутмайдиган, касби орқасида халқ орасида яхши ҳурмат топган шифокорларимиз ҳам анчалигини инкор этмаслик керак. Лекин даволаш ишларининг яхши ташкил этилмаганлиги, зарур дориларнинг топилмаслиги, айрим шифокорларнинг малакасизлиги, тамагирлик қилиш ҳоллари ҳамон учраб, ҳалол инсонларнинг ғашини келтириб, яхши турмушимизга доғ бўлаётганлиги ҳам инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқатдир.

Ёзда бир жияним Тошкентдаги ортопедия ва травматология шифохонасининг нақд пул тўлаб даволанадиган бўлимида ётиб даволанди. У киста (умуртқа орасидан эт ўсиб чиқиш) касалига чалинган, илгари бир марта операция бўлган эди. Оғирроқ юк кўтариб қўйганми, касали қайталаниб, яна шифохонага тушди. Адашмасам, у шифохонада кунига беш минг сўмга яқин тўлаб ётди.

Жиянимни икки марта кўргани бордим. Аҳволи оғир эди, унга белдаги қаттиқ оғриқ азоб берарди. Ҳожатига бир томонига қийшайганича инграб, зўрға бориб келарди.

– Шифокорлар нима дейишяпти, тузалиб кетаркан-санми? – дедим иккинчи борганимда.

– Яна операция қилмаса бўлмайди, дейишяпти, – деди у. – Мен эса кўнмаяпман. Операциясига катта пул тўлаш керак. Гап пулда ҳам эмас, керак бўлса, машина-ни сотаман. Бир марта операция қилишди, тузалиб кетмадиму, энди тузалармикинман. Москва ва Киевда лазер билан осон даволайдиган йўли бор, дейишяпти. Ўша ёққа борсамми дейман. Лекин Москвада танишим йўқ, у ерга борган ҳам эмасман. Қандоқ бўларкин, деб ўйланиб турибман.

– Мени Москвада жарроҳ-профессор танишим бор, ўшанга кўнғироқ қилайми?

– Яхши бўларди.

Эртаси Москвадаги профессор танишимга кўнғироқ қилиб, илтимосимни айтдим. У:

– Беморни яхши мутахассис кўрганми? – Эҳтимол, Тошкентнинг ўзида даволаш мумкин бўлар. Ҳозир Москвага келиб даволаниш ўзи бўлмайди-ку, – деди.

– Бу ҳақда бирон нарсa дея олмайман. Мободо, Тошкентда ўткирроқ шогирдларингиздан йўқми?

– Агар сабр қилиб турсанглар, менинг ўзим келаси ҳафта Тошкентга бораман, бир дўстимнинг юбилейи бўлаяпти. Ўшанда жиянингизни ҳам кўрарман.

Бу гап мени хурсанд қилди. Келаси ҳафта москвалик таниш профессор Тошкентга келди. Мен жиянимни унинг хузурига олиб бордим. У беморни, ундаги рентген расмларини диққат билан кўздан кечирди-да:

– Сизни ким даволади? – деди.

– Доцент даволади.

– Профессор маслаҳатида бўлмадингизми?

– Йўқ.

– Нега кунига 5 минг сўмдан тўлаб даволаниб, бир марта ҳам профессор кўрмаса, бу ёғи қандай бўлди?

– Доцентнинг ўзини зўр дейишди-ку.

– Бугап тўғри эмас. Оддий шифокор – оддий шифокор, доцент – доцент, профессор – профессор, ҳар бирининг ўрни бўлакча. Бизнинг соҳада профессор даражасига етиш ўзи бўлмайди... Сизнинг дардингизга операциянинг кераги йўқ. Сизга физиотерапия керак. Физиотерапия шифохонасига ётинг, тузалиб кетасиз.

Жияним шундай қилди. Мана ҳозир у дарддан фориғ бўлиб ишлаб юрибди.

Август ойида маҳалламизда бир ишчи йигит оққон касалига чалиниб вафот этди, уч норасида фарзанди етим қолди. Шифокорлар шу йигитнинг укасидан ҳам 20 минг сўм олишибди. Бундай мисолларни анча келтириш мумкин.

Тамагирлик, порахўрлик, кўзбўямачилик, зиммадаги вазифага панжа орасидан қараш каби иллатлар фақат тиббий соҳага хос, десам нотўғри бўлади. Бундай ҳодисаларни бошқа соҳаларда ҳам кузатиш мумкин. Энг ёмони эса, айрим калтабин, кўнгли қора кишилар турмушимизда баъзан учраб турадиган бундай нохушликларга дуч келганларида, бозор иқтисодига тош отишга интилади-лар. Бу эса тўғри эмас.

Яқинда бир даврада бир одам: “Швейцарияда автобус бекатига сумкангизни қўйиб кетсангиз, эртаси хабар олсангиз, сумкангиз ўша жойда турган бўлади”, деди. Иккинчи одам уни қувватлади: “Германияда хонадонлар сут идишни эшик ташқарисига пули билан қўйиб қўйишаркан. Сутчи белгиланган вақтда келиб, идишга сут қўйиб, ҳақини олиб кетаверар экан. Идишга ҳам, пулга ҳам биров тегмас экан”, деди. Суҳбатга мен ҳам аралашдим. “Бундан юз-юз эллик йил муқаддам бизнинг юртимизда ҳам шундай бўлган. Эшикларда кулф бўлмаган. Бозорлардаги дўконлар очиқлигича қолиб, олдида парда тортилиб кетилаверган, улардаги буюмларга биров тегмаган”.

– Ҳозир нега ундай эмас?

– Одамларни “казарма социализми” бузди, – дедим мен. – Халқ хўжалигидаги эгасизлик, мафкуравий соҳада даҳрийликни кенг тарғиб қилинганлиги, ичкиликбозлик авж олдирилганлиги шунга олиб келди. Ўтиш даврининг қийинчиликлари бу асоратларни кучайтирди. Коммунистик жамият тарғиботчилари “эски дунё”, унинг одамлари устидан кулиб, янги, баркамол инсонни яратишга интилди. Аслида ҳалолни ҳаромдан, ҳақни ботилдан, тўғрини эгрідан, яхшини ёмондан, ҳидоятни залолатдан ажрата олмайдиган, нима бўлса ҳам айш-ишрат қилиб қолишни ўзига шиор қилиб олган сирти ялтироқ, аслида мўрт, манқуртсифат одамларни кўпайтирди.

...Ҳамкасб акам Нўъмонхон Насимовнинг 90 йил умр кўриб, 70-йилларнинг охирида ҳаётдан кўз юмган оталари бўларди. У киши Нуъмонхон акамга “домла”, деб мурожаат қилардилар. Бир кун Нўъмонхон акам ишдан борсалар Насимхон ота ҳовлидаги сўрида ўтирган эканлар. Нуъмонхон акам чолга салом бериб, ичкарига ечингани кириб кетаётганларида ота ўғлини тўхтатибди.

– Ҳув, анавини кўраяпсизми, домла, – дебдилар девордан осилган, ҳосили мўл олма шохини кўрсатиб.

– Кўрдим, ота, қўшнимизнинг олмаси.

– Шуни болаларингиз узиб еяпти. Боланинг кўнгли пошшо, бир нарса демадим... Лекин олма қўшникини, рози қилиб қўйишингиз керак.

Нўъмон акам шу заҳоти қўшнисиникига чиқиб, бўлган гапни айтибдилар, хоҳласанглар ҳақини тўлайин, отамни тинчитиб қўймасак бўлмайди, дебдилар.

Қўшни кулибди-да, Нўъмонхон акам билан ҳовлига кириб, Насимхон отани қучоқлаб, юзларидан силаб:

– Қўшнининг қўшнида ҳақи бўлади-ку, отахон, девордан осилган олмамизни болалар еган бўлса юз марта розимиз, хижолат бўлманг, дебди. Чол олдида бироз ўтириб, у ёқ-буёқдан гаплашиб, сўнг чиқиб кетибди.

Маҳалламизда Жўра бува деган мўйсафид бўларди. У ҳам ҳалолликда Насимхон отага ўхшарди. Мен бу мўйсафид билан кўп гурунглашганман. Маҳалламизда бир оиланинг фарзандлари анча ноқобил чиқиб, онасини куйдиришди. Мен Жўра бувага бир кун шулар ҳақида гапирганимда у киши: “Бу болалар харом еган, ўғлим, марҳум оталари юлғич эди, ҳалол-харомнинг фарқига боравермасди”, – дедилар.

Ўйлаб кўрайлик: ҳозир орамизда Насимхон ота, Жўра бува сингари фикрлайдиган одамлар кўпми? Агар оз бўлса, бунда биз ижодкорларнинг ҳам лоқайдлигимиз, бепарволигимиз таъсири йўқми?

“Казарма социализми” даврида биз қаламкашлар кундалик турмушимиздаги салбий ҳодисалар ҳақида кўп ёздик. Лекин натижаси оз бўлди. Сабаби, ҳар гал иллатнинг “шоҳлари” кесиларди-ю, лекин “танаси”, яъни бу иллатни юзага келтирган самарасиз тузумга тил теккизилмасди. Охири шундай бўлдики, бу “тана”нинг ўзи чириб, тўкилиб тушди. 80-йилларнинг иккинчи ярмида собиқ иттифоқда бошланган қайта қуриш ва республикамизнинг мустақилликка эришуви турмушимиздаги барча салбий ҳодисаларни таг-томири билан тугатиш, ўзлигимизга қайтишимиз учун замин яратди. Лекин катта даврда юзага келган муаммоларни саккиз-ўн йилда ҳал этишни талаб қилиш инсофдан эмас. Биз ҳаётимизнинг барча соҳаларида туб бурилишларга эришиш учун халқ хўжалигидаги иқтисодий ислоҳотларни изчил давом эттириб, юртимизда мўл-кўлчиликка эришишимиз, имон-эътиқодли инсонларни тарбиялашимиз, ҳар бир ишда ижтимоий адолат мезонларига амал қилишга ўрганишимиз керак. Ана шунда турмушимизга доғ бўлган салбий ҳодисалар ҳам ўз-ўзидан камайиб, ҳаётимиз фаровонлашади.

2001 йил.

МУНДАРИЖА

Ҳужжатли қиссалар

Сиз билган Дукчи Эшон.....	3
Саргардонлик.....	190

Очерклар

«Миллий истиқлол» чилар қатл этилган жой.....	236
Амир тахтидан қулатилгач.....	266
Ғолиб армиянинг қабоҳати	307
Сургун.....	350
Ҳурриятга интилган инсон.....	401
Оқловдан сўнг.....	413
Шаҳид.....	435

Мақолалар

Олтин, кумуш тош экан.....	444
Маҳалламни қўмсайман.....	453
«Ғирвонлик Маллавой» изидан.....	462
Замонавий чойхона.....	473
Тирик етимлар.....	482
Сурункали «дард».....	507

Адабий-илмий нашр

АЛИНАЗАР ЭГАМНАЗАРОВ

СИЗ БИЛГАН ДУКЧИ ЭШОН

Ҳужжатли қиссалар, очерклар, мақолалар

Муҳаррир *Дилрабо Мингбоева*
Бадий муҳаррир *Шамсиддин Ходжаев*
Мусахҳих *Дилфуза Маҳмудова*
Саҳифаловчи *Азамат Қайумов*

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ
“ADABIYOT NASHRIYOTI” МЧЖ

Нашриёт лицензияси: № АА 0043. 27.01.2020

100129, Тошкент, Марказ 15. 1/90.

 (+98) 127-30-04. e-mail: mashkhur-press@mail.ru

Босишга 2022 йил 29 мартда рухсат этилди.
Бичими 84x108 ¹/₃₂. Офсет босма. “Cambria” гарнитураси.
Шартли босма табағи 13,44. Нашриёт босма табағи 16,0.
Адади 1000 нусха. Буюртма №

821.512.133-3

84(5Ў)6

Э 99

Э 99

Эгамназаров, Алиназар.

Сиз билган Дукчи Эшон [Матн]: *Хужжатли қиссалар, очерклар, мақолалар / Алиназар Эгамназаров.* – Тошкент: “ADABIYOT” нашриёти, 2022. – 520 б.

ISBN 978-9943-6130-4-1

“AZMIR NASHR PRINT” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
100200, Тошкент шаҳри, Адҳам Раҳмат кўчаси, 10-уй.